

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI
SAMARQAND IQTISODIYOT VA SERVIS INSTITUTI

**A. BEKTEMIROV, A.B.TANIYEV, I.X. SOBIROV,
N.X. RUZIBOYEVA**

SUG‘URTA ISHI

DARSLIK

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 24 dekabr 2021-yil 60-sonli “Davlat oliy ta‘lim muassasalarining akademik va tashkiliy-boshqaruv mustaqilligini ta‘minlash bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi qarori, O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta‘lim Vazirining 22 avgust 2022 yil 284-sonli buyrug‘i hamda SamISI Kengashining 2022 yil 5-dekabrda 4-sonli majlis qaroriga asosan darslik sifatida tavsiya etilgan.

SAMARQAND 2022

UO'K: 368(075)

S 95

KBK: 65.271ya73

Bektemirov A., Taniyev A.B. Sobirov I.X., Ruziboyeva N.X. Sug'urta ishi /Darslik/ – Samarqand.: SamISI, "STAP-SEL" MChJ. Nashriyot - matbaa ijodiy bo'limi, 2022.- 286 bet.

Darslikda iqtisodiyotda sug'urtaning mohiyatini tavsiflovchi yo'nalishlar majmui: sug'urta tasnifi, sug'urta munosabatlarining shakllari va huquqiy asoslari, sug'urta tariflarini qurish asoslari; shaxsiy va mulkiy sug'urtaning iqtisodiy mazmuni ochib beriladi. Jahon iqtisodiy tizimining tarkibiy qismi sifatida sug'urta bozoriga alohida e'tibor qaratilmoqda. Darslik materiallari sug'urta operatsiyalarini tartibga soluvchi amaliy, qonunchilik va me'yoriy qoidalarni aks ettiradi.

Darslik 60410400 – Moliya va moliyaviy texnologiyalar hamda 6041170 – Logistika ta'lim yo'nalishida tahsil olayotgan talabalar uchun tavsiya etiladi.

В учебнике совокупность направлений, характеризующих сущность страхования в экономике: классификация страхования, формы и правовые основы страховых отношений, основы построения страховых тарифов; раскрыто экономическое содержание личного и имущественного страхования. Особое внимание уделяется страховому рынку как составной части мировой экономической системы. Материалы учебника отражают практические и законодательные и нормативные правила, регулирующие страховую деятельность.

Учебник рекомендован для студентов, обучающихся по специальностям 60410400 - Финансы и финансовые технологии и 6041170 - Логистика.

In the textbook, a set of directions describing the essence of insurance in the economy: classification of insurance, forms and legal bases of insurance relations, bases of construction of insurance tariffs; the economic content of personal and property insurance is revealed. Special attention is paid to the insurance market as a component of the world economic system. Textbook materials reflect practical and legislative and regulatory rules governing insurance operations.

The textbook is recommended for students studying 60410400 - Finance and financial technologies and 6041170 - Logistics.

Mas'ul muharrir: iqtisod fanlari doktori A. Bektemirov

Taqrizchilar: Toshkent Kimyo Xalqaro universiteti Samarqand filiali dosenti

PhD. M.S. Xamrayev

"O'zbekinvest" EISK AJ. Samarqand filiali direktori D.Y. Tulayev

ISBN: 978-9943-8935-9-7

© *Bektemirov A., Taniyev A.B. Sobirov I.X.,
Ruziboyeva N.X., SamISI, 2022.*

© *"STAP-SEL" MChJ. Nashriyot - matbaa ijodiy bo'limi, 2022.*

KIRISH

Sugʻurta oʻzining dastlabki shakllarida inson amaliy faoliyatining eng qadimgi sohalaridan biri hisoblanadi. Aslida u pul munosabatlaridan oldin paydo boʻlgan va rivojlangan. Inson faoliyati har doim kelajakning noaniqligi, xavfni tushunish istagi, istalmagan voqealarni oldindan bilish qobiliyati bilan bogʻliq boʻlib, ularni qoida tariqasida oldindan aytib boʻlmaydi. Bu noaniqlik, tabiiy istak, xohish bilan birgalikda, agar oʻz borligʻini yaxshilamasa, hech boʻlmaganda xavfni kamaytirmasa, kelajak uchun qoʻrquvni keltirib chiqaradi.

Ruhning maʼlum bir taʼsiri sifatida tushuniladigan qoʻrquv meʼyordan ortiq boʻlsa, odamning irodasini falaj qilsa yoki uning roli ijobiy deb tan olinsa, salbiy rol oʻynaydi. Chunki u odam uchun xavfni zararsizlantiradi, harakat qilish uchun zarur shart-sharoitlarni yaratadi va shu orqali qoʻrquvni olib tashlaydi. Uning mavjudligi xavfsiz sharoitlarni taʼminlash boʻyicha ushbu ijobiy faoliyat, uy xoʻjaliklari, biznes tuzilmalari yoki jamoat hokimiyati institutlari haqida gapirayotganimizdan qatʼiy nazar, himoya inson faoliyatida himoya funksiyasini shakllantirish va rivojlantirish sifatida tavsiflanishi kerak.

Sugʻurta ilmiy bilimlar sohasi sifatida sugʻurtaning tabiati boʻyicha turli nuqtai nazarlarning mavjudligi bilan ajralib turadi. Sugʻurta deganda boshlanishi tasodifiy boʻlgan xavf-xatarlarga qarshi kurashda moddiy yordam mexanizmi tushuniladi. Shu bilan birga, jamgʻarib boriladigan mexanizmlar va sugʻurta modellari anʼanaviy shakllarni istisno qilmaydi, balki toʻldiradi. Ular esa pul mablagʻlarining maxsus sugʻurtaviy fondlarini shakllantirish va ularni mulkiy yoʻqotishlardan, sugʻurta hodisalari sodir boʻlganda daromadlarni moliyalashtirish maqsadida keyinchalik taqsimlashda foydalanish bilan bogʻliqdir. Bu yerda sugʻurta himoya shakli sifatida obʼektiv ravishda sugʻurta fondining maqsadli xususiyatiga ega boʻlgan pul yoki boshqa materiallarga (tabiiy sugʻurta holatida) resurslarni qondirishni nazarda tutishi juda muhimdir.

Sugʻurta har doim munosabatlarning eventual xususiyatini obʼektiv ravishda shakllantiradigan mol-mulkni, daromadni yoʻqotish bilan bogʻliq boʻlgan tabiatda noqulay boʻlishi mumkin boʻlgan kelajakdagi voqealarga qaratilgan. Shaxs, tashkilot, davlat organi maxsus sugʻurta fondida toʻplangan mablagʻlarga ega boʻlishi kerak. Ular kelajakda nomaqbul tasodifiy hodisa yuz berishining ogʻirligini

yumshatish zaruriyatini qondirishi mumkin. Ushbu nomaqbul hodisalar tasodifiy hodisaning xususiyatiga ega bo'lib, ular amalga oshishi yoki oshmasligi mumkin.

Asosiy holat sug'urta qildiruvchini yo'qotish, mol-mulk yoki daromadni yo'qotishdan himoya qilishni ta'minlaydigan sug'urta shaxs, oila, tashkilot va davlatning o'zi sifatida hayot sifatini yaxshilash muammolarini hal qilish uchun mo'ljallanganligida ko'rilishi kerak. Inson xavflarni aniqlashiga, ularni zararning taxminiy miqdori bilan ham, istalmagan sug'urta hodisasi ehtimoli bilan ham aniqlashiga ishonch hosil qiladi. Buning uchun maxsus sug'urta fondida yetarli resurslarni to'plash bilan birga, odam o'z hayoti uchun qulay sharoit yaratadi va shu bilan kelajak oldidagi qo'rquvlarini yo'q qiladi. Agar bu sodir bo'lmasa, unda odam o'zi uchun barcha xavf va oqibatlarini noto'g'ri tushunish holatida qoladi. Shu bilan tabiatning kuchlari yoki iqtisodiy inqirozlar va halokatli bo'lishi mumkin bo'lgan boshqa istalmagan ijtimoiy hodisalar oldida himoyasiz qoladi. Bunday holda ta'sirning tabiati shaxs uchun halokatli bo'ladi.

Bozor munosabatlarining rivojlanishi bilan sug'urta inson manfaatlarini himoya qilish xizmatlarida bozor tomonidan ob'ektiv talab qilinadigan xarakterga ega bo'ladi. Rivojlanayotgan ushbu soha biznesning mustaqil turiga aylanadi, lekin bu fuqarolarni sug'urta himoyasi davlatning ijro etuvchi hokimiyatining turli institutlari: pensiya, ijtimoiy, tibbiy sug'urta tizimi tomonidan amalga oshirilishini istisno qilmaydi.

Zamonaviy sug'urta institutlari milliy iqtisodiyotda investitsiya siyosatini olib borishda muhim rol o'ynaydigan katta miqdordagi pullarni safarbar qiladi. Bu bilan ijtimoiy barqarorlik va kelajakka ishonchni ta'minlash tizimi shakllanadi. Kelajakda o'zini mustahkam va barqaror shaxs, tashkilot sifatida ko'rish istagi, istalmagan tasodifiy hodisa ehtimolini nazarda tutgan holda, sug'urtaning turli shakllarida qondirishga mo'ljallangan eng muhim ehtiyojdir. Agar inson xavf-xatarlardan xabardor bo'lsa, ularni baholashga qodir bo'lsa, sug'urta fondi shaklida zarur resurslarga ega bo'lsa, deyarli barcha faoliyat sug'urta bilan qamrab olinishi mumkin.

Xavfni baholash xavf massasi sohasida ham, tasodifiy hodisa ehtimolida ham yotadi. Shunday qilib, sug'urtaga qabul qilinishi mumkin bo'lgan sug'urta xavfi va sug'urta noaniqligi tushunchasini ajratish kerak. Ikkinchisi endi an'anaviy yoki klassik sug'urta shakllari bilan qamrab olinmaydi. "Sug'urta" fanining bo'lajak

bakalavrlar uchun o'rganish majburiy bo'lgan fanlar sirasiga kiritilishi kelajakdagi noaniqlik sharoitida odamlarni real iqtisodiy himoya qilishni ta'minlaydigan vositalar va mexanizmlarga doir zarur bilim, ko'nikma va malakalarni singdirish uchun mo'ljallangan. "Sug'urta ishi" fanini o'quv fani sifatida zarur va majburiy kompetensiyalar: bilim, malaka va ko'nikmalar to'plami bilan muvaffaqiyatli o'zlashtirganlar uchun sug'urta san'at kabi foydali bo'lishi mumkin.

I BOB. SUG‘URTALASHNING IQTISODIY MOHIYATI VA FUNKSIYALARI

1.1. Ijtimoiy takror ishlab chiqarishda sug‘urta himoyasining xavfli tabiati va zarurati

Muayyan xo‘jalik yurituvchi sub‘ektning (davlat, shaxs) faoliyati, tashkil etish) ijtimoiy qayta ishlab chiqarishning har bir bosqichida xavflarga uchraydi.

Xavflarning kengaytirilgan guruhini taqdim etamiz:

- tabiiy va iqlimiy;
- texnologik va texnogen;
- kasalliklar, baxtsiz hodisalar;
- iqtisodiy (moliyaviy);
- noqonuniy;
- siyosiy.

2018-yilda Munich Re sug‘urta tashkiloti ma‘lumotlariga ko‘ra 850 ta halokatli voqealar qayd etildi, shu jumladan, 42% ini po‘rtanalar, suv toshqini va ko‘chkilar – 46%; geofizik voqealar (zilzilalar, sunami va vulqon otilishlari) - umumiy sonining 5%; jazirama, qahraton va yong‘inlar – 7%. Ko‘proq quyidagi qit‘alar jabr ko‘rdi: Osiyo (43%), Shimoliy Amerika (20%), Yevropa (14 %) va Afrika (13%).

Tabiiy-iqlimiy hodisalar umumiy yo‘qotishlar ko‘lami va jabrlanganlar soniga qarab tasniflanadi: yirik ofatlardan (3- va 4-toifalar) kichik yo‘qotishlargacha (2- va 1-toifalar). 2018-yilda 4- va 3-toifalarga – 12%, 2-toifaga – 28%, 1-toifaga (kichik yo‘qotishlar) – 60% hodisalar kiritildi.

Umumiy iqtisodiy yo‘qotishlar 2018-yilda 160 mlrd AQSH dollarini tashkil etib, ulardan 80 mlrd dollar sug‘urta qilingan edi.

Shimoliy Amerika ikki toifadagi hodisalardan qattiq jabr chekdi: to‘fon va yong‘inlardan. “Maykl” va “Florensiya” to‘fonlari 31 mlrd AQSH dollari miqdorida katta zarar yetkazdi. Shundan 15 mlrd dollar sug‘urta qilingan edi. Katta o‘rmon yong‘inlari natijasida sezilarli yo‘qotishlar sodir bo‘ldi (Karra yong‘ini (Kaliforniya), iyul-avgust; Vulsi, noyabr). Umumiy zararlar 24 mlrd AQSH dollarini tashkil etdi, shundan 18 mlrd AQSH dollari sug‘urta qilingan edi.

2018-yilda Amerika qit‘asida 163 ta tabiiy ofat qayd etilgan. Ulardan umumiy zarar 82 mlrd AQSH dollarini tashkil etdi, shundan 53 mlrd dollar sug‘urta qilingan. 800 dan ortiq kishi vafot etdi. Eng

ko'p vafot etganlar soni – 165 kishi – Gvatemaladagi de Fuego vulqoni otilishidan.

2018-yilda Janubiy Amerikada 51 ta muhim voqea sodir bo'ldi. 144 kishi vafot etdi. Iqtisodiy yo'qotishlar 1 mlrd dollarni tashkil etdi. Hidrologik hodisalar (suv toshqinlari va ko'chkilar) 72% yo'qotishlarga sabab bo'ldi; bo'ronlar – 20%; zilzilalar – 6%; klimatologik hodisalar – 2%.

Yevropada 2018-yilda jami zarar 13,5 mlrd yevro miqdorida bo'lgan 113 ta voqea sodir bo'ldi. Zararlarni qoplash uchun sug'urta kompaniyalari tomonidan 5 mlrd yevroga yaqin mablag' to'langan. Yevropaning katta hududlariga ta'sir qilgan halokatli qurg'oqchilik qishloq xo'jaligi va o'rmon xo'jaligida ko'p yo'qotishlarga olib keldi. Qurg'oqchilikdan ko'rilgan umumiy zarar 3,3 mlrd yevroni tashkil etdi. Biroq uning faqat bir kichik ulushi sug'urta qilindi. Sug'urta to'lovlari atigi 230 mln yevroni tashkil etdi. "Friderike" va "Burglind" qishki bo'ronlari o'zidan keyin jami 3,1 mlrd yevro miqdorida zarar qoldirgan. Ulardan 2,4 mlrd yevroga yaqini sug'urtalangan. "Lesli" po'rtanasi Fransiya, Portugaliya va Ispaniyaga zarba berdi. Mol-mulkka yetkazilgan zarar 3 mlrd yevroni tashkil etdi. Bu 2018-yil qurg'oqchiligidan keyin Yevropadagi ikkinchi eng qimmat hodisa.

Afrikada 2018-yilda 100 ta muhim hodisa (suv toshqini) qayd etildi. Nigeriya va Keniyada 1200 kishi halok bo'ldi. Jami yo'qotishlar 1,4 mlrd AQSH dollariga baholandi.

Osiyo hodisalar soni bo'yicha eng ko'p zarar ko'rgan qit'aga aylandi. Unga dunyodagi barcha voqealarning 43 foizi va 2018-yilda vafot etganlarning 74 foizi to'g'ri keldi. Umumiy zararlar 59 mlrd AQSH dollarini tashkil etdi. Bu global zarar yukining taxminan 37% iga to'g'ri keladi. Undan 18 mlrd AQSH dollari sug'urtalangan bo'lib, bu butun dunyo bo'yicha sug'urta sohasiga to'lovlarning atigi 24% ga to'g'ri keladi. Mintaqadagi tabiiy ofatlar Natijasida 7750 kishi halok bo'ldi, ayniqsa Yaponiya va Indoneziya ko'p zarar ko'rdi.

Yaponiyada 14 ta hodisa qayd etildi. Shulardan 5 tasing zararlarini 1 mlrd dan oshgan hodisalaridir. Xirosima, Kioto va Osaka kabi bir qator yirik shaharlardagi suv toshqinlari va ko'chkilar 9,5 mlrd dollar zarar keltirdi. Sug'urta bo'yicha 2,4 mlrd dollar qoplandi. "Djebi" va "Trami" tropik po'rtanalari quruqlikka yopirilib, katta halokatlarga sabab bo'ldi. Jami zararlar 15,9 mlrd AQSH dollarini tashkil etdi, sug'urta to'lovlari esa 11,6 mlrd AQSH dollari. Zilzilalar

ham yo‘qotishlar yukining katta qismini (Osaka va Xokkaydo prefekturalari) - 9 mlrd AQSH dollarini tashkil etdi.

Indoneziya sunamilardan ko‘p zarar ko‘rdi. Ularga Anak Krakatau shahridagi faol vulqon etaklarida yuz bergan zilzilalar va suv osti ko‘chkilari sabab bo‘lgan. Bunda 2000 dan ortiq kishi halok bo‘ldi va mulkiy zarar qiymati milliardlab dollarga yetdi. Sug‘urta to‘lovlari katta emas edi, chunki qurbonlarning bir qismigina sug‘urtalangan edi. Bunday mamlakatlarga sug‘urta kirib borishining yuqori darajasi tabiiy ofatlarning moliyaviy oqibatlarini tezroq yengishga yordam berishi mumkin.

Avstraliya va Okeaniyada 40 ta hodisa natijasida jami 1,5 mlrd AQSH dollari zarar ko‘rilgan bo‘lib, ulardan 540 mln dollari sug‘urta qilingan edi.

Sug‘urta to‘lovlari tabiiy ofatlar oqibatlariga chidamlilikni ta‘minlab, iloji boricha tezroq normal hayotga qaytish uchun imkoniyat yaratdi. Sanoati rivojlangan mamlakatlar hali ham tabiiy ofatlardan keyin sug‘urta to‘lovlarning katta qismini tashkil etadi. XX asrning 80-yillaridan boshlab bu mamlakatlarda tabiiy ofatlarga qarshi sug‘urta himoya doirasi tobora kengayib bormoqda.

Rivojlanayotgan mamlakatlarda sug‘urta himoyasi bilan bog‘liq vaziyat boshqacha. Moliyaviy jihatdan zaif, daromadi past darajali mamlakatlar uchun sug‘urta himoyasi tizimini yaratish, xatarlarni boshqarish standartlarini takomillashtirish va barqarorligini oshirish gumanitar halokatlar oqibatlarini yumshatish, barqaror rivojlanish va iqtisodiy o‘shishni rag‘batlantirish uchun muhim yo‘l bo‘lishi kerak.

Sug‘urta himoyasining ijtimoiy-iqtisodiy maqsadi – tabiiy-iqlim hodisalari, ishlab chiqarish va texnologik jarayonlar, iqtisodiy sharoitlarning o‘zgarishi, huquqiy va siyosiy voqealar, inson faoliyatining ijtimoiy yo‘naltirilgan shartlari natijasida xavf amalga oshganda yuz bergan zararni qoplashda ijtimoiy-iqtisodiy manfaatlarni ta‘minlash.

Sug‘urta himoyasi iqtisodiy hodisalarning murakkab o‘zaro aloqalarini shakllantiradi (1-rasm).

Darajalar bo‘yicha sug‘urta himoyasi quyidagicha yaratiladi: davlatlararo darajada; milliy darajada; sanoat va biznes darajasida. Sug‘urta himoyasining muhim sektori *sug‘urtadir*.

1.2. Sug'urtaning moliyaviy kategoriya sifatidagi mohiyati

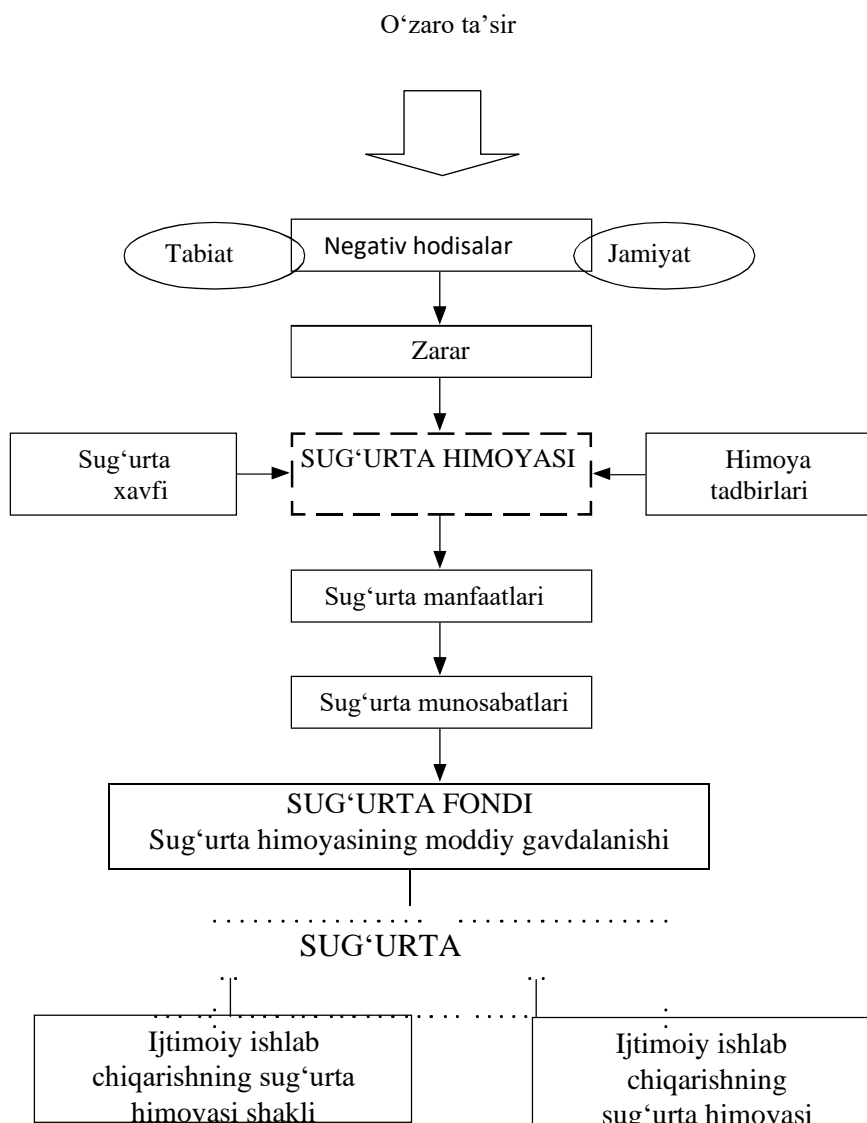
Iqtisodiyotda sug'urta toifa sifatida taqdim etiladi. Iqtisodiyot olimlari sug'urtaning mohiyatini muhokama qilishmoqda. Dastlab, sug'urta iqtisodiy toifa sifatida taqdim etiladi. Sug'urtaning bunday talqini jiddiy asoslarga ega. Sug'urta iqtisodiy toifalarga xos bir qator xususiyatlarni namoyon etadi. Ushbu xususiyatlarni ko'rib chiqamiz.

Qayta taqsimlaydigan munosabatlar mavjudligi asosiy belgi hisoblanadi. Haqiqatan ham, sug'urta amaliyotlarini o'tkazish jarayonida xavflarni va qiymatni qayta taqsimlash amalga oshiriladi. Sug'urta tashkiloti xavflarni o'z zimmasiga olib, tegishlicha rag'batlantiradi.

Sug'urta xavflari turli-tumandir. Sug'urta tashkilotida xavflarni baholash va boshqarish jarayoni alohida ahamiyatga ega.

Xavflar tasodifiylik va ehtimollik tabiatiga ega. Noxush oqibatlarga olib kelishi mumkin bo'lgan turli hodisalar sodir bo'lish ehtimoli qanchalik yuqori? Aynan xavf keltiradigan hodisa sodir bo'lish ehtimoli parametriga sug'urta shartnomasini tuzish va uning qiymati bog'liqdir.

Biznes va inson hayoti faoliyatida xavflarni oldini olishga nisbatan iqtisodiy va tashkiliy-moliyaviy manfaatdorlik bo'lishi kerak. Misol uchun, sug'urta shartnomasini tuzishda joriy va bo'lajak vaqt davriga sug'urta himoyasiga bo'lgan ehtiyoj qondiriladi.

1.1-rasm. Sug‘urta himoyasi sohasida iqtisodiy hodisalarning o‘zaro bog‘liqligi.

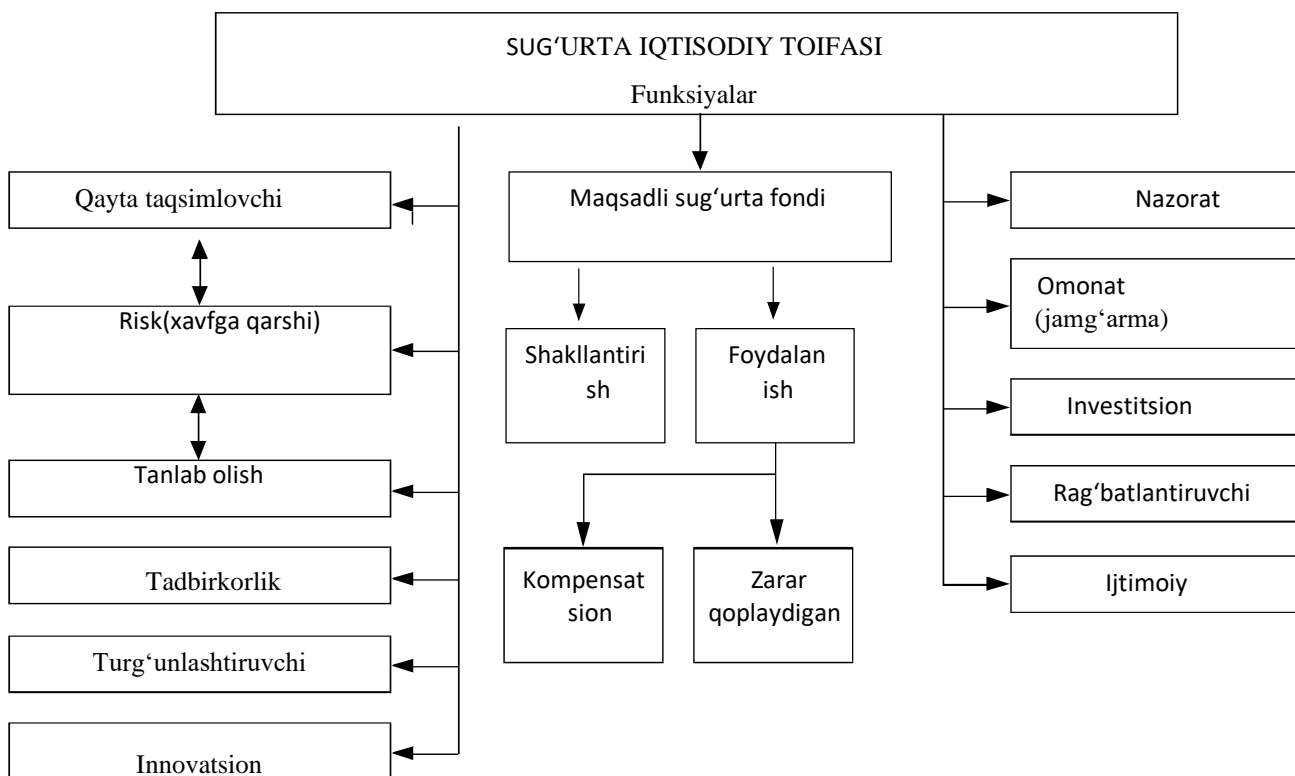
Sug‘urta rivojlanishi jarayonida ishtirokchilarning ommaviyligi ta‘minlanib, sug‘urta hamjamiyati shakllanadi. Sug‘urta ob‘ektlari muhim farqlarini saqlaganda sug‘urta manfaatlari – davlat, korporativ, guruh va individual manfaatlarining o‘zaro ta‘siri ta‘minlanadi.

An‘anaga ko‘ra sug‘urta uchun hamjihatlikdagi ma‘suliyat va zararning yopiq taqsimlanishi xosdir. Qayta taqsimlash munosabatlari zararning makon va zamondagi qayta taqsimlanish jarayonida vujudga keladi. Bir vaqtning o‘zida vaqt va hudud parametrlari bo‘yicha qayta taqsimlanish chegaralari o‘rnatiladi. Shunga ko‘ra, salbiy hodisalar natijalari va ularni moliyaviy qo‘llab-quvvatlash asosida javobgarlikni qayta taqsimlash sodir bo‘ladi.

Iqtisodiy rivojlanish jarayonida jamiyat a'zolari sug'urtaga bo'lgan ehtiyojni anglab yetadilar. Fuqarolar va biznes sug'urta uchun pul mablag'larini ishlatishga tayyorligini namoyish etishadi.

Sug'urta munosabatlari ishtirokchilari sug'urta badallarining bir qismini zaxiralash zarurligini anglaydi. Sug'urta badalining shartli normasi amalga oshiriladi. Sug'urta shartnomasi shartlariga muvofiq zararni qoplash mablag'larni qoplash, ekvivalentlik va nisbiy (maxsus) qaytarish tamoyillarini hisobga olgan holda amalga oshiriladi. Shu bilan birga, sug'urta faoliyatining o'z-o'zini ta'minlashi amalga oshirilishi lozim.

Taqdim etilgan o'ziga xos xususiyatlar *sug'urta vazifalarini* iqtisodiy toifa sifatida farqlash uchun asos yaratadi (1.2-rasm).

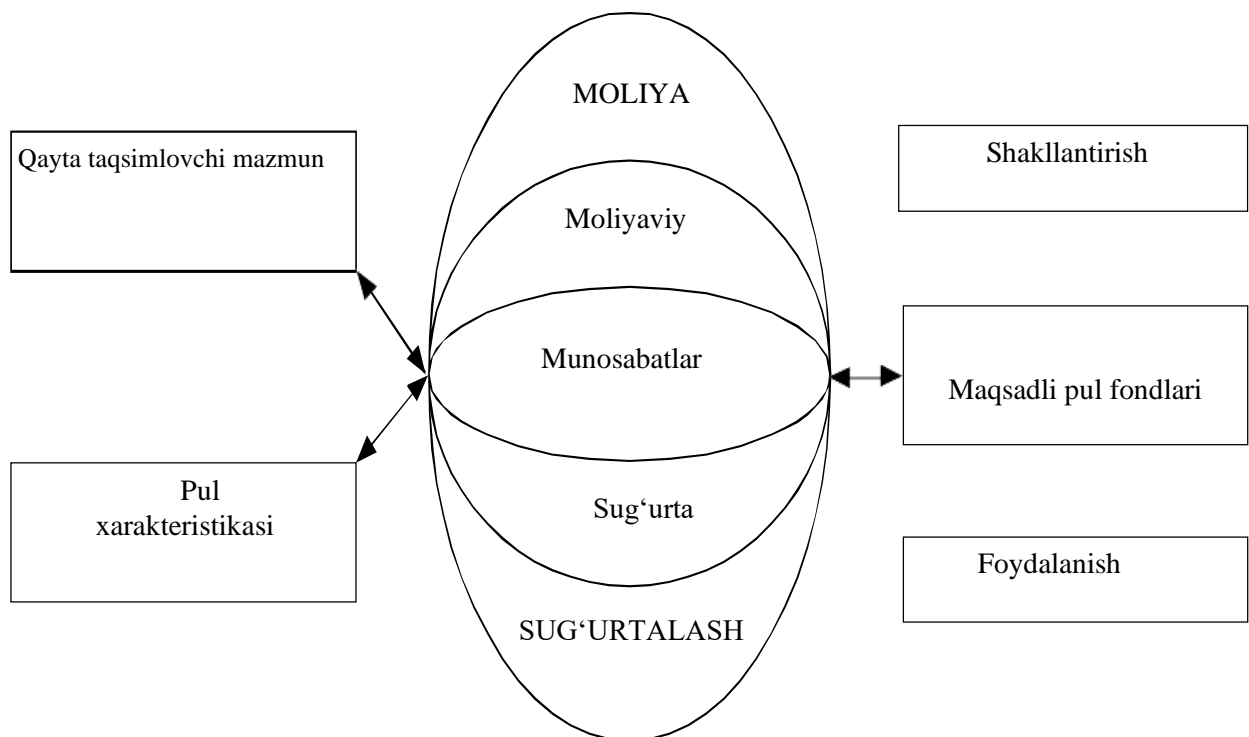
1.2-rasm. Sug'urta iqtisodiy toifasining vazifalari majmui.

Sug'urtaning iqtisodiy mohiyati – sug'urta to'lovlari shaklida manfaatdor shaxslardan olingan pul mablag'larini birlashtirish orqali sug'urta tashkiloti tomonidan to'plangan sug'urta fondi hisobidan muayyan hodisalar sodir bo'lganda inson, biznes va jamoat yuridik shaxslarning manfaatlarini ta'minlash uchun iqtisodiy va moliyaviy munosabatlar majmui.

Ilmiy munozarani davom ettirishda sug'urtaning mohiyatini tushuntirish talab etiladi. *Sug'urtani moliyaviy toifa* sifatida ko'rib chiqish ma'qul. Sug'urta moliyaviy toifalarning xususiyatlariga mos keladi:

- pul munosabatlari;
- imperativlik (davlat tomonidan tartibga solish);
- ko'zlangan maqsad.

Moliya va sug'urtaning o'zaro munosabatlari va o'zaro ta'sirini toifa darajasida ko'rsatamiz (1.3-rasm).

1.3-rasm. Moliya va sug'urtaning toifa munosabatlari hamda o'zaro ta'siri.

Moliyaviy kategoriya sifatida sug'urta ishtirokchilarning pul badallaridan shakllantiriladigan va muayyan hodisalar sodir bo'lganda zarar o'rnini qoplash uchun ishlatiladigan sug'urta (maqsadli) pul fondi hisobidan jismoniy va yuridik shaxslarning manfaatlarini himoya qilish uchun qayta taqsimlash munosabatlari majmuidir.

Sug'urta O'zbekiston Respublikasi jismoniy va yuridik shaxslar, O'zbekiston Respublikasi sub'ektlari va munitsipal hosilalar manfaatlarini muayyan sug'urta hodisasi sodir bo'lganda himoya qilish bo'yicha munosabatlar sifatida qonunchilik asosida belgilanib, sug'urtalovchilar tomonidan to'langan sug'urta mukofotlari (sug'urta

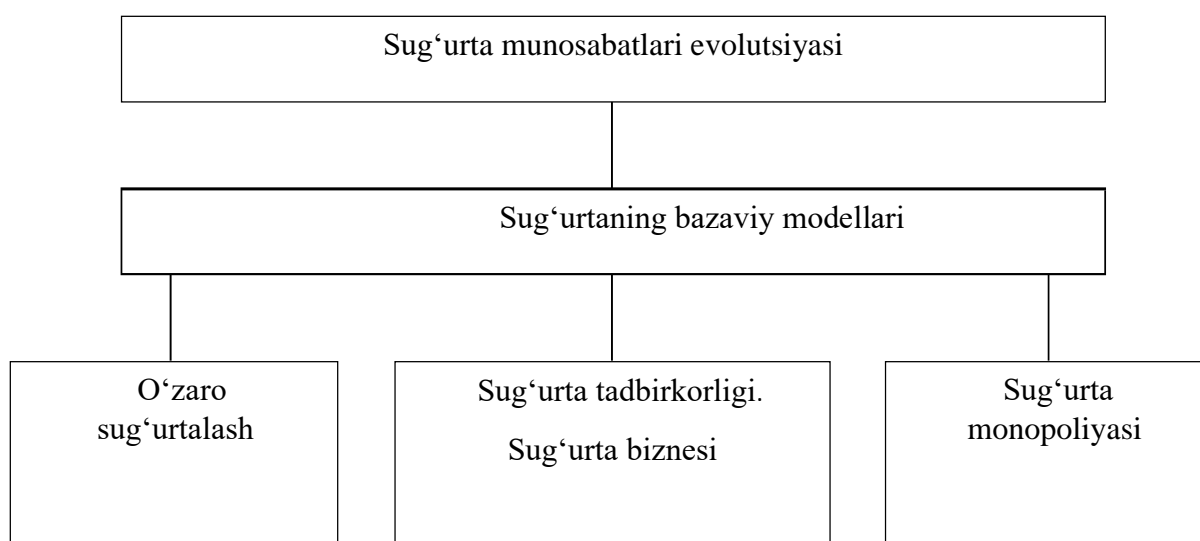
badallari), hamda sugʻurtalovchilarning boshqa mablagʻlari hisobidan shakllanadigan pul fondlari hisobidan amalga oshiriladi.

Moliya fani va amaliyoti sugʻurta ishi tushunchasini ajratib koʻrsatadi. Bu sugʻurta tashkilotlarining sugʻurtalash, oʻzaro sugʻurtalash, qayta sugʻurtalash boʻyicha faoliyat sohasidir. Shu bilan birga sugʻurta ishiga sugʻurta brokerining sugʻurtalash va qayta sugʻurtalash sohasida xizmat koʻrsatish boʻyicha amaliyoti kiradi.

Moliya fanining asosiy qoidalarini oʻrganish jarayonida “sugʻurta” tushunchasi sugʻurta xizmatlari isteʼmolchilari sifatida fuqarolar va korxonalar manfaatlariga yaqin koʻrinadi. Oʻz navbatida, “sugʻurta ishi” atamasi sugʻurta tashkilotining bevosita faoliyati sifatida qaraladi. Bu tushunchalarning mustahkamlanishi sugʻurtaning iqtisodiy mohiyati birligini tashkil etadi. Har bir mamlakatda sugʻurta qonunchilik va meʼyoriy baza bilan taʼminlanadi.

1.3. Sugʻurta evolyutsiyasining asosiy modellari

Sugʻurta iqtisodiy hodisa sifatida uzoq tarixga ega. Anʼanaga koʻra, sugʻurtaning rivojlanishi jamiyatning iqtisodiy rivojlanish darajasiga qarab bosqichlarga boʻlinadi. Sugʻurtaning sugʻurta munosabatlarini qurish modeli, sugʻurta fondining shakllanishi va sarflanishiga koʻra boʻlinishi katta qiziqish uygʻotadi. Sugʻurta munosabatlari evolyutsiyasining asosiy modellarini tasavvur qilaylik (1.4-rasm).

1.4-rasm. Sugʻurta munosabatlari evolyutsiyasining bazaviy modellari.

Eng oddiy shaklda sug'urta munosabatlari o'zaro sug'urta modeliga ko'ra amalga oshirilgan. Ushbu model o'zaro yordam platformasiga asoslangan.

Zararni taqsimlashning eng oddiy shakli sug'urta edi. Bu dehqon jamoalari va dastlabki davlatlarda faoliyat ko'rsatgan. Jamoaviy va davlat omborlarida g'alla va oziq-ovqat mahsulotlarining zaxiralari yaratilardi. Zaxiralarga bo'lgan quyilma turli xil natural badal shaklida amalga oshirilardi. Hosil bo'lmagan yili aholiga g'alla va oziq-ovqat tarqatilgan.

Natural shakldagi o'zaro sug'urtaning ta'siri ko'plab tarixiy davrlarda tasdiqlangan.

Tovar-pul munosabatlarining rivojlanishi pul shaklidagi sug'urtaga asos soldi. O'zaro sug'urta pul shakliga aylandi. Matematika ham rivoj topdi. Sug'urtada ehtimollar nazariyasini qo'llash asoslari qo'yildi. Sug'urta fondi individual sug'urta ishtirokchisiga tegishli bo'lgan zararining ehtimoliy o'rtacha miqdorini hisoblash bilan yaratila boshlandi.

Sug'urtaning jadal rivojlanishi buyuk geografik kashfiyotlar va yangi yerlarni o'zlashtirish davrida sodir bo'ladi. Kemachilik va savdo-sotiq faol rivojlandi. Shu bilan birga, savdo operatsiyalari ishtirokchilariga ta'sir qiladigan yangi xavflar paydo bo'ladi. Shu asnoda, kema egalari va savdogarlar qo'shma ekspeditsiya oldidan dengiz xavflaridan himoya qilish to'g'risida kelishib oladilar. Ulardan birining mol-mulki yo'qolgan taqdirda, zarar barcha savdogarlar orasida taqsimlanadigan bo'ldi.

Dengiz sug'urta shartnomasini tuzishning tarixiy fakti ma'lum. Dengiz polisi 1347-yilda Genuyadan Mayorka oroliga "Santa Klara" kemasida yuk tashishga chiqarilgan, bu bilan *sug'urta tadbirkorligi* fakti tasdiqlanadi - sug'urta himoyasi haq evaziga taqdim etilardi (sug'urta badali).

XVII-XVIII asrlarda dengiz sug'urtasiga ixtisoslashgan sug'urta jamiyatlari yaratildi: Fransiyada 1686-yilda; Italiyada 1741-yilda. Bu faktlar tarixiy hujjatlar bilan tasdiqlangan.

Xalqaro savdo va dengiz yuk tashishda "Lloyds" (Lloyds) ingliz sug'urta korporatsiyasi yetakchi rol o'ynay boshladi. Kompaniyaning o'zi alohida a'zolaridan (anderrayterlardan) iborat bo'lib, ularning har biri o'z moliyaviy imkoniyatlari asosida sug'urta operatsiyalarida ishtirok etgan. XVII asrda Edvard Lloydning o'zi ishtirokida boshlangan "Lloyds" tarixi hozirgi vaqtgacha davom

etgan. 1871-yilda ilgari xususiy qo‘mita tomonidan boshqariladigan, ammo rasmiy yuridik shaxsga ega bo‘lmagan tashkilot sifatida faoliyat yuritgan “Lloyds” Britaniya parlamentining qonuniga ko‘ra rasman korporatsiyaga aylantirildi. Hozirgi kunda “Lloyds” xalqaro miqyosdagi yetakchi ishtirokchilardan biri hisoblanadi.

Xuddi shu tarixiy davrda boshqa sug‘urta turlarining rivojlanishi boshlanadi. 1666-yilda Londonning buyuk olovi oqibatida yuzaga kelgan ulkan yo‘qotishlar “Yong‘in ofisini” yaratishga sabab bo‘ldi. Shu tariqa yong‘inga qarshi sug‘urta paydo bo‘ldi.

Hayotni sug‘urtalashning dastlabki operatsiyalari ham Angliyada amalga oshirilgan. 1699-yilda beva va yetimlar hayotini sug‘urtalash bilan shug‘ullanadigan sug‘urta tashkiloti yaratildi. Keyin fuqarolarning shaxsiy sug‘urtasi uchun *Eckvatedl* sug‘urta kompaniyasi tashkil etildi.

Sug‘urtaning asosiy turlaridan – dengiz, yong‘in va hayotni sug‘urtalashdan sug‘urtaning boshqa turlari ketma-ket paydo bo‘ldi. XVIII asr oxiriga kelib G‘arbiy Yevropada 100 dan ortiq mulkiy va shaxsiy sug‘urta turlari mavjud edi.

Rossiyada sug‘urta XVIII asrda rivojlangan. 1765-yilda yong‘inga qarshi sug‘urtalash uchun sug‘urta kompaniyalari tashkil etildi: Riga o‘zaro yong‘inga qarshi sug‘urtalash jamiyati.

1786-yilda “Davlat kredit bankini tashkil etish to‘g‘risida manifest” nashr etildi. Ushbu bankda sug‘urta ekspeditsiyasi tashkil etilib, unga mol-mulk va binolarni yong‘indan sug‘urtalash vazifasi yuklatildi. Davlat sug‘urta ekspeditsiyasi tanlangan xavflar (tosh uylar, tosh fabrikalar) bo‘yicha sug‘urtani amalga oshirar edi. Sug‘urta summasi mulk qiymatining 75% dan oshmasligi kerak edi. Yagona tarif tasdiqlandi – sug‘urta summasining 1,5%.

Rossiyada sug‘urta tadbirkorligining rivojlanishi xususiy aksiyadorlik sug‘urta kompaniyalari paydo bo‘lishi bilan bog‘liq : 1827-yilda “Birinchii Rossiya yong‘inga qarshi sug‘urta kompaniyasi”, 1835-yilda “Ikkinchi Rossiya yong‘inga qarshi sug‘urta kompaniyasi”, 1846-yilda “Salamandra” tashkil etiladi. Bu uch sug‘urta hamjamiyatlari o‘rtasida Rossiya bozori ta’sir doirasi bo‘yicha bo‘lindi.

Mol-mulkni yong‘indan sug‘urtalash sohasidagi davlat monopoliyasidan so‘ng xususiy monopoliya davri kelganini ta’kidlab o‘tish joiz. 1835-yilda Rossiyada birinchi “Hayot” sug‘urta

kompaniyasi tashkil etilib, u shaxsiy sug'urta bilan shug'ullana boshladi.

1861-yilda krepostnoylik huquqi bekor qilinishi bilan tovar-pul munosabatlarining faol rivojlanishi boshlandi. Tadbirkorlik sifatida sug'urta ham jadal rivojlandi. Shunday qilib, 1851-yilda 282 mln so'm miqdoridagi mol-mulk yong'indan sug'urtalangan, 1865-yilda 868 mln so'm miqdorida va 1886-yilda 4 mlrd so'm miqdorida.

Peterburg va Moskva aksionerlik jamiyatlari (1858), "Russkoe" (1867), "Kommercheskoe" (1870), "Severnoe" (1871), "Yakor" (1872) sug'urta kompaniyalari paydo bo'ladi.

1874-yilda sug'urta kompaniyalari tarif shartnomasi – Sug'urta sindikatini imzoladilar. Bu Rossiyada birinchi hujjatlashtirilgan monopolistik birlashma edi. Shu bilan birga, sug'urta bozorida yuqori darajada raqobat saqlanib qolgan edi. Davlat statistik bazani shakllantira boshladi, raqobat va kompaniyalarni qayta qurish uchun sharoitlar yaratildi.

O'zaro sug'urtalash rivojlandi. O'zaro sug'urtalash kompaniyalari – bu yong'inga qarshi sug'urta himoyasining asosiy va eng qadimgi shaklidir. 1861-yilda Aleksandr II shahar o'zaro sug'urtalash kompaniyalarini tashkil etish to'g'risida farmon chiqardi. 1863-yilda Tula va Poltavada birinchi o'zaro yong'indan sug'urtalash kompaniyalari tashkil etildi. Keyingi yillarda xuddi shunday jamiyatlar Rossiyaning barcha yirik shaharlarida tashkil etildi. O'zaro sug'urta jamiyatlari 83 ta sug'urta jamiyatini shartnoma asosida birlashtirdi, unga ko'ra sug'urta tashkilotlari yong'in talofatlari bo'yicha sug'urta mukofotlarining yillik yig'imidan oshib ketganda bir-birlariga yordam ko'rsatishlari shart bo'lgan.

Turli soha tadbirkorlarini birlashtiruvchi o'zaro sug'urta jamiyatlari ham tashkil etildi. O'zaro sug'urta jamiyatlari faoliyati sanoat, yer egalari va ishlab chiqaruvchilarga qaratilgan. Ko'chmas va ko'char mulk sug'urta qilinadi, fabrikalarda ishlaydigan shaxslarning baxtsiz hodisalardan jamoaviy sug'urtasi amalga oshiriladi. Sug'urta operatsiyalari soha yo'nalganlik bo'yicha kengaymoqda. O'zaro ishlab chiqarish sanoatidagi sug'urta kompaniyalari, O'rta Osiyodagi tog' va tog'-kon korxonalarini, Kiyev shakar va rafinad zavodlari sug'urta jamiyati va hokazolar faoliyat ko'rsatmoqda. Sug'urta ham ixtiyoriy, ham majburiy ravishda amalga oshirila boshlandi.

Xalqaro bozorda xavflarni qayta sug'urtalash jarayoni rivojlana boshladi. Qayta sug'urtalash xizmatlari Myunxen, Kyoln va Shveytsariya qayta sug'urta jamiyatlari tomonidan amalga oshirildi.

XIX asr oxirida Rossiyada 300 dan ortiq sug'urta kompaniyalari ishlagan. Ustunlik mavqeini zemstvo sug'urta tashkilotlari va o'zaro sug'urta jamiyatlari egalladi. Birinchi Jahon urushidan oldin Rossiyada rivojlangan sug'urta bozori faoliyat yuritgan.

1917-yil buyuk oktabr inqilobidan keyin SSSRda sug'urta biznesi ostin-ustun bo'ldi. Sug'urtaning barcha turlari bo'yicha davlat nazorati o'rnatildi, davlat sug'urta monopoliyasi e'lon qilindi.

1921-yilda Xalq komissarlari kengashi ixtiyoriy sug'urta tizimini e'lon qiluvchi "Davlat mulkini sug'urtalash to'g'risida" dekret qabul qildi. Majburiy davlat sug'urtasiga o'tish faqat tajriba to'plash va ixtiyoriy mulkni sug'urtalash tizimini mustahkamlashdan so'ng ko'zda tutilgan. 1926-1932-yillarda mol-mulk sug'urtasi faol rivojlandi. Mol-mulk sug'urtasi bilan bir qatorda binolar, hayvonlar, qishloq xo'jalik ekinlari va uy-ro'zg'or mulklarini ixtiyoriy sug'urta qilish joriy etildi. 1922-1923-yillarda pul islohotidan so'ng qonun bilan shaxsiy sug'urta joriy etildi.

Ulug' Vatan urushi davrida (1941-1945) sug'urta fondlari front ehtiyojlariga yo'naltirildi. O'sha paytda SSSR Davlat sug'urta fondi davlat byudjetiga davlat kredit obligatsiyalarini sotib olish va foydadan ajratmalar tartibida 5,8 mln so'mga yaqin pul mablag'larini berdi.

Urushdan keyingi davrda SSSRda sug'urta ishi, sug'urta javobgarligi hajmining oshishi va ilgari mavjud bo'lgan sug'urta turlarini takomillashtirish hisobiga kengaydi. Aholiga qarashli binolarni shaxsiy mulk huquqi bo'yicha majburiy sug'urta qilish ixtiyoriy sug'urta bilan to'ldirildi. Majburiy sug'urta ixtiyoriy sug'urtaga yo'l bera boshlaydi.

1950-yillarda majburiy mulkni sug'urtalash tizimiga o'zgartirishlar kiritildi.

1956-yildan boshlab davlat uy-joy fondini majburiy sug'urtalash, shuningdek, mahalliy byudjetga tegishli davlat muassasalari va tashkilotlarining mol-mulkini ixtiyoriy sug'urta qilish to'xtatildi.

1930-yilda joriy qilingan kooperativ sug'urta o'rniga kolxoz mulkini majburiy sug'urta qilish saqlandi va rivojlandi. 1968-yilda hosil yetishmovchiligi, qurg'oqchilik, shu jumladan, har qanday tabiiy ofatlar bo'lgan taqdirda ekinlarga majburiy sug'urta joriy qilish

kengaytirilgani hisobiga uning hajmi sezilarli darajada oshgan. 1974-yildan beri qishloq xo'jaligining moliyaviy barqarorligini mustahkamlash maqsadida majburiy sug'urtaning ushbu turi sovxozlarga ham tarqalgan.

Fuqarolarga tegishli mol-mulk (turar-joy binolari, bog' uylari, dala hovlilar, xo'jalik binolar)ni, hayvonlar (qoramol, ot va tuyalar)ni majburiy sug'urta qilish amalga oshirilgan. Majburiy sug'urtaning ushbu shakllari 1997-yilgacha saqlanib qolindi.

Sug'urta tadbirkorligining jadal o'sishi SSSRda 1980 va 1990-yillar oxirida qayd etildi. Sug'urta biznesida davlat monopoliyasi bekor qilindi. Mustaqillikka erishgandan so'ng O'zbekistonda ichki sug'urta bozorining tashkil qilinishiga 1993-yilda "Sug'urta to'g'risida"gi qonunning qabul qilinishi sabab bo'ldi.

1.4. Sug'urta munosabatlarining ob'ektlari va sub'ektlari, ularning taqsimlanishi hamda qonun bilan mustahkamlanishi

Sug'urtani o'rganish qonunchilik formulalari va talablarini hisobga olgan holda nazariy va amaliy qoidalarga asoslangan bo'lishi kerak. Sug'urta ob'ektlari va sub'ektlarini o'rganib chiqamiz. Sug'urta operatsiyalari qurish xususiyatlariga va mulkiy qiziqishga qilingan e'tiborni hisobga olish zarur bo'lib, uni qo'llab-quvvatlash sug'urta qilish negizidadir.

Sug'urta ob'ektlari jismoniy va yuridik shaxslarning mulkiy manfaatlarini hisoblanadi.

Sug'urta ob'ektlarini shaxs bilan munosabatlar mezoniga ko'ra guruhlaylik. Inson hayotiga nisbatan uchta yetakchi yo'nalishni ajratib ko'rsak.

1) *Hayotni sug'urtalash ob'ektlari* – fuqarolarning muayyan yoshgacha yoki muddatgacha yashashi yoki fuqarolar hayotidagi voqealar sodir bo'lishi, shuningdek, ularning o'limi (hayotni sug'urtalash) bilan bog'liq mulkiy manfaatlar;

2) *Baxtsiz hodisalar va kasalliklardan sug'urta qilish ob'ektlari* – fuqarolar sog'lig'iga zarar yetkazish hamda ularning baxtsiz hodisa yoki kasallik natijasida o'lim (baxtsiz hodisalar va kasalliklardan sug'urtalash) bilan bog'liq mulkiy manfaatlar;

3) *Tibbiy sug'urta ob'ektlari* – shaxsning sog'lig'i buzilganligi sababli tibbiy va tibbiy yordam (tibbiy xizmat), shuningdek, shaxsning hayoti yoki sog'lig'iga xavfli tahdidlar darajasini kamaytiradigan va ularni bartaraf etadigan profilaktika choralari (tibbiy sug'urta)ni

tashkil etish va taqdim etish uchun haq to‘lash bilan bog‘liq mulkiy manfaatlar.

Bu ob‘ektlar sug‘urtaning muhim sohasi bo‘lib, *shaxsiy sug‘urtaga* birlashtirilgan.

Keling, muayyan harakatlar yoki ularning oqibatlari uchun muayyan mulk va javobgarlik bo‘yicha guruhlashga o‘taylik.

Mulk sug‘urtasi ob‘ektlari – yo‘qotish (o‘lim), yetishmaslik yoki mulkka zarar yetkazish xavfi (mulk sug‘urtasi) bilan bog‘liq mulkiy manfaatlar.

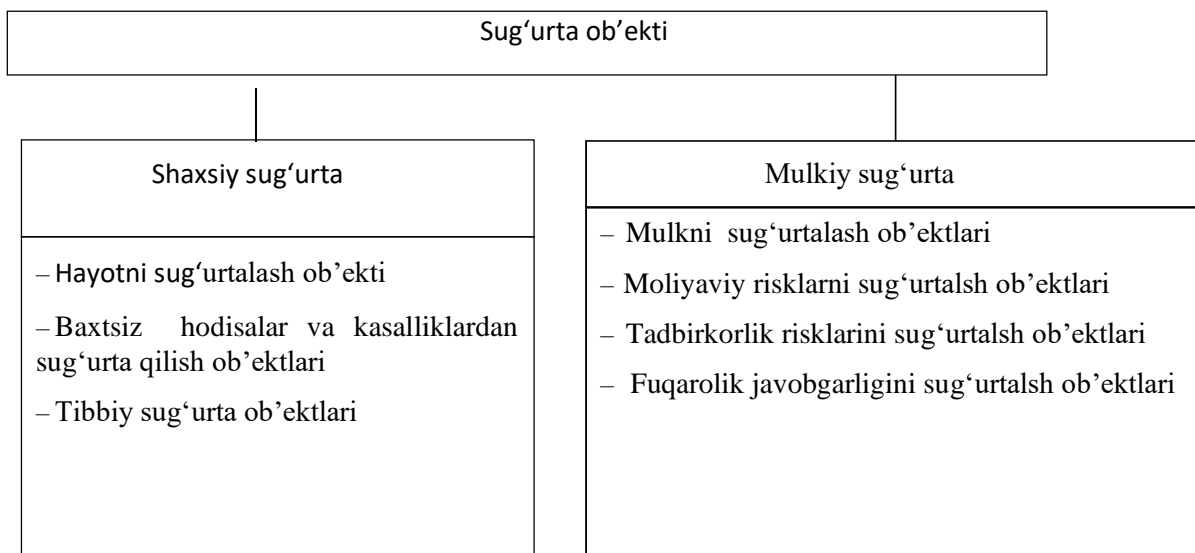
Moliyaviy risklarni sug‘urtalash ob‘ektlari – polis egasi (sug‘urtalangan shaxs)ning daromad olmaslik, jismoniy, yuridik shaxslarning ko‘zda tutilmagan xarajatlari yuzaga kelishi (moliyaviy risklarni sug‘urtalash) xavfi bilan bog‘liq mulkiy manfaatlari hisoblanadi.

Tadbirkorlik risklarini sug‘urtalash ob‘ektlari – tadbirkorning kontragentlari tomonidan o‘z majburiyatlarini buzganligi yoki tadbirkorning nazoratidan tashqarida bo‘lgan holatlarda ushbu faoliyat sharoitlarining o‘zgarishi, shu jumladan, kutilgan daromadni olmaslik xavfi (biznes risklarini sug‘urtalash) tufayli tadbirkorlikdan zarar ko‘rish riski bilan bog‘liq mulkiy manfaatlardir.

Fuqarolik javobgarligini sug‘urtalash ob‘ektlari ikkiyoqlama xususiyatga ega. Bu quyidagilar bilan bog‘liq mulkiy manfaatlar:

- 1) hayoti, sog‘lig‘i yoki fuqarolar va yuridik shaxslar, O‘zbekiston Respublikasi sub‘ektlari yoki O‘zbekiston Respublikasi mulkiga zarar keltirganlik uchun javobgarlik riski;
- 2) shartnomani buzganlik uchun javobgarlik riski.

Ushbu ob‘ektlar mulkni sug‘urtalash kabi muhim soha bilan birlashtirilgan. Ikki soha – shaxsiy va mulkiy sug‘urta - sug‘urta munosabatlari turlarining barchasini birlashtiradi. Ushbu uyushma ob‘ektlar bo‘yicha xarakteristikaga asoslangan (1.5-rasm).

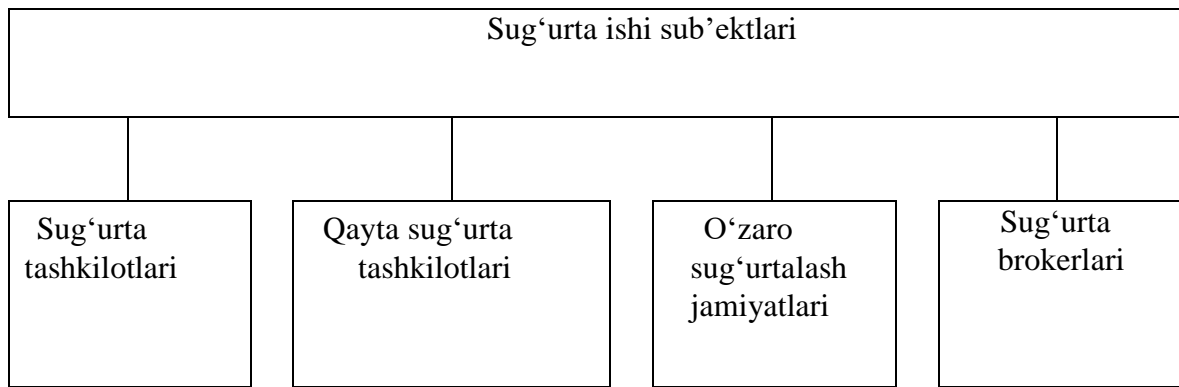

1.5-rasm. Sug'urta ob'ektlarini guruhlash.

Sug'urta munosabatlari sub'ektlarini ko'rib chiqsak. O'zbekiston Respublikasida qonunchilik qoidalariga muvofiq sug'urta munosabatlari sub'ektlari ikki guruhga bo'linadi: sug'urta munosabatlari ishtirokchilari va sug'urta ishi sub'ektlarining o'zi. Bu ajratish sug'urta bozorida ishlash uchun bajarilishi kerak bo'lgan sug'urta ishi sub'ektlariga nisbatan normativ talablar qo'yilishi bilan bog'liq .

Sug'urta munosabatlari ishtirokchilari tarkibiga quyidagilar kiradi:

- 1) sug'urtalovchilar, sug'urtalangan shaxslar, foyda oluvchilar;
 - 2) sug'urta, qayta sug'urta tashkilotlari;
 - 3) o'zaro sug'urta jamiyatlari;
 - 4) sug'urta agentlari;
 - 5) sug'urta brokerlari;
 - 6) aktuariylar;
 - 7) sug'urta nazorati organi (sug'urta faoliyati sohasida tartibga solish, nazorat qilish);
 - 8) sug'urta tadbirkorlik sub'ektlari birlashmalari (o'zini-o'zi tartibga soluvchi tashkilotlar);
 - 9) ixtisoslashgan depozitariylar.
- Sug'urta ishi sub'ektlari tarkibini belgilab olaylik (1.6-rasm).*

1.6-rasm. Sug'urta ishi sub'ektlari tarkibi.

O'zbekiston Respublikasida sug'urta tadbirkorlik sub'ektlari faoliyatiga qat'iy talablar qo'yiladi: ularning faoliyati litsenziyalanishi shart. Sug'urta xizmatlarining har bir potensial yoki joriy iste'molchisi sug'urta tadbirkorlik sub'ektlari faoliyati to'g'risidagi ma'lumotlar bilan tanishishi mumkin.

Sug'urta ishi sub'ektlari haqida ma'lumot sug'urta ishi sub'ektlarining yagona davlat reestrda joylashtirilgan. Bu erda quyidagi ma'lumotlarni topish mumkin:

- sug'urta biznesining predmeti, uning nomi, joylashgan joyi, rahbari, ishtirokchilari (aksiyadorlari) haqida;
- litsenziya raqami, berilgan sanasi, amal qilish muddati, litsenziya berilgan sug'urta faoliyati turi, sug'urta faoliyatining tegishli turi doirasida amalga oshiriladigan sug'urta turlari haqida;
- sug'urta tadbirkorlik sub'ektining internet, filiallar va vakolatxonalar joylashgan manzildagi rasmiy sayti haqida;
- litsenziyani to'xtatib turish, yangilash yoki litsenziyani bekor qilish to'g'risida qaror qabul qilish haqida;
- sug'urta tadbirkorlik sub'ektlarining yagona davlat reestrda chiqarish sabablari va sanasi haqida. Sug'urta ishi sub'ektlarining yagona davlat reestrda sug'urta xizmatlarini taklif qiladigan har bir sug'urta tashkiloti va sug'urta brokeri haqida to'liq ma'lumot olish mumkin.

Endi sug'urta munosabatlari ishtirokchilariga tavsif beramiz. Dastlab sug'urta xizmatlari iste'molchilariga e'tibor qaratamiz.

Sug'urtalanuvchi – sug'urtalovchi bilan sug'urta shartnomasi tuzgan yoki qonun asosida sug'urta qildiruvchi bo'lgan yuridik shaxs yoki ishga layoqatli shaxs. Sug'urtalanuvchi sug'urta badallarini to'laydi va sug'urta shartnomasini imzolaydi.

Sug'urtalangan shaxs sug'urta munosabatlari doirasiga kiritilishi mumkin. Misol uchun, bu ota-onalar tomonidan sug'urta qilingan balog'atga yetmagan bola, ish beruvchi tomonidan sug'urta qilingan kompaniya xodimlari.

Sug'urtalangan shaxs – bu sug'urta shartnomasida risklari nazarda tutilgan jismoniy shaxs.

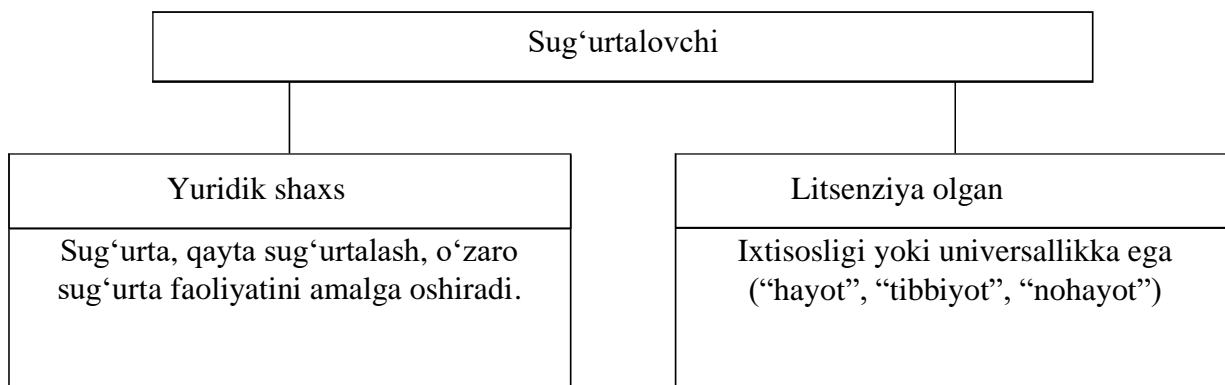
Bir qator shartnomalar foyda oluvchining ishtirokini talab etadi. Bu sug'urtalanuvchi vafot etgan taqdirda sug'urta to'lovini oladigan sug'urtalanuvchining oila a'zosi bo'lishi mumkin. Xalqaro sug'urta amaliyotida foyda oluvchi *benefitsiar* deb ataladi.

Foyda oluvchi – sug'urta shartnomasida ko'rsatilgan, foydasiga shartnoma tuzilgan shaxs.

Sug'urta munosabatlarining boshqa tomoniga o'taylik – bular sug'urta tashkilotlaridir. Ular sug'urtalovchilar deyiladi. Ular ikki tomonlama xususiyatga ega: sug'urtalovchilar bir vaqtning o'zida ham sug'urta munosabatlarining ishtirokchilari, ham sug'urta ishi sub'ektlaridir.

Sug'urtalovchi – sug'urta (qayta sug'urtalash) tashkilotlari va o'zaro sug'urta jamiyatlaridir.

Sug'urtalovchilarning batafsil tavsifini keltiramiz (1.7-rasm).

1.7-rasm. Sug'urtalovchi tavsifi.

Sug'urta agentlari va sug'urta brokerlari sug'urta bozorida sug'urtalanuvchilar bilan bevosita ishlashadi. Ular sug'urtalovchilar yoki sug'urtalanuvchilar manfaatlari uchun harakat qilishi mumkin.

Sug'urta agentlari va sug'urta brokerlari quyidagilarni tanlash uchun xizmatlarning keng spektrini taqdim etishadi:

1. Sug'urtalanuvchi va sug'urtalovchi (qayta sug'urtalovchi).
2. Sug'urta (qayta sug'urtalash) shartlari.

3. Sug'urta (qayta sug'urtalash) shartnomasini ro'yxatdan o'tkazish, tuzish va yuritish.

4. Sug'urta to'lovi bo'yicha da'volarni hal qilishda hujjatlarni rasmiylashtirish.

5. Sug'urtalovchi (qayta sug'urtalovchi) bilan o'zaro hamkorlik.

6. Konsalting faoliyatini amalga oshirish.

Ularning har birining faoliyatini tavsiflaylik.

Sug'urta agenti – fuqarolik shartnomasi asosida sug'urtalovchining nomidan va uning hisobidan berilgan vakolatlarga ko'ra faoliyat yurituvchi jismoniy shaxs, yakka tartibdagi tadbirkorlar, yuridik shaxslar.

Sug'urta agentlari amaldagi me'yoriy-huquqiy hujjatlarga muvofiq sug'urtalovchining faoliyati to'g'risida axborotga ega bo'lishi va uni sug'urtalanuvchilarga batafsil shaklda taqdim etishi shart.

Sug'urta agenti va sug'urta brokeri o'rtasidagi farq nimada? Sug'urta brokeri, sug'urta agentidan farqli o'laroq, hali ham sug'urta biznesining sub'ekti hisoblanadi. Demak, u sug'urta brokeri sifatida faoliyat yuritish uchun litsenziyaga ega bo'lishi kerak. Sug'urtalanuvchi sug'urta biznes sub'ektlarining yagona davlat reestriga murojaat qilib, muayyan sug'urta brokeridan litsenziya mavjudligini tekshirishi mumkin.

Sug'urta brokeri – litsenziyaga ega yuridik shaxslar, yakka tartibdagi tadbirkorlar, o'z nomidan jismoniy yoki yuridik shaxslar (sug'urtalanuvchi) topshiriqnomasiga ko'ra, lekin bu shaxslar/sug'urtalovchilar (qayta sug'urtalovchilar) hisobidan sug'urta shartnomalarini tuzish, o'zgartirish, tugatish va ijro etish uchun sug'urta brokeri xizmatlari shartnomasi asosida faoliyat yuritadigan jismoniy shaxslar.

Aktuariy – sug'urta sohasidagi iqtisodiy munosabatlar ishtirokchisi. Bu amaliy matematika, statistika va buxgalteriya bo'yicha vakolatlarga ega mutaxassis. Aktuariy vazifalariga sug'urta stavkalari, sug'urta zaxiralari, sug'urta shartnomalari bo'yicha investitsiya daromadlari hamda boshqa statistik va prognoz sug'urta hisob-kitoblari kiradi. Har yili sug'urtalovchining faoliyati aktuariy tomonidan aktual baholanadi. Uning xulosasi sug'urtalovchi tomonidan yillik buxgalteriya (moliyaviy) hisoboti tarkibida sug'urta nazorati tashkilotiga taqdim etiladi.

Sug'urta nazorati tashkiloti sug'urta munosabatlarini tartibga soladi, taftish va nazorat qiladi.

Sug'urtada sug'urta tadbirkorlik sub'ektlarining birlashmalari (sug'urtalovchilar, sug'urtalanuvchilar, sug'urta agentlari, brokerlar va boshqalar) va moliya bozorida o'z-o'zini tartibga soluvchi tashkilotlar yaratilmoqda.

Ixtisoslashgan depozitariylar sug'urta munosabatlari ishtirokchilaridir. Bu depozitar faoliyatni amalga oshirish litsenziyasiga ega bo'lgan yuridik shaxs va investitsiya fondlari, paychilik investitsiya fondlari, nodavlat pensiya jamg'armalari uchun maxsus depozitariydir. Sug'urtalovchining o'z mablag'lari (kapitali)ni qoplash uchun qabul qilingan va shakllantirilgan sug'urta zaxiralari maxsus depozitariyda hisobga olinishi yoki saqlanishi kerak.

1.5. Sug'urtaning asosiy atamalari

Sug'urta ishida sug'urta atamalarining keng doirasi qo'llaniladi. Keling, sug'urta shartnomalaridagi eng muhim va tez-tez uchraydigan atamalari bilan tanishaylik.

Sug'urta riski – kutilayotgan voqea sodir bo'lgan taqdirda sug'urta amalga oshirilib, uning yuzaga kelish ehtimoli va tasodifiylik belgilariga ega bo'lishi kerak.

Sug'urta hodisasi – bu sug'urta shartnomasi yoki qonun bilan belgilangan sodir bo'lgan voqea bo'lib, bu holatda sug'urtalovchi sug'urtalanuvchi, sug'urtalangan shaxs, foyda oluvchi yoki boshqa uchinchi shaxslarga sug'urta to'lovini to'lashi shart.

Sug'urtalanuvchi o'zining mulkiy manfaatini qanday riskdan sug'urta qilgani va qanday holatlarda u sug'urta to'lovini olishi mumkinligini tushunishi juda muhim.

Sug'urta summasi – federal qonun, sug'urta shartnomasi bilan tasdiqlangan tartibda belgilanadigan pul summasi bo'lib, uning asosida quyidagilar belgilanadi: sug'urta mukofoti (sug'urta badallari), sug'urta hodisasi yuz berganida sug'urta to'lovi. Mulkni sug'urtalashda sug'urta summasi uning sug'urta shartnomasini tuzish vaqtidagi haqiqiy qiymati (sug'urta qiymati)dan oshmasligi mumkin.

Sug'urta to'lovi – federal qonun, sug'urta shartnomasi bilan tasdiqlangan tartibda belgilanadigan pul summasi bo'lib, sug'urta hodisasi yuz berganida sug'urtalovchi tomonidan sug'urtalanuvchiga, sug'urtalangan shaxsga, foyda oluvchiga to'lanadi. Sug'urta ishining

hozirgi amaliyotida xalqaro sug'urta terminologiyasi keng joriy etilmoqda. Sug'urtalanuvchi uchun muayyan muddatning iqtisodiy mazmunini tushunish muhimdir. *Franshiza* shunday atamalardandir.

Franshiza – qonun, sug'urta shartnomasi bilan belgilanadigan zararlarning bir qismi bo'lib, sug'urtalovchi tomonidan sug'urtalanuvchi yoki boshqa shaxsga to'lanmay, sug'urta miqdorining ma'lum bir ulushi shaklida yoki belgilangan miqdorda o'rnatiladi. Franshiza shartli va shartsizga bo'linadi. Sug'urta to'lovini aniqlash tartibi va miqdorida farqlar mavjud.

Shartli franshiza – agar zararning miqdori franshiza summasidan oshmasa, sug'urtalovchi zararni qoplashdan ozod qilinadi, lekin zarar summasi chegirib tashlangan summadan oshib ketsa, uni to'liq qoplaydi.

Shartsiz franshiza – sug'urta to'lovi miqdori zarar va franshiza miqdori o'rtasidagi farq shaklida to'lanadi.

Sug'urta mukofoti (sug'urta badallari) – sug'urtalanuvchi tomonidan O'zbekiston Respublikasi valyutasida to'lanadi, O'zbekiston Respublikasi valyuta qonunchiligida nazarda tutilgan hollar bundan mustasno.

Sug'urta tarifi – sug'urta ob'ekti va sug'urta xavfining xarakteri, sug'urta shartlari, franshizaning mavjudligini hisobga olgan holda sug'urta summasi birligiga sug'urta mukofotining stavkasi.

Sug'urtalanuvchi va sug'urtalovchi o'rtasidagi oqilona munosabatlarning asosiy sharti - sug'urta munosabatlari ishtirokchilari o'rtasidagi ikki tomonlama o'zaro ta'sirdir. Sug'urtalanuvchi sug'urta shartnomasini tuzishda hujjatlar bilan batafsil tanishishi kerak. Sug'urtalovchining vakili sug'urtalanuvchiga sug'urta terminologiyasi va shartlarini batafsil hamda qulay tarzda tushuntiradi.

Nazorat savollari:

1. Sug'urtaning jamiyat iqtisodiy tizimi uchun ahamiyati nimadan iborat?
2. Iqtisodiyotga va shaxsga ta'sir etuvchi risklarni sanab bering va tavsiflang.
3. Sug'urta himoyasi sohasida qanday iqtisodiy hodisalar faoliyat yuritadi?
4. Sug'urtaning iqtisodiy mazmunini asoslab bering.
5. Sug'urtaning moliyaviy toifa sifatida ta'rifini aytib bering.
6. Moliya va sug'urta o'rtasidagi munosabatlarni ko'rsating.

7. Sug'urta ob'ekti nima?
8. Qaysi ob'ektlar shaxsiy sug'urtaga birlashtirilgan?
9. Qaysi ob'ektlar mulk sug'urtasiga birlashtirilgan?
10. Sug'urta munosabatlari ishtirokchilarini sanab bering.
11. Sug'urta ishi sub'ektlarini nomlang.
12. Sug'urta ishi sub'ektlariga qo'yiladigan talablarni sanab bering.
13. "Sug'urtalanuvchilar" tushunchasini ta'riflang.
14. "Sug'urtalovchilar" tushunchasini ta'riflang.
15. "Sug'urta agenti", "sug'urta brokeri" tushunchalarini ta'riflang.
16. Sug'urta amaliyotlari amalga oshiriladigan asosiy shartlarning mazmunini tushuntiring.

II BOB. RISKLAR VA ULARNING SUG'URTADAGI O'RNI

2.1. Korxonalarni boshqarishda tasodiflar va risklar

Xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning faoliyati real ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar oqimining noaniqligi, imkoniyatlarni haqiqatga aylantirishning turli usullari va variantlari, korxonalar qarorini amalga oshirish uchun turli xil holatlar va vaziyatlar sharoitida amalga oshiriladi. Korxonalar strategiyasini amalga oshirish uchun qaror qabul qilish vaqtida atrof-muhitning uzoq holati, mavjud yoki mavjud bo'lgan barcha ichki va tashqi omillarni namoyon bo'lish holati to'g'risida aniq va to'liq ma'lumotga ega bo'lish deyarli mumkin emas. Bu atrof-dagi dunyo mavjudligining ob'ektiv shakli sifatida tasodifning mohiyatini aks ettiradi. Maqsad va vazifalarni amalga oshirishning mumkin bo'lgan natijalarining ko'pligi sifatida tasodif, ularni olishning deterministik bo'lmagan usullari bo'lgan korxonalarda risk manbai hisoblanadi.

Hodisalarning yuzaga kelish ehtimoli darajasiga ko'ra, tasodifning uchta asosiy turini ajratish mumkin:

1) to'liq tasodif nolga yaqin voqea sodir bo'lishini oldindan aytish mumkinligi bilan tavsiflanadi;

2) to'liq aniqlik birlikka yaqin voqea sodir bo'lishini oldindan aytish mumkinligi bilan tavsiflanadi;

3) Qisman tasodif hodisaning yuzaga kelish ehtimoli, demak, uning bashorat qilish darajasi noldan birgacha bo'lgan oraliqda bo'lishi bilan tavsiflanadi.

Ob'ektiv ravishda mavjud va tubdan bartaraf etilmaydigan tasodif risk hech qachon nolga teng bo'lmasligiga olib keladi.

Tasodifning sabablari quyidagilardir:

1. Tabiiy jarayonlar va hodisalarning, tabiiy ofatlarning o'z-o'zidan bo'lishi;

2. Ijtimoiy-iqtisodiy va texnologik jarayonlarning tasodifiyligi;

3. Qarama-qarshi tendentsiyalar, qarama-qarshi manfaatlar to'qnashuvi;

4. Fan-texnika taraqqiyotining ehtimollik xususiyati;

5. Ob'ekt, jarayon, hodisa haqidagi ma'lumotlarning to'liq emasligi, yetarli emasligi;

6. Qarorlarni qabul qilish va amalga oshirishda cheklangan resurslar;

7. Ilmiy bilishning hozirgi darajasi va usullarida ob'ektni aniq bilishning mumkin emasligi;

8. Cheklangan ongli inson faoliyati, ijtimoiy-psixologik munosabatlar, baholash, xatti-harakatlardagi farqlar va boshqalar.

Axborot yetishmasligi bilan bog'liq iqtisodiy vaziyatning noaniqligi, shuningdek, uning assimetriyasi (iqtisodiy munosabatlarning bir tomoni boshqasiga qaraganda ko'proq ma'lumotga ega)

Ko'pincha irratsional, noto'g'ri qarorlar qabul qilinishiga, korxonaning maqsadga erishish uchun mablag' va resurslardan foydalanish imkoniyatini yo'qotishiga olib keladi. Axborotning assimetriyasi natijasida "ichki effektlar" yoki ichki omillar paydo bo'ladi, bu orqali ular rejalashtirilmagan, qo'shimcha xarajatlar yoki daromadlarni anglatadi.

Xo'jalik yurituvchi sub'ektlar faoliyatida tasodifning mavjudligi yoki boshqacha aytganda, bozorning barcha elementlarining ishlashi bilan bog'liq hodisalarning o'tishida ehtimollik xarakterining mavjudligi, buning samarali rivojlanishi hisobga olinmagan holda, risklarning paydo bo'lishiga olib keladi.

Shu bilan birga, "risk" va "tasodif" tushunchalarini ajratib ko'rsatish kerak:

1) Risk faqat qaror qabul qilish zarur bo'lgan hollarda yuzaga keladi (agar bunday bo'lmasa, tavakkal qilishning ma'nosi yo'q);

2) Risk sub'ektiv, tasodif esa ob'ektiv (ishlab chiqarilgan mahsulotga bo'lgan talabning potensial hajmi to'g'risida ishonchli ma'lumotlarning ob'ektiv yetishmasligi loyiha ishtirokchilari uchun risklar spektriga olib keladi).

Xo'jalik yurituvchi sub'ektga nisbatan risk - bu ma'lum vaqt ichida korxonaga iqtisodiy faoliyatining kutilayotgan natijasini yoki uning tarmoq, mintaqa, mamlakatdagi mavqeini o'zgartirishga qodir bo'lgan mumkin bo'lgan (ko'zda tutilgan yoki kutilmagan) hodisa.

Riskning o'zi (mumkin bo'lgan hodisa, ya'ni risk-hodisa), uni amalga oshirishga sabab bo'lgan sabab (risk-sabablar) va uni amalga oshirish oqibatlarini (risk-oqibatlar) tushunchalarini ajratish kerak. Masalan, korxonaga mahsulotini sotish hajmining pasayishi risk hodisasi (riskli vaziyat) hisoblanadi. Risk sababi, ya'ni ushbu hodisaning manbai, ushbu mahsulot iste'mol xususiyatlarining yomonlashishi bo'lishi mumkin. Bunday sharoitda korxonaning moliyaviy ahvolidan yomonlashishi risk-oqibat bo'ladi.

Riskli vaziyatlarning xususiyatlari:

- hodisaning tasodifiy tabiati, bu mumkin bo'lgan natijalardan qaysi biri amalda amalga oshirilishini belgilaydi;
- muqobil natijalarning mavjudligi;
- natijalar ehtimoli va kutilgan natijalarni aniqlash qobiliyati.

Riskning asosiy belgilari: 1) nomuvofiqlik – ob'ektiv ravishda mavjud bo'lgan riskli harakatlarni sub'ektiv baholash bilan to'qnashuvi; 2) muqobillik - ikki yoki undan ortiq mumkin bo'lgan echimlar, yo'nalishlar, harakatlardan tanlash zarurati (tanlov bo'lmasa, risk-xatarli vaziyat mavjud emas); 3) tasodif.

Risk ob'ektiv yoki sub'ektiv bo'lishi mumkin. Ob'ektiv risk, oqibatlari oldindan ma'lum bo'lgan harakatga hamroh bo'ladi (tanga tashlanganda oldi yoki orqa tomoni tushadi). Riskning ob'ektivligi omillarning mavjudligi bilan bog'liq bo'lib, ularning mavjudligi inson harakatlariga bog'liq emas. Kim oshdi savdosi (tender) natijalarining prognozi sub'ektiv riskka misol bo'la oladi. Har bir ishtirokchi o'z bilimi, tajribasi, sezgi yordamida natijani bashorat qilishga harakat qiladi va kim oshdi savdosi tugaguniga qadar ularning qaysi biri to'g'ri bo'lganini ishonchli baholab bo'lmaydi. Sub'ektiv riskning tavsifi, agar siz yangi ma'lumot olsangiz, o'z mahoratingizni oshirsangiz yoki boshqa odamlarning fikrlarini tinglasangiz, har doim o'z prognozingizni o'zgartirishingiz mumkin. Ko'pgina risklar sub'ektivdir.

Iqtisodiy risklarning xarakterli belgilari: 1) tavakkalchilik xo'jalik yurituvchi sub'ektlar faoliyatining barcha bosqichlarida, ularning faoliyat ko'rsatish doirasidan qat'i nazar, doimo mavjud bo'ladi; 2) ob'ektiv va sub'ektiv sabablarga ko'ra riskni to'liq bartaraf etish mumkin emas.

Ko'pincha odamlar riskli va risk tug'diradigan harakatlarni ongli ravishda tanlaydilar yoki ulardan qochishadi. Odamlar riskka bo'lgan munosabatda farqlanadi:

Tavakkalchi – bu kutilgan daromad uchun bir qator noaniq, riskli natijalardan ko'ra ma'lum bir kafolatlangan natijani afzal ko'radigan shaxs. Xatarga qarshi bo'lganlar daromadning past marjinal foydaliligiga ega (riskdan qochish);

Xatarga neytral shaxs – bu kutilgan daromad uchun kafolatlangan va riskli natijalar o'rtasidagi tanlovga befarq bo'lgan odam. Uning uchun o'rtacha foyda muhim;

Tavakkalchilikni yoqtirmaydigan shaxs – bu kutilgan daromad uchun kafolatlangan natijadan ko‘ra risk bilan bog‘liq natijani afzal ko‘radigan kishi.

Xatarlar tashqi va ichki omillar ta‘sirida yuzaga keladi.

Tashqi omillar korxonaga faoliyatiga bog‘liq emas:

- bozor omillari – korxonaga faoliyat yuritayotgan bozorlar kon‘yunkturasining o‘zgarishi bilan belgilanadi;
- mehnat bozori, moliya bozorlari va boshqalar holati;
- raqobatdosh yoki o‘rnini bosuvchi mahsulotlarni chiqarish bilan bog‘liq raqobatchilarning ishlanmalari;
- siyosiy omillar: urushlar, nizolar; hukumatning yoki Milliy bank rahbarining iste‘foga chiqishi (o‘zgarishi); milliy lashtirish tahdidi, siyosiy tizimning o‘zgarishi va boshqalar; soliq, moliyaviy, ijtimoiy qonunchilik sohasidagi siyosat;
- tabiiy-iqlim sharoiti, ijtimoiy-demografik, ekologik omillar.

Ichki risk omillari korxonaga ta‘sir qiladi:

- ishlab chiqarish omillari (korxonaga mansub bo‘lgan tarmoqning rivojlanish darajasi, korxonaga hayotiy siklining bosqichi, ilg‘or texnologiyalarni joriy etish darajasi, korxonaga boshqaruvini tashkil etish va siyosati va boshqalar);
- korxonaning moliyaviy holati;
- xodimlarning malaka darajasi va munosabatlari;
- tavakkal qarorlar qabul qilish va ularning bajarilishini boshqarishda rahbar va tadbirkorlarning noto‘g‘ri hisob-kitoblari.

Risk tasnifi:

1. Tadbirkorlik faoliyati bilan bog‘liqlik darajasiga ko‘ra:

- tadbirkorlik;
- tadbirkor bo‘lmagan.

2. Rivojlanish darajasiga ko‘ra risklar quyidagilar bo‘lishi

mumkin:

- mikro darajada vujudga kelgan;
- mezzo darajada kelib chiqishi;
- tarmoqlararo kelib chiqishi;
- mintaqaviy;
- davlat;
- global (butun dunyo).

3. Xatarlar kelib chiqish sohasiga ko‘ra quyidagilarga bo‘linadi:

- ijtimoiy-siyosiy;
- ma'muriy va qonunchilik;
- ishlab chiqarish;
- tijorat;
- moliyaviy;
- tabiiy va ekologik;
- demografik;
- geosiyosiy.

4. Rivojlanish sabablari bo'yicha risklar quyidagilarga bo'linadi:

- kelajakning noaniqligi tufayli yuzaga kelgan;
- qaror qabul qilish uchun ma'lumotlarning yetishmasligi tufayli yuzaga kelgan;
- riskni tahlil qiluvchi guruhning shaxsiy sub'ektiv omillari tufayli yuzaga kelgan.

5. Tavakkalchilikni qabul qilishning asoslilik darajasiga ko'ra:

- asosli – kompaniya o'z zimmasiga olishga qaror qilgan risklar, shu bilan birga ularning faoliyatiga ta'siri minimal bo'ladi;
- qisman oqlangan – korxonadan teng natijalar va xarajatlar bilan qabul qilingan yoki qabul qilinishi kutilayotgan risklar;
- sarguzashtli risklar – belgilangan maqsadga erishmaslikning sezilarli ehtimolini o'z ichiga oladi.

6. Ruxsat etilgan chegaralarga muvofiqligi bo'yicha quyidagilar ajralib turadi:

- qabul qilinishi mumkin bo'lgan risklar – risk darajasini uning o'rtacha darajasida, ya'ni faoliyatning boshqa turlariga va boshqa xo'jalik yurituvchi sub'ektlarga nisbatan o'rtacha darajasida taklif qiladi. Ular amalga oshirilganda kompaniya foydaning bir qismini yo'qotishi mumkin;
- kritik risklar – o'rtacha darajadan yuqori darajani, ammo ma'lum bir iqtisodiy tizimda faoliyatning ayrim turlari uchun qabul qilingan maqbul qiymatlar chegarasida. Ularni amalga oshirishda korxonadan o'z daromadidan yuqori bo'lgan qo'shimcha xarajatlarni amalga oshiradi;
- halokatli risklar – ushbu iqtisodiy tizimda yuzaga kelgan riskning yuqori (maksimal) chegarasidan oshib ketishi. Ular sotilganda, kompaniya bankrotlikkacha bo'lgan mulkning bir qismini yo'qotishi mumkin.

7. Oldindan pragnozlash mumkin bo‘lan risklar quyidagilarga bo‘linadi:

- pragnoz qilinadigan – yuzaga kelishini pragnoz qilish mumkin;
- qisman oldindan aytib bo‘lmaydigan (fors-major) – fors-major holatlarining boshlanishi natijasida vujudga keladi.

8. Amalga oshirilgan xatarlarga javob berish to‘g‘risida qaror qabul qilish vaqtining yetarliligiga ko‘ra quyidagi guruhlarini ajratish mumkin:

- ogohlantiruvchi guruh xavflari – korxonani rivojlantirish rejalarini tuzishda hisobga olinadi;

- joriy risklar – oldindan ko‘zda tutilmagan, shuningdek, ular yuzaga kelgan taqdirda korxonaning xatti-harakatlari strategiyasi ishlab chiqilmagan va xo‘jalik yurituvchi sub’ekt ular yuzaga kelgan paytda ularga munosabat bildiradi;

- kechiktirilgan xavflar – korxonada o‘z rejalarini tuzishda oldindan ko‘rilmagan va ular paydo bo‘lgandan keyin korxonada xatti-harakatlari strategiyasi ishlab chiqiladi (aniqlanadi).

9. Boshqarish imkoniyati bo‘yicha:

- sof (statistik) – qaror qabul qiluvchi (DM) real imkoniyatga ega bo‘lmagan ta‘sirini o‘zgartiradigan yoki cheklaydigan omillar tomonidan yaratilgan;

- spekulativ (dinamik) risklar qaror qabul qiluvchilarning qarori bilan to‘liq aniqlanadi; ko‘pincha bu risklar noaniq namoyon bo‘ladi, ularning tahliliy baholari vaqt o‘tishi bilan o‘zgaradi (moliyaviy risklar). Ularning noaniqligi nafaqat riskni, balki qoida tariqasida ular bilan bog‘liq faoliyatning foydali ta‘sirini ham oshiradi.

10. Voqea sodir bo‘lishining asosiy sababiga qarab risklar:

- tabiiy – tabiat kuchlarining namoyon bo‘lishi bilan bog‘liq (zilzilalar, toshqinlar, bo‘ronlar, yong‘inlar va boshqalar);

- ekologik – atrof-muhitning ifloslanishi bilan bog‘liq;

- siyosiy – mamlakatdagi siyosiy vaziyat va davlat faoliyati bilan belgilanadi va xo‘jalik yurituvchi sub’ektga bog‘liq bo‘lmagan sabablarga ko‘ra ishlab chiqarish va savdo jarayoni shartlari buzilganda vujudga keladi;

- transport – turli transport turlarida yuklarni tashish bilan bog‘liq;

- tijorat – moliyaviy-xo‘jalik faoliyati jarayonida yo‘qotish riskini anglatadi va ushbu tijorat bitimi natijalarining noaniqligidan dalolat beradi. Tijorat risklari mulkiy, ishlab chiqarish, savdo va moliyaviy

risklarga bo‘linadi. Mulkiy risklar tadbirkorning mulkini yo‘qotish ehtimoli bilan bog‘liq. Ishlab chiqarish xatarlari turli omillar ta‘sirida ishlab chiqarishni to‘xtatish natijasida yo‘qotish, birinchi navbatda, asosiy va aylanma mablag‘larning nobud bo‘lishi yoki shikastlanishi, shuningdek ishlab chiqarishga yangi texnika va texnologiyalarni joriy etish bilan bog‘liq risklar (innovatsiyalar) bilan bog‘liq risklar). Savdo tavakkalchiligi to‘lovlarni kechiktirish, tovarni tashish davrida to‘lovni rad etish, tovarni yetkazib bermaslik va hokazolar natijasida yuzaga keladi. Moliyaviy risklar moliyaviy resurslarni yo‘qotish ehtimoli bilan bog‘liq bo‘lib, quyidagilarga bo‘linadi: 1) pulning xarid qobiliyati bilan bog‘liq risklarga (inflyatsiya, deflyatsion, valyuta, likvidlik riski); 2) investitsiyalar – kapitalni investitsiya qilish bilan bog‘liq risklar (yo‘qotilgan foyda riski, rentabellikning pasayishi, to‘g‘ridan-to‘g‘ri moliyaviy yo‘qotishlar).

11. Sug‘urtalash mumkin bo‘lgan risklar:

- sug‘urtalanadigan (miqdori ko‘rsatilgan va sug‘urtalanuvchilar riskini o‘z zimmasiga olgan tashkilotlar tomonidan sug‘urtalanishi mumkin). Bunday risklar eng katta guruhni tashkil qiladi;

- sug‘urta qilinmaydigan (darajasini baholab bo‘lmaydigan fors-major tavakkalchiliklari shuningdek, hech kim sug‘urtalangan shaxsning tavakkalchiligini o‘z zimmasiga olishga tayyor bo‘lmagan yirik miqyosdagi risklar).

Riskning iqtisodiy funksiyalari:

1. Analitik funksiya – risk sub’ekti faoliyatning barcha mumkin bo‘lgan variantlarini tahlil qilib, oraliq va yakuniy salbiy natijalarning oldini olish uchun ko‘p o‘lchovli dastur ishlab chiqadi va o‘zi uchun eng maqbul va maqbul variantni tanlaydi.

2. Innovatsion funksiya – iqtisodiy risk ob’ektni innovatsion g‘oyalarni, noan’anaviy yechimlarni izlashga, ijtimoiy-iqtisodiy va ilmiy-texnik tajribalar o‘tkazishga yo‘naltiradi.

3. Tartibga solish funksiyasi ikki ko‘rinishda namoyon bo‘ladi - konstruktiv (g‘ayrioddiy, eng ilg‘or usul va usullar bilan ijtimoiy zarur natijalarni olishga qaratilgan) va halokatli (nafaqat ma’naviy va axloqiy asoslarga zid bo‘lgan sarguzashtli, asossiz qarorlar va harakatlarni qabul qilishda namoyon bo‘ladi. Umuman iqtisodiyotning rivojlanishiga ham to‘sqinlik qiladi).

4. Iqtisodiy tavakkalchilikning himoya funksiyasi ham ikki jihatga ega – tarixiy va genetik (tadbirkorlar rivojlanishning har bir tarixiy bosqichida yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan noxush

oqibatlardan himoyalaniş vositalari hamda shakllarini izlagan va izlamoqda) hamda ijtimoiy-huquqiy (xarakteristikani yaratish). Tadbirkorlarning tashabbuskorlik faoliyati va ularning tavakkal qilish huquqini ta'minlash uchun qulay iqtisodiy, huquqiy, ijtimoiy-madaniy, texnologik muhit. Ushbu himoya funksiyasining amalda amalga oshirilishi qonuniy risk toifasining iqtisodiy, mehnat va jinoiy risk-xatarlarga kiritilishi bilan bog'liq.

2.2. Tijorat risklari

Yuqorida aytib o'tilganidek, tijorat risklari moliyaviy-xo'jalik faoliyati jarayonida yo'qotish xavfini anglatadi hamda ushbu tijorat bitimi natijalarining noaniqligidan dalolat beradi. Tijorat risklari ishlab chiqarish, savdo, transport, mulkiy va moliyaviy risklarga bo'linadi.

Ishlab chiqarish xavfi – ishlab chiqarish jarayonlarining nosozliklari yoki to'xtab qolishi, operatsiyalar texnologiyasining buzilishi, xomashyo yoki xodimlarning sifatsizligi va boshqalar bilan bog'liq yo'qotishlar yoki qo'shimcha xarajatlar ehtimoli. Sanoat ishlab chiqarishi uchun xavfning eng jiddiy namoyon bo'lishi, boshqa xarakterdagi hodisalar natijasida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan favqulodda vaziyat: tabiiy (zilzila, suv toshqini va boshqalar); texnogen (binolar, inshootlar, mashinalar va jihozlarning eskirishi, dizayn yoki o'rnatish xatolari, zararli harakatlar va boshqalar); aralash – texnogen faoliyat natijasida tabiiy muvozanatning buzilishi (quduqlarni qidiruv burg'ulash paytida neft va gaz favvorasining paydo bo'lishi) va boshqalar. Ushbu hodisalar bir nechta salbiy oqibatlarga olib keladi: portlash, yong'in, mexanizmlar va uskunalarning buzilishi; atrof-muhitga zarar yetkazish; xodimlarga zarar yetkazish; ishlab chiqarishning pasayishi va ishlab chiqarishni to'xtatish.

Ishlab chiqarish xatarlari quyidagi turlarga bo'linadi:

- xo'jalik shartnomalarini bajarmaslik;
- bozor konyunkturasining o'zgarishi;
- raqobatning kuchayishi;
- kutilmagan xarajatlarning yuzaga kelishi va daromadning kamayishi;
- korxonalar mulkining yo'qolishi;
- ishlab chiqarilgan mahsulotlarga talabning yo'qligi;

- fors-major holatlari xavfi.

Xo'jalik shartnomalarini bajarmaslik xavfini oldini olish uchun ishlab chiqarish sohasida faoliyat yurituvchi tadbirkorlik firmalarining rahbarlari Belarus Respublikasi Fuqarolik Kodeksining tegishli moddalariga hamda shartnomani tartibga soluvchi boshqa qonunchilik va me'yoriy hujjatlarga qat'iy rioya qilishlari kerak. Xo'jalik shartnomalarini tuzish va bajarishdagi munosabatlarda, asosan, shartnomalardagi qonun hujjatlariga muvofiq xo'jalik shartnomalari bajarilmagan yoki lozim darajada bajarilmagan taqdirda yetkazilgan zararni qoplash miqdori va tartibini belgilash muhim ahamiyatga ega.

Iqtisodiy shartnomalar bo'yicha xavf turlari:

1) muzokaralardan so'ng sherikning shartnoma tuzishdan bosh tortish xavfi;

2) qobiliyatsiz yoki to'lovga layoqatsiz sheriklar (kontragentlar) bilan shartnomaviy munosabatlarga kirishish xavfi;

3) tadbirkorlik firmasi tomonidan firma va sanoat uchun eng maqbul yoki odatdagidan farq qiladigan shartlarda shartnomalar tuzish xavfi;

4) sheriklar tomonidan joriy shartnoma majburiyatlarini bajarishni kechiktirish xavfi;

5) uchinchi shaxslarga zarar yetkazish xavfi;

6) tayyor mahsulotni sotish bilan ta'minlanmagan ishlab chiqarishni joriy yetkazib berish hajmi bo'yicha shartnomalar tuzish xavfi.

Zarar buzilishning mazmuniga emas, balki shartnoma majburiyatini buzish oqibatlarining tabiatiga qarab belgilanadi. Xuddi shu qoidabuzarlik (masalan, kam yetkazib berish) turli xil oqibatlarga olib kelishi mumkin (ishlab chiqarish hajmining pasayishi, mahsulot sifatining pasayishi), xuddi turli xil buzilishlar (kam yetkazib berish, to'liq bo'lmagan mahsulot yoki sifatsiz mahsulotlarni yetkazib berish va h.k.) bir xil oqibat. Masalan, ishlab chiqarish hajmi kamayganda, ishlab chiqarishning kamayishiga qanday qoidabuzarlik sabab bo'lganligidan qat'iy nazar, yo'qotishlar xuddi shunday hisoblab chiqiladi. Zarar miqdorini aniqlashda shartnoma majburiyatlarini buzishning asosiy oqibatlari va zarar turlarining (tarkibining) taxminiy ro'yxatiga e'tibor qaratish tavsiya etiladi (1-jadval).

2.1-jadval

Shartnoma majburiyatlarini buzishning asosiy oqibatlari va zarar turlari (tarkibi) ro'yxati.

Shartnoma majburiyatlarini buzish oqibatlari	Zarar (yo'qotish) turlari (tarkibi)
Mahsulot (ishlar, xizmatlar) ishlab chiqarish yoki sotish hajmining kamayishi.	Yo'qotilgan foyda; mahsulot tannarxidagi yarim doimiy xarajatlarning oshishi; sanksiyalarni to'lash bo'yicha xarajatlar (keyingi o'rinlarda - jarimalar, penyalar, zararlar).
Xomashyo, materiallar, butlovchi qismlarni almashtirish.	Ijtimoiy sug'urta badallari bilan ish haqi bo'yicha xarajatlar (mahsulotning mehnat zichligi oshishi bilan); xomashyo, materiallar, butlovchi qismlar va yoqilg'i-energetika resurslari uchun xarajatlar.
Mahsulotlarni tezlashtirilgan tarzda yetkazib berish.	Tezlashtirilgan yetkazib berish xarajatlari.
Sifatsiz yoki to'liq bo'lmagan mahsulotlarni qaytarish yoki sotish.	Mahsulotlarni yetkazib beruvchiga qaytarish yoki ularni sotish xarajatlari.
Ishlab chiqarish jarayonida yoki ushbu mahsulotlarni ishlatish jarayonida aniqlangan yashirin tuzatib bo'lmaydigan nuqson bilan yetkazib beruvchidan olingan mahsulotlar (xomashyo, materiallar va boshqalar) iste'molchi tomonidan ishlatilishi natijasida nikoh.	Nikoh narxi; yashirin tuzatib bo'lmaydigan nuqsoni bo'lgan mahsulotlar (xomashyo, materiallar va boshqalar) yordamida ishlab chiqarilgan mahsulotlarni (ishlarni, xizmatlarni) sotib olish bilan bog'liq iste'molchi tomonidan qilingan xarajatlarni qoplash, ushbu mahsulotlarni demontaj qilish, shuningdek transport xarajatlari, nuqsonli mahsulotlarni almashtirish bilan bog'liq xarajatlar; yo'qolgan foyda; sanksiyalar xarajatlari.
Qabul qilingan mahsulotlar (bajarilgan ishlar) dagi kamchiliklarni bartaraf etish.	Ijtimoiy sug'urta badallari bilan ish haqi bo'yicha xarajatlar; kamchiliklarni bartaraf etish bilan bog'liq moddiy xarajatlar.
Mahsulotlarni boshqa yetkazib beruvchidan sotib olish yoki ularni o'zida ishlab chiqarish.	Boshqa yetkazib beruvchidan mahsulot sotib olish yoki ularni o'zida ishlab chiqarish xarajatlari
Mulkning yo'qolishi yoki shikastlanishi.	Yo'qotilgan mulkning qiymati; shikastlangan mol-mulkning eskirish summasi yoki zararni bartaraf etish xarajatlari
To'xtab qolish muddati va ishlab chiqarishni ko'paytirish.	Ijtimoiy sug'urta badallari bilan ish haqi bo'yicha xarajatlar; sanksiyalar xarajatlari.
Ishlab chiqarilgan mahsulotlar (ishlar, xizmatlar) assortimentini o'zgartirish	Yo'qotilgan foyda; sanksiyalarni to'lash bilan bog'liq xarajatlar; mahsulot tannarxidagi yarim doimiy xarajatlarning ko'payishi (kamayishi).

Mahsulotlar (ishlar, xizmatlar) sifatining pasayishi	Yo‘qotilgan foyda; mahsulotdagi pasayishlarni qoplash xarajatlari; yetkazib berilayotgan mahsulot (ishlar, xizmatlar)dagi kamchiliklarni bartaraf etish xarajatlari; iste‘molchida mahsulotlarni kafolatli ta‘mirlash va texnik xizmat ko‘rsatish uchun qo‘shimcha xarajatlar; Sanksiyalarni to‘lash xarajatlari
--	--

Agar jabrlanuvchi bir necha turdagi zarar (yo‘qotish) ko‘rgan bo‘lsa, unda har bir turdagi zarar (yo‘qotish) alohida hisoblab chiqiladi va natijalar umumlashtiriladi.

Raqobatning kuchayishi xavfining sabablari: a) maxfiy ma‘lumotlarning sizib chiqishi; b) marketing siyosatining nomukammalligi; v) raqobatchilar bilan solishtirganda innovatsiyalarni sekin joriy etish; d) raqobatchilarning insofsizligi, ularning nohaq raqobat usullaridan foydalanishi; e) bozorda iste‘molchilar talabini qondira oladigan, bir xil turdagi, bir-birini almashtiradigan tovarlarni taklif qiluvchi boshqa tarmoqlar ishlab chiqaruvchilarining paydo bo‘lishi; f) firma faoliyat ko‘rsatayotgan sohada ishlab chiqariladigan tovarlarning kutilmagan funksional o‘rnini bosuvchi moddalarning paydo bo‘lishi; g) mahalliy yangi raqobatchi firmalarining paydo bo‘lishi; z) chet el eksportchilari tomonidan ishlab chiqarilgan mahsulot yoki uning analoglarini mahalliy bozorda kengaytirish.

Kutilmagan xarajatlar xavfi, birinchi navbatda ishlab chiqarish faoliyati jarayonida sotib olingan resurslar (xizmatlar) uchun bozor narxlari rejalashtirilgan darajadan oshib ketganda yuzaga keladi.

Ushbu xavf guruhiga quyidagilar kiradi:

- pudratchilar va hamkorlar tomonidan to‘lanmagan to‘lovlar o‘rnini bosadigan ish va yetkazib berishning dolzarbligi uchun qo‘shimcha to‘lovlar xavfi;

- korxonalar tomonidan atrof-muhit ifloslantirilganda yuzaga keladigan jarimalar va hakamlik sudlari xarajatlarini to‘lash zarurati xavfi; korxonalar xodimlarining, mahsulot iste‘molchilarining hamda aholining hayoti va sog‘lig‘iga zarar yetkazish; standartlar talabini buzgan holda mahsulot ishlab chiqarish; korxonaning o‘z sheriklari va kontragentlari oldidagi majburiyatlarini bajarmasligi va boshqalar;

- eskirgan asbob-uskunalarini almashtirish, yangi texnika va texnologiyalarni joriy etish, ish tashlashlar va ijtimoiy-siyosiy omillar ta‘sirida yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan ishlab chiqarishdagi majburiy uzilishlar natijasida foydani yo‘qotish xavfi;

- korxonaga berilgan kredit liniyasi bo'yicha o'zgaruvchan foiz stavkasining kelajakda oshish xavfi.

Savdo riski – tadbirkor tomonidan ishlab chiqarilgan yoki sotib olingan tovarlar va xizmatlarni sotishdan kelib chiqadigan xavf.

Savdo xavfining asosiy sabablari:

1. Mahsulotga bo'lgan talab yoki ehtiyojning oldindan aytib bo'lmaydigan darajada kamayishi, uning raqobatdosh mahsulotlar bilan almashtirilishi, sotishni cheklash natijasida sotish hajmining pasayishi, sotilmagan mahsulot hajmining kamayishi sotish narxi bo'yicha o'lchanadigan daromad va foydaning yo'qolishiga olib kelishi mumkin.

2. Rejalashtirilganga nisbatan xaridlar hajmining kutilmaganda kamayishi.

3. Tovarning aylanma (tashish, saqlash) jarayonida yo'qolishi yoki sifatini, tovarning iste'mol qiymatini yo'qotishi, uning qiymatining pasayishiga olib keladi. Bunday zarar darajasi yo'qolgan tovarlar miqdorining sotib olish narxiga ko'paytmasi yoki sotish narxining pasayishi natijasida buzilgan tovarlar miqdorining mahsuloti sifatida belgilanadi.

4. Rejalashtirilganga nisbatan taqsimlash xarajatlarning oshishi daromad va foydaning adekvat kamayishiga olib keladi.

5. Dizaynga nisbatan mahsulotning sotish bahosining pasayishi sotish hajmining va narxning pasayishiga ko'paytirilgan miqdorida yo'qotishlarga olib keladi.

Savdo tavakkalchiligi quyidagilar bilan bog'liq risklarni o'z ichiga oladi: 1) bozorda tovarlarni (xizmatlarni) sotish; 2) yuklarni tashish (transport); 3) xaridor tomonidan tovarlarni (xizmatlarni) qabul qilish; 4) xaridorning to'lov qobiliyati; 5) fors-major holatlari.

Tijorat operatsiyalari sub'ektlarining majburiyatlarini taqsimlashda ko'pincha hisobga olinishi kerak bo'lgan transport xavfini ajratib ko'rsatish kerak. Tashqi savdo operatsiyalarini amalga oshirishda 1919-yilda Parijdagi Xalqaro Savdo Palatasi tomonidan ishlab chiqilgan va 1936-yilda birlashtirilgan INCOTERMS xalqaro standarti qo'llaniladi. Hozirgi vaqtda 2010-yilda kiritilgan o'zgartirish va qo'shimchalarga muvofiq, INCOTERMS xalqaro standartida transport risklari darajasi va mas'uliyatiga ko'ra tasniflanadi va to'rt guruhga bo'linadi: E, F, C, D.

E guruhiga yetkazib beruvchi (sotuvchi) tovarlarni o'z omborlarida saqlaydigan vaziyatni o'z ichiga oladi (Ex Works -

zavoddan). Tovar xaridor tomonidan qabul qilinmaguncha, tavakkalchilikni yetkazib beruvchi o‘z zimmasiga oladi. Sotuvchining binosidan yakuniy manzilgacha tashish xavfi xaridor tomonidan allaqachon o‘z zimmasiga olinadi.

F guruhida uchta aniq javobgarlik va xavf holatlari mavjud:

- FCA (Free Carrier A – name of the place – bepul tashuvchi, A - joy nomi) tovarni kelishilgan joyga topshirish vaqtida sotuvchining tavakkalchiligi va javobgarligi xaridorga o‘tishini bildiradi;

- FAS (Free A long Side ship – bepul yon tomondagi kema) tovarlar uchun javobgarlik va xavf shartnomada belgilangan portda yetkazib beruvchidan xaridorga o‘tkazilishini bildiradi;

- FOB (Free On Bort - bort bo‘yicha bepul) sotuvchining tovar kemadan tushirilgandan keyin javobgarlikdan voz kechishini bildiradi.

C guruhiga eksportchi va sotuvchi xaridor bilan transport shartnomasi tuzadigan, lekin hech qanday xavf tug‘dirmaydigan holatlar kiradi:

- CFR (Cost and Freight – xarajat va yuk) – sotuvchi yetib kelgan portgacha tashish xarajatlarni to‘laydi, lekin tovarning xavfsizligi va qo‘shimcha xarajatlari uchun xavf hamda javobgarlikni xaridor o‘z zimmasiga oladi;

- CIF (Cost, Insurance, Freight – sug‘urta narxini o‘z ichiga olgan holda)

- majburiyatlarga qo‘shimcha ravishda, CFR misolida bo‘lgani kabi, sotuvchi tashish paytida xavfni sug‘urtalashni ta‘minlaydi va to‘laydi;

- CPT (Carriage Paid To – tashish to‘lovi) – sotuvchi va xaridor tavakkalchilik va mas‘uliyatni baham ko‘radi. Bir nuqtada (odatda transportning ba‘zi bir oraliq nuqtasi) xavflar sotuvchidan xaridorga to‘liq o‘tadi;

- CIP (Carriage and Insurance Paid to – yuk tashish va sug‘urta to‘lanadi) – tavakkalchiliklar transportning ma‘lum bir oraliq nuqtasida sotuvchidan xaridorga o‘tadi, lekin sotuvchi tovarni sug‘urta qilish narxini ta‘minlaydi va to‘laydi.

D guruhi barcha transport risklari sotuvchi zimmasiga yuklanishini bildiradi. Ushbu guruh quyidagi o‘ziga xos vaziyatlarni o‘z ichiga oladi:

- DAT (Delivered At Terminal – terminalda yetkazib beriladi) – sotuvchi kelgan transport vositasidan tushirilgan tovar belgilangan port yoki belgilangan manzilda kelishilgan terminalda xaridor

ixtiyoriga topshirilganda yetkazib beradi. Terminal yopiq yoki yopiq bo'lmagan har qanday joyni, masalan, skalat, omborxonona, konteyner maydoni yoki avtomobil, temir yo'l yoki havo yuk (aeroport yuk) terminalini o'z ichiga oladi. DAT agar kerak bo'lsa, sotuvchidan eksport uchun bojxonona rasmiyatchiliklarini bajarishni talab qiladi;

- DAP (Delivered At Place – yetkazib berish bo'yicha yetkazib berish) – sotuvchi tovar xaridor ixtiyoriga kelgan transport vositasida tushirishga tayyor, kelishilgan manzilga topshirilganda yetkazib beradi;

- DDP (Delivered Duty Paid – boj to'langan holatda yetkazib berish) – sotuvchi boj to'langanidan keyin tovarni kelishilgan joyga o'tkazishi shart. Sotuvchi tovarni belgilangan joyga olib kelish bilan bog'liq barcha xarajatlar va xavflarni o'z zimmasiga oladi va nafaqat eksport, balki import uchun ham zarur bo'lgan bojxonona rasmiylashtiruvlarini amalga oshirishi, har qanday eksport va import yig'imlarini to'lashi va barcha bojxonona rasmiyatchiliklarini amalga oshirishi shart. DDP sotuvchiga maksimal mas'uliyat yuklaydi.

Barcha INCOTERMS 2010 shartlari ikki guruhga bo'lingan:

1) har qanday transport tur(lar)i uchun qoidalar: EXW, FCA, CPT, CIP, DAT, DAP, DDP;

2) dengiz va ichki suv transporti qoidalari: FAS, FOB, CFR, CIF. Mulkiy risklar quyidagi turlarni o'z ichiga oladi.

1. Tabiiy ofatlar natijasida mulkni yo'qotish xavfi. Tabiiy ofatlar natijasida yo'qotishlarni kamaytirish uchun korxonalar, tashkilotlar, jismoniy shaxslarning mol-mulkini sug'urta qilish kerak.

2. Bosqinchilarning harakatlari tufayli mulkni yo'qotish xavfi o'g'irlik va sabotaj ko'rinishida namoyon bo'lishi mumkin.

O'g'irlik – bu mulkdorga yoki boshqa mulkdorga (vaqtinchalik egasiga) zarar yetkazgan aybdor shaxsning yoki boshqa shaxslarning foydasiga o'zganing mol-mulkini beg'araz olib qo'yish yoki ayirboshlash. O'g'irlik belgilari: mulkni olib qo'yish; musodara qilishning noqonuniyligi; musodara qilishning noqonuniyligi; bepul olib qo'yish. Mulkn olib qo'yish usuliga bog'liq bo'lgan o'g'irlik ning beshta shakli mavjud: o'g'irlik – mulkni yashirin olib qo'yish; firibgarlik – aldash yo'li bilan mulkni egallab olish; ishonib topshirilgan mulkni o'zlashtirish; talonchilik – birovning mulkini ochiqdan-ochiq tortib olish; talonchilik – birovning mulkini majburan tortib olish.

Sabotaj milliy iqtisodiyot, mamlakat mudofaasi va davlat boshqaruvi uchun aholi hayotini ta'minlash uchun muhim bo'lgan asosiy ob'ektlarni ishdan chiqarishga qaratilgan. Ushbu xatarlarning darajasini mulkning ayrim turlarini sug'urtalash, korxonada moddiy javobgar shaxslar uchun qat'iy mulkiy javobgarlikni ta'minlash, shuningdek, tashkilotning potensial xodimlariga nafaqat professional talablarni, balki shaxsiy fazilatlarga qo'yiladigan talablarni taqdim etish orqali kamaytirish mumkin.

3. Tashish jarayonida mulkni yo'qotish yoki shikastlanish xavfi. Yukning saqlanmaganligi uchun tashuvchining javobgarligi uning yo'qolishi, yetishmasligi va buzilishida namoyon bo'lishi mumkin. Yo'qolgan, yetishmagan yoki buzilgan taqdirda yukning saqlanmaganligi to'g'risida hujjat tuziladi (tijorat akti, umumiy shakldagi akt va boshqalar). Javobgarlikning umumiy sharti aybdorlik prezumpsiyasidir, ya'ni tashuvchi yukni tashishga qabul qilgandan keyin uni oluvchiga berishdan oldin, agar u yukning yo'qolganligi, kamayganligi yoki shikastlanganligini isbotlamasa, uning xavfsizligi uchun javobgar bo'ladi. Tashilayotgan yukning saqlanmaganligi uchun tashuvchining javobgarligi real zararining tashuvchi tomonidan uchta usulda qoplanishi mumkin bo'lgan qismi bilan cheklanadi:

1) yuk yo'qolgan yoki yetishmayotgan taqdirda – yo'qolgan yoki yetishmayotgan yukning qiymati miqdorida;

2) mol-mulk shikastlanganda (buzilganda) – uning qiymati pasaygan miqdorda, shikastlangan yukni tiklashning iloji bo'lmasa – uning qiymati miqdorida;

3) qiymati deklaratsiyalangan holda tashish uchun topshirilgan yuk yo'qolgan taqdirda – yukning e'lon qilingan qiymati miqdorida.

Yukning saqlanmaganligi sababli yetkazilgan zararining o'rnini qoplash bilan bir qatorda tashuvchi jo'natuvchiga (yuk oluvchiga), agar u yuk qiymatiga kiritilmagan bo'lsa, tashish haqini qoplaydi.

4. Hokimiyat yoki boshqa mulkdorlarning harakatlari natijasida mulkni begonalashtirish xavfi. Mulknı egasidan begonalashtirish pullik va to'lanmagan asoslarda bo'lishi mumkin.

Moliyaviy risklar pulning sotib olish qobiliyati bilan bog'liq risklar va investitsion risklarga bo'linadi.

1. Pulning xarid qobiliyati bilan bog'liq risklar. Pulning sotib olish qobiliyatining o'zgarish xavfi asosan, mamlakatdagi inflyatsiya darajasi bilan belgilanadi. Inflyatsion risklardan yo'qotishlar namoyon bo'lishining eng muhim shakllari quyidagilardir:

1) narxlarning ko'tarilishi – kompaniyaning rivojlanish rejalarini sifatiga salbiy ta'sir qiladi;

2) iste'molchilar xarid qobiliyatining pasayishi;

3) amortizatsiya va boshqa investitsiya fondlarini shakllantirishdagi shuningdek, bank kreditini olishdagi qiyinchiliklar tufayli korxonalar faoliyatini kengaytirish (masalan, asbob-uskunalarini almashtirish)dagi qiyinchiliklar;

4) ayrim tovarlar tannarxining boshqalarga nisbatan teng bo'lmagan o'sish sur'atlari;

5) butun iqtisodiyotning investitsion muhitidagi salbiy o'zgarishlar.

Inflyatsion riskni minimallashtirish usullaridan biri inflyatsion mukofot miqdorini moliyaviy operatsiyalardan kelgusi nominal daromadga kiritishdir. Investitsion xarajatlarni amalga oshirishda inflyatsiya xavfi investitsiya yo'nalishi to'g'ri tanlangan taqdirda sezilarli darajada kamayishi mumkin.

Deflyatsiya riski. Deflyatsiya – inflyatsiya davrida chiqarilgan ortiqcha pul massasining bir qismini muomaladan chiqarish jarayoni. Deflyatsion xavf quyidagi omillarga bog'liq bo'lishi mumkin:

- tovarlar narxining pasayishi va buning natijasida kompaniya daromadlarining pasayishi;

- soliqlarni oshirish imkoniyati mavjudligi va buning natijasida foydaning kamayishi shuningdek, undan kompaniya ichida foydalanish imkoniyatlarining pasayishi;

- bank diskont stavkalarini oshirish ehtimoli mavjudligi;

- davlatning tashqi iqtisodiy aloqalarini tartibga solish bilan bog'liq masalalarga davlatning aralashuvi.

Valyuta risklari – bir chet el valyuta kursining boshqasiga nisbatan o'zgarishi bilan bog'liq bo'lib, tashqi iqtisodiy kredit va boshqa valyuta operatsiyalari paytida valyuta yo'qotish xavfini ifodalaydi. Bu esa valyuta kurslarining o'zgarishi kabi omillar ta'sirida yuzaga keladi. Valyutalarning ichki qiymati, mamlakatdan mamlakatga pul oqimining doimiy ravishda to'lib ketishi, chayqovchilik va boshqalar.

Likvidlik riski – bu investitsiya ob'ektini masalan, har qanday mahsulot ko'chmas mulk (yer, bino), xavfsizlik va boshqalarni baholashning o'zgarishi tufayli sotishda yo'qotish ehtimoli bilan bog'liq xavf.

2. Investitsiya risklari – investisiya loyihalarini amalga oshirish jarayonida rejalashtirilgan foydani olmaslik ehtimoli. Bunda tavakkalchilik ob'ekti o'z mablag'larini loyihaga u yoki bu shaklda qo'ygan investor shaxsining mulkiy manfaatlari hisoblanadi.

Shu bilan birga, yo'qotishlarning xususiyatiga qarab, to'g'ridan-to'g'ri xavf va yo'qolgan foyda xavfi farqlanadi. Yo'qotilgan foyda xavfi – bu har qanday investitsiya chora-tadbirlarini amalga oshirmaslik yoki eng maqbul bo'lmagan investitsiya variantini tanlash natijasida foydaning yetishmasligi ehtimoli. Investitsion faoliyat turlariga ko'ra to'g'ridan-to'g'ri xavf real investitsiyalar xavfi va moliyaviy investitsiyalar xavfiga bo'linadi. Haqiqiy investitsiyalar xavfi investitsiya faoliyati bilan bog'liq noaniqlik, shu jumladan yuqorida sanab o'tilgan risklarning barcha turlarini amalga oshirish imkoniyati bilan bog'liq. Moliyaviy investitsiyalar risklari foiz va kredit risklarini o'z ichiga olgan rentabellikning pasayishi xavfi bilan ifodalanadi.

Investitsion risklar guruhiga quyidagilar kiradi:

- tizimli xavf – umuman har qanday bozor kon'yunkturasi yomonlashuvi (tushishi) xavfi. U ma'lum bir investitsiya ob'ekti bilan bog'liq emas va ma'lum bir bozordagi barcha investitsiyalar (aksiya, valyuta, ko'chmas mulk va boshqalar) uchun umumiy xavfni ifodalaydi. Bu esa investor ularni zarar yetkazmasdan qaytarib bera olmasligidan iborat katta yo'qotishlardir;

- selektiv risk – muayyan bozorda investitsiya ob'ektini noto'g'ri tanlash natijasida yo'qotish yoki foydani yo'qotish xavfi;

- mintaqaviy xavf – ma'lum hududlarning iqtisodiy ahvoli bilan bog'liq bo'lib, mintaqaning asosiy mahsuloti yoki bozoridagi o'zgarishlar tufayli jiddiy iqtisodiy qiyinchiliklarga duch kelishi mumkin bo'lgan ko'mir yoki neft qazib oluvchi raqobat kuchaygan hududlarga xosdir.

- tarmoq riski – iqtisodiyotning alohida tarmoqlarining o'ziga xos xususiyatlari bilan bog'liq bo'lib, u sanoatning siklik tebranishlarga ta'siri va sanoatning hayot aylanish bosqichi bilan belgilanadi. Bu xususiyatlariga ko'ra barcha tarmoqlarni siklik tebranishlarga tobe bo'lgan va kamroq bo'ladigan, shuningdek pasayib borayotgan (o'layotgan), barqaror (yetuk) va tez o'suvchi (yosh) tarmoqlarga bo'lish mumkin;

- korxonalar riski – investitsiya ob'ekti sifatida ma'lum bir korxonalar bilan bog'liq. U asosan mintaqaviy va tarmoq risklaridan kelib

chiqadi. Biroq bu xatti-harakat turiga (konservativ yoki tajovuzkor) va ma'lum bir korxonaning strategiyasiga bog'liq. Bundan tashqari, korxonaviy mavqalchiligi firibgarlik xavfi (qimmatli qog'ozlar kotirovkalari bo'yicha spekuliyativ qimor o'yinlari uchun investorlar yoki aksiyadorlik jamiyatlaridan pul mablag'larini aldash yo'li bilan jalb qilish maqsadida soxta kompaniyalarni tashkil etish) kiradi;

- innovatsion mavqalchilik – ishlab chiqilishi katta mablag' talab qilishi mumkin bo'lgan innovatsiyaning amalga oshirilmasligi yoki o'zini oqlamasligi bilan bog'liq yo'qotishlar xavfi.

Foiz mavqalchiligi – foiz stavkalarining salbiy tebranishlaridan kelib chiqadigan foydani yo'qotish xavfi bo'lib, natijada foiz xarajatlarining oshishi yoki investitsiyalar va berilgan kreditlar bo'yicha tushumlarning kamayishiga olib keladi. Stavkaning harakatchanligi (uning o'zgarishining muntazamligi, ularning tabiati va hajmi) qanchalik katta bo'lsa, foiz stavkasi xavfi shunchalik katta bo'ladi.

Kredit mavqalchiligi kompaniyaning o'z qarzlari o'z vaqtida va to'liq to'lay olmasligi ehtimolini anglatadi. Kredit mavqalchiligining uch turi mavjud: valyuta risklari (birja operatsiyalari natijasida yo'qotish ehtimoli); selektiv risklar (tanlov xavfi, ya'ni kapital qo'yilma turlarini noto'g'ri tanlash ehtimoli); bankrotlik xavfi (tadbirkorning investitsiya usullarini tanlashdagi xatolar tufayli o'z zimmasiga olgan majburiyatlari bo'yicha to'lov qobiliyatini yo'qotish xavfi).

Banklar uchun kredit riski qarz oluvchilarning bank kreditlari bo'yicha qarzlardan shuningdek, mijozlarning boshqa operatsiyalar bo'yicha qarzlardan iborat. Korxonaning kredit mavqalchiligi turli ko'rsatkichlar yordamida o'lchanadi:

- gearing – qarz kapitali miqdori nisbatini aks ettiruvchi koeffitsient; foizlar undirilishi va ustav kapitali. Agar u 100% dan oshsa, kompaniyaning tishli darajasi yuqori hisoblanadi. Bu qarz kapitali biznes uchun zarur bo'lgan mablag'larning asosiy manbai bo'lganda sodir bo'ladi;

- foizlarni qoplash koeffitsienti balans foydasining foiz to'lovlariga nisbati sifatida aniqlanadi va korxonaning kredit bo'yicha foizlarni to'lash bo'yicha o'z majburiyatlarini bajarish qobiliyatini aks ettiradi. Kreditni to'lashda muhim ahamiyatga ega bo'lgan narsa kompaniyaning debitorlik qarzlari dinamikasi va uning inventaridagi

o'zgarishlardir. Ko'pincha, ushbu maqolalar kreditni to'lashda qiyinchiliklar bilan bog'liq.

2.3. Risklarni boshqarish tizimi va jarayoni

Risk toifasi tabiiy ravishda boshqarish bilan bog'liq bo'lib, uning barcha funksiyalari – rejalashtirish, tashkil etish, operativ boshqaruv, xodimlarni tashkil etish, nazorat qilish. Ushbu funksiyalarning har biri ma'lum bir risk o'lchovi bilan bog'liq va unga moslashtirilgan boshqaruv tizimini yaratishni talab qiladi, ya'ni uning mohiyatini tushunish, risklarni baholash va boshqarish strategiyasini ishlab chiqish hamda amalga oshirish asosida maxsus risklarni boshqarish kerak.

Treadway komissiyasining homiy tashkilotlari qo'mitasi (COSO) tomonidan tayyorlangan Xalqaro risklarni boshqarish standartlariga (RM) ko'ra, tashkilotning risklarini boshqarish direktorlar kengashi, menejerlar va boshqa xodimlar tomonidan amalga oshiriladigan jarayon bo'lib, u quyidagilardan boshlanadi: strategiyani ishlab chiqish va tashkilotning butun faoliyatiga ta'sir qiladi. U tashkilotga ta'sir qilishi mumkin bo'lgan voqealarni aniqlash va ushbu hodisalar bilan bog'liq riskni boshqarish shuningdek, tashkilotning risk-xatar ishtahasi (tashkilot daromad olish jarayonida o'zini toqat qilish mumkin deb hisoblaydigan risk darajasi) emasligini ta'minlashga qaratilgan. oshib ketgan va tashkilot maqsadlariga erishish uchun asosli ishonchni ta'minlash.

STB ISO/IEC yo'riqnomasiga muvofiq 73–2005 “Risklarni boshqarish. Atamalar va ta'riflar”, risklarni boshqarish – risklarni boshqarish doirasidagi qarorlarni amalga oshirish uchun amalga oshiriladigan harakatlar. O'z navbatida riskni boshqarish tashkilotni risk bilan bog'liq holda boshqarish va boshqarish uchun muvofiqlashtirilgan harakatlardir.

Tizim sifatida risklarni boshqarish ikkita quyi tizimdan iborat: boshqariladigan quyi tizim (boshqaruv ob'ekti) va boshqaruv quyi tizimi (boshqaruv sub'ekti). Risklarni boshqarish tizimida tavakkalchilik, tavakkalchilikka asoslangan kapital qo'yilmalar va tavakkalchilikni amalga oshirish jarayonida xo'jalik yurituvchi sub'ektlar o'rtasidagi iqtisodiy munosabatlar boshqaruv ob'ekti hisoblanadi.

Risklarni boshqarish tizimida menejment sub'ekti – bu turli xil boshqaruv texnikasi va usullari orqali boshqaruv ob'ektiga maqsadli ta'sir ko'rsatadigan maxsus odamlar guruhi (tadbirkor, moliyaviy menejer, risk menejeri, sug'urta mutaxassislari va boshqalar). Risklarni boshqarish tashkilotning barcha darajalarini qamrab oladi. Shu sababli, eng yuqori va eng past darajadagi risklarni boshqarish maqsadlari ajratiladi. Eng yuqori darajada korxonaning barqaror rivojlanishini ta'minlash, eng past darajada risk darajasini ushbu korxonaga uchun maqbul chegaralarda ushlab turishdir.

Risklarni boshqarish funksiyalarining ikki turi mavjud: ob'ekt va boshqaruv sub'ekti. Boshqaruv ob'ektining funksiyalariga tavakkalchilikni hal qilishni tashkil etish, kapitalning riskli investitsiyalari, risk hajmini kamaytirish bo'yicha ishlar, riskni sug'urtalash jarayoni, iqtisodiy munosabatlar va iqtisodiy jarayon sub'ektlari o'rtasidagi munosabatlar kiradi. Boshqaruv sub'ektining funksiyalariga umumiy boshqaruv faoliyatiga xos bo'lgan bir xil funksiyalar kiradi: prognozlash, tashkil etish, tartibga solish, muvofiqlashtirish, rag'batlantirish, nazorat qilish.

Risklarni boshqarish quyidagi prinsiplarga asoslanadi:

- masshtab – xo'jalik yurituvchi sub'ekt risk yuzaga kelishi mumkin bo'lgan hududlarni to'liq qamrab olishga intilishi kerak;

- minimallashtirish – korxonalar yuzaga kelishi mumkin bo'lgan risklar doirasini va ularning faoliyatiga ta'sir darajasini minimallashtirishga intiladi;

- javobning adekvatligi – xo'jalik yurituvchi sub'ekt tavakkalchilikni amalga oshirishda, ya'ni u haqiqatga aylangan vaziyatlarda namoyon bo'ladigan ichki va tashqi o'zgarishlarga tez javob berishi kerak.

- oqilona qabul qilish – kompaniya tavakkalchilikni faqat asosli bo'lsagina qabul qilishi mumkin.

Korxonani boshqarish tizimidagi risklarni boshqarish risklarni boshqarish falsafasi, strategiyasi va taktikasini o'z ichiga oladi.

Risklarni boshqarish jarayonini shartli ravishda quyidagi bosqichlarga bo'lish mumkin:

1. Riskni aniqlash va tahlil qilish (sifat va miqdoriy) risklarni aniqlash, ularning o'ziga xosligini aniqlash, ularni amalga oshirish xususiyatlarini ajratib ko'rsatish, shu jumladan iqtisodiy zarar miqdorini, shuningdek risklarning vaqt o'tishi bilan o'zgarishini,

bog'liqlik darajasini o'rganishni o'z ichiga oladi. Ular o'rtasida va ularga ta'sir etuvchi omillarni o'rganish.

2. Xatarlarni boshqarishning muqobil usullarini tahlil qilish riskni amalga oshirish va uning salbiy oqibatlarining tashkilot faoliyatiga ta'sirini oldini olish uchun ishlatilishi mumkin bo'lgan vositalarni o'rganishga qaratilgan.

3. Risklarni boshqarish usullarini tanlash risklarni boshqarish usullarining har xil samaradorligi va ularni amalga oshirish uchun zarur bo'lgan resurslarning har xil miqdori bilan bog'liq.

4. Tanlangan risklarni boshqarish usulining bajarilishi.

5. Natijalarni monitoring qilish va risklarni boshqarish tizimini takomillashtirish ushbu tizimda teskari aloqani, risklarni boshqarishning moslashuvchanligini va ushbu jarayonning dinamik xarakterini ta'minlaydi.

Jahon amaliyotida risklarni boshqarish tizimini tashkil etishning quyidagi asosiy shakllari ajratiladi:

- tavakkalchilik va tavakkalchilikni sug'urtalash bo'yicha yetakchi menejerning faoliyati;

- risklarni boshqarish korxonasida alohida bo'linma (bo'lim) faoliyati;

- korxonaning deyarli barcha ichki xo'jalik bo'linmalari bilan o'zaro aloqada bo'lgan risklarni boshqarish bo'limining dinamik, ko'p funksiyali tuzilmasi;

- risklarni boshqarish autsorsingi (risklarni boshqarish tizimini yoki uning alohida funksiyalarini uchinchi shaxslarga topshirish).

2.4. Risklarni tahlil qilish usullari va risklar taqida qaror qabul qilish

Risklarni boshqarish konsepsiyasini ishlab chiqish omillarini, uning paydo bo'lish sabablarini aniqlash, riskning namoyon bo'lish imkoniyatlari va oqibatlarini tahlil qilish bo'yicha protseduralar to'plami bo'lgan uni baholashga asoslanadi. Qoida tariqasida riskni sifat va miqdoriy baholash mavjud. Sifatli baholash har xil turdagi risklarning mavjudligini, ularni aniqlash omillari va sabablarini aniqlashga qaratilgan. Sifatli baholash natijasi risklar tizimidir. Miqdoriy baholash riskni sifatli tahlil qilish natijalari asosida amalga oshiriladi. Miqdoriy baholash jarayoni riskning ta'sir qilish ehtimoli

va uning korxonada faoliyatiga ta'sir qilish xususiyatini aniqlashdan iborat.

Miqdoriy riskni baholashning quyidagi turlari mavjud:

1. Foydalanilayotgan manba ma'lumotlarining xususiyatiga ko'ra:

a) nazariy pozitsiyalarga asoslangan va muayyan qarorlar, hodisalarning kelajakdagi oqibatlariga talablarni ifodalovchi apriori (lot. a priori – so'zma-so'z oldingi – bu tajribadan oldin va undan mustaqil ravishda olingan bilim (apriori, apriori bilim), ya'ni bilim go'yo oldindan ma'lum.) baholash;

b) o'tgan davr uchun haqiqiy hisobot ma'lumotlaridan foydalanadigan empirik baholash.

2. Qaror qabul qilish bosqichiga qarab (riskning vaqt jihati): boshlang'ich riskni baholash – g'oya, loyiha, konsepsiya va yakuniy – allaqachon qabul qilingan qarorda, amalga oshirilgan harakatda.

3. Olingan natijaga muvofiq: riskning alohida turlari va uning kompleks yig'indisi darajasini baholash.

4. Baholashning ob'ektivlik darajasiga ko'ra: sub'ektiv (masalan, ekspertlar so'rovi natijalariga ko'ra), ob'ektiv (uzoq vaqt davomida statistik ma'lumotlar asosida o'tkaziladi).

Xatarlarni dastlabki baholash natijalariga ko'ra, to'rtburchaklar jadval ko'rinishida taqdim etilgan tashkilot risklarining ayrim turlarining grafik va matn tavsifini o'z ichiga olgan risk xaritasi tayyorlanishi va taqdim etilishi mumkin. Jadvalning o'qlaridan birida ta'sir kuchi yoki riskning ahamiyati, ikkinchisida uning paydo bo'lish ehtimoli yoki chastotasi ko'rsatilgan. Qoidaga ko'ra risklarni xaritalash ularni batafsil miqdoriy baholashdan oldin amalga oshiriladi va risklarning sabablari va ta'sir sohalarini tashkilot faoliyatining yakuniy natijalariga ta'sir qilish darajasiga qarab tartiblash imkonini beradi. Bundan tashqari, risklar xaritasini tuzishda butun tashkilotni ham, uning alohida faoliyat sohalarini ham tahlil qilish mumkin.

2.2-jadval riskni baholashda eng ko‘p qo‘llaniladigan miqdoriy usullarining xususiyatlarini ko‘rsatadi.

2.2-jadval

Xatarlarni miqdoriy baholash usullari

Usul	Usulning tavsifi
Statistik	Bu kompaniya ma’lum vaqt oralig‘ida tahlil qilinadigan tizimning zarur elementlari bo‘yicha katta miqdordagi analitik va statistik ma’lumotlarga ega bo‘lgan hollarda qo‘llaniladi. Tahlil qilish jarayonida kompaniya tomonidan ko‘rib chiqilgan harakatlarning samaradorligi to‘g‘risidagi ma’lumotlardan foydalaniladi. Risk darajasi yo‘qotish hodisasining yuzaga kelish ehtimoli (riskni amalga oshirish ehtimoli), shuningdek undan kelib chiqishi mumkin bo‘lgan zarar miqdori asosida aniqlanadi.
Ekspert risklarini tahlil qilish	Bu mutaxassislar yoki tajribali menejrlarning fikrlarini qayta ishlashga asoslangan xavflarni miqdoriy baholashni o‘z ichiga oladi.
Nuqta darajasini tahlil qilish	Loyihani amalga oshirish shartlaridagi mumkin bo‘lgan o‘zgarishlar bilan bog‘liq holda loyihaning barqarorlik darajasini aniqlash.
Sezuvchanlikni tahlil qilish	Hisoblash uchun zarur bo‘lgan berilgan o‘zgaruvchilarning turli qiymatlari bilan loyihani amalga oshirishning natijaviy ko‘rsatkichlari qanday o‘zgarishini baholashga imkon beradi.
Xarajatlar-foydalarni tahlil qilish usuli	Yangi paydo bo‘lgan vaziyatlar ta’sirida omillar parametrlarining o‘zgarishi natijasida yuzaga keladigan potensial hududlarni yaratish bilan bog‘liq.
Analog usul	Yo‘qotish ehtimolini hisoblash uchun shunga o‘xshash vaziyatlarda to‘plangan tajribani o‘rganish. Usul loyihaning ichki va tashqi muhiti va uning analoglari asosiy parametrlar bo‘yicha yetarlicha o‘xshashlikka ega bo‘lsa ishlatiladi.
Analitik usul	Risksiz foiz stavkasini risk mukofoti qiymatiga oshirish orqali investitsiyalarning samaradorligini hisoblashda xavf omillarini qo‘shimcha hisobga olish.
Loyihani ishlab chiqish stsenariylarini tahlil qilish	Bu loyihani ishlab chiqishning bir nechta variantlarini (ssenariylarini) ishlab chiqish va ularni qiyosiy baholashni o‘z ichiga oladi. O‘zgaruvchilarning mumkin bo‘lgan o‘zgarishining pessimistik varianti, optimistik varianti va eng ehtimolli varianti hisoblanadi.
Qaror daraxtini yaratish usuli	Xatarlarni, xarajatlarni, zararlarni va foydalarni baholash bilan loyihani amalga oshirish jarayonining bosqichma-bosqich tarmoqlanishini nazarda tutadi.
Simulyatsiya qilish usullari	Ular model bilan bir nechta tajribalar o‘tkazish orqali olingan ko‘rsatkichning qiymatini bosqichma-bosqich topishga asoslangan. Ularning asosiy afzalliklari hisob-kitoblarning shaffofligi, rejalashtirish jarayonining barcha ishtirokchilari tomonidan loyiha tahlili natijalarini idrok etish va baholashning qulayligidir. Jiddiy kamchilik – bu katta hajmdagi chiqish ma’lumotlari bilan bog‘liq hisob-kitoblarning sezilarli narxi.
O‘yin simulyatsiyasi	Matematik formulalar yordamida funksional munosabatlarni o‘rnatishning iloji bo‘lmaganda, o‘yinni modellashtirish tabiatan noyob bo‘lgan loyihalar natijalarini bashorat qilish uchun ishlatiladi.

Keling, riskni baholashning eng keng tarqalgan usullarini batafsil ko‘rib chiqaylik.

Statistik usulning mohiyati shundan iboratki, ma‘lum yoki shunga o‘xshash korxonada (iqtisodiy vaziyatda) yuzaga kelgan yo‘qotishlar va foydalar statistikasi tahlil qilinadi. U yoki bu iqtisodiy natijalarni olishning ko‘lami va o‘ziga xosligi aniqlanadi, kelajak uchun taxminiy prognoz tuziladi.

Riskni statistik hisoblashning asosiy vositalari:

1. Riskli hodisalarning chastotasi (risk hodisasining yuzaga kelish ehtimoli)

$$p = \frac{n}{N}(1)$$

bu erda n – o‘rganilayotgan hodisaning sodir bo‘lish (voqea qilish) soni;

N - kuzatuvlarning umumiy soni.

2. Matematik kutish (o‘rtacha kutilgan qiymat)

$$M(X) = \sum_{i=1}^n X_i * p_i \quad (2)$$

bu erda X_i - risk hodisasi sodir bo‘lganda ko‘rsatkichning qiymati (ko‘pincha foyda yoki zarar);

p_i - risk hodisasining yuzaga kelish ehtimoli,

i - mumkin bo‘lgan natijalarning umumiy soni.

3. Natijaning tebranishi – kutilgan qiymatning o‘rtacha qiymatdan og‘ish darajasi. Uni baholash uchun mutlaq tebranish ko‘rsatkichlari (dispersiya va standart og‘ish) va nisbiy tebranish qiymatlari (o‘zgaruvchanlik koeffitsienti) qo‘llaniladi:

$$S_i^2 = \frac{\sum_{i=1}^n (x_i - M(X))^2 * p_i}{\sum_i p_i}$$

dispersiya – kutilgan natijaning o‘rtachadan kvadrat og‘ishlarining o‘rtacha og‘irligi

- o‘rtacha $S_i = \sqrt{S_i^2}$ dan standart og‘ish;

- baholarning o‘zgarish koeffitsienti $V_i = \frac{S_i}{M(X)}$, %.

O‘zgaruvchanlik koeffitsienti qiymatiga asoslanib, quyidagi sifat shkalasi o‘rnatildi:

10% gacha (bir oz volatillik, past risk darajasi);

- 10 dan 25% gacha (o‘rtacha volatillik, o‘rtacha risk darajasi);

- 25% dan ortiq (yuqori volatillik, yuqori darajadagi risk).

Xarajatlarni texnik-iqtisodiy tahlil qilish usuli – bu tashkilotning moliyaviy ahvoli barqarorligining balans modeli asosida tashkilotning moliyaviy barqarorligini tahlil qilish orqali *risk zonalarini* yaratish:

$$AV + Z + DQ = O'_m + U_m + Q_m + KQ$$

bu erda AV – asosiy vositalar va investitsiyalar; Z - zaxiralar va xarajatlar;

DQ – pul mablag‘lari, debitorlik qarzlari, qisqa muddatli moliyaviy qo‘yilmalar va boshqa aktivlar;

O'_m - o‘z mablag‘lari manbai;

U_m - uzoq muddatli kreditlar va qarz mablag‘lari;

Q_m - qisqa muddatli (1 yilgacha) kreditlar, o‘z vaqtida qaytarilmagan kreditlar;

KQ - kreditorlik qarzlari va qarz mablag‘lari.

Risk zonalarini aniqlash uchun korxonada moliyaviy barqarorligining uchta ko‘rsatkichidan foydalaning:

- zaxiralar va xarajatlarni shakllantirish uchun o‘z mablag‘larining ortiqcha (+) yoki yetishmasligi (-):

$$\pm E^C = O'_m - AV - Z;$$

- zaxiralar va xarajatlarni shakllantirish uchun o‘z o‘rta muddatli va uzoq muddatli manbalarning ortiqcha (+) yoki yetishmasligi (-):

$$\pm E^H = (O'_m - AV + U_m) - Z;$$

- zaxiralar va xarajatlarni shakllantirishning asosiy manbalari umumiy qiymatining ortiqcha (+) yoki tanqisligi (-):

$$\pm E^T = (O'_m - AV + U_m + Q_m + KQ) - Z;$$

Moliyaviy barqarorlik sohasini aniqlashda uch komponentli ko‘rsatkich qo‘llaniladi

$$S_x = \{S(\pm E^C, \pm E^T, \pm E^H)\}$$

S(x) funksiyasi quyidagicha aniqlanadi:

$$S(x) = 1, \text{ agar } x \geq 0 \text{ bo‘lsa};$$

$$S(x) = 0, \text{ agar } x < 0 \text{ bo‘lsa}.$$

Xarajatlarning maqsadga muvofiqligini tahlil qilish uchun har bir xarajat elementi bo‘yicha davlat risk zonalariga bo‘linishi kerak, ular umumiy yo‘qotishlar zonasini ifodalaydi, bunda umumiy yo‘qotishlar belgilangan risk darajasining chegaraviy qiymatidan oshmaydi.

Mutlaq barqarorlik sohasida ko‘rib chiqilayotgan xarajat elementi uchun risk darajasi nol riskga to‘g‘ri keladi. Bu soha kafolatlangan foyda bilan hech qanday yo‘qotishlar yo‘qligi bilan tavsiflanadi. $S = (1; 1; 1)$ sharti bilan aniqlanadi.

Oddiy barqarorlik maydoni minimal risk darajasi bilan tavsiflanadi. Ushbu soha uchun maksimal yo‘qotishlar rejalashtirilgan sof foyda chegaralaridan oshmasligi kerak. $S = (\approx 1; 1; 1)$ sharti bilan aniqlanadi.

Beqaror holat hududi – yo‘qotishlar darajasi hisoblangan foyda hajmidan oshmaydi. $S = (0; 1; 1)$ sharti bilan aniqlanadi.

Kritik davlat hududi ($S = (0; 0; 1)$) chegaralarida yalpi foyda chegarasida yo‘qotishlar bo‘lishi mumkin.

Inqiroz hududi korxonalar xarajatlarini qoplash manbalarining yetishmasligi bilan tavsiflanadi va shartiga qarab belgilanadi.

$S = (0, 0, 0)$. Bu sohada risk-xatar qabul qilinishi mumkin emas, xarajatlarni qoplamaslik va mulkni yo‘qotish mumkin.

Ekspert baholashlari yordamida riskni aniqlash usuli ekspert riskini tahlil qilishning boshqa usullariga qaraganda sub’ektivroqdir. Ko‘pincha bu usul yetarli ma’lumot mavjud bo‘lmaganda yoki o‘xshashi bo‘lmagan faoliyat yo‘nalishining risk darajasini aniqlashda qo‘llaniladi. Bu ham o‘tmishdagi natijalarni tahlil qilishni imkonsiz qiladi.

Ekspert usuli mutaxassislarining, ekspertlarning voqealar yoki loyihani ishlab chiqishning turli variantlari bo‘yicha fikrlarini umumlashtirishga asoslanadi. Agar bir vaqtning o‘zida natijalar bo‘yicha turli xil baholar mavjud bo‘lsa (pessimistik, optimistik, o‘zini tutgan), u holda ekspertlar har bir baho bo‘yicha natija olish ehtimolini baholash uchun taklif qilinadi, ammo umumiy ehtimollik 1 ga teng bo‘lishi kerak. Mumkin bo‘lgan natija har bir baholash varianti uchun mumkin bo‘lgan natijalarning o‘rtacha og‘irligi sifatida kutish formulasi bilan aniqlanadi. Eng umumiy shaklda ushbu usulning mohiyati shundan iboratki, hisobga olingan har bir risk guruhiga ularning yuzaga kelish ehtimoli va kompaniya faoliyatiga ta’sir darajasining miqdoriy yoki ball baholari beriladi.

Ekspert baholash usuli bilan olingan ma’lumotlarni qayta ishlashda ekspert baholashlarining izchilligi va ishonchliligi darajasi belgilanadi. Quyidagi ko‘rsatkichlar qo‘llaniladi:

1. Qamrovi

$$R = X_{max} - X_{min},$$

bu erda X_{max}, X_{min} - taxminning maksimal va minimal qiymatlari.

2. i-chi gap uchun baholarning tarqalishi

$$S_i^2 = \frac{\sum_{j=1}^m (x - \bar{x})^2}{m}$$

bu erda m - mutaxassislar soni.

3. O'rtacha qiymatdan standart og'ish

$$S_i = \sqrt{S_i^2}$$

4. Baholarning o'zgaruvchanlik koeffitsienti

$$V_i = \frac{S_i}{\bar{x}}$$

5. Spirmenning juft darajali korrelyatsiya koeffitsienti (ma'lum bir mezon bo'yicha reytinglarga tartib raqamlari - darajalar beriladi)

$$c_{jk} = 1 - \frac{6 \sum_{i=1}^n (R_{ij} - R_{jk})^2}{n(n^2 - 1)}$$

bu erda n - takliflar soni,

$R_{ij} - R_{jk}$ j-chi va k-chi ekspertlar tomonidan tayinlangan baholar darajasi bo'lib, ularning izchilligi quyidagicha baholanadi.

$$c_{jk} = 1 \dots + 1$$

6. Muvofiqlik koeffitsienti (ko'p darajali korrelyatsiya koeffitsienti) bir nechta ob'ektlar bo'yicha ekspert xulosalarining izchilligini baholaydi:

$$W = \frac{12 \sum_{i=1}^n (S_i - \bar{x})^2}{m^2(n^3 - n)}$$

$W = 0 \dots 1$,

bu yerda $S_i = \sum_{j=1}^n R_{ij}$;

j = 1...m - ekspertlar soni;

i = 1...n - ob'ektlar (takliflar) soni.

Analitik usul odatda kelajakdagi yoki joriy investitsiyalarni (depozitlar, qimmatli qog'ozlarni sotib olish, investitsiyalar) baholashda qo'llaniladi. Shu bilan birga, mumkin bo'lgan risklarning qoida tariqasida foyda bo'lgan ma'lum bir ko'rsatkichga ta'siri baholanadi. Qoida tariqasida korxonaga uchun qabul qilingan foydaning standart va minimal ulushi dastlab belgilanadi. Foydaning minimal ulushi mablag'lardan foydalanishning muqobil yo'nalishlarining rentabellik darajasi va investitsiya riski darajasidan kelib chiqqan holda belgilanadi va investitsiya hisob-kitoblari uchun diskont stavkasi sifatida ishlaydi. Standart foyda ulushi investitsiya maqsadlari va korxonaga strategiyasiga qarab o'zgarishi mumkin.

Daromad darajasini hisoblashda inflyatsiya ta'sirini hisobga olish kerak.

Iqtisodiyotning asosiy qoidalaridan biri shundaki, yuqori darajadagi riskga ega bo'lgan loyihalar yuqori daromad bilan mos kelishi kerak. Riskli loyihani amalga oshirishdan chegirma koeffitsienti korxonaga riskni qoplash uchun tegishli risk-xatarsiz koeffitsientlardan yuqori bo'lishi kerak.

Analitik usulning asosiy ko'rsatkichlari:

1. Hozirgi sof daromad SF.
2. Qaytishning ichki darajasi r_{id} .
3. Investitsiyalarni qaytarish muddati T_q .
4. Rentabellik (rentabellik indeksi) R.

Sof joriy (diskontlangan) daromad – investitsiyalar boshlangan kundan boshlab hisoblangan loyihaning barcha yillari uchun diskontlangan moliyaviy natijalar summasi:

$$NPR = \sum_{t=1}^T (SF_t) \frac{1}{(1+r)^t} - \sum_{t=0}^T \frac{I_t}{(1+r)^t}$$

bu erda SF_t - t-bosqichdagi sof daromad (sof foyda va amortizatsiya yig'indisi);

I_t - t bosqichida amalga oshirilgan investitsiyalar;

T - hisoblash gorizonti (ob'ektni tugatishdan oldin) yoki standart to'lov muddati.

Ichki daromad darajasi (rentabellik) r_{id} - sof joriy daromad miqdori joriy investitsiyaga teng bo'lgan diskont stavkasi, ya'ni sof joriy daromad va loyiha qiymati o'rtasidagi farq nolga teng bo'lganda.

Bir yil uchun yechim qiyin emas, lekin katta davrlar uchun analitik ifoda yo'q, shuning uchun maxsus usullarni qo'llash: segmentni yarmiga bo'lish va interpolatsiya usuli.

SF_t funksiyasi (r_{id}) chiziqli deb taxmin qilinadi:

$$r_{id} = r_{min} + (r_{max} - r_{min}) \frac{|SF_{max}|}{SF_{max} - SF_{min}}$$

By erda r_{max} SF manfiy bo'ladigan diskont stavkasi (SF_{min});

r_{min} SF hali ham ijobiy bo'lgan diskont stavkasi (SF_{max}).

Investitsiyalarni qaytarish muddati T_q – investitsiya tugallanganda diskontlangan sof daromad miqdori investitsiya miqdoriga teng bo'lgan davrning davomiyligi: investitsiya oxirida

diskontlangan sof daromad miqdori investitsiya miqdoriga teng bo'lgan davr:

$$T_q = T_{min} + (T_{max} - T_{min}) \frac{|SF_{max}|}{SF_{max} - SF_{min}}$$

Bu erda T_{min} bu erda T_{min} – to'plangan SF hali ham manfiy bo'lgan oxirgi yil (SF_{min});

T_{max} – to'plangan SF ijobiy bo'lgan birinchi yil (SF_{max}).

Daromadlilik (rentabellik indeksi) R yoki ID investitsiya qilingan o'z mablag'lari bazaviy stavka darajasidagi standart o'sish bilan solishtirganda hisob-kitob davrida necha marta ko'payishini ko'rsatadi.

$$ID = \frac{SF}{K_b}$$

bu erda K_b - investitsiya xarajatlari hisob-kitob davri boshiga qisqartiriladi.

Analogiya usulining mohiyati shundan iboratki, tadbirkorlik faoliyatining ma'lum bir sohasidagi risk darajasini tahlil qilishda turli manbalardan olingan ma'lumotlarga asoslanib, o'tmishdagi risk omillarini tahlil qilish tavsiya etiladi. Shu tarzda olingan ma'lumotlar kompaniyaning rejalashtirilgan harakatlari va kompaniya faoliyati natijalari (risk omillarini hisobga olgan holda) o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlash uchun qayta ishlanadi.

Bunday tahlilning murakkabligini, har bir loyihaning individual xususiyatlarini hisobga olish zarurligini hisobga olgan holda, uni turli mezonlarga ko'ra ajratish tavsiya etiladi. Eng keng tarqalgan usul – loyihaning hayot aylanish bosqichlarini ajratib ko'rsatish. Bosqichli riskni baholash loyihaning har bir bosqichi uchun risklar alohida aniqlanishi va keyin butun loyiha bo'yicha umumiy natija topilishiga asoslanadi. Odatda, har bir loyihada quyidagi bosqichlar ajratiladi: tayyorgarlik (loyihani amalga oshirishni boshlash uchun zarur bo'lgan barcha ishlar majmuasini bajarish); qurilish (zarur bino va inshootlarni qurish, asbob-uskunalar sotib olish va o'rnatish); faoliyat ko'rsatishi (loyihani to'liq quvvatga keltirish va foyda olish). Barcha hisob-kitoblar loyihani tuzish vaqtida va uning eng riskli elementlarini aniqlagandan keyin ikki marta amalga oshiriladi.

O'yin nazariyasi manfaatlar to'qnashuvi yuzaga kelgan taqdirda harakatlarini muvofiqlashtirishga majbur bo'lgan ishtirokchilarning xatti-harakatlari uchun eng yaxshi yechimni topishga imkon beradi.

Odatda o‘yin nazariyasi ziddiyatli vaziyatlarni o‘rganish uchun matematikaning bir bo‘limi sifatida belgilanadi.

O‘yin haqiqiy ziddiyatli vaziyatning soddalashtirilgan rasmiylashtirilgan modelidir. Matematik jihatdan rasmiylashtirish o‘yin jarayonida tomonlarning harakatlari uchun ma’lum qoidalar ishlab chiqilganligini anglatadi: tomonlarning harakatlarining variantlari; harakatning ushbu varianti bilan o‘yin natijasi; har bir tomon boshqa barcha tomonlarning xatti-harakatlari haqidagi ma’lumot miqdori.

Tomonlarning daromadlari yoki yo‘qotishlari son jihatdan baholanadi, boshqa holatlar o‘yin nazariyasida ko‘rib chiqilmaydi. Haqiqatdagi har bir daromadni miqdoriy jihatdan aniqlash mumkin emas.

O‘yinchi o‘yin vaziyatida tomonlardan biri hisoblanadi. O‘yinchining strategiyasi – bu o‘yinning har bir mumkin bo‘lgan vaziyatida uning harakat qoidalari. O‘yinni boshqarish tizimlari mavjud, agar ulardagi boshqaruv jarayoni o‘yin sifatida qaralsa.

To‘lov matritsasi (samaradorlik matritsasi, o‘yin matritsasi) barcha to‘lov qiymatlarini o‘z ichiga oladi (yakuniy o‘yinda). 1-o‘yinchiga ruxsat bering

m strategiyasi A_i , 2-o‘yinchining esa n ta strategiyasi V_j , ($i = \overline{1.m}; j = \overline{1.n}$).

O‘yinni $m * n$ o‘yini deb atash mumkin. Ikki kishining nol yig‘indisi o‘yining samaradorlik matritsasini kerakli yozuv bilan birga ko‘rsatamiz (2.3-jadval).

O‘yindagi belgilar $m * n$

2.3-jadval

O‘yinchi 2 O‘yinchi 1	V_1	V_2	...	V_n	α_i
A_1	a_{11}	a_{12}	...	a_{1n}	α_1
A_2	a_{21}	a_{22}	...	a_{2n}	α_2
...
A_m	a_{m1}	a_{m2}	...	a_{mn}	α_m
β_j	β_1	β_2	...	β_n	

Eslatma. Ushbu matritsada a_{ij} elementlari – 1-o‘yinchi to‘lovlarining qiymatlari – agar to‘lov tasodifiy o‘zgaruvchi bo‘lsa,

to'lovning matematik kutilishini (o'rtacha qiymat) ham anglatishi mumkin. a_i qiymatlari navbati bilan satrlardagi a_{ij} elementlarining minimal qiymatlari va ustunlardagi maksimal qiymatlaridir.

Matritsali o'yin - bu ikki o'yinchi o'rtasidagi nol yig'indili chekli o'yin. Umumiy holda, uning to'lov matritsasi to'rtburchaklar shaklida bo'ladi (2.3-jadvalga qarang). Matritsaning qator raqami 1-o'yinchi ishlatadigan strategiya raqamiga mos keladi. Ustun raqami 2-o'yinchining strategiya raqamiga to'g'ri keladi. 1-o'yinchining to'lovi matritsaning elementi hisoblanadi. 2-o'yinchining daromadi 1-o'yinchining yo'qotishiga teng.

Tabiat bilan o'yinlar yordamida xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning xo'jalik faoliyatini amalga oshirish shartlari tavsiflanadi. Tabiat bilan o'yinning o'ziga xos xususiyati shundaki, unda ishtirokchilardan faqat bittasi ongli ravishda harakat qiladi, aksariyat hollarda 1-o'yinchi deb ataladi. 2-o'yinchi (tabiat) ongli ravishda 1-o'yinchiga qarshi harakat qilmaydi, balki aniq maqsadsiz va tasodifiy tanlash sifatida harakat qiladi. O'yindagi keyingi *harakat sherigi*. Shuning uchun, *tabiat* atamasi ob'ektiv haqiqatni tavsiflaydi, uni tom ma'noda qabul qilmaslik kerak, garchi 2-o'yinchi haqiqatan ham tabiat bo'lishi mumkin bo'lgan vaziyatlar bo'lishi mumkin (masalan, ob-havo sharoiti yoki tabiiy kuchlar bilan bog'liq holatlar).

Tasodif sharoitida qaror qabul qilishda odatda maximax mezoni, Valdning maksimal mezoni, Savagening minimaks mezoni, Xurvitsning umumlashtirilgan maksimal (pessimizm-optimizm) mezoni, Laplasning asoslashning yetarli emasligi prinsipi, Bayes mezoni qo'llaniladi.

Maksimal mezon. Uning yordami bilan har bir tabiat holati uchun maksimal to'lovlarni maksimal darajada oshiradigan strategiya aniqlanadi. Bu haddan tashqari optimizm mezoni. Eng yaxshi yechim maksimal foyda keltiradigan yechimdir:

$$M = \max_j \min_i a_{ij}$$

Valdning maksimal mezoni. Ushbu mezon nuqtai nazaridan tabiat strategik o'yinlarda qarshi turuvchi tajovuzkor va ongli ravishda harakat qiluvchi dushman sifatida qaraladi. Qiymati bo'lgan yechim tanlanadi

$$W = \max_j \min_i a_{ij}$$

Vald mezoniga ko‘ra, barcha muvaffaqiyatsiz natijalardan eng yaxshisi tanlanadi. Bu eng yomon holatlar uchun mo‘ljallangan ekstremal pessimizmning risksiz pozitsiyasidir. Bunday strategiya, masalan, o‘yinchi katta omadga unchalik qiziqmasa, lekin kutilmagan yo‘qotishlardan o‘zini sug‘urta qilmoqchi bo‘lsa, maqbuldir. Bunday strategiyani tanlash o‘yinchining tavakkalchilikka munosabati bilan belgilanadi.

Savagening minimal risk mezoni. Strategiyani tanlash Vald prinsipi bo‘yicha strategiyani tanlashga o‘xshaydi. Farqi shundaki, o‘yinchi to‘lov matritsasi A emas, balki R risk matritsasi tomonidan boshqariladi:

$$S = \max_j \min_i r_{ij}$$

Rivoyat matritsasi $R = \|r_{ij}\|_{m, n}$ yoki o‘tkazib yuborilgan imkoniyatlar matritsasi to‘g‘ridan-to‘g‘ri muammoning shartlaridan yoki to‘lov matritsasi A asosida tuzilishi mumkin. A_i strategiyasidan foydalanganda o‘yinchining risk r_{ij} va muhit holati ostida P_j - bu o‘yinchi atrof-muhit holati P_j bo‘lishini bilganida oladigan to‘lovi va agar bu ma‘lumotga ega bo‘lmasa, o‘yinchi oladigan to‘lov o‘rtasidagi farq. P_j tabiat holatini (strategiyasini) bilgan holda, o‘yinchi o‘zining to‘lovi maksimal bo‘lgan strategiyani tanlaydi, ya‘ni berilgan j uchun $r_{ij} = \max_i r_{ij} - a_{ij}$.

Pessimizm-optimizm mezoni Xurvits. Ushbu mezon yechim tanlashda haddan tashqari pessimizm va cheksiz optimizm o‘rtasidagi holatni tavsiflovchi o‘rtacha natijaga amal qilishni tavsiya qiladi. Ushbu mezonga ko‘ra, A matritsadagi strategiya qiymatga muvofiq tanlanadi

$$H_i = \max\{p \min_j a_{ij} + (1 - p) \max_j a_{ij}\}$$

bu erda p - pessimizm koeffitsienti ($0 < p < 1$).

$p = 0$ da Hurvits mezoni maksimal mezonga, $p = 1$ da Vald mezoniga to‘g‘ri keladi.

R risk matritsasiga nisbatan Xurvitsning pessimizm-optimizm mezoni shaklga ega.

$$H_r = \min\{p \max_j r_{ij} + (1 - p) \min_j r_{ij}\}$$

$p = 0$ uchun 1-o‘yinchining strategiyasini tanlash barcha mumkin bo‘lgan risklarning eng kami ($\min_j r_{ij}$) shartiga muvofiq amalga oshiriladi; $p = 1$ da, Savagening minimal risk mezoniga ko‘ra.

Qabul qilingan mezonga ko‘ra, bir nechta strategiyalardan foydalanish tavsiya etilgan taqdirda, ular orasidagi tanlov qo‘shimcha

mezon bo'yicha amalga oshirilishi mumkin: masalan, har bir strategiya uchun o'rtacha to'lovlardan standart og'ishlar hisobga olinishi mumkin. .

Atrof-muhitning har bir mumkin bo'lgan holati uchun biz uning paydo bo'lish ehtimolini bilsak, riskning kattaligi matematik taxmin sifatida aniqlanadi.

Qarorlar qarorlar daraxti yordamida qabul qilinishi mumkin. Qarorlar daraxti – bu qaror qabul qilishning mantiqiy tuzilishini tasavvur qilish imkonini beruvchi maxsus grafik texnika. Qaror bosqichma-bosqich qabul qilinganda yoki bir yechimdan ikkinchisiga o'tish bilan ehtimollik o'zgarganda qo'llaniladi. Qaror daraxti chapdan o'ngga siljitish orqali yaratiladi va teskari yo'nalishda tahlil qilinadi.

Daraxt yaratishda qaror nuqtalari kvadratchalar bilan, tasodif tugunlari esa doiralar bilan ko'rsatiladi. Tasodifning har bir tarmog'i uchun ehtimollik hisoblab chiqiladi va har bir yakuniy sohaning oxirida kutilayotgan to'lov ko'rsatiladi. Teskari tahlilda tasodifning har bir tuguniga to'lovni kutish hisoblab chiqiladi. Har bir qaror nuqtasi uchun to'lov maksimalashtiriladi. Eng yaxshi yechim maksimal to'lov bilan tanlanadi.

2.5. Risklarni qisqartirish

Xatarlarni kamaytirish uchun ishlatiladigan barcha usullarni quyidagicha ifodalash mumkin:

1. Risklardan qochish (tavakkalchilikdan qochish) – moliyaviy operatsiyalarni bajarishdan yoki tavakkalchilik bilan bog'liq faoliyat turidan bosh tortish. Bu risklarni zararsizlantirishning eng oddiy va eng radikal usuli.

2. Tavakkalchilikni cheklash – majburiy me'yorlar ko'rinishidagi xarajatlar, sotish, kreditlash va hokazolarning maksimal miqdorini belgilash.

3. Tavakkalchilikni qabul qilish – korxonaga ataylab tavakkal qiladi va sodir bo'lgan tavakkalchilik oqibatlaridan ko'rilgan yo'qotishlar tuzatib bo'lmaydigan yo'qotishlarga olib kelmaguncha faoliyat yuritadi. Ba'zi risklar mumkin bo'lgan foyda potensialiga ega bo'lganligi sababli qabul qilinadi,

4. Ko'zda tutilmagan xarajatlarni qoplash uchun mablag'larni zaxiralash o'z-o'zini sug'urta qilish usullaridan biri bo'lib, kutilmagan

xarajatlarni qoplash uchun zaxira fondlarini yaratishdir. Favqulodda vaziyatlar zaxirasini yaratishda asosiy muammo risklarning mumkin bo'lgan oqibatlarini baholashdir. Zaxiraning joriy xarajatlari kelajakdagi risklarni qoplash uchun muvozanat mavjudligini ta'minlash uchun kuzatilishi va baholanishi kerak. Kutilmagan xarajatlar byudjetga mustaqil modda sifatida kiritiladi va mas'ul rahbar tomonidan tasdiqlanadi.

5. Sug'urta – korxonatadbirkorning riskli vaziyatlar yuzaga kelganda katta yo'qotishlarga yo'l qo'ymaslik uchun o'z daromadlarining bir qismidan voz kechishga tayyorligi.

6. Sug'urta va tavakkalchilikni autsorsingdan foydalanishga yaqin bo'lib, undan foydalanishda noxush hodisalar ehtimolini kamaytirish uchun javobgarlik uchinchi tomon tashkilotiga yuklanadi (ko'pincha javobgarlikni topshirish shartnoma asosida amalga oshiriladi). Umuman olganda, risklarni boshqarish usuli sifatida autsorsingdan risklarni va tegishli risklarni aniq aniqlash, zaiflikka ta'sir etuvchi omillarni yetarlicha qat'iy nazorat qilish va javobgarlikni o'tkazishning samarali mexanizmlariga ega bo'lganda foydalanish mumkin.

7. Qo'shimcha ma'lumot olish. Har qanday boshqaruv qarori natijalar aniqlanmagan va ma'lumotlar cheklangan sharoitlarda qabul qilinadi. Shuning uchun, ma'lumot qanchalik to'liq bo'lsa, yaxshiroq prognoz qilish va riskni kamaytirish uchun ko'proq shartlar mavjud.

8. Shartnomalar tuzishda javobgarlik riskini kamaytirishning bir qancha usullari mavjud bo'lib, ular orasida:

- 1) javobgarlikni istisno qilish;
- 2) javobgarlikni cheklash;
- 3) muvaffaqiyatsizlik haqida ogohlantirish. Qoida tariqasida, bunday holatlar ba'zi mulklar foydalanish yoki saqlash uchun berilganda yuzaga keladi. Maqolalar yoki rad etishlar shartnomaning bir qismi bo'lishi mumkin yoki bo'lmasligi mumkin.

- 4) tovon to'lashning shartnoma shartlari;

- 5) standart shartnoma shakllari.

Shartnomalar risklarning maxsus turlarini o'tkazishi mumkin. Bunda quyidagi turdagi shartnomalar tuziladi: qurilish shartnomalari, ijara shartnomasi, tovarlarni saqlash va tashish bo'yicha shartnomalar, sotish, xizmat ko'rsatish, yetkazib berish shartnomalari, kafillik shartnomasi, xatarlarni xom ashyo va materiallar yetkazib beruvchilarga topshirish va faktoring shartnomasi.

9. Risklarni kamaytirishning moliyaviy vositalari.

1970-yillardan boshlab iqtisodiy munosabatlarning rivojlanishi moliya bozori dinamikasining yuqori darajasiga olib keldi. Natijada, moliyaviy risklarni kamaytirish uchun maxsus vositalarni yaratish zarurati paydo bo'ldi.

Iqtisodiy munosabatlar ishtirokchilari shartnomalar tuzishlari mumkin: ham zudlik bilan yetkazib berish shartlari, ham kelajakda yetkazib berish. Darhol yetkazib berishga qaratilgan operatsiyalar naqd yoki spot operatsiyalar deb ataladi. Kelajakda aktivlar (tovarlar, qimmatli qog'ozlar, valyutalar) yetkazib berish predmeti bo'lgan operatsiyalar shoshilinch deb ataladi. Muddatli shartnomada kontragentlar shartnomani tuzish vaqtida uning barcha shartlarini belgilaydilar.

Derivativlar bozori beqaror iqtisodiy sharoitlarda narx risklarini sug'urtalash (xedjlash) vositasidir. Fyuchers bozorining jozibadorligi shuningdek, uning vositalari erkin naqd pul uchun yuqori daromadli investitsiya ob'ektlari ekanligidadir.

Bitimda ikki tomon ishtirok etadi: xaridor va sotuvchi. Biror kishi shartnomani qo'lga kiritganda, ular uzoq pozitsiyani ochadi yoki sotib oladi deb aytiladi. Shartnomani sotuvchi shaxs qisqa pozitsiyani egallaydi (ochadi). Agar investor shartnomani birinchi marta sotib olgan (sotgan) bo'lsa, u holda shartnomani sotish (sotib olish) orqali o'z pozitsiyasini yopishi mumkin. Ochiq pozitsiyani yopadigan bitim ofset bitimi deb ataladi.

Asosiy moliyaviy vositalar forvard, fyuchers, svop va opsiyonlardir.

1. Forvard shartnomasi ikki tomon o'rtasida shartnoma predmetini (valyuta, qimmatli qog'ozlar, depozitlar, tovarlar) kelgusida yetkazib berish to'g'risidagi bitim bo'lib, birjadan tashqarida tuziladi. Bitimning barcha shartlari shartnoma tuzish vaqtida muhokama qilinadi. Shartnomaning bajarilishi ushbu shartlarga muvofiq belgilangan vaqtda amalga oshiriladi. Agar bu muddat ichida yangi forvard shartnomasi tuzilmasa, yetkazib berish narxi forvard shartnomasining amal qilish muddati davomida o'zgarishsiz qoladi. Forvard shartnomasi – bu qat'iy bitim, ya'ni bajarilishi majburiy bo'lgan bitim, ammo nazariy jihatdan tomonlardan biri uchun tegishli bozor sharoitlari o'zgargan taqdirda (agar jarima belgilangan jarimadan kam bo'lsa) uning bajarilishiga kafolat yo'q.

2. Fyuchers shartnomasi – bu birjada tuziladigan shartnoma predmetini kelajakda yetkazib berish bo‘yicha ikki tomon o‘rtasidagi kelishuv. Birjaning o‘zi aktivlarning har bir aniq turi uchun standart bo‘lgan fyuchers shartnomasi shartlarini ishlab chiqadi. Shu munosabat bilan fyuchers shartnomalari yuqori likvidli, ular uchun keng ikkilamchi bozor mavjud, chunki ularning shartlari barcha investorlar uchun bir xil. Bundan tashqari, birja dilerlar instituti asosida fyucherslarning ikkilamchi bozorini tashkil qiladi. Investor har doim fyuchers shartnomasini sotib olishi yoki sotishi shuningdek, ofset bitimini tuzish orqali o‘z pozitsiyasini tugatishi mumkin.

Fyuchers bitimini tuzish qoida tariqasida aktivni haqiqiy yetkazib berish emas, balki xedjlash (narx yoki kurs o‘zgarishi natijasida yo‘qotishlarning oldini olish) yoki narx farqida o‘ynashdir. Fyuchers shartnomasining muhim afzalligi shundaki, uning bajarilishi birjaning hisob-kitob palatasi tomonidan kafolatlanadi. Pozitsiyalarni ochishda uzoq va qisqa pozitsiyaga ega bo‘lgan investor garov sifatida brokerlik kompaniyasining hisobvarag‘iga ma’lum miqdorda pul qo‘yishi shart. Bu summa boshlang‘ich marja, depozit qo‘yilgan hisob esa marja hisobi deb ataladi. Minimal va maksimal marjalar hisob-kitob palatasi tomonidan belgilanadi.

Shartnomaning amal qilish muddati tugagandan so‘ng daromad (zarar) olinadigan forvard shartnomasidan farqli o‘laroq, fyuchers operatsiyalarida hisob-kitob palatasi har bir savdo kuni oxirida investorlarning pozitsiyalarini qayta hisoblab chiqadi, yutuqni yutqazuvchining hisobidan hisobvaraqlarga o‘tkazadi. Bu miqdor o‘zgaruvchan (o‘zgaruvchan) marja deb ataladi. Shunday qilib, har bir kunning oxirida shartnoma taraflari foyda oladi yoki zarar ko‘radi. Agar marja hisobi palata tomonidan belgilangan yuqori darajadan koproq to‘plangan bo‘lsa, investor ortiqcha mablag‘ni hisobdan olib qo‘yishi mumkin. Agar u belgilangan minimaldan past bo‘lsa, broker mijozni qo‘shimcha hissa qo‘shish zarurligi to‘g‘risida xabardor qiladi. Agar investor kerakli miqdorni depozitga qo‘ymasa, u holda broker ofset bitimini tuzish orqali o‘z pozitsiyasini tugatadi. Pozitsiyalar savdo kuni oxiridagi hisob-kitob (kotirovka) bahosi asosida hisob-kitob qilinadi.

Birja narx kotirovkalaridagi og‘ishlarni kuzatib boradi va sezilarli tebranishlar bo‘lsa, chayqovchilikni cheklash uchun savdoni to‘xtatishi mumkin.

3. Swap – shartnomada ko‘rsatilgan shartlar bilan kelajakda to‘lovlarni almashish bo‘yicha ikki kontragent o‘rtasidagi kelishuv. Foiz stavkasi almashinuvi belgilangan foiz stavkasi bo‘lgan qarzni o‘zgaruvchan foizli qarzga almashtirishdan iborat. Svopda ishtirok etuvchi shaxslar nominal emas, faqat foiz to‘lovlarini almashtiradilar. To‘lovlar yagona valyutada amalga oshiriladi. Svop shartlariga ko‘ra, tomonlar ma’lum vaqt ichida to‘lovlarni almashish majburiyatini oladilar. Svoplarda suzuvchi kurs sifatida ko‘pincha LIBOR kursi qo‘llaniladi – evrovalyutada mablag‘larni taqdim etish uchun London banklararo bozori kursi. Svop bo‘yicha belgilangan to‘lovlarni amalga oshiruvchi shaxs odatda svopning xaridori deb ataladi; o‘zgaruvchan kurs bo‘yicha to‘lovlarni amalga oshiruvchi shaxs svop sotuvchisi hisoblanadi.

Dastlab, svopning maqsadi qattiq foizli obligatsiyalar bozori va qisqa muddatli kredit bozori o‘rtasidagi paritetni saqlab qolish edi. Ushbu imkoniyatlar bozorlarda qarz oluvchilarning foiz stavkasi riskini turlicha baholash tufayli yuzaga keladi. Amalda “svop” bitimini tuzishda taraflar belgilangan va o‘zgaruvchan foiz stavkalari o‘rtasidagi farq miqdorida to‘lovlarni amalga oshiradilar. Shuning uchun svoplar farq uchun shartnomalar deb ham ataladi.

Valyuta almashinuvi – bu bir valyutadagi nominal qiymat va belgilangan foizni nominal qiymatga hamda boshqa valyutaga qat’iy foizga almashtirish. Ba’zida denominatsiyalarning haqiqiy almashinuvi sodir bo‘lmasligi mumkin. Valyuta almashinuvining maqsadlari: turli xil valyuta cheklovlaridan qochish, valyuta risklari va chayqovchilikdan qochish.

4. Opsionning mohiyati shundan iboratki, u bitim taraflaridan biriga shartnomani bajarishni tanlash yoki uni bajarishdan bosh tortish huquqini beradi. Opsion shartnomalari aksiyalar, foizli qimmatli qog‘ozlar, valyuta, fyuchers shartnomalari va tovar uchun tuziladi. Olingan tanlash huquqi uchun opsionni xaridor sotuvchiga mukofot deb ataladigan ma’lum bir haq to‘laydi. Opsionni sotuvchisi agar opsion xaridori uni amalga oshirishga qaror qilsa, shartnoma majburiyatlarini bajarishi shart. Xaridor opsionni amalga oshirishga, ya’ni aktivni faqat shartnomada belgilangan narxda (ishlash narxi) sotib olish yoki sotish huquqiga ega.

Ta’minot opsiyalarini kompaniya yetkazib beriladigan mahsulotlarga buyurtma olishdan oldin ham sotib olishi mumkin. Ishlab chiqarilgan mahsulotga buyurtma olinmagan taqdirda,

kompaniya ortiqcha buyurtma qilingan tovarlar (xizmatlar) uchun opsiyonni sotish imkoniyatiga ega. Bunday vaziyatda tadbirkor firma tomonidan ishlab chiqarilgan mahsulotga buyurtmani olmaslik riski bilan bog'liq bo'lishi mumkin bo'lgan yo'qotishlardan qochadi.

10. Diversifikatsiya – ishlab chiqarish jarayonida bevosita bog'liq bo'lmagan turli ob'ektlar o'rtasida pul mablag'lari va qarz mablag'larini taqsimlash shuningdek, korxonaning o'zi faoliyatining xilma-xil shakllari, uning mahsulot va xizmatlarining assortimenti xilma-xilligi bilan moslashuvchan ixtisoslashuv.

Tadbirkorlik risklarini diversifikatsiya qilishning asosiy shakllari sifatida korxonalar quyidagilardan foydalanishi mumkin:

- 1) korxonaning tadbirkorlik faoliyatini diversifikatsiya qilish;
- 2) qimmatli qog'ozlar portfelini diversifikatsiya qilish;
- 3) real investitsiya dasturini diversifikatsiya qilish;
- 4) xom ashyo, materiallar va butlovchi qismlar yetkazib beruvchilarni diversifikatsiya qilish;
- 5) mahsulot xaridorlarini diversifikatsiya qilish;
- 6) korxonaning valyuta savatini diversifikatsiya qilish. Jami portfel riski ikki qismdan iborat bo'lishi mumkin:

- diversifikatsiyalangan (tizimli bo'lmagan) – diversifikatsiya orqali yo'q qilinishi mumkin;

- diversifikatsiyalanmagan (tizimli) – portfel tuzilmasini o'zgartirish orqali qisqartirish mumkin emas.

Diversifikatsiya usuli ishlab chiqarish, tijorat va investitsiya risklarini kamaytirish imkonini beradi.

O'tish yo'nalishi asosida biznesni diversifikatsiya qilishning ikkita asosiy turi mavjud: ishlab chiqarish va moliyaviy diversifikatsiya.

Sanoatni diversifikatsiya qilish mahsulot (xizmatlar) turlarini ko'paytirishni nazarda tutadi. Shu bilan birga, bu turdagi diversifikatsiya quyidagi yo'nalishlardan birida amalga oshirilishi mumkin: bir jinsli diversifikatsiya, nisbatan bir xil diversifikatsiya, shartli heterojen diversifikatsiya (gorizontal yoki vertikal bo'lishi mumkin), geterogen diversifikatsiya.

Sanoat diversifikatsiyasi bevosita sanoat diversifikatsiyasi bo'lishi mumkin va moliyaviy diversifikatsiya orqali amalga oshirilishi mumkin. Moliyaviy diversifikatsiyaning ikkita asosiy usuli mavjud: 1) korxonalarning aksiyalari yoki boshqa qimmatli qog'ozlarini sotib olish (kapitalni boshqa tarmoqqa oddiy o'tkazish);

2) banklarda yoki boshqa moliya institutlarida (pensiya, investitsiya fondlari va boshqalar) qimmatli qog'ozlar yoki ulushlarni sotib olish, shuningdek ularda depozit hisobvaraqlarini ochish.

Nazorat savollari:

1. Tasodif korxonada faoliyatida qanday namoyon bo'ladi va uning paydo bo'lishining asosiy sabablari nimada?

2. Risk va tasodif, risk va ehtimollik tushunchalari qanday bog'lanadi? Riskni iqtisodiy kategoriya sifatida belgilang.

3. Riskli vaziyatlarning xususiyatlarini ayting.

4. Risk turlarining xilma-xilligiga nima sabab bo'ldi va qanday risk turlari ajratiladi?

5. Ishlab chiqarish riskining asosiy sabablari nimalardan iborat?

6. Ishlab chiqarish xatarlarining asosiy turlarini aytib bering.

7. Mulk risklari haqida ma'lumot bering.

8. Valyuta risklari manbalarini ko'rsating.

9. Kredit riskini o'lchash uchun qanday koeffitsientlar qo'llaniladi?

10. Tavakkalchilik sub'ekti va ob'ekti funksiyalarini sanab o'ting.

11. Risklarni boshqarish jarayonining asosiy bosqichlarini sanab o'ting.

12. Riskning sifat va miqdoriy baholash o'rtasidagi farqini tushuntiring.

13. Tabiat bilan o'yinda qanday hisob-kitoblar asosida tavakkalchilik ostida qaror qabul qilinadi?

14. Risklarni boshqarishning asosiy usullarini sanab bering.

15. Outsorsingni risklarni boshqarish usuli sifatida tavsiflang.

16. Javobgarlik riskini kamaytirishning qanday usullari mavjud?

17. Risklarni boshqarish usuli sifatida xedjirlashning mohiyati nimada?

17. Risklarni diversifikatsiyalashning mohiyati nimada? Xatarlarni diversifikatsiya qilishning qanday shakllari mavjud?

III BOB. SUG'URTA KLASSIFIKATSIYASI

3.1. Tasnif mexanizmi: tasnif mezonlari, xorijiy va milliy format

Zamonaviy sug'urta ko'plab sug'urta turlarini birlashtiradi. Bir milliy sug'urta bozori uchun sug'urtaning ayrim turlari an'anaviy, boshqasi uchun ekzotikdir. Sug'urtaning ayrim turlari chuqur tarixiy ildizlarga ega, boshqalari yaqinda paydo bo'lgan va ilmiy-texnologik taraqqiyot bilan yaratilgan.

Shu munosabat bilan sug'urta operatsiyalari tarkibini tartibga solish va tasniflash kerak.

Sug'urta operatsiyalarini tasniflash – sug'urtani faoliyat sohalari, asosiy yo'nalishlari va turlariga ajratishning ilmiy-amaliy tizimi. Tasnif bo'g'inlari – har bir keyingi bo'g'in oldingisining bir qismi hisoblanishi.

Sug'urta operatsiyalarini tasniflash uchun mezonlarni tanlash kerak (3.1-rasm).

SUG'URTA TASNIFI		
Mezonlar		
Sug'urta ob'ekti	Sug'urta shakli	Sug'urtalanuvchilar formati
Sug'urtalovchilar va ularning faoliyat sohalari	Sug'urta javobgarligi doirasi	

3.1-rasm. Sug'urta tasnifi mezonlari.

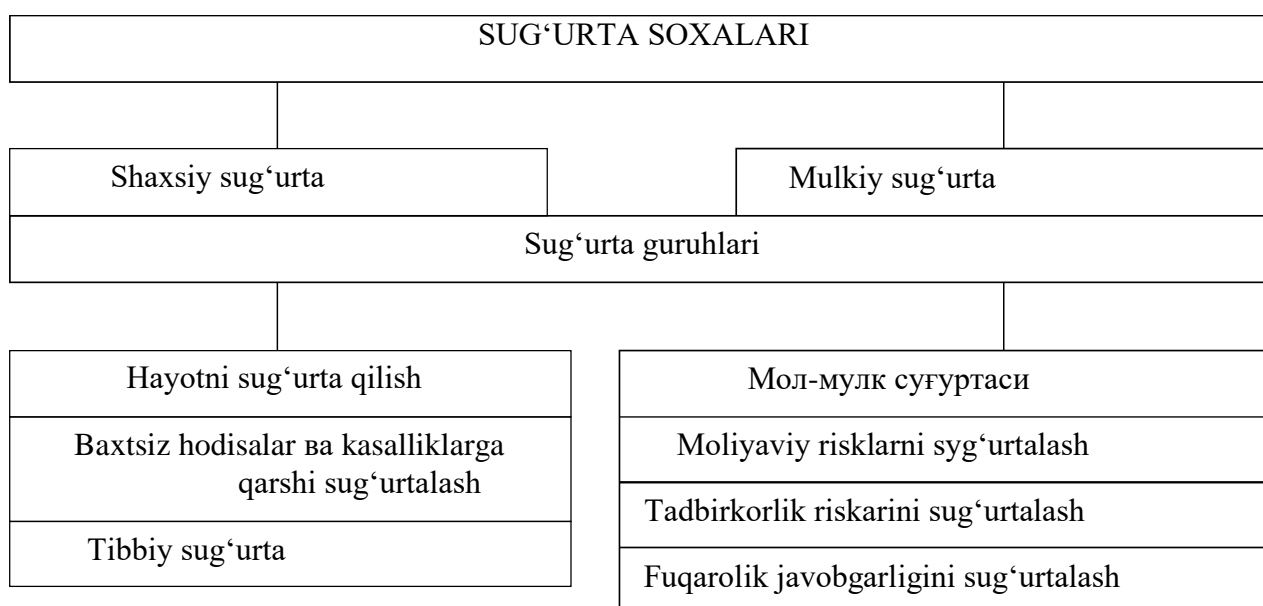
Har bir mezon sug'urta sektorini, sug'urta operatsiyalari guruhini va sug'urta turlarini ajratishga asos bo'ladi. Har bir milliy bozorda qabul qilingan sug'urta tasnifi amal qiladi. Sug'urta tasnifi amal qilishining muhim sharti uning qonuniy va normativ tasdiqlanishi hisoblanadi. Rivojlangan va rivojlanayotgan sug'urta bozoriga ega bo'lgan ko'pgina mamlakatlarda sug'urta tasnifi bo'yicha qonunchilik qarorlari amaldadir.

3.2. Sug'urta operatsiyalarining turlari

O'zbekiston Respublikasida sug'urtani tasniflashning yetakchi mezonini sug'urta turi hisoblanadi.

Sug'urta turi – ularga xos risklarga ega bo'lgan bir xil ob'ektlar bo'yicha sug'urta operatsiyalarining guruhlanishi; bu ob'ektlarning sug'urta himoyasi bilan bog'liq sug'urtalanuvchilar manfaatlarini ifoda etadi. Har bir sug'urta turi zararining matematik ehtimolini o'z ichiga olgan sug'urta stavkalarini aniq hisoblashni talab qiladi.

Sug'urta ob'ekti sug'urtani tasniflashga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Ob'ekt xususiyatlariga asoslanib, sug'urta sohalari va guruhlarini ajratish mumkin (3.2-rasm).

3.2-rasm. Sug'urta sohalari va guruhlari.

Odatda ko'pgina mamlakatlarda quyidagi sug'urta turlari mavjud:

- 1) o'lim, ma'lum bir yosh yoki muddatga yetish, yoki boshqa hodisaning yuzaga kelish taqdirida hayot sug'urtasi;
- 2) pensiya sug'urtasi;
- 3) davriy sug'urta to'lovlari (renta, annuitetlar) sharti va (yoki) sug'urtalovchi investitsiya daromadlarida sug'urtalanuvchining ishtiroki bilan hayotni sug'urtalash;
- 4) baxtsiz hodisa va kasalliklarga qarshi sug'urtalash;
- 5) tibbiy sug'urta;
- 6) yer usti transport vositalarini sug'urta qilish (temir yo'l transporti vositalaridan tashqari);

- 7) temir yo‘l transporti vositalarini sug‘urta qilish;
- 8) havo transportini sug‘urtalash;
- 9) suv transport vositalarini sug‘urtalash;
- 10) yuklarni sug‘urtalash;
- 11) qishloq xo‘jaligi sug‘urtasi (hosil, qishloq xo‘jaligi ekinlari, ko‘p yillik o‘simliklar, hayvonlar sug‘urtasi);
- 12) yuridik shaxslarning mol-mulkini sug‘urta qilish, transport vositalari va qishloq xo‘jaligi sug‘urtasi bundan mustasno;
- 13) fuqarolarning mol-mulkini sug‘urta qilish, transport vositalaridan tashqari;
- 14) avtotransport vositalari egalarining fuqarolik javobgarligini sug‘urta qilish;
- 15) aviatashuv vositalari egalarining fuqarolik javobgarligini sug‘urta qilish;
- 16) suv transporti vositalari egalarining fuqarolik javobgarligini sug‘urta qilish;
- 17) temir yo‘l transporti vositalari egalarining fuqarolik javobgarligini sug‘urta qilish;
- 18) xavfli ob‘ektlarni ekspluatatsiya qiladigan tashkilotlarning fuqarolik javobgarligini sug‘urtalash;
- 19) tovarlar, ishlar, xizmatlardagi nuqsonlar tufayli yetkazilgan zarar uchun fuqarolik javobgarligini sug‘urta qilish;
- 20) uchinchi shaxslarga zarar yetkazganlik uchun fuqarolik javobgarligini sug‘urta qilish;
- 21) shartnoma bo‘yicha majburiyatlarni bajarmaslik yoki noto‘g‘ri bajarganlik uchun fuqarolik javobgarligini sug‘urta qilish;
- 22) tadbirkorlik risklarini sug‘urtalash;
- 23) moliyaviy risklarni sug‘urtalash;
- 24) majburiy sug‘urtaning muayyan turlari bo‘yicha qonunlarda nazarda tutilgan boshqa sug‘urta turlari.

Sug‘urta amaliyotida sug‘urtaning har bir turi sug‘urtalanuvchilarning va sug‘urta biznesining ehtiyojlarini qondirish uchun modifikatsiya qilinadi. Shuning uchun sug‘urta bozorida turli xil sug‘urta turlarini topish mumkin. Shu bilan birga, sug‘urtalovchi o‘z faoliyatini amaldagi qonun hujjatlariga muvofiq sug‘urta turlari ro‘yxatini ko‘rsatuvchi litsenziyaga muvofiq amalga oshiradi.

3.3. Jahon sug'urta xo'jaligida sug'urta turlarining turli-tumanligi

Jahon sug'urta xo'jaligida sug'urtaning xilma-xil turlari mavjud. Milliy sug'urta bozori rivojlanishining qiyosiy tahlilini o'tkazish uchun sug'urta operatsiyalari hayotni sug'urtalash operatsiyalari (*life*) va hayotni sug'urtalash (*non-life*) dan boshqa sug'urta operatsiyalariga bo'linadi.

Bir qator davlatlardagi sug'urta tasnifi tajribasini taqdim etamiz.

Xitoy Xalq Respublikasining "Sug'urta to'g'risida"gi qonuniga ko'ra, sug'urta kompaniyasining faoliyat sohasi quyidagilarga bo'linadi:

1. Mulkni sug'urtalash, shu jumladan mulkni yo'qotish sug'urtasi, javobgarlikni sug'urtalash va kreditni sug'urtalash.

2. Shaxsiy sug'urta, shu jumladan hayot sug'urtasi, tibbiy sug'urta va baxtsiz hodisalarni sug'urtalash.

AQSHda quyidagi sug'urta turlari ajratiladi:

1. Tijorat sug'urtasi – korporatsiyalar, kompaniyalar va tashkilotlar uchun sug'urta operatsiyalari.

2. Fuqarolar uchun mol-mulk (avtomobillar, ko'chmas mulk, mulkning boshqa turlari) sug'urtasi.

3. Fuqarolar uchun shaxsiy (hayot, sog'liq, tibbiy, pensiyalar, jamg'arma) sug'urtasi.

Yevropa Ittifoqida direktiv hujjatlarga muvofiq, sug'urta quyidagicha bo'lingan: *life, non-life*.

Hayot sug'urtasi quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- hayot sug'urtasi;

- ma'lum bir yoshga yetish uchun sug'urta;

- o'lim holatida sug'urta (aralash);

- nikoh va tug'ish holatlarida sug'urta;

- pensiya sug'urtasi;

- hayot qo'shimcha sug'urtasi;

- jarohatlar, shu jumladan, mehnatga layoqatsizlik sug'urtasi;

- baxtsiz hodisa yoki kasallik natijasida o'lim (nogironlik)

holatida sug'urta qilish.

Yevropa Ittifoqida hayotni sug'urtalashdan boshqa sug'urta zarar keltirishi mumkin bo'lgan ob'ektlar va risklar bo'yicha tasniflanadi (3.1-jadval).

3.1-jadval

Yevropa Ittifoqida hayotni sug'urtalashdan boshqa sug'urta tasnifi

Ob'ekt	Sug'urta holati
Baxtsiz hodisa (shu jumladan, ishlab chiqarishda) va kasb kasalligi	Bir martalik, muntazam, aralash to'lovlar, transportirovka
Kasallik	Bir martalik, muntazam, aralash to'lovlar
Yer usti transportiga zarar	Zararning barcha turlari (avtotransport, pritsep)
Temir yo'l transportiga zarar	Zararning barcha turlari
Aviatransportga zarar	Zararning barcha turlari
Suv transporti turlariga zarar	Zararning barcha turlari
Yuk, bagaj, tovarlar xavfsizligi	Zarar barcha turlari, transportirovkadan qat'iy nazar
Yong'in va tabiiy ofatlardan zarar	Yong'in, portlash, bo'ron, tuproq harakati, tabiiy ofatlar, atom energiyasi
Mulkiy zararining boshqa turlari	Jinoyat
Transport vositasi ekspluatatsiyasi uchun fuqarolik javobgarligi + tashuvchining javobgarligi	Transport vositasini ekspluatatsiya qilish natijasida zarar
Aviatransport vositasi ekspluatatsiyasi uchun fuqarolik javobgarligi + tashuvchining javobgarligi	Transport vositasini ekspluatatsiya qilish natijasida zarar
Suv transporti vositasi ekspluatatsiyasi uchun fuqarolik javobgarligi + tashuvchining javobgarligi	Transport vositasini ekspluatatsiya qilish natijasida zarar
Umumiy fuqarolik javobgarligi	Javobgarlikning barcha turlari
Kredit	Umumiy moliyaviy nochorlik, eksport krediti, ipoteka krediti, qishloq xo'jaligi krediti
Garov	Garovning bevosita va bilvosita ob'ektiga zarar yetkazish
Moliyaviy xarajatlar	Kasbiy faoliyat xarajatlari, daromad yo'qotish, daromad olmaslik, umumiy xarajatlarning o'sishi, kutilmagan tijorat xarajatlari, bozor qiymatining yo'qolishi, ijara, daromad manbalari, notijorat va boshqa moliyaviy zararlar
Yuridik xarajatlar	Yuridik va sud xarajatlari

Milliy sugʻurta bozorlarining faoliyati tajribasini umumlashtirish turli xil sugʻurta turlarini koʻrsatadi. Mahalliy amaliyotda qonunchilik qarorlari asosida sugʻurta turlari isteʼmolchilar soʻrovlariga va *fin-insuranceni* joriy etishga muvofiq rivojlanmoqda.

Nazorat savollari:

1. Sugʻurta operatsiyalari tasnifiga taʼrif bering.
2. Sugʻurtani tasniflash mezonlarini nomlang.
3. Sugʻurta turi atamasi mazmuniga izoh bering.
4. Oʻzbekiston sugʻurta qonunchiligida nazarda tutilgan sugʻurta turlarini sanab bering.
5. Sugʻurta turlarini sugʻurta sohalari va guruhleri boʻyicha taqsimlang.
6. Xitoy, AQSH va Yevropa Ittifoqidagi sugʻurta tasnifi tajribasini taqqoslang.

IV BOB. SUG'URTA SHAKLLARI

4.1. Majburiy sug'urta: asosiy tamoyillari va turlari

Sug'urta ixtiyoriy va majburiy shaklda amalga oshiriladi. Ular milliy iqtisodiyot va muayyan sohada ishlaydigan fuqaro uchun muhim bo'lgan an'anaviy sug'urta shakllaridir.

Majburiy sug'urta – sug'urta operatsiyalarining bir shakli bo'lib, davlat tomonidan tartibga solinadi. Sug'urtani amalga oshirish shartlari va tartibi qonunlar bilan belgilanadi.

Majburiy shaklda amalga oshiriladigan muayyan sug'urta turi uchun quyidagilar belgilangan bo'lishi kerak:

- 1) sug'urta ob'ektlari;
- 2) sug'urtaga tortiladigan ob'ektlari;
- 3) sug'urta holatlari ro'yxati;
- 4) sug'urta summasining eng kam miqdori yoki uni aniqlash tartibi;
- 5) sug'urta stavkasini aniqlash hajmi, tuzilishi yoki tartibi;
- 6) sug'urta mukofoti (sug'urta badallari)ni to'lash muddati va tartibi;
- 7) sug'urta shartnomasining amal qilish muddati;
- 8) sug'urta foydasi miqdorini aniqlash tartibi;
- 9) sug'urtaning amalga oshirilishi ustidan nazorat;
- 10) sug'urta sub'ektlari tomonidan majburiyatlarni bajarmaslik yoki noto'g'ri bajarish oqibatlarini.

Ba'zi shaxslarga qonun tomonidan quyidagilarni sug'urta qilish talab qilinishi mumkin:

- boshqa ayrim shaxslarning hayoti, sog'lig'i yoki mol-mulkiga zarar yetkazilgan taqdirda ularning hayoti, sog'lig'i yoki mol-mulkini;
- boshqa shaxslarning hayoti, sog'lig'i yoki mol-mulkiga zarar yetkazilishi yoki boshqa shaxslar bilan tuzilgan shartnomalarning buzilishi natijasida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan fuqarolik javobgarligi xavfi;

- davlat yoki munitsipal mulk bo'lgan mol-mulk.

Majburiy sug'urta bunday sug'urtaga majbur bo'lgan shaxs (sug'urta qildiruvchi) tomonidan sug'urtalovchi bilan sug'urta shartnomasi tuzish orqali amalga oshiriladi. Shuni ta'kidlash kerakki, majburiy sug'urta sug'urtalanuvchi hisobidan amalga oshiriladi.

O‘zbekistonda boshqa mamlakatlarda bo‘lgani kabi, majburiy sug‘urta turlari mavjud. Majburiy sug‘urtaning aksariyat turlari shaxsiy sug‘urta sohasiga tegishli. Majburiy sug‘urtaga tortiladigan sug‘urta ob‘ektlari ro‘yxatini keltiramiz (3.1-jadval).

3.1-jadval

O‘zbekiston Respublikasida majburiy sug‘urta ob‘ektlari ro‘yxati

Sug‘urta ob‘ekti	Me‘yoriy hujjat
O‘zbekiston Respublikasi hududida transport vositasidan foydalanganda jabrlanuvchilarning hayoti, sog‘lig‘i yoki mol-mulkiga zarar yetkazish natijasida kelib chiqadigan majburiyatlar bo‘yicha transport vositasi egasining fuqarolik javobgarligi xavfi bilan bog‘liq mulkiy manfaatlar	2008-yil 21-aprel, O‘RQ-155-son “Transport vositalari egalarining fuqarolik javobgarligini majburiy sug‘urta qilish to‘g‘risida”gi Qonun
Tashuvchining (metro va yo‘lovchi taksida yo‘lovchi tashish bundan mustasno) tashish vaqtida yo‘lovchilarning hayoti, sog‘lig‘i, mol-mulkiga zarar yetkazish natijasida yuzaga kelgan majburiyatlar bo‘yicha uning fuqarolik javobgarligi xavfi bilan bog‘liq mulkiy manfaatlari	26.05.2015-yildagi O‘RQ-386-son “Tashuvchining fuqarolik javobgarligini majburiy sug‘urta qilish to‘g‘risida”gi Qonun
Xodim o‘z mehnat vazifasini ado etish bilan bog‘liq holatda mehnatda mayib bo‘lishi, kasb kasalligiga chalinishi yoki sog‘lig‘ining boshqacha tarzda shikastlanishi munosabati bilan uning hayoti yoki sog‘ligiga yetkazilgan zararining o‘rnini qoplash bo‘yicha ish beruvchi tomonidan o‘z fuqarolik javobgarligi xavfi bilan bog‘liq mulkiy manfaatlar	16.04.2009-yildagi O‘RQ-210-son “Ish beruvchilarning fuqarolik javobgarligini majburiy sug‘urta qilish to‘g‘risida”gi Qonun
Xavfli ishlab chiqarish ob‘ektida avariya sodir bo‘lgan taqdirda boshqa shaxslarning hayoti, sog‘lig‘i va (yoki) mol-mulkiga hamda atrof-muhitga yetkazilgan zararni foydalanuvchi-sug‘urta qilinuvchi tomonidan qoplash bo‘yicha fuqarolik javobgarligi paydo bo‘lishi bilan bog‘liq bo‘lgan sug‘urtalanuvchining mulkiy manfaatlari	FK-57 bob “Xavfli ob‘ekt egasining xavfli ob‘ektida avariya sodir bo‘lishi natijasida yetkazilgan zarar uchun fuqarolik javobgarligini majburiy sug‘urta qilish to‘g‘risida”
Pudratchi va yoki sug‘urtalashdan manfaatdor boshqa shaxslarning mulkiy manfaatlarini shuningdek, qurilish pudrati shartnomasida nazarda tutilgan qurilish-montaj ishlarini amalga oshirishda uchinchi shaxslarning	20.12.1999-yildagi 532-son O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Ob‘ektlarni davlat mablag‘lari va hukumat kafolati ostidagi kreditlar hisobiga barpo etishda qurilish tavakkalchiliklarini majburiy

hayotiga, sog'lig'iga va mol-mulkiga zarar yetkazilganligi uchun fuqarolik javobgarligi paydo bo'lishi bilan bog'liq bo'lgan sug'urtalanuvchining mulkiy manfaatlari	sug'urta qilish to'g'risida"gi Qarori
--	---------------------------------------

Ko'rib turganimizdek, majburiy shaklda amalga oshiriladigan sug'urta turlarining ro'yxati xilma-xildir. Sug'urtalanuvchi bilishi kerakki, agar sug'urta shartnomasini albatta tuzish taklif etilsa, unda bu majburiyatni tartibga soluvchi qonun bo'lishi kerak.

Majburiy sug'urta sohasida *majburiy davlat sug'urtasi* ajratiladi. Bu davlat tomonidan tartibga solinadigan sug'urta operatsiyalarining bir shakli bo'lib, sug'urta shartlari va tartibi qonunlar bilan belgilanadi, sug'urta mukofotlarining manbai tegishli byudjetdir.

O'zbekiston Respublikasida davlat majburiy sug'urtasiga taalluqli sug'urta turlarining juda katta ro'yxati mavjud

4.2. Ixtiyoriy sug'urta

Ixtiyoriy sug'urtaning iqtisodiy mazmuniga tavsif beraylik.

Ixtiyoriy sug'urta – sug'urta shartnomasi va sug'urta qoidalari asosida amalga oshiriladigan sug'urta operatsiyalarining shakli.

Sug'urta qoidalari sug'urtalashning umumiy shartlari va tartibini belgilaydi. Sug'urtalovchi yoki sug'urtalovchilar uyushmasi tomonidan O'zbekiston Respublikasi fuqarolik kodeksiga va sug'urta biznesini tashkil etish bo'yicha qonunga muvofiq mustaqil ravishda qabul qilinadi va tasdiqlanadi.

Sug'urta qoidalarida quyidagi nizomlar bo'lishi kerak:

- sug'urta sub'ektlari haqida;
- sug'urta ob'ektlari haqida;
- sug'urta holatlari haqida;
- sug'urta risklari;
- sug'urta summasini va sug'urta stavkasini aniqlash tartibi;
- sug'urta mukofoti (sug'urta badallari)ni hisoblash tartibi;
- sug'urta shartnomalarini tuzish, bajarish va tugatish tartibi, tomonlarning huquq va majburiyatlari to'g'risida;
- zarar yoki ziyon miqdorini aniqlash bo'yicha;
- sug'urta to'lovini hisoblash tartibi va muddati to'g'risida;
- sug'urta to'lovini rad etish uchun asoslar ro'yxati;

- sug'urta shartnomalarini tuzish, sug'urta risklarini baholash, zarar yoki ziyon miqdorini aniqlash uchun zarur bo'lgan ma'lumotlar va hujjatlar ro'yxati;

- hayotni sug'urtalash shartnomalari uchun – sotib olish miqdorini hisoblash va investitsiya daromadlarini hisoblash tartibi.

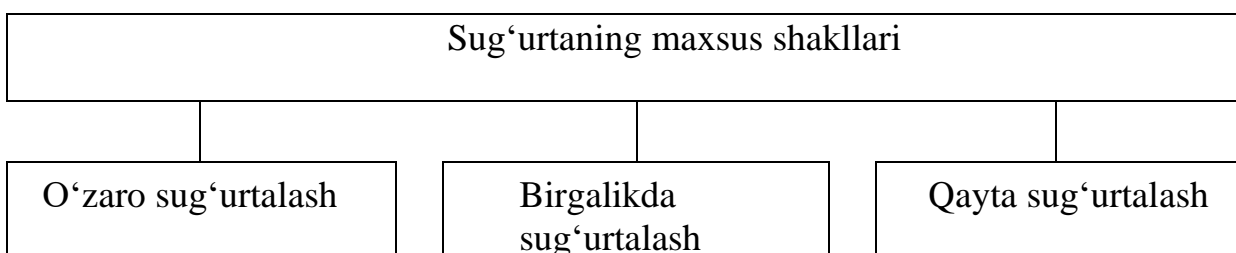
O'z mulkiy manfaatlarini sug'urta himoyasidan manfaatdor bo'lgan har bir potensial sug'urtalanuvchi diqqat bilan sug'urta qoidalarini oldindan o'rganishi va undan keyingina sug'urta hujjatlarida o'z imzosini qo'yishi kerak. Har bir shartnoma bo'yicha sug'urta shartlari bilan ehtiyotkorlik bilan tanishish sug'urtalanuvchiga sug'urta tartibini va uning shartlarini tushunishga yordam beradi. Bu sug'urta xizmatlari iste'molchilari orasida sug'urta bilimlarining tarqalishiga ham xizmat qiladi.

4.3. Sug'urtaning maxsus shakllari. Ishtirokchilarning iqtisodiy mazmuni va xususiyatlari

Sug'urtaning maxsus shakllarining paydo bo'lishi va ishlashi ularning biznes-modeli va moliyaviy mexanizmining o'ziga xos xususiyatlariga bog'liq. Zamonaviy sug'urtada yetarlicha keng tarqalgan sug'urtaning maxsus shakllariga o'zaro sug'urtalash, birgalikda sug'urtalash va qayta sug'urtalash kiradi. Keling, ularning iqtisodiy mazmunini va ishtirokchilar funksiyalarini ko'rib chiqaylik (10-rasm).

Sug'urta maxsus shakllarining har birining xususiyatlari va jihatlari e'tibor qarataylik.

O'zaro sug'urtalash – sug'urtaning maxsus shakli bo'lib, unda fuqarolar va yuridik shaxslar o'z mol-mulki va mulkiy manfaatlarini o'zaro sug'urta kompaniyalarida zarur mablag'larni birlashtirish orqali o'zaro asosda sug'urtalashi mumkin.

4.1-rasm. Sug'urtaning maxsus shakllari tarkibi.

O‘zaro sug‘urta kompaniyalari o‘z a‘zolarining mulkiy va boshqa mulkiy manfaatlarini sug‘urta qiladi. Ular nodavlat notijorat tashkilotlari hisoblanadi. O‘zaro sug‘urta kompaniyalari huquqiy holatining o‘ziga xos xususiyatlari va ular faoliyatining shartlari O‘zbekiston Respublikasi fuqarolik kodeksi va o‘zaro sug‘urta to‘g‘risidagi qonunga muvofiq belgilanadi. O‘zaro sug‘urta kompaniyasi o‘z a‘zolarining mulkiy va mulkiy manfaatlarini bevosita a‘zolik asosida sug‘urtalaydi.

Birgalikda sug‘urtalash – sug‘urtalashning maxsus shakli bo‘lib, unda bir necha sug‘urtalovchi va sug‘urtalanuvchi tomonidan sug‘urta ob‘ektiga nisbatan sug‘urta shartnomasini tuzish bilan bog‘liq sug‘urta faoliyati, uning asosida sug‘urta risklari, sug‘urta summasi, sug‘urta mukofoti (sug‘urta badali) sug‘urtalovchilar o‘rtasidagi shartnomada belgilangan nisbatda taqsimlanadi.

Yirik sanoat mulkiy majmuasi birgalikda sug‘urtalashga misol bo‘la oladi. Yuridik shaxsning mulkiy manfaati o‘zaro birgalikdagi faoliyat shartnomasini tuzgan bir necha sug‘urtalovchilardan sug‘urta qilish yo‘li bilan ta‘minlanishi mumkin.

Sug‘urta shartnomasi bo‘yicha sug‘urta hodisasi yuz berganda sug‘urtalanuvchilar, sug‘urtalangan shaxslar, foyda oluvchilar bunday shartnomada ko‘rsatilgan har qanday sug‘urtalovchiga sug‘urta to‘lovi uchun ariza berish huquqiga ega. Agar sug‘urta shartnomasida har bir sug‘urtalovchining huquq va majburiyatlari belgilanmagan bo‘lsa, ular sug‘urtalanuvchilar, sug‘urtalangan shaxslar, foyda oluvchilar oldida sug‘urta to‘lash uchun birgalikda javobgardirlar.

Qayta sug‘urtalash – sug‘urtaning maxsus shakli bo‘lib, unda bir sug‘urtalovchi (qayta sug‘urtalovchi) boshqa sug‘urtalovchining (qayta sug‘urtalovchining) sug‘urta shartnomasi (asosiy shartnoma) bo‘yicha qabul qilingan sug‘urta to‘lov majburiyati bilan bog‘liq mulkiy manfaatlarini sug‘urtalaydi.

Qayta sug‘urtalash O‘zbekiston Respublikasi fuqarolik qonunchiligi talablariga muvofiq qayta sug‘urtalanuvchi va qayta sug‘urtalovchi o‘rtasida tuzilgan qayta sug‘urtalash shartnomasi asosida amalga oshiriladi. Tadbirkorlik risklarini sug‘urtalash qoidalari qayta sug‘urtalash shartnomasida qo‘llaniladi.

Qayta sug‘urtalash shartnomasi bilan birga, qayta sug‘urtalash sohasida ish oboroti bo‘jxonalariga muvofiq chiqarilgan boshqa hujjatlardan qayta sug‘urtalanuvchi va qayta sug‘urtalovchi o‘rtasida

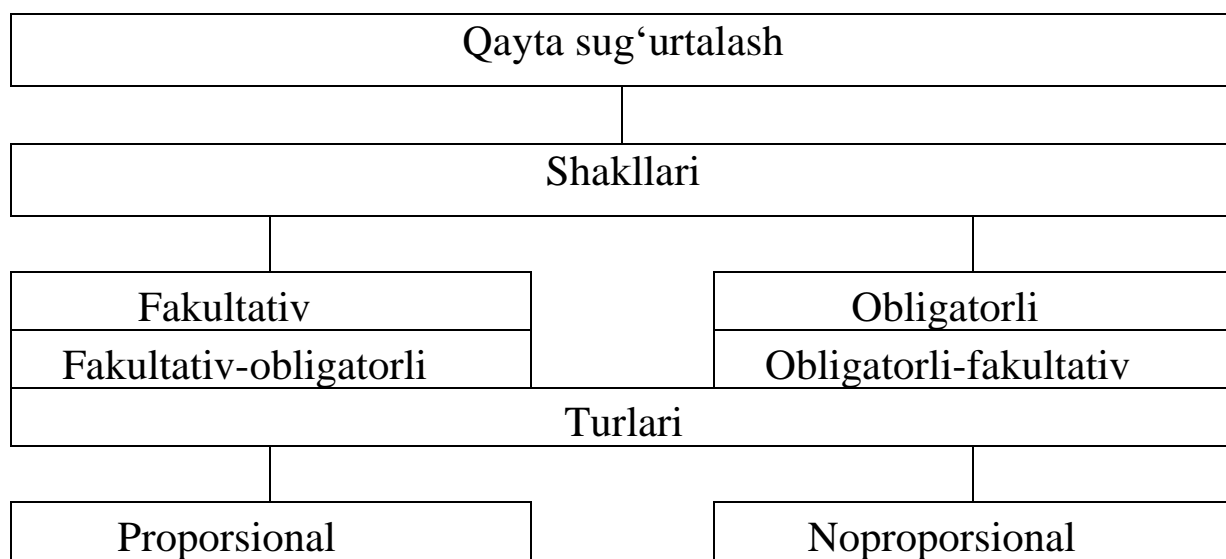
qayta sug'urtalash shartnomasiga erishishni tasdiqlash sifatida hamda uni amalga oshirish shartlari bo'yicha foydalanish mumkin.

Qayta sug'urtalashda bevosita (birinchi) sug'urtalovchi asosiy sug'urta shartnomasi bo'yicha sug'urtalanuvchiga sug'urta tovonini yoki sug'urta summasini to'lash uchun javobgar bo'lib qoladi.

Ikki va undan ortiq qayta sug'urtalash shartnomalarini ketma-ket tuzishga yo'l qo'yiladi. Bu jarayon retrotsessiya deb ataladi.

Qayta sug'urtaga o'tkazilmaydigan va qayta sug'urtachining o'z saqlorida qoladigan sug'urta to'lovining riski (riskning bir qismi) yoki sug'urta shartnomasi bo'yicha zarar miqdori yoki zarar darajasi u tomonidan qayta sug'urtalovchining hisob siyosatida belgilangan tartibda va miqdorda aniqlanadi.

Ichidan qayta sug'urtalash ichki shakllar va turlarga bo'linadi (4.2-rasm).

4.2-rasm. Qayta sug'urtalashning ichki shakllari va turlari.

Qayta sug'urtalashning ichki shakllaridan har birining iqtisodiy mazmunini ochib beramiz.

Fakultativ qayta sug'urtalash – qayta sug'urtalashning ichki shakli bo'lib, unda qayta sug'urtalanuvchi qayta sug'urtalovchiga qayta sug'urtalash bo'yicha majburiyatni (yoki bir qismini) qayta sug'urtalanuvchi tomonidan tuzilgan asosiy sug'urta shartnomasi bo'yicha o'tkazish huquqiga ega, qayta sug'urtalovchi esa belgilangan majburiyatni (yoki qismni) qayta ishonch hosil qilish yoki uni qayta tiklashni rad etish huquqiga ega.

Obligatorli qayta sug'urtalash – qayta sug'urtalashning ichki shakli bo'lib, unda qayta sug'urtalanuvchi o'zi bilan tuzilgan qayta sug'urtalash shartnomasi shartlari, tuzilgan asosiy sug'urta shartnomalari bo'yicha sug'urta to'lovlari bo'yicha majburiyatlar (yoki bir qismi)ni qayta sug'urtalashga qayta sug'urtalovchi tomonidan va belgilangan qayta sug'urta shartnomasi shartlariga bo'ysunuvchi hamda bunday majburiyatlar tegishli asosiy sug'urta shartnomasi kuchga kirgan kundan boshlab qayta sug'urtalovchi tomonidan qayta sug'urtalangan hisoblanadi.

Fakultativ-obligatorli qayta sug'urtalash – qayta sug'urtalashning ichki shakli bo'lib, unda qayta sug'urtalanuvchi tomonidan tuzilgan asosiy sug'urta shartnomasi bo'yicha sug'urta to'lovi bo'yicha majburiyatni (yoki bir qismini) qayta sug'urtalovchiga o'tkazish huquqiga ega va qayta sug'urtalovchi belgilangan majburiyatni yoki belgilangan majburiyatning bir qismini qayta sug'urtalashga majbur.

Obligatorli-fakultativ qayta sug'urtalash – qayta sug'urtalashning ichki shakli bo'lib, bunda qayta sug'urtalanuvchi o'zi bilan tuzilgan qayta sug'urta shartnomasi shartlari bo'yicha qayta sug'urtalashga qayta sug'urtalovchi tomonidan tuzilgan asosiy sug'urta shartnomalari bo'yicha majburiyatlar (yoki bir qismi) sug'urta to'lovi va belgilangan qayta sug'urta shartnomasi shartlariga bo'ysungan holda topshirishi shart, qayta sug'urtalovchi esa majburiyatlari (yoki bir qismi)ni qayta sug'urtalashi yoki ularni qayta sug'urtalashni rad etishi mumkin.

Qayta sug'urta operatsiyalarining qayta sug'urta turlari bo'yicha proporsional va noproporsional qayta sug'urtaga bo'linishi tegishli qayta sug'urta shartnomalarining xususiyatlari va shartlari bilan belgilanadi. Ya'ni,

Proporsional qayta sug'urtalash – bu qayta sug'urtalashning bir turi bo'lib, unda to'g'ridan-to'g'ri sug'urtachi hamda qayta sug'urtachi mukofot va zararlarni bir xil nisbatda bo'lishadi. Qayta sug'urtalovchining sug'urta mukofotidagi ulushi uning zararlarni to'lash majburiyatlariga proporsionaldir.

Noproporsional qayta sug'urtalash – qayta sug'urtalovchi (to'g'ridan-to'g'ri sug'urtalovchi) barcha zararlarni kelishilgan miqdorgacha to'laydigan qayta sug'urtalash turi. Ortiqchasi qayta sug'urtalovchi tomonidan to'lanishi lozim. Javobgarlik chegarasi esa belgilanadi.

Noproporsional qayta sug'urtalash bilan proporsional qayta sug'urtalash o'rtasidagi farqlarni ko'rsatib o'tamiz:

- faqat kelishilgan zararni o'tkazib berish uchun beriladi;
- buxgalteriya operatsiyalari kamroq, shartnoma ta'mirlash xarajatlari pastroq;
- qayta sug'urta mukofoti alohida shartnomalar bo'yicha emas, balki butun portfeli uchun hisoblanadi;
- tantema taqdim etilmaydi;
- qayta sug'urtalovchi zaxiralarni shakllantirmaydi; ularni qayta sug'urtalovchi shakllantiradi;
- qayta sug'urta shartnomasi taraflarining manfaatlari har doim ham bir-biriga mos kelavermaydi.

Xalqaro sug'urta terminologiyasida "tantema" atamasi qo'llaniladi. Qayta sug'urtalash shartnomasining ushbu sharti mazmunini ochib beramiz.

Qayta sug'urtalanuvchi va qayta sug'urtalovchi o'rtasidagi shartnomada qayta sug'urtalovchining ular o'rtasida tuzilgan qayta sug'urta shartnomasi yoki bunday shartnomalar guruhi bo'yicha qayta sug'urtalovchining daromadlari va xarajatlari o'rtasidagi ijobiy farqning bir qismini to'lash majburiyati ma'lum muddat, ya'ni *tantema* ichida ko'zda tutilishi mumkin.

Qayta sug'urtalash faoliyatini amalga oshirish huquqini olgan xorijiy sug'urta yoki qayta sug'urta tashkilotlari ular ta'sis etilgan mamlakat milliy qonunchiligiga muvofiq O'zbekiston sug'urtalovchilarining ular tomonidan tuzilgan asosiy sug'urta shartnomalari bo'yicha sug'urta to'lovlari majburiyatlarini qayta sug'urta qilish huquqiga ega.

O'zbekiston Respublikasida O'zbekiston milliy qayta sug'urta kompaniyasi faoliyat ko'rsatmoqda. Kiruvchi va chiquvchi sug'urta dinamikasi namoyish etiladi. Sug'urtalovchilar qayta sug'urtalash bo'yicha risklarni O'zbekiston milliy qayta sug'urtalash kompaniyasiga o'tkazadigan TOP-20 mamlakatlarda Fransiya, Koreya, Sloveniya va boshqalar bor.

Sug'urtalovchining quyidagilar bo'yicha majburiyati qayta sug'urtaga tortilmaydi:

- sug'urtalangan shaxsning ma'lum yoshga yoki muddatga yetish xavfini sug'urtalash uchun hayotni sug'urtalash shartnomasi bo'yicha sug'urta summasini to'lash;

- transport vositalari egalarining fuqarolik javobgarligini majburiy sug'urta qilish shartnomasi bo'yicha ko'rsatish.

Sug'urta ishi joriy amaliyotida sug'urta (qayta sug'urta) pullari yaratilmoqda.

Sug'urta (qayta sug'urta) pullari – sug'urtalovchilar birlashmasi bo'lib, oddiy o'rtoqlik shartnomasi (hamkorlik faoliyati to'g'risidagi shartnoma) asosida alohida sug'urta turlari yoki sug'urta risklari bo'yicha birgalikda sug'urta faoliyatini amalga oshiradi.

Sug'urta pullari uning ishtirokchilari moliyaviy barqarorligini ta'minlash, ular tomonidan sug'urta to'lovlari (ularning miqdori bir sug'urta tashkilotining shaxsiy mablag'lari (kapitali)dan oshishi mumkin) bo'yicha majburiyatlarini bajarish uchun yaratilib, birgalikda sug'urtalash yoki qayta sug'urtalash tamoyillari asosida faoliyat ko'rsatadi.

Qayta sug'urtalash pulining ishtirokchilari qayta sug'urtalashni amalga oshirish uchun litsenziyaga ega sug'urtalovchilar, shu jumladan xorijiy qayta sug'urtalash tashkilotlari bo'lishi mumkin. Sug'urta (qayta sug'urtalash) pulasining ishtirokchilari soni cheklanmagan.

Nazorat savollari:

1. Majburiy sug'urta atamasiga ta'rif bering.
2. Majburiy sug'urtaning qanday shartlari qonun bilan tartibga solinishi kerak?
3. Majburiy sug'urta ob'ektlariga misollar keltiring.
4. Davlat majburiy sug'urtasi ta'rifini ayting.
5. Davlat majburiy sug'urta ob'ektlariga misollar keltiring.
6. Ixtiyoriy sug'urta ta'rifini ayting.
7. Sug'urta qoidalarining asosiy qoidalarni ayting.
8. O'zaro sug'urtalashga ta'rif bering.
9. Birgalikda sug'urtalashga ta'rif bering.
10. Qayta sug'urtalashning ta'rifini ayting.
11. Qayta sug'urtalashning ichki shakllari va turlari haqida ma'lumot bering.
12. Ixtiyoriy va majburiy qayta sug'urtalash o'rtasidagi farq nima?
13. Proporsional va noproporsional qayta sug'urtalash o'rtasidagi farq nimada?

V BOB. SUG‘URTA MUNOSABATLARINING YURIDIK ASOSLARI

5.1. Sug‘urtaning huquqiy asoslari. Maxsus sug‘urta qonunchiligi

O‘zbekiston Respublikasi keng qamrovli qonunchilik bazasiga ega. Qonunchilik sug‘urta ishi sohasidagi faoliyatda va sug‘urta tadbirkorlik sub’ektlari faoliyatini nazorat qilish munosabatlarida, sug‘urta biznesini tashkil etish bilan bog‘liq boshqa munosabatlar bilan shug‘ullanuvchi shaxslar o‘rtasidagi munosabatlarni tartibga soladi.

Sug‘urta munosabatlari ikki darajada tartibga solinadi:

- O‘zbekiston Respublikasining normativ-huquqiy hujjatlari bilan;
- O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining normativ hujjatlari bilan.

Asosiy umumiy qonunchilik hujjatlari:

- O‘zbekiston Respublikasi fuqarolik kodeksi;
- O‘zbekiston Respublikasining soliq kodeksi.

O‘zbekiston respublikasining “Sug‘urta faoliyati to‘g‘risida”gi Qonuni 2021-yil 23-noyabrdagi O‘RQ-730-son.

Maxsus qonunchilik quyidagi qonun hujjatlarini birlashtiradi:

- O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori, 2007-yil 10-apreldagi PQ-618-son “Sug‘urta xizmatlari bozorini yanada isloh qilish va rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi;
- O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori, 2019-yil 2-avgustdagi PQ-4412-son “O‘zbekiston Respublikasining sug‘urta bozorini isloh qilish va uning jadal rivojlanishini ta’minlash chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi;
- O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori, 2020-yil 12-noyabrdagi PQ-4890-son “Sog‘liqni saqlash tizimini tashkil etishning yangi modeli va davlat tibbiy sug‘urtasi mexanizmlarini Sirdaryo viloyatida joriy etish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi;
- O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining Qarori, 2022-yil 24-martdagi 129-son “Moliya vazirligi huzurida Davlat Moliyaviy nazorati inspeksiyasi faoliyatini tashkil etish hamda byudjet tashkilotlarida moliyaviy nazoratni takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi;

- O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining Qarori, 2008-yil 24-iyundagi 141-son “Transport vositalari egalarining fuqarolik javobgarligini majburiy sug‘urta qilish to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi qonunini amalga oshirish chora-tadbirlari haqida;

- O‘zbekiston Respublikasining Qonuni, 2009-yil 16-apreldagi O‘RQ-210-son “Ish beruvchining fuqarolik javobgarligini majburiy sug‘urta qilish to‘g‘risida”gi;

- O‘zbekiston Respublikasining Qonuni, 2015-yil 26-maydagi O‘RQ-386-son “Tashuvchining fuqarolik javobgarligini majburiy sug‘urta qilish to‘g‘risida”gi;

- O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining Qarori, 1999-yil 20-dekabrda 532-son “Ob’ektlarni davlat mablag‘lari va hukumat kafolati ostidagi kreditlar hisobiga barpo etishda qurilish tavakkalchiliklarini majburiy sug‘urta qilish to‘g‘risida”gi;

- “Xavfli ishlab chiqarish ob’ektida avariya yuz bergan taqdirda boshqa shaxslarning hayoti, sog‘lig‘i, mol-mulki hamda atrof-muhitga zarar yetkazganlik uchun fuqarolik javobgarligini majburiy sug‘urta qilish va boshqalar.

Sug‘urtani o‘rganishda asosiy va maxsus qonunchilik qoidalari bilan tanishish lozim. Qonun va qoidalarning faqat joriy tahrirlarini o‘rganish kerak.

5.2. Sug‘urta shartnomasi. Sug‘urta shartnomasining muhim shartlari

Sug‘urta shartnomasi yozma shaklda tuzilishi kerak. Quyidagi istisnoga ruxsat etiladi – majburiy davlat sug‘urta shartnomasi.

Sug‘urta shartnomasi sug‘urtalovchi tomonidan imzolangan sug‘urta polisi (guvohnoma, sertifikat) tuzish yo‘li bilan tuzilishi mumkin.

Bir xil mulkning turli partiyalarini (tovarlar, yuklar va boshqalarni) tizimli sug‘urta qilish muayyan muddatga o‘xshash shartlarda sug‘urtalanuvchining sug‘urtalovchi bilan kelishuviga muvofiq bir sug‘urta shartnomasi – asosiy polis asosida amalga oshiriladi.

Sug‘urta shartnomasining muhim shartlarini ko‘rib chiqaylik.

Mulk sug‘urtasi shartnomasini tuzishda sug‘urtalanuvchi va sug‘urtalovchi o‘rtasida quyidagi kelishuvlarga erishish kerak:

1) sug'urta ob'ekti bo'lgan muayyan mol-mulk yoki boshqa mulkiy manfaat to'g'risida;

2) sodir bo'lgan taqdirda sug'urta amalga oshiradigan hodisa (sug'urta holati)ning xarakteri to'g'risida;

3) sug'urta summasi miqdori to'g'risida;

4) shartnoma muddati to'g'risida.

Shaxsiy sug'urta shartnomasini tuzishda sug'urtalanuvchi va sug'urtalovchi o'rtasida quyidagi kelishuvlarga erishish kerak:

1) sug'urtalangan shaxs to'g'risida;

2) sug'urta (sug'urta holati) sodir bo'lgan taqdirda sug'urtalangan shaxsning hayotida amalga oshiriladigan tadbirning xarakteri to'g'risida;

3) sug'urta summasi miqdori to'g'risida;

4) shartnoma muddati to'g'risida.

Muayyan sug'urta turi bo'yicha sug'urta qoidalarida sug'urta shartnomasi shartlarini aniqlash muhim ahamiyatga ega:

1. Sug'urta shartnomasi tuziladigan shartlar sug'urtalovchi yoki sug'urtalovchilar uyushmasi tomonidan qabul qilingan yoki tasdiqlangan tegishli turdagi standart sug'urta qoidalarida belgilanishi mumkin.

2. Shartnoma tuzilayotganda sug'urtalanuvchiga sug'urta qoidalari topshiriladi. Bu shartnomada qayd etish bilan tasdiqlangan bo'lishi kerak.

Sug'urta shartnomasini tuzishda sug'urta qildiruvchi sug'urtalovchini sug'urta hodisasi ehtimoli va uning yuzaga kelishi mumkin bo'lgan zararlar miqdorini (sug'urta riski) aniqlash uchun zarur bo'lgan malum holatlar haqida xabardor qilishi shart.

Agar sug'urta shartnomasi tuzilgandan so'ng, sug'urtalanuvchi sug'urtalovchiga holatlar haqida bila turib yolg'on ma'lumot berganligi aniqlansa, sug'urtalovchi shartnomani haqiqiy emas deb e'lon qilinishini talab qilishga haqli.

Sug'urta xizmatlari iste'molchilariga sug'urta qoidalari va sug'urta shartnomasi loyihasini diqqat bilan o'rganish tavsiya etiladi. Bundan keyin sug'urta hujjatlarini imzolash mumkin bo'ladi.

Sug'urta shartnomasini boshlash uchun muayyan shartlar mavjud (5.1-rasm).

Sug'urta shartnomasining amal qilishi boshlanishi	
Sug'urta shartnomasi sug'urta mukofoti yoki uning birinchi badalini to'lash vaqtida kuchga kiradi	Sug'urta shartnomasida nazarda tutilgan sug'urta shartnomasi kuchga kirgandan keyin sodir bo'lgan sug'urta hodisalari uchun qo'llaniladi

5.1-rasm. Sug'urta shartnomasini boshlash shartlari.

Sug'urta amaliyotida sug'urta shartnomasini muddatidan oldin bekor qilishga yo'l qo'yiladi. Sug'urta shartnomasi kuchga kirganidan keyin sug'urta hodisasi ehtimoli yo'qolsa va sug'urta hodisasidan boshqa holatlar tufayli sug'urta xavfining mavjudligi to'xtatilsa, tuzilgan sanadan oldin bekor qilinadi:

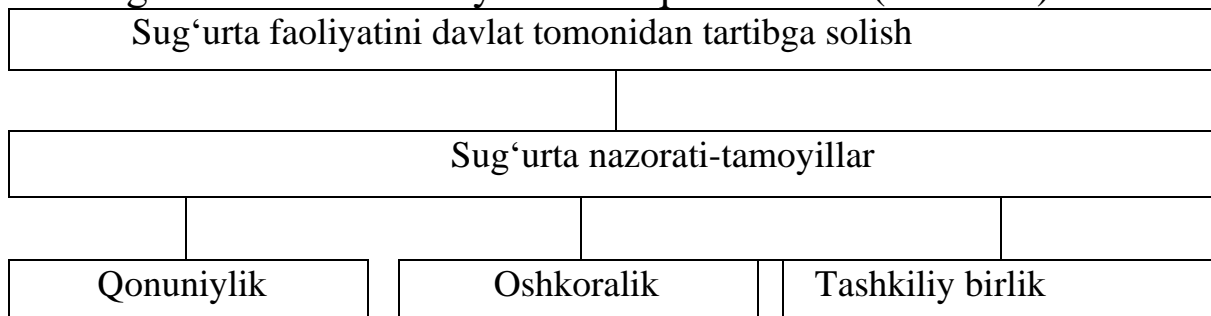
- boshqa sabablarga ko'ra sug'urtalangan mol-mulkni yo'qotish;
- tadbirkorlik riskini yoki ushbu faoliyat bilan bog'liq fuqarolik javobgarligi riskini sug'urtalagan shaxs tomonidan tadbirkorlik faoliyatini tugatish.

Sug'urta qildiruvchi (benefitsiar) sug'urta shartnomasini istalgan vaqtda bekor qilishga haqli. Sug'urta qildiruvchi (benefitsiar) sug'urta shartnomasidan erta voz kechgan taqdirda sug'urtalovchiga to'lanadigan sug'urta mukofoti undirilmaydi, agar shartnomada boshqasi nazarda tutilmagan bo'lsa.

5.3. Sug'urta faoliyatini davlat tomonidan tartibga solish: O'zbekiston va xalqaro tajriba

O'zbekiston Respublikasida sug'urta ishi sub'ektlari faoliyatini nazorat qilish (sug'urta nazorati) ularni sug'urta qonun hujjatlariga rioya qilish, sug'urta qonunchiligi munosabatlari ishtirokchilari tomonidan buzilishni oldini olish va to'xtatish, sug'urtalanuvchilar, boshqa manfaatdor shaxslar va davlat huquqlari va qonuniy manfaatlarini himoya qilishni ta'minlash, sug'urta ishini samarali rivojlantirish maqsadida amalga oshiriladi.

Sug'urta nazorati tamoyillarini taqdim etamiz (5.2-rasm).

5.2-rasm. Sug'urta nazorati tamoyillari majmui.

Sug'urta bozorini tartibga solish O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi huzuridagi Sug'urta bozorini rivojlantirish agentligi tomonidan amalga oshiriladi.

Agentlikning asosiy vazifalari:

Shaffoflikni ta'minlash:

- sug'urta bozorining ishlashi va uning professional ishtirokchilari faoliyati ochiqligi va shaffofligini, sohadagi statistik va moliyaviy ko'rsatkichlarni muntazam e'lon qilish yo'li bilan ta'minlash;

Normativ talablarni belgilash:

- sug'urtalovchilarning to'lov qobiliyati, sug'urta zaxiralarini shakllantirish va ulardan foydalanish bo'yicha majburiy normativ talablar hamda tavsiyalar ishlab chiqish;

Sug'urta turlarini kengaytirish:

- sug'urta xizmatlarining talab yuqori bo'lgan an'anaviy turlarini rivojlantirishga va yangi turlarini joriy qilishga ko'maklashish, qishloq xo'jaligi faoliyati sohasida sug'urta himoyasini kuchaytirish;

Sug'urta madaniyatini oshirish:

- sug'urta xizmatlari iste'molchilari va sug'urta munosabatlarining ishtirokchilari huquqlari himoyasini ta'minlash, aholining sug'urta bozoriga ishonchini oshirishga ko'maklashish;

Qonuniy faoliyat nazorati:

- sug'urta bozorining professional ishtirokchilari tomonidan sohadagi qonun hujjatlariga shuningdek, ularning moliyaviy barqarorligini ta'minlash bo'yicha belgilangan talablarga rioya etilishini nazorat qilish;

Litsenziyalash va sertifikatlash:

- sug'urtalovchilar (qayta sug'urtalovchilar) va sug'urta brokerlarining sug'urta faoliyatini litsenziyalash, aktuariylar faoliyatini sertifikatlash;

Kadrlar tayyorlashga ko'mak:

- sug'urta bozori mutaxassislarini tayyorlash, qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirishni xalqaro darajadagi ekspertlar va mutaxassislarni jalb qilgan holda tashkil etishga yordam berish;

Sug'urtalovchilar hisobini yuritish:

- sug'urta bozorining holati va uning professional ishtirokchilari faoliyatining hisobotini yuritish, masofaviy nazorat qilish va tezkor onlayn-monitoringini olib borish;

Xalqaro aloqalar o'rnatish:

- xorijiy davlatlarning o'xshash tuzilmalari, xalqaro moliya institutlari va boshqa tashkilotlar bilan sug'urta faoliyati sohasida hamkorlikni tashkil etish.

Sug'urta tadbirkorlik sub'ektlari faoliyatini litsenziyalash davlat tomonidan tartibga solishning dastlabki muolajasidir. Sug'urta brokeri sifatida sug'urta qayta sug'urtalash, o'zaro sug'urtalash, vositachilik faoliyatini amalga oshirish uchun litsenziya sug'urta ishi sub'ektiga sug'urta nazorati organi tomonidan beriladigan maxsus ruxsatnoma hisoblanadi.

Aktuariy malaka sertifikatini berish tartibi quyidagicha bo'ladi:

Aktuariy sertifikatini olish uchun da'vogar quyidagi talablarga javob berishi kerak:

- iqtisodiyot yoki matematika sohalarida olingan oliy ma'lumotga yoki fizika-matematika yoki iqtisodiyot fanlari bo'yicha ilmiy darajaga ega bo'lish;

- so'nggi o'n yil ichida kamida 5 yil sug'urta, matematika, statistika sohalarida ish yoki pedagogik stajga ega bo'lish.

Malaka sertifikatini olish uchun taqdim etiladigan hujjatlar:

- tasdiqlangan shaklga muvofiq anketa;

- davogar pasport nuxsasi;

- oliy ma'lumot yoki ilmiy daraja (fizika-matematika, iqtisod) olganligini tasdiqlovchi hujjat;

- mehnat daftarchasining nuxsasi (yoki «Elektron mehnat daftarchasi» tizimidan ko'chirma);

- 3 x 4 hajmdagi ikki dona fotosurat;

- imtihon topshirish uchun tegishli yig'im to'langanligini tasdiqlovchi bank to'lov hujjati.

Sug'urta tashkiloti, qayta sug'urtalash tashkiloti, o'zaro sug'urtalash jamiyati, sug'urta brokeriga litsenziya taqdim etish standartlarini ko'rib chiqamiz (5.1-jadval).

Amaldagi qonunchilikka ko'ra sug'urtalovchilar va sug'urta brokerlarining faoliyatini litsenziyalash tartibi mavjud.

Sug'urtalovchilar va sug'urta brokerlarining sug'urta faoliyatini amalga oshirishning litsenziya talablari va shartlari quyidagilar:

- O'zbekiston Respublikasining sug'urta faoliyati to'g'risidagi qonun hujjatlariga rioya qilish;

- sug'urta faoliyatini amalga oshirishda olingan axborotlarning maxfiyligini ta'minlash;

- litsenziyalovchi organ talabiga ko'ra sug'urta faoliyatiga doir axborotlarni taqdim etish;

- litsenziya talabgorining rahbari va bosh buxgalteri vakolatli davlat organi tomonidan belgilangan malaka talablariga muvofiq bo'lishlari kerak;

- litsenziya talabgorining rahbari boshqa sug'urta tashkilotida rahbar lavozimda ishlashga haqli emas.

Litsenziya olish uchun ariza beruvchi sug'urta nazorati organiga quyidagilarni taqdim etadi:

- 1) litsenziya olish uchun ariza;

- 2) ta'sis hujjatlari;

- 3) yuridik shaxsni davlat ro'yxatidan o'tkazilganligi to'g'risidagi hujjat;

- 4) ta'sischilar majlisining bayonnomasi;

- 5) aksiyadorlar (ishtirokchilar) tarkibi to'g'risidagi ma'lumotlar;

- 6) hujjatlar – ustav kapitalini to'liq to'lash;

- 7) sug'urta ishi sub'ekti ta'sischilari bo'lgan yuridik shaxslarni davlat ro'yxatidan o'tkazish to'g'risidagi hujjatlar, ularning buxgalteriya (moliyaviy) hisobotlarining ishonchliligi to'g'risidagi auditorlik hisoboti;

- 8) ijro etuvchi organ, rahbarlar, bosh buxgalter haqidagi ma'lumotlar, ushbu shaxslarning malaka talablariga muvofiqligini tasdiqlovchi hujjatlarning ilovasi;

- 9) aktuariy haqida ma'lumotlar;

5.1-jadval

Sug'urtada litsenziyalash standartlari ro'yxati

	Amalga oshirish uchun litsenziya
Sug'urta tashkiloti	Ixtiyoriy hayot sug'urtasi; ixtiyoriy shaxsiy sug'urta (ixtiyoriy hayot sug'urtasidan tashqari); ixtiyoriy mulk sug'urtasi; majburiy sug'urtaning muayyan turi bo'yicha qonun tomonidan amalga oshiriladigan sug'urta turi; qayta sug'urta tashkilotining sug'urta to'lovi bo'yicha qayta sug'urta shartnomasi bo'yicha majburiyatlar qabul qilingan taqdirda qayta sug'urta.
Qayta sug'urtalash tashkiloti	Qayta sug'urtalash
O'zaro sug'urtalash jamiyati	Ixtiyoriy va majburiy sug'urta shaklidagi o'zaro sug'urtalash
Sug'urta brokeri	Vositachilik faoliyati

10) ta'sischilar – jismoniy shaxslar tomonidan ustav kapitaliga kiritilgan mablag'larning kelib chiqish manbalarini tasdiqlovchi hujjatlar;

11) ichki auditor haqida ma'lumot;

12) ichki audit to'g'risidagi Nizom;

13) boshqa hujjatlar.

Sug'urta faoliyatini amalga oshirish uchun litsenziya bir qator muhim nuqtalarni o'z ichiga olishi kerak:

1) litsenziya bergan sug'urta nazorati organining nomi;

2) sug'urta tadbirkorlik sub'ektining nomi (firma nomlanishi) – yuridik shaxs;

3) yakka tartibdagi tadbirkor to'liq ismi;

4) sug'urta ishi sub'ektining joylashgan joyi va pochta manzili – yuridik shaxs yoki yakka mulkdor;

5) yuridik shaxsning yoki yakka mulkdorning asosiy davlat ro'yxatidan o'tkazish raqami;

6) STIR;

7) sug'urta ishi faoliyati (sug'urta, qayta sug'urtalash, o'zaro sug'urtalash, vositachilik faoliyati);

8) sug'urta tashkiloti tomonidan amalga oshiriladigan faoliyat turi (ixtiyoriy hayot sug'urtasi, ixtiyoriy shaxsiy sug'urta, ixtiyoriy hayot sug'urtasi bundan mustasno, ixtiyoriy mulk sug'urtasi yoki majburiy sug'urtaning muayyan turi bo'yicha federal qonunga muvofiq sug'urta turining nomi);

9) o‘zaro sug‘urta jamiyati tomonidan amalga oshiriladigan sug‘urta shakllari va turlari;

10) sug‘urta nazorati organining litsenziya berish to‘g‘risidagi qarorining raqami va sanasi;

11) sug‘urta ishi sub’ektlarining yagona davlat reestridagi ro‘yxatga olish raqami;

12) litsenziya raqami va berilgan sana.

Sug‘urta ishi sub’ektlarini litsenziyalash tartibini ko‘rib chiqamiz. Litsenziyaning amal qilish muddati cheklanmagan holda beriladi va olingan kundan boshlab amal qiladi. Litsenziya sug‘urta tadbirkorlik sub’ekti faoliyati tugatilgan taqdirda bekor qilinadi.

Sug‘urta tashkiloti faoliyati davomida litsenziyani cheklash yoki to‘xtatib turish tartiblari amalga oshirilishi mumkin. Bu qanday holatlarda sodir bo‘ladi?

Agar qonunchilik buzilishi aniqlansa, sug‘urta ishi sub’ektiga sug‘urta nazorati organi tomonidan ko‘rsatma beriladi. Ko‘rsatma berishga olib keladigan vaziyatlarni sanab o‘tamiz:

1) sug‘urta ishi sub’ekti tomonidan sug‘urta qonunchiligi talablarini buzish;

2) sug‘urtalovchi tomonidan sug‘urta zaxiralarini shakllantirish va joylashtirishga doir qonun hujjatlariga rioya etilmasligi;

3) sug‘urtalovchi tomonidan aktivlar va qabul qilingan majburiyatlar normativ nisbatini ta‘minlash uchun belgilangan talablarga, moliyaviy barqarorlik va to‘lov qobiliyatini ta‘minlash uchun boshqa talablarga rioya etmaslik;

4) sug‘urta nazorati organiga hisobot berish talablarini buzish;

5) sug‘urta nazorati tartibida talab qilingan hujjatlarni belgilangan muddatda taqdim etmaslik;

6) to‘liqsiz va (yoki) ishonchsiz axborotni taqdim etish faktini aniqlash;

7) hujjatlarga kiritilgan o‘zgartirish va qo‘shimchalar to‘g‘risidagi ma‘lumotlarni sug‘urta nazorati organiga taqdim etmaslik.

Agar sug‘urta tashkilotiga ko‘rsatma berilsa, u nima qilishi kerak? Sug‘urta ishi sub’ekti Nizomda belgilangan muddatda sug‘urta nazorati organiga aniqlangan qoidabuzarliklarni bartaraf etilganligini tasdiqlovchi hujjatlarni taqdim etadi. Bu ko‘rsatma bajarilgan deb tan olish uchun asosdir.

Ko'rsatma bajarilmagan taqdirda litsenziya cheklangan yoki to'xtatib qo'yilgan bo'ladi.

Litsenziyani cheklash – sug'urtaning ayrim turlari bo'yicha sug'urta shartnomalarini, qayta sug'urtalash shartnomalarini tuzishni taqiqlash, tegishli shartnomalarda sug'urtalovchining majburiyatlarini oshiruvchi o'zgartirishlar kiritish.

Litsenziyani to'xtatib turish – sug'urta shartnomalari, qayta sug'urtalash shartnomalari, sug'urta brokeri xizmatlarini ko'rsatish bo'yicha shartnomalar tuzishni taqiqlash, tegishli shartnomalarda sug'urta ishi sub'ekti majburiyatlarini oshiruvchi o'zgartirishlar kiritishdir.

Litsenziyani cheklash yoki to'xtatib turish to'g'risida sug'urta nazorati organining qarori e'lon qilinadi. Potensial sug'urtalanuvchilarga shartnoma tuzilgan sug'urta ishi sub'ektidan litsenziya mavjudligini tekshirish tavsiya etiladi. Sug'urta shartnomasining amal qilishi davomida sug'urtalovchiga nisbatan litsenziyani cheklash yoki to'xtatib turish tartibi joriy etilmaganligini nazorat qilish zarur. Ushbu ma'lumotni O'zbekiston bankining saytida ko'rish mumkin.

To'xtatib turish bilan bir vaqtda sug'urta nazorati organi nochorlik (bankrotlik) to'g'risidagi qonun hujjatlari qoidalari asosida sug'urta kompaniyasi vaqtinchalik boshqaruvini tayinlaydi.

Litsenziyani cheklash yoki to'xtatib turish tartibidan keyin uni yangilash sug'urta ishi sub'ektining litsenziya to'liq berilgan faoliyatni amalga oshirish huquqlarini tiklashni anglatadi.

Sug'urta ishi sub'ektiga litsenziyani bekor qilish kabi tartib qo'llanilishi mumkin. Bunday qaror qabul qilish uchun asos nima? Asos: sudning sug'urta nazorati organining litsenziyani bekor qilish to'g'risidagi qarori.

Litsenziyani bekor qilish to'g'risidagi qaror sug'urta nazorati organi tomonidan qabul qilinadi:

1) sug'urta nazoratini amalga oshirishda:

- sug'urta ishi sub'ekti tomonidan sug'urta qonunchiligi buzilishining bartaraf etilmasligi (litsenziyani cheklash yoki to'xtatib turish asoslari);

- yil davomida hisobot muddatlarining takroran buzilishi;

- sug'urta ishi sub'ekti litsenziya olingan kundan boshlab 12 oy mobaynida ko'zda tutilgan faoliyatni amalga oshirishni boshlamagan;

- sug'urta tashkiloti 3 oy mobaynida sug'urtalovchilarning professional assotsiatsiyasiga a'zoligini tiklamagan;

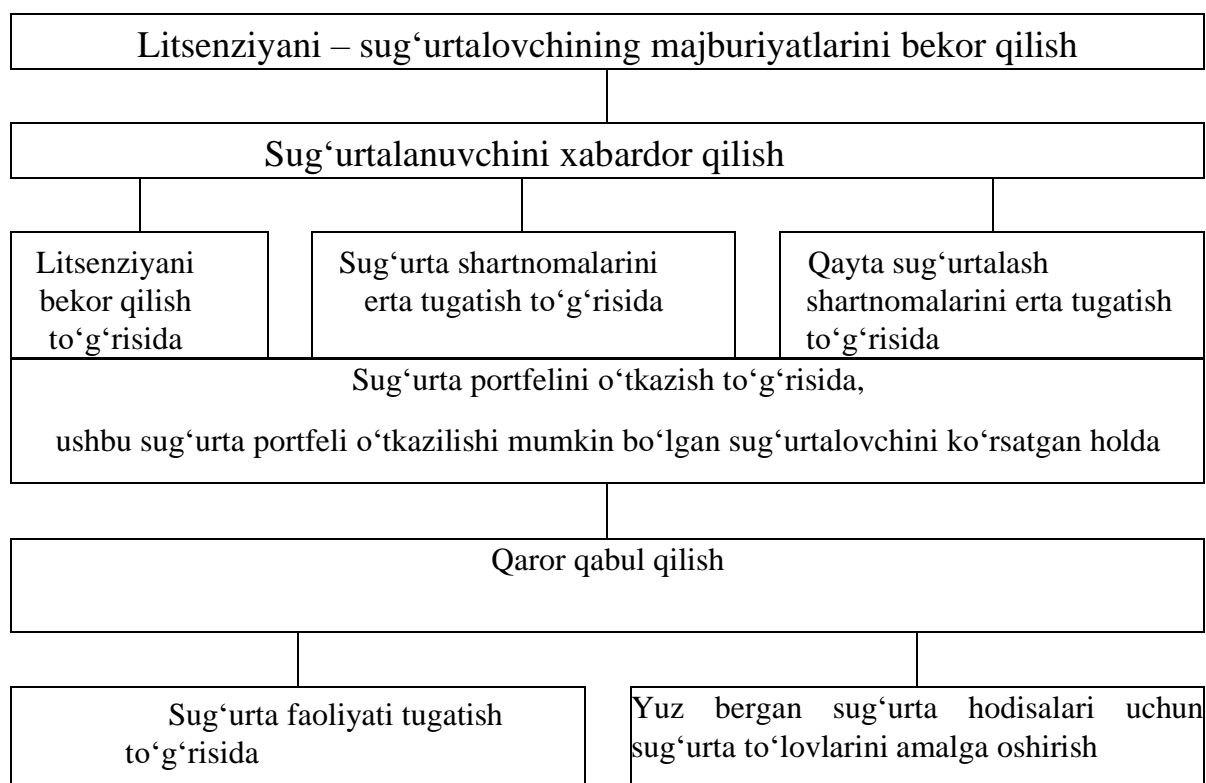
- sug'urtalovchi ustav kapitalining eng kam miqdori oshgan taqdirda ustav kapitalini oshirish to'g'risidagi talab bajarilmagan.

2) sug'urta ishi sub'ektining tashabbusi bilan – uning yozma arizasi asosida.

Sug'urta nazorati organining litsenziyani bekor qilish to'g'risidagi qarori ham e'lon qilinishi shart.

Litsenziya bekor qilingandan so'ng sug'urta tadbirkorlik ishi sug'urta, qayta sug'urtalash, sug'urta brokeri xizmatlarini tuzish, tegishli shartnomalardagi majburiyatlarning oshishiga sabab bo'ladigan o'zgartirishlar kiritish huquqiga ega emas.

Litsenziya bekor bo'lgan taqdirda sug'urta tashkilotida paydo bo'lgan majburiyatlarni taqdim qilamiz (5.3-rasm).

5.3-rasm. Litsenziyani bekor qilishda sug'urtalovchining harakatlari va majburiyatlari ro'yxati.

Misol tariqasida Xitoy Xalq Respublikasida sug'urta faoliyatini davlat tomonidan tartibga solish milliy tajribasining umumlashmasini keltiramiz. Sug'urta faoliyatini davlat tomonidan tartibga solish sug'urtani boshqarish va nazorat qilish departamenti tomonidan

amalga oshiriladi. Ushbu mamlakatdagi faoliyatida ushbu organ davlat manfaatlarini himoya qilish va adolatsiz raqobatning oldini olish tamoyillariga amal qiladi.

Sug'urta kompaniyasini ochishda bu erda sug'urta menejmenti va nazorati bo'limining roziligini olish kerak. Bunda quyidagi talablar bajarilishi lozim:

1. Kompaniya o'z ustaviga ega bo'lishi kerak.
2. Ro'yxatdan o'tgan minimal kapitalga ega bo'lish.
3. Zarur kasbiy malaka va tajribaga ega bo'lgan yuqori malakali xodimlarga ega bo'lish.
4. Aniq tashkiliy va boshqaruv tuzilmasiga ega bo'lish.
5. Ofislari va talablarga javob beradigan uskunalarga ega bo'lish.

Sug'urta kompaniyalarini tashkil etish bo'yicha arizalarni baholash va tasdiqlashda sug'urta menejmenti va nazorati bo'limi sug'urta biznesini rivojlantirish va adolatli raqobat zarurligini hisobga oladi.

Agar sug'urta kompaniyasini tashkil etish tasdiqlangan bo'lsa, sug'urta menejmenti va nazorati bo'limi sug'urta faoliyatini olib borish uchun ruxsatnoma beradi. Sug'urta kompaniyasi sanoat va savdo bo'limida ro'yxatdan o'tadi hamda tijorat faoliyatini olib borish uchun litsenziya oladi.

Sug'urta kompaniyalari qonun doirasida amalga oshiriladigan taftish va nazorat ob'ektlaridir. Sug'urta menejmenti va nazorati bo'limi sug'urta kompaniyalarining operatsiyalari, moliyaviy holati va faoliyatini tekshiradi. Tegishli hisobotlar va materiallar bilan ta'minlashni talab qiladi.

Sug'urtani boshqarish va nazorat qilish bo'limi sug'urta kompaniyasi faoliyatini qonun hujjatlariga muvofiq keltirishni qaror qilgan bo'lsa va sug'urta kompaniyasi bu talabni unga belgilangan muddatda bajarmagan bo'lsa, reviziya o'tkaziladi.

Sug'urta kompaniyasi qonun hujjatlari qoidalarini buzgan, davlat manfaatlarini xavf ostida qoldirgan va bir vaqtning o'zida uning harakatlari to'lov qobiliyatiga jiddiy tahdid soladigan bo'lsa, sug'urtani boshqarish va nazorat qilish bo'limi sug'urta kompaniyasining tashqi boshqaruvini tayinlash mumkin. Tashqi boshqaruvni tayinlashdan maqsad sug'urtalangan tomonning manfaatlarini himoya qilish va sug'urta kompaniyasining normal ishlashini tiklash uchun zarur choralarni ko'rishdir.

Nazorat savollari:

1. Sug'urta munosabatlarini tartibga solish darajalarini ko'rsating.
2. Maxsus sug'urta qonunchiligi elementlarini sanab bering.
3. Sug'urta shartnomasining xususiyatlarini aytib bering.
4. Bosh polis nima?
5. Mulknii sug'urtalash shartnomasining muhim shartlarini sanab bering.
6. Shaxsiy sug'urta shartnomasining muhim shartlari haqida ma'lumot bering.
7. Shartnoma va sug'urta qoidalari o'rtasidagi munosabatlarni ko'rsating.
8. Sug'urta shartnomasini boshlash shartlarini ayting.
9. O'zbekiston Respublikasida sug'urta nazorati tamoyillarini sanab bering.
10. Sug'urta nazorati tartib-qoidalari qanday?
11. Sug'urtada litsenziyalash standartlarini sanab bering.
12. Litsenziya talabgori sug'urta nazorati organlariga qanday hujjatlarni taqdim etadi?
13. Litsenziya qanday bandlarni o'z ichiga oladi?
14. Sug'urta ishi sub'ektiga qanday hollarda ko'rsatma beriladi?
15. Litsenziyani cheklash va to'xtatib turish tartiblari o'rtasidagi farq nima?
16. Litsenziyani bekor qilish qaysi holatda qo'llaniladi?
17. Litsenziyani bekor qilishda sug'urtalovchi qanday majburiyatlarga ega?
18. O'zbekiston va Xitoyda sug'urta biznesini davlat tomonidan tartibga solishning milliy tajribasini solishtiring.

VI BOB. SUG'URTA TARIF SIYOSATI

6.1. Sug'urta tarifi: aniqlash mexanizmi, tarkibi va tuzilishi

Sug'urta biznesi muvaffaqiyatining asosiy tarkibiy qismlari to'g'ri hisoblangan sug'urta tariflari hisoblanadi. Sug'urta tarifining iqtisodiy mazmuni va o'ziga xos elementlarini ko'rib chiqamiz.

Sug'urta tarifi – sug'urta ob'ekti, sug'urta xavfining xususiyati, sug'urta shartlari, franshizaning mavjudligi va uning hajmini hisobga olgan holda sug'urta summasi birligiga sug'urta mukofotining stavkasidir.

Sug'urtalovchilar sug'urta tariflarini hisoblash metodologiyasiga muvofiq hisoblangan aktuariy (iqtisodiy jihatdan) asosli sug'urta tariflarini qo'llashlari shart. Sug'urta tariflarini hisoblash metodologiyasiga qo'yiladigan talablar, uning sug'urta turlari bo'yicha tarkibi va mazmuni, usullari va tamoyillari (asosiy tarif stavkalari, koeffitsientlar yoki chegaraviy qiymatlar), sug'urta turlari bo'yicha statistik ma'lumotlardan foydalanish tartibi belgilangan sug'urta nazorati organi tomonidan belgilanadi.

Ixtiyoriy sug'urta bo'yicha sug'urta tariflari sug'urta turlari bo'yicha sug'urtalovchilar tomonidan sug'urta holatlari, sug'urta to'lovlari va sug'urta operatsiyalarining yo'qotilish darajasi to'g'risidagi ma'lumotlarni o'z ichiga olgan statistik ma'lumotlar (shu jumladan sug'urtalovchilar birlashmalari tomonidan to'plangan, qayta ishlangan va tahlil qilingan statistik ma'lumotlar) asosida hisoblab chiqiladi:

- hayot sug'urtasi bilan bog'liq bo'lmagan, hisob sanasidan bevosita oldingi kamida 3 hisobot yili uchun;

- hayot sug'urtasi bo'yicha kamida 5 hisobot yili uchun.

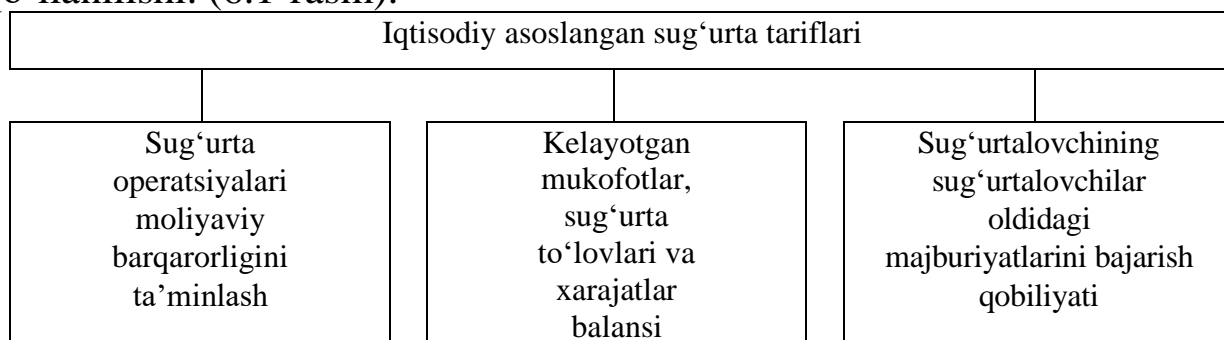
Muayyan *ixtiyoriy sug'urta* shartnomasi bo'yicha sug'urta tarifi tomonlarning kelishuvi bilan belgilanadi. *Majburiy sug'urta* bo'yicha sug'urta tariflari majburiy sug'urtaning muayyan turlari bo'yicha federal qonun hujjatlariga muvofiq belgilanadi.

O'tmishda ko'plab sug'urta holatlarini kuzatishga asoslangan sug'urta statistikasi kelajakda xavf mavjudligining statistik (apriori) ehtimolini bashorat qilish uchun ma'lumot beradi. Olingan qator axborot tahlili sug'urta holatlarining yuzaga kelish xususiyatlarini aniqlash va kelajakda mumkin bo'lgan zarar miqdorini baholash

uchun imkon beradi. Kuzatuv ob'ektlari soni qanchalik ko'p bo'lsa, smeta shunchalik ishonchli bo'ladi, chunki katta sonlar qonuni faqat katta sug'urta majmui uchun amalga oshiriladi.

Aktuar hisob-kitoblar zarur sug'urta ko'rsatkichlari baholashga, shu jumladan, sug'urta holatlarining yuzaga kelish ehtimolini, ehtimoliy yo'qotishlar miqdorini, tarif stavkalari miqdorini, sug'urta fondining kerakli hajmi va boshqa ko'rsatkichlarini hisoblashga imkon beradi.

Iqtisodiy asoslangan sug'urta stavkalarining sug'urta amaliyotida qo'llanilishi. (6.1-rasm).

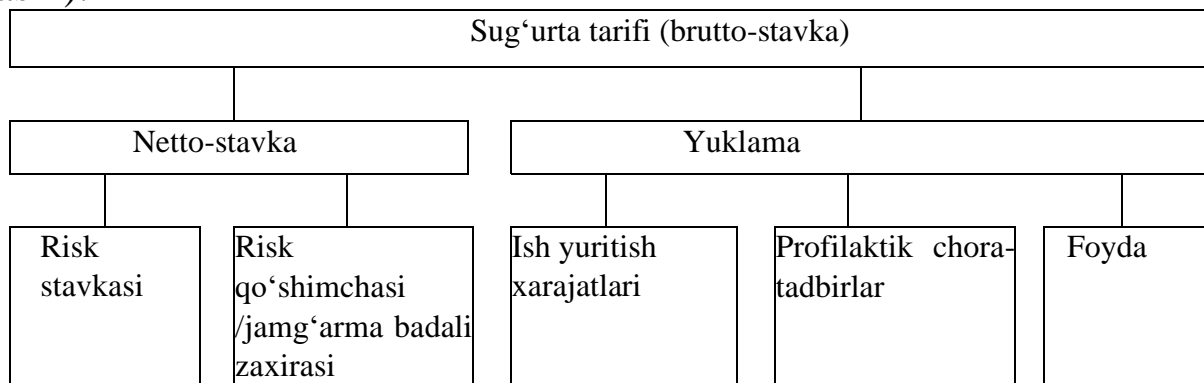
6.1-rasm. Iqtisodiy asoslangan sug'urta tariflari ichki mazmuni.

Bozor omillari talab va taklif ta'siri ostida sug'urta xizmatlari narxi tebranishlarga uchraydi, raqobatchilar paydo bo'lishi yoki talab kamayishi bilan u kamayadi.

Sug'urtalanuvchilar sug'urta tarifi ortiqcha kamaytirilishi zarur sug'urta to'lovlarni ta'minlash uchun yetarli bo'lmagan sug'urta fondining sug'urtalovchi tomonidan shakllanishiga olib kelishini yodda tutish kerak.

Moliyaviy sug'urta operatsiyalarining beqarorligi va sug'urtalovchi to'lov qobiliyatining pastligi vujudga keladi.

Sug'urta tarifining tarkibiy elementlarini tahlil qilaylik (6.2-rasm).

6.2-rasm. To'liq sug'urta tarifi – brutto-stavka

6.2-rasmdan ko‘rinib turibdiki, sug‘urta amaliyotida brutto-stavka deb ataluvchi to‘liq sug‘urta tarifi ikki qismdan: netto-stavka va yuklamadan iborat. Har bir qismning tavsifini beramiz.

Netto-stavka – sug‘urta tarifining muhim qismi bo‘lib, sug‘urta shartnomalariga doir keyingi to‘lovlar bo‘yicha sug‘urta zaxiralarini shakllantirishga ketadi. Aslida netto-stavkaning o‘zi risk stavkasi va risk qo‘shimchasini o‘z ichiga oladi.

Risk stavkasi – sug‘urta tarifining asosini tashkil etadi, shu tufayli sug‘urta zaxiralari shakllantiriladi, undan esa sug‘urta to‘lovlari amalga oshiriladi.

Sug‘urta holatlarining haqiqiy soni taxmin qilinganidan oshgan taqdirda *risk mukofoti* rezerv fondini tashkil etadi.

Yuklama – sug‘urta tarifining bir qismi bo‘lib, u ishni yuritish xarajatlari (IYUX), profilaktik chora-tadbirlar zaxirasini yaratish xarajatlari (PCHTZ) va sug‘urtalovchining sug‘urta operatsiyalaridan olgan foydasini o‘z ichiga oladi.

6.2. Jamg‘arib boriladigan va riskli sug‘urta operatsiyalarida sug‘urta tarifini hisoblash xususiyatlari, tarkibiy elementlar differentsiatsiyasi

Sug‘urtada sug‘urta operatsiyalarini qurish va amalga oshirish uchun ikkita format mavjud: riskli sug‘urta va jamg‘arib boriladigan sug‘urta. Ularni ajratish nafaqat ishbilarmonlik an‘analariga, balki sug‘urta fondini shakllantirish usuliga, sug‘urta tarifini hisoblash tartibiga ham asoslanadi. Riskli va jamg‘arib boriladigan sug‘urtalar o‘rtasidagi asosiy farqlar quyidagilar:

- riskli sug‘urta – sug‘urta shartnomasi muddati davomida sug‘urta summasini jamlash bilan bog‘liq bo‘lmagan sug‘urtalovchining sug‘urta shartnomasi oxirida sug‘urta summasini to‘lash majburiyatlarini nazarda tutmaydigan hayot sug‘urtasidan boshqa sug‘urta faoliyati turlari;

- jamg‘arib boriladigan sug‘urta – sug‘urta turi bo‘lib, uning shartlari sug‘urtalanuvchi sug‘urta muddati tugagunga qadar yashaganda ham, shartnoma muddati davomida vafot etgan taqdirda ham to‘lovni nazarda tutadi.

Netto-stavka qo‘shimcha ravishda sug‘urta davri oxirida to‘lanadigan sug‘urta summasi to‘plangan yig‘ma komponentni o‘z ichiga oladi.

Sug'urta stavkalarini hisoblashda risk va jamg'arib boriladigan sug'urta o'rtasida farq mavjud. Xavfli sug'urta turlari uchun tarif stavkalarini hisoblash usullarini ko'rib chiqamiz:

1. Ko'rib chiqilayotgan sug'urta turi bo'yicha statistika quyidagilarni baholash imkonini beradi:

q – bitta sug'urta shartnomasi bo'yicha sug'urta hodisasi ehtimoli;

S – bitta sug'urta shartnomasi bo'yicha o'rtacha sug'urta summasi;

S_b – sug'urta hodisasi yuz berganida bitta sug'urta shartnomasi bo'yicha o'rtacha qoplanish.

2. Bir voqea bir necha sug'urta holatlariga sabab bo'lsa, hech qanday vayronakor hodisalar bo'lmaydi.

3. Tariflarni hisoblash sug'urtalanuvchilar bilan tuzilishi kerak bo'lgan oldindan ma'lum bo'lgan n shartnoma miqdori bilan amalga oshiriladi.

Ushbu sug'urta turi bo'yicha statistika mavjud bo'lsa:

$$q = M/N,$$

bu yerda n – o'tmishda ma'lum bir vaqt uchun tuzilgan shartnomalarning umumiy soni;

$M - N$ shartnomalar sug'urta holatlari soni;

S_i – i -chi shartnomani tuzishda sug'urta summasi; $i = 1, 2, \dots, N$;

S_{bk} – k -chi sug'urta hodisasi yuz berganda sug'urta qoplamasi; $k = 1, 2, \dots, M$.

Metodikada o'rtacha to'lovning o'rtacha sug'urta summasiga (S_b/S) nisbati bo'yicha kamida quyidagilarni olish tavsiya etiladi:

0,3 – baxtsiz hodisa va kasalliklarni sug'urta qilishda, tibbiy sug'urtada;

0,4 – yer usti transport vositalarini sug'urtalashda;

0,6 – havo va suv transportini sug'urtalashda;

0,5 – yuk va mol-mulkni sug'urtalashda, transport vositalaridan tashqari;

0,7 – avtotransport vositalari egalarining javobgarligi va boshqa turdagi javobgarlikni sug'urtalash va moliyaviy risklarni sug'urtalashda.

Sug'urta tarifining tarkibi va tuzilishini hisobga olib, netto-stavka ikki qismdan iborat ekanligi aniqlanadi: risk stavkasi (T_0) va risk qo'shimchasi (T_r):

$$T_n = T_0 + T_p.$$

Risk stavkasi (T_0) sug'urta holati yuzaga kelishi ehtimoli (q), o'rtacha sug'urta summasi (S) va o'rtacha qoplanish (S_b) ga bog'liq holda sug'urtalovchining o'rtacha to'lovlariga to'g'ri keladi.

Shunga ko'ra, sug'urta summasining 100 so'midan risk stavkasi (T_0):

$$T_0 = 100 \times (S_b/S).$$

Risk qo'shimchasi (T_p) bir qator muhim pozitsiyalarni hisobga oladi:

- sug'urta holatlari miqdorining ularning o'rtacha qiymatiga nisbatan ehtimoliy ortiqqligi;

- sug'urta amalga oshiriladigan muddat bilan bog'liq shartnomalar soni (n);

- sug'urta holatlari yuzaga kelgan taqdirda qoplamalarning o'rtacha kvadratik og'ishi (R_b);

- yig'ilgan badallar sug'urta hodisalari uchun kompensatsiya to'lash uchun yetarli bo'lishi kerak bo'lgan talab qilinadigan ehtimolning kafolatlari (γ).

Risk qo'shimchasini hisoblash uchun ikkita variant mavjud:

1-variant. Risk qo'shimchasi har bir risk uchun hisoblanishi mumkin.

$$T_p = T_0 \times \alpha(\gamma) \sqrt{\frac{1}{n \times q} (1 - q + (\frac{Ra}{Sa})^2)},$$

$\alpha(\gamma)$ – xavfsizlik kafolati koeffitsienti:

Kafolat koeffitsienti	0,84	0,9	0,95	0,98	0,9986
$\alpha(\gamma)$	1,0	1,3	1,645	2,0	3,0

2-variant. Sug'urta kompaniyasi R_b qiymati haqida ma'lumotga ega bo'lmasa, risk qo'shimchasi quyidagi formula bo'yicha hisoblanadi:

$$T_p = 1,2 \times T_0 \times \alpha(\gamma) \sqrt{\frac{1-q}{n \times q}}.$$

Shunga ko'ra, brutto-stavka (T_b) quyidagi formula bilan hisoblanadi:

$$T_b = (T_n \times 100)/(100-f),$$

bu yerda f (%) – tarif stavkasidagi yuklamaning ulushi.

Sug'urtaning jamg'arib boriladigan turlari bo'yicha tarif stavkalarini hisoblash usuliga murojaat qilaylik. Brutto-stavka netto-

stavka va yuklamadan iborat (sug'urtachining ishni yuritish xarajatlari qoplanadi). Netto-stavka risk stavkasi (o'lim sug'urtasi hissasi) va jamg'arma badalidan iborat.

Sug'urtaning jamg'arib boriladigan turlarining o'ziga xosligi quyidagilardan iborat: sug'urtalovchi sug'urta zahiralari xavfli turlardagi kabi o'z foydasiga daromad olish uchun emas, balki sug'urtalanuvchi foydasiga ham investitsiya qiladi (sug'urta summasini kafolatlangan daromad stavkasida jamg'arish).

Hisoblash uchun o'lim jadvallari ishlatiladi. Sug'urtani o'rganuvchilar bu atamadan qo'rqmasin. O'lim jadvallari zamonaviy amaliyotda, jumladan, investitsiyalarda keng qo'llaniladigan matematikaning yutug'idir.

O'lim jadvali – bu ma'lum yosh toifalarida aholining o'lim ko'rsatkichlarini hisoblaydigan statistik jadval. O'lim jadvallarining ilmiy atamasi bir-biridan farq qiladi. Bu ma'lum bir nazariy avlodni yo'q qilish jarayonini aniq bir boshlang'ich aholi bilan tasvirlaydigan o'zaro bog'liq yoshga oid qator raqamlar tizimi.

O'lim jadvallari sug'urtalangan shaxslarning o'limi yoki ularning sug'urta muddati tugaguniga qadar omon qolishi holatlarida mumkin bo'lgan to'lovlarni o'rnatish uchun ishlatiladi. Bunday hisob-kitoblar uzoq muddatli hayotni sug'urtalash shartnomalari bo'yicha tarif stavkalarini belgilash uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

O'lim jadvallarining ayrim xususiyatlarini keltiramiz. O'lim jadvallari gender xususiyatga asoslangan (ayollar, erkaklar).

O'lim ehtimoli va omon qolish ehtimoli o'lim jadvallarining eng muhim ko'rsatkichlari hisoblanadi. Bu o'lim belgilangan turining o'ziga xos xususiyatlari va uning darajasini alohida yoshlar bo'yicha taqsimlashdir (6.1-jadval).

6.1-jadval

1994-yilda Rossiya aholisining o'limi jadvali

Yoshi x (yashagan yillar to'liq soni)	x yoshidagi o'lim koeffitsienti $t(x)$	x dan $x+1$ yoshlar oralig'ida o'lim ehtimoli $q(x)$	x yoshida vafot etgan yashagan yillar soni $a(x)$	x yoshgacha yashaganlar soni $l(x)$	x yoshda vafot etganlar soni $d(x)$	x dan $x+1$ yoshlar oralig'ida yashaganlar soni $L(x)$	x va undan katta yoshdagi inson hayotining soni $T(x)$	x yoshda kutiladigan umr davomiyligi $e(x)$
Erkaklar								
20	0,00378	0,00377	0,5	95686	361	95506	3797990	39,69

21	0,00386	0,00386	0,5	95326	368	95142	3702484	38,84
Ayollar								
20	0,00101	0,00101	0,5	97266	98	97217	5149403	52,94
21	0,00096	0,00096	0,5	97168	94	97121	5052186	51,99

Shunday qilib, sugʻurta tarifini hisoblash butun sugʻurta biznesining asosidir. Ishonchli va keng statistik maʼlumotlar bazasidan foydalanish, zamonaviy texnologiyalar va usullardan foydalanish sugʻurta stavkalarining sifati va hajmini oshirishga xizmat qiladi.

6.3. Tarif siyosati va tarif stavkalari differentsiatsiyasi tamoyillari

Muvaffaqiyatli va uzil-kesil sugʻurtani amalga oshirish uchun sugʻurtalovchi muayyan tarif siyosatini – asosiy tarif stavkalarini ishlab chiqish va aniqlashtirishga qaratilgan chora-tadbirlar majmuasini va ularni sugʻurta shartnomalari tuzishda qoʻllashni amalga oshiradi.

Sugʻurtalovchi tarif siyosatining asosiy tamoyillari quyidagilar:

1. Sugʻurtalovchi va sugʻurtalanuvchi oʻrtasidagi iqtisodiy munosabatlar sugʻurta mukofotlari va sugʻurta hodisalari bilan bogʻliq zararlarning umumiy miqdori (sugʻurta toʻlovlari) oʻrtasidagi tarif davrida olingan netto-mukofotning tengligi asosida sugʻurta ekvivalentligini taʼminlash.

2. Keng doiradagi potensial sugʻurtalanuvchilar uchun sugʻurta stavkalari mavjudligi, yaʼni isteʼmolchi uchun sugʻurta iqtisodiy imkoniyatlarini taʼminlash.

3. Sugʻurta stavkalarining barqarorligini hamda doimiy stavkalarda sugʻurta javobgarligini kengaytirish.

4. Sugʻurta operatsiyalarining oʻz-oʻzini taʼminlash va rentabelligini taʼminlash.

5. Sugʻurta stavkalarini ishlab chiqish va qoʻllashda, sugʻurta shartnomalarini tuzishda moslashuvchanlikni hamda individual yondashuvni taʼminlash, yaʼni sugʻurtalovchi tomonidan moslashuvchan narx siyosatini amalga oshirish.

Sugʻurta stavkalarini farqlash sugʻurta amaliyotida keng qoʻllaniladi. Bu sugʻurtalovchining asosiy tariflar va koeffitsientlar tizimini ishlab chiqishidir. Shunday qilib, tarif jadvali sugʻurta

ob'ektlarining o'ziga xos xususiyatlari, sug'urta risklari va sug'urta javobgarligi miqdorini hisobga olgan holda tuziladi.

Yuridik shaxslarning mol-mulkini sug'urtalashda sug'urta stavkalarining qiymatlari mol-mulk turiga (asosiy va aylanma fondlar, materiallar va omborxonadagi tovar zaxiralari, tugallanmagan qurilish va boshqalar) va sug'urtalangan risklar ro'yxati (yong'in, suv, uchinchi shaxslarning noqonuniy harakatlari va boshqalar)ga qarab qo'llaniladi. Sug'urta stavkalari mulkning qiymatiga yoki sug'urta shartnomasi bo'yicha sug'urta summasiga bog'liq. Franshiza keng qo'llanila boshlandi. Franshizaning ayrim turlari qabul qilinadi, uning parametrlari belgilanadi.

Nazorat savollari:

1. Sug'urta tarifini aniqlang.
2. Sug'urta tariflarini hisoblashda qanday statistik bazadan foydalaniladi?
3. Majburiy va ixtiyoriy sug'urta tariflari o'rtasida qanday farqlar mavjud?
4. Sug'urta tariflarini hisoblash uchun aktuar hisob-kitoblar qanchalik muhimligini asoslab bering.
5. "Iqtisodiy asoslangan sug'urta tariflari" tushunchasi nimani anglatadi?
6. Sug'urta tarifining tarkibini aytib bering.
7. Netto-stavka nima?
8. Risk stavkasi va risk qo'shimchasining ahamiyati nimada?
9. Risklarni sug'urtalashning iqtisodiy mazmunini ochib bering.
10. Jamg'arib boriladigan sug'urtaning iqtisodiy mazmuni deganda nimani tushunasiz.
11. Risk sug'urtasi uchun sug'urta stavkasini hisoblash metodologiyasining asosiy parametrlari qanday?
12. Jamg'arib boriladigan sug'urta uchun sug'urta stavkasini hisoblash metodologiyasining asosiy parametrlari haqida ma'lumot bering.

VII BOB. SHAXSIY SUG'URTA

7.1. Shaxsiy sug'urtaning asosiy pozitsiyalari

Hayot, sog'liq va ishlash qobiliyati har bir inson uchun asosiy tushunchalardir. Inson hayotidagi har qanday manfaatlar ulardan kelib chiqadi. Shuning uchun, hayot, sog'liq yoki ish qobiliyatini yo'qotish xavfidan himoya qilish har qanday individ, shu jumladan, O'zbekiston fuqarolarining oqilona xatti-harakatining asosiy tarkibiy qismidir.

Shaxsiy sug'urta – ixtiyoriylik va qonuniylik tamoyillari asosida amalga oshiriladigan sug'urta munosabatlarining mustaqil sohasi. Qonunga binoan o'z hayoti yoki sog'lig'ini sug'urta qilish majburiyati fuqaroga yuklatilishi mumkin emas. Shaxsiy sug'urtaning ayrim turlari majburiyat va qonuniylik tamoyillariga asoslangan davlat ijtimoiy himoya dasturlariga qo'shimcha sifatida harakat qiladi. Bunday dasturlarga quyidagilar kiradi: majburiy ijtimoiy sug'urta, harbiy va davlat xizmatiga jalb qilingan fuqarolarning majburiy sug'urtasi. Ayrim hollarda davlat Qonunchilik darajasida ushbu shaxslarga ularning hayoti va sog'lig'iga zarar yetkazilgan taqdirda ayrim shaxslarning hayoti va sog'lig'ini sug'urta qilish majburiyatini yuklashi mumkin. Turistlarning shaxsiy sug'urtasi qonun bo'yicha ixtiyoriy, lekin majburiy bo'lgan va turistning o'zi javobgar bo'lgani o'rinlidir.

Shaxsiy sug'urta shartnomalarini tuzishda sug'urtalovchi ko'plab shaxslar bilan o'zaro ta'sirda bo'ladi (7.1-rasm).

Shaxsiy sug'urtaning xususiyatlarini ajratib ko'rsataylik:

- sug'urtalovchidan tashqari shartnomada har doim uchta boshqa tomon ko'rsatiladi: sug'urtalanuvchi, sug'urtalangan shaxs va daromad oluvchi (benefitsiar);

- miqdor yoki zarar uchun sug'urta shartnomasi shaklida tuziladi;

- sug'urta summasi tomonlarning kelishuvi bilan belgilanadi va sug'urtalanuvchining istagi hamda to'lov qobiliyatiga bog'liq ;

**Sug‘urt
alovchi**

Sug‘urtalanuvchilar

- o‘z xodimlarining hayoti, sog‘lig‘i va mehnat qobiliyatini sug‘urta qiluvchi (ba‘zi hollarda), shuningdek, ularning qarindoshlarini sug‘urta qilishi mumkin bo‘lgan yuridik shaxslar (tashkilotlar);
- o‘z manfaatini va uchinchi shaxs manfaatini sug‘urta qilishga;
- layoqatli shaxslar (ota-onalar, bolalar va boshqa yaqin shaxslar);
- hayoti, sog‘lig‘i va mehnat qilish qobiliyati sug‘urta himoyasi ob‘ekti bo‘lgan jismoniy shaxs.

Sug‘urtalangan shaxs

Daromad oluvchi

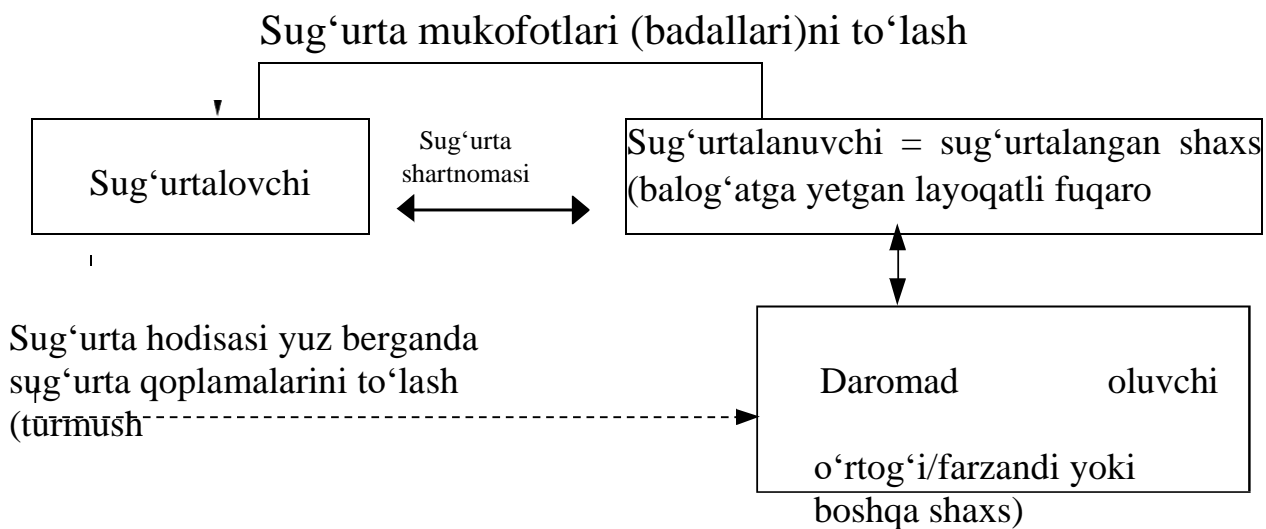
- sug‘urta shartnomasi bo‘yicha sug‘urta to‘lovlarini olish uchun sug‘urta qildiruvchi tomonidan tayinlangan shaxs (jismoniy yoki yuridik) (ya‘ni sug‘urta shartnomasi kimning foydasiga tuzilgan (merosxo‘r). Sug‘urta polisida belgilanishi shart.

7.1-rasm. Shaxsiy sug‘urtada tomonlarning o‘zaro munosabatlari mexanizmi

- sug‘urta hodisasi yuz bergach, sug‘urta to‘lovi sug‘urta qoplamasi shaklida amalga oshiriladi;
- zararining maksimal miqdori prognozlashga taqdim etiladi;
- sug‘urta qoplamasi bir martalik asosda yoki qisman to‘lanadi;
- sug‘urta to‘lovini amalga oshirishda to‘lovning pul shakli ustunlik qiladi;
- cheklov muddati uch yil.

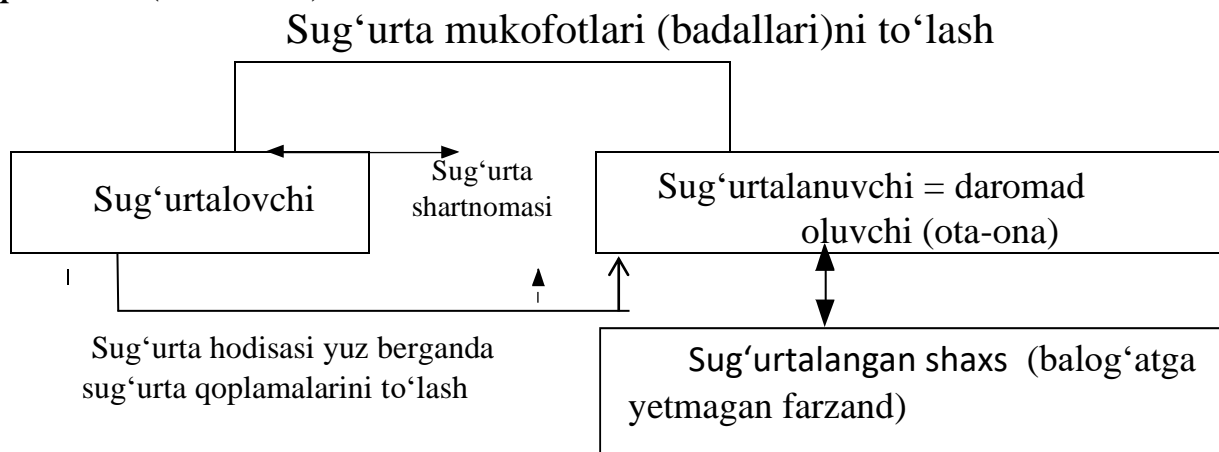
Shaxsiy sug‘urtani tashkil etish misollarini keltiramiz:

Misol 1. Shaxsiy sug‘urta shartnomasi boshqa shaxs foydasiga tuziladi (7.2-rasm).

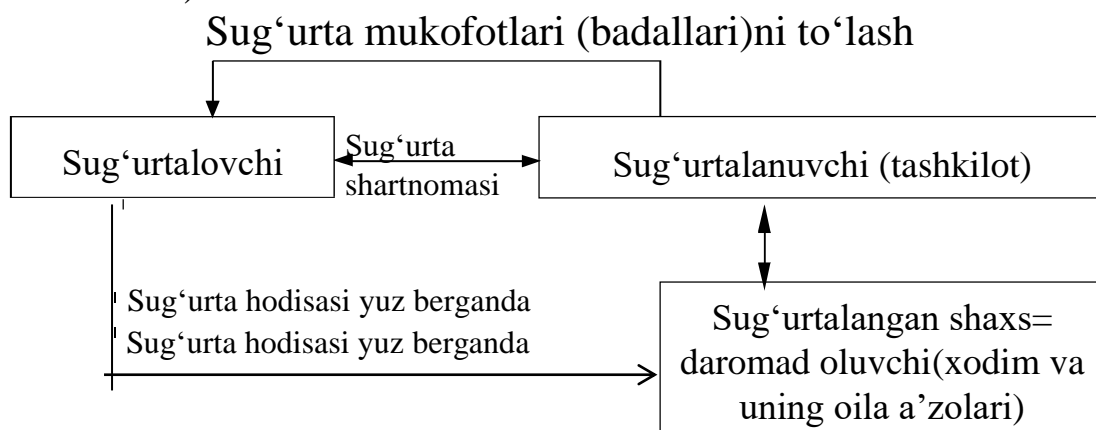
7.2-rasm. Daromad oluvchi foydasiga shaxsiy sug'urta munosabatlarini tashkil etish.

Misol 2. Ota-onalar balog'atga yetmagan farzandini sug'urta qilishadi (7.3-rasm).

7.3-rasm. Voyaga yetmagan bolani shaxsiy sug'urta qilish bo'yicha munosabatlarni tashkil etish.

Misol 3. Inson korporativ sug'urta dasturida ishtirok etganda (7.4-rasm).

7.4-rasm. Daromad oluvchi foydasiga korporativ shaxsiy sug'urta bo'yicha munosabatlarni tashkil etish.

7.2. Shaxsiy sug'urta shartnomasi: shartlar, tomonlar, istisnolar

Shaxsiy sug'urta shartnomasi ommaviy shartnoma bo'lib, yozma shaklda tuzilishi kerak. Yozma shaklga rioya qilmaslik sug'urta shartnomasining haqiqiy emasligiga sabab bo'ladi, majburiy davlat sug'urta shartnomasi bundan mustasno.

Shaxsiy sug'urta shartnomasini tuzish jarayonida sug'urtalanuvchilar va sug'urtalovchi o'rtasida quyidagi shartlar bo'yicha kelishuvga erishish kerak:

- 1) sug'urtalangan shaxs haqida;
- 2) sug'urta (sug'urta hodisasi) sodir bo'lgan taqdirda sug'urtalangan shaxsning hayotida amalga oshiriladigan tadbirning mohiyati haqida;
- 3) sug'urta summasi miqdori haqida;
- 4) shartnoma muddati haqida.

Shaxsiy sug'urta shartnomasi bo'yicha amaldagi qonunchilikka muvofiq sug'urtalovchi shartnomada kelishilgan sug'urtalanuvchi tomonidan to'lanadigan to'lov (sug'urta mukofoti) evaziga sug'urtalanuvchi yoki shartnomada ko'rsatilgan boshqa fuqaro (sug'urtalangan shaxs) hayoti yoki sog'lig'iga zarar yetkazilgan taqdirda, u muayyan yoshga etganda yoki shartnomada ko'zda tutilgan boshqa voqea (sug'urta hodisasi) sodir bo'lganda shartnomada kelishilgan sug'urta summasini bir yo'la yoki vaqti-vaqti bilan to'lashga majbur.

Shaxsiy sug'urta shartnomasini tuzishda quyidagi jihatlarga e'tibor berish kerak:

1. Sug'urta kompaniyasi sug'urta to'lovlarini amalga oshirmaydigan istisnolar.

Istisnolarning asosiy to'plami:

- sug'urta qildiruvchi, sug'urtalangan shaxs yoki benefitsiar tomonidan sug'urta hodisasi bilan sabab va oqibat jihatidan bevosita bog'liqlikda bo'lgan qasddan sodir etilgan jinoyatlar yoki urinishlar;

- sug'urtalangan shaxsning alkogolli, narkotik, toksik mastlik yoki zaharlanishi;

- sug'urtalangan shaxs tomonidan transport vositasini boshqarish huquqiga ega bo'lmasdan yoki transport vositasini boshqarishda to'g'ri kelmaydigan dori vositalarini iste'mol qilgandan keyin har qanday transport vositasini boshqarish, yoki sug'urtalangan shaxs tomonidan transport vositasini boshqarish huquqiga ega bo'lmagan yoki alkogolli, narkotik yoki zaharli mastlik holatida bo'lgan, shuningdek, transport vositasini boshqarishda to'g'ri kelmaydigan dori vositalarini iste'mol qilgan shaxsga transport vositasini boshqarishni berish;

- sug'urtalangan shaxsning har qanday kasalliklari natijasida sodir bo'lgan baxtsiz hodisalar;

- homiladorlik va tug'ish, ularning asoratlari yoki oqibatlari, shu jumladan, abort, shartnomaning dastlabki 12 oyi davomida sug'urtalanuvchining sun'iy va muddatidan oldin tug'ishi;

- agar sug'urta hodisasi quyidagi holatlarda sodir bo'lgan bo'lsa: o'z joniga qasd qilish yoki o'z joniga qasd qilishga urinish; yadroviy portlash, radiatsiya, radioaktiv ifloslanish; harbiy harakatlar, manevrlar va boshqa harbiy choralar; fuqarolar urushi, har qanday turdagi g'alayonlar yoki ish tashlashning tartibsizliklari; sug'urtalovchi (benefitsiar, sug'urta qilingan shaxs) g'arazlari;

- sug'urta hodisasi sug'urtani rad etish mumkin bo'lgan muddat deb tushunilgan "sovish davri" davomida sodir bo'lsa. Sovish davri sug'urta shartnomasi tuzilgan kundan boshlab 14 (o'n to'rt) kalendar kun muddatga belgilanadi. Sovish davri faqat sug'urta qildiruvchi jismoniy shaxs bo'lgan sug'urta shartnomalari uchun qo'llaniladi.

2. Shartnoma, boshqa narsa belgilanmagan bo'lsa, badalni to'lash paytidan boshlab kuchga kiradi. Shuni ta'kidlash kerakki, sug'urta risklarining ayrim turlari uchun kuchga kirish davri boshqachadir. Shunday qilib, muhim kasalliklardan sug'urtalashda

shartnoma (harakat)ning kuchga kirish muddati kutish davridan keyin – sug‘urtalangan shaxs bilan sodir bo‘lgan hodisalar uchun sug‘urtalovchi javobgar bo‘lmaydigan davr ko‘rsatiladi. Turli sug‘urta kompaniyalarida bu davr 90 dan 180 kungacha o‘zgarishi mumkin. Belgilangan kutish davri holati sug‘urta shartnomasi keyingi sug‘urta muddatiga cho‘zilganda qo‘llanilmaydi.

3. Sug‘urta summasini olish huquqi shartnoma tuzilgan shaxsga tegishli. Shaxsiy sug‘urta shartnomasi shartnomada foyda oluvchi sifatida boshqa shaxs ko‘rsatilmagan bo‘lsa, sug‘urtalangan shaxs foydasiga tuzilgan hisoblanadi. Boshqa benefitsiar nomi berilmagan shartnoma bo‘yicha sug‘urtalangan shaxs vafot etgan taqdirda, benefitsiarlar qonun bo‘yicha sug‘urtalangan shaxsning merosxo‘rlari deb e‘tirof etiladi. Sug‘urtalangan shaxs bo‘lmagan shaxs manfaati uchun, shu jumladan sug‘urta qildiruvchining manfaati uchun shaxsiy sug‘urta shartnomasi faqat sug‘urtalangan shaxsning yozma roziligi tuzilishi mumkin. Bunday rozilik bo‘lmagan taqdirda shartnoma sug‘urtalangan shaxsning, bu shaxs vafot etgan taqdirda uning merosxo‘rlari da‘vosi bilan qilinishi mumkin.

4. Shaxsiy sug‘urta shartnomasini tuzishda sug‘urtalovchi sug‘urtalangan shaxsni uning sog‘lig‘ining haqiqiy holatini baholash uchun ekspertiza o‘tkazishga haqli.

5. Agar sug‘urta shartnomasida sug‘urta mukofotini to‘lash nazarda tutilgan bo‘lsa, shartnomada muntazam sug‘urta mukofotlarini o‘z vaqtida to‘lamaslik oqibatlarini aniqlanishi mumkin. Agar sug‘urta hodisasi to‘lov muddati o‘tgan navbatdagi sug‘urta mukofoti to‘langunga qadar sodir bo‘lgan bo‘lsa, sug‘urtalovchi shaxsiy sug‘urta shartnomasi bo‘yicha to‘lanishi lozim bo‘lgan summani aniqlashda muddati o‘tgan sug‘urta mukofoti summasini chegirib tashlash huquqiga ega.

6. Agar sug‘urta shartnomasining amal qilinishi davomida hech qanday sug‘urta hodisasi ro‘y bermasa, sug‘urta mukofoti sug‘urtalanuvchiga qaytarilmaydi.

7. Sug‘urtalanuvchi (foyda oluvchi) sug‘urta shartnomasidan erta voz kechgan taqdirda, agar shartnomada boshqacha tartib nazarda tutilmagan bo‘lsa, sug‘urtalovchiga to‘langan sug‘urta mukofoti qaytarib berilmaydi.

8. Sug‘urta hodisasi yuz bergach, sug‘urta qoplamasini to‘lash muddati qoidaga ko‘ra, sug‘urta kompaniyasi uni amalga oshirish to‘g‘risida qaror qabul qilgan paytdan boshlab 5-10 kun ichida amalga

oshiriladi. Sug'urta kompaniyasida sug'urta hodisasi yuz berganligi yoki zarar ko'rganligini tasdiqlovchi hujjatlarning haqiqiylikiga shubha tug'alsa, shuningdek, jinoyat ishi qo'zg'atilib, sug'urta hodisasi yuz berishiga olib keluvchi holatlar tekshirilsa, sug'urta to'lovi kechiktirilishi mumkin.

9. Agar sug'urta hodisasi bo'yicha hujjatlarni tezda rasmiylashtirish imkoni bo'lmasa, shaxsiy sug'urta shartnomalari bo'yicha amaldagi qonunchilik 3 yil cheklash muddatini belgilanadi. Bu sug'urta hodisasi shartnoma amal qilish muddati davomida sodir bo'lsa, sug'urtalangan shaxs yoki benefitsiar bunday shartnomaning amal qilishi tugagandan keyin uch yil ichida sug'urta to'lovi uchun sug'urta kompaniyasiga rasmiylashtirilgan hujjatlar bilan murojaat qilish mumkin, degan ma'noni anglatadi.

10. Shaxsiy sug'urta operatsiyalari soliqqa tortishning o'ziga xos xususiyatlariga ega.

Amaldagi qonunchilikka muvofiq, sug'urtalovchi hayot sug'urtasi litsenziyasi (hayot sug'urtalovchisi) asosida faoliyat turini amalga oshiruvchi sug'urta kompaniyasi bilan va ixtiyoriy shaxsiy sug'urtani amalga oshirish uchun litsenziya asosida faoliyat yurituvchi sug'urta kompaniyasi bilan shaxsiy sug'urta shartnomasini tuzishi mumkin.

Nazorat savollari:

1. Shaxsiy sug'urta jarayonida o'zaro aloqada bo'lgan tomonlarni ko'rsating.
2. Shaxsiy sug'urtaning xususiyatlari nimalardan iborat?
3. Shaxsiy sug'urtaga misollar keltiring.
4. Shaxsiy sug'urta shartnomasi shartlarini sanab bering.
5. Shaxsiy sug'urta shartnomasida ko'rsatilgan istisnolar ro'yxatini ko'rsating.

VIII BOB. HAYOT SUG‘URTASI

8.1. Hayot sug‘urtasi tushunchasi va turlari

O‘zbekiston qonunchiligida *hayot sug‘urtasi* atamasi ikkilamchi talqinga ega:

1. Bu hayot sug‘urtasi kompaniyalari tomonidan amalga oshirilishi uchun ruxsat berilgan litsenziya bo‘yicha faoliyat.

2. Sug‘urta operatsiyalarining bir turi.

Iqtisodchi-olimlar hayot sug‘urtasining mohiyatini, uning rivojlanish tendensiyalarini hisobga olgan holda muhokama qiladilar. Ilgari hayotni sug‘urtalash (*insurance on human lives*) sug‘urta foizlari va sug‘urtada mavjud bo‘lgan tasodif elementi inson hayoti bilan bog‘liq bo‘lishi kerakligini anglatardi. Shu bilan birga, tasodifiylik insonning tirik holatidan o‘lik holatiga o‘tish imkoniyati sifatida tushunilgan.

Keyinchalik hayotni sug‘urtalash mahsulotlariga jamg‘arib boriladigan komponentni kiritish tufayli hayot sug‘urtasi ta‘rifi inson hayotining davomiyligini, kutilmaganligini va ularning hayoti uchun muayyan (maqbul) sharoitlarni amalga oshirish uchun moliyaviy qo‘llab-quvvatlash omili bilan bog‘liq shaxslar manfaatlarini himoya qilish munosabatlari sifatida tushunila boshlandi.

Hayot sug‘urtasining juda ko‘p dasturlari bo‘lib, ular quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

1) *xavfli hayot sug‘urtasi* – baxtsiz hodisa, nogironlik, og‘ir kasallik, baxtsiz hodisa yoki biron-bir sababga ko‘ra o‘lim natijasida sug‘urta himoyasi;

2) *klassik jamg‘arib boriladigan hayot sug‘urtasi* – sug‘urtalanuvchiga sug‘urtalangan shaxs vafot etgan yoki ma‘lum bir yoshga yetgan taqdirda ma‘lum miqdorda pul to‘lash kafolatini beradi. Ushbu shartnoma bo‘yicha daromadlilik darajasi sug‘urta tariflarini hisoblashda hisobga olinadi va shartnoma muddati davomida doimiy hisoblanadi;

3) *aralash (xavfli-jamg‘arib boriladigan) hayot sug‘urtasi* – hayotni sug‘urtalashning avvalgi ikki turining simbiozi. Ushbu sug‘urta shartnomasini tuzishda ham asosiy xavflar (sug‘urtalangan shaxsning ma‘lum yoshga yetishi yoki o‘limi), ham qo‘shimcha xavflar (o‘lim, og‘ir kasallik, shikastlanish, nogironlik) belgilanadi.

Shu bilan sug'urtalangan shaxsning sog'lig'iga zarar yetkazishi mumkin bo'lgan salbiy hodisalar yuzaga kelishi natijasida yanada to'liq qamrab olinadi. Daromadlilik darajasi jamg'arib boriladigan hayot sug'urtasi shartnomasidagi kabi hisobga olinadi;

4) *kompaniya daromadida ishtiroki bilan hayot sug'urtasi (with-profits policies)* – sug'urta aktivlari va passivlarini yillik baholashdan so'ng, kompaniya bonus shaklida foydaning bir qismini sug'urtalanuvchi foydasiga o'tkazadi. Bu holatda bonus faqat shartnoma oxirida to'lanadi;

5) *qamrab olish rezerv kapitali ishtirokida hayotni sug'urtalash* (asosan Yevropa mamlakatlarida keng tarqalgan) – jamg'armalarning ma'lum standarti sug'urta kompaniyasi investitsiya qiladigan sug'urta mukofotiga kiritiladi va shu bilan qoplashning rezerv kapitalini shakllantiradi. Bunday kelishuvlar bo'yicha daromadlilik pastdir;

6) *investitsion (jamg'armali) hayot sug'urtasi (unit-linked life insurance)* – *unit-linked* mahsulotlarning o'ziga xos xususiyati sug'urtalovchining investitsiyalarning bevosita natijalarida ishtirok etishidir. Sug'urtalanuvchi hisob varag'ida to'plangan mablag'lar kredit fondiga birlashtirilib, ixtisoslashgan kompaniya rahbariyatiga topshiriladi. Daromadlilik va xavf darajasini tahlil qiluvchi sug'urtalanuvchi unga eng mos keladigan fondni (sug'urtalovchi tomonidan taqdim etilganlardan) tanlaydi;

7) *kombinatsiyalangan hayot sug'urtasi* – shaxsiy sug'urtaning bir nechta turlarini birlashtirgan mahsulot bo'lib, buning natijasida sug'urtalanuvchilar bir turdagi sug'urtada, shu jumladan, nogironlik, ma'lum yoshga yetish, o'lim va baxtsiz hodisalarni sug'urtalash yoki tibbiy sug'urtani birlashtirishlari mumkin.

Hayot sug'urtasi shartnomalari eng keng tarqalgani bo'lib, ularning xavf va jamg'arma vazifalari qulay tarzda mos keladi. Ya'ni hayot sug'urtasi shartnomasi bo'yicha sug'urta kompaniyasiga to'lov amalga oshirilganda, sug'urta badalining bir qismi sug'urtalanuvchini o'ziga yoki shartnomada ko'rsatilgan shaxsga (foyda oluvchiga) shartnoma amal qilish muddati tugaganda investitsiya daromadini hisobga olgan holda to'lanadigan jamg'arilgan mablag'larni shakllantirishga ketadi. Sug'urtalanuvchi vafot etgan taqdirda bu jamg'armalar sug'urta shartnomasi bo'yicha foyda oluvchiga to'lanadi.

Sug'urtaning eng mashhur turlari xavfli, klassik jamg'arib boriladigan, aralash, investitsion va kombinatsiyalangan hayot sug'urtasi hisoblanadi (8.1-jadval).

8.1-jadval

Hayotni sug'urtalash shartnomalarining turlari va xususiyatlari

Shartnoma shartlari	Xavfli hayot sug'urtasi	Jamg'arib boriladigan hayot sug'urtasi	Aralash (xavfli-jamg'arib boriladigan) hayot sug'urtasi
Nimadan iborat	Ma'lum yoshga (yoki muddatga) yetgan taqdirda yoki o'lim, nogironlik holatida sug'urta qoplamasi	Sug'urtalangan shaxs vafot etgan taqdirda yoki ma'lum yoshga yetganda sug'urtalanuvchiga yoki u tomonidan belgilangan uchinchi shaxslarga (benefitsiarlarga) ma'lum miqdorda pul to'lash kafolati	Sug'urtalangan shaxs vafot tgan taqdirda yoki ma'lum yoshga yetganda sug'urtalanuvchiga yoki u tomonidan belgilangan uchinchi shaxslarga (benefitsiarlarga) ma'lum miqdorda pul to'lash kafolati va o'lim, baxtsiz hodisa, nogironlik, og'ir kasallikdan sug'urta himoyasi
Sug'urta summasi	tarablarning kelishuvi bilan va sug'urtalanuvchining xohishi va to'lov qobiliyatiga qarab belgilanadi	tarablarning kelishuvi bilan va sug'urtalanuvchining xohishi va to'lov qobiliyatiga qarab belgilanadi	tarablarning kelishuvi bilan va sug'urtalanuvchining xohishi va to'lov qobiliyatiga qarab belgilanadi
Sug'urta to'lovi	To'lov miqdori xavf turiga va shartnoma shartlariga bog'liq. Masalan, quyidagi xavflar: 1)har qanday sababga ko'ra o'lim holatida - sug'urta miqdori 100% to'lanadi; 2)har qanday sababga ko'ra nogironlikka uchrash: I guruh – sug'urta miqdorining 100% gacha; II guruh – sug'urta miqdorining 80% gacha; III guruh – sug'urta	To'lov miqdori sug'urta mukofotlari (to'lovlari) summalariga va sug'urtalovchining investitsiya daromadlari miqdoriga bog'liq	To'lov miqdori xavf turi va shartnoma shartlariga, shuningdek sug'urtalovchining investitsiya daromadlari miqdoriga bog'liq

	miqdorining 65% gacha.		
Shartnoma amal qilish muddati	Shartnoma qisqa va uzoq muddatga tuzilishi mumkin	Shartnomalar uzoq muddatga tuziladi	Shartnomalar uzoq muddatga tuziladi
Sug'urta tarifining hajmiga ta'sir qiluvchi omillar	1) sug'urta davri; 2) xavflar soni; 3) sug'urta mukofotining miqdori; 4) sug'urtalangan shaxsning sog'lig'i, yoshi va jinsi, kasbi va sevimli mashg'ulotlari; 5) sug'urtalanuvchi tomonidan sug'urta summasining yo'qotilishi asosida hisoblangan o'z sug'urta koeffitsienti.	1) sug'urta davri; 2) sug'urta mukofotining miqdori; 3) sug'urtalovchining investitsiya siyosati; 4) moliya bozorining holati; 5) sug'urtalovchining moliyaviy intizomliligi.	1) sug'urta davri; 2) xavflar soni; 3) sug'urta mukofotining miqdori; 4) sug'urtalovchining investitsiya siyosati; 5) sug'urtalangan shaxsning sog'lig'i, yoshi, jinsi, kasbi va sevimli mashg'ulotlari; 6) sug'urtalovchining moliyaviy intizomliligi.
Shartnomaning asosiy afzalliklari	1) shartnoma bo'yicha sug'urtalangan shaxs va uning oila a'zolarining o'lim yoki mehnatga layoqatsizlikka olib keladigan salomatligi bilan bog'liq muammolari holatida moliyaviy farovonligini ta'minlash; 2) hajmi bo'yicha sug'urta mukofotlari bilan taqqoslanmaydigan sug'urta to'lovlarini olish kafolati; 3) sug'urta to'lovi agar zarur bo'lsa, qimmat davolash bilan ta'minlash imkonini beradi. Sug'urtalangan shaxs vafot etgan taqdirda, uning merosxo'rlariga uzoq vaqt davomida qulay mavjudligini davom ettirish uchun imkon beradi; 4) sug'urtalangan	1) sug'urta mukofotlarini qaytarish kafolati va ularni moliyaviy bozor vositalariga investitsiyalashdan olingan daromad, agar shartnoma muddatidan oldin bekor qilinmagan bo'lsa; 2) sug'urtalovchining intizomliligini rag'batlantirish; 3) sug'urta qildiruvchining hayotida muayyan voqealar yuz bergan taqdirda moliyaviy zaxirani shakllantirish.	1) sug'urtalangan shaxs va uning oila a'zolarining o'lim yoki mehnatga layoqatsizlikka olib keladigan salomatlik muammolari holatida moliyaviy farovonligini ta'minlash; 2) sug'urta qildiruvchining hayotida muayyan voqealar yuz bergan taqdirda moliyaviy zaxirani shakllantirish va hk.

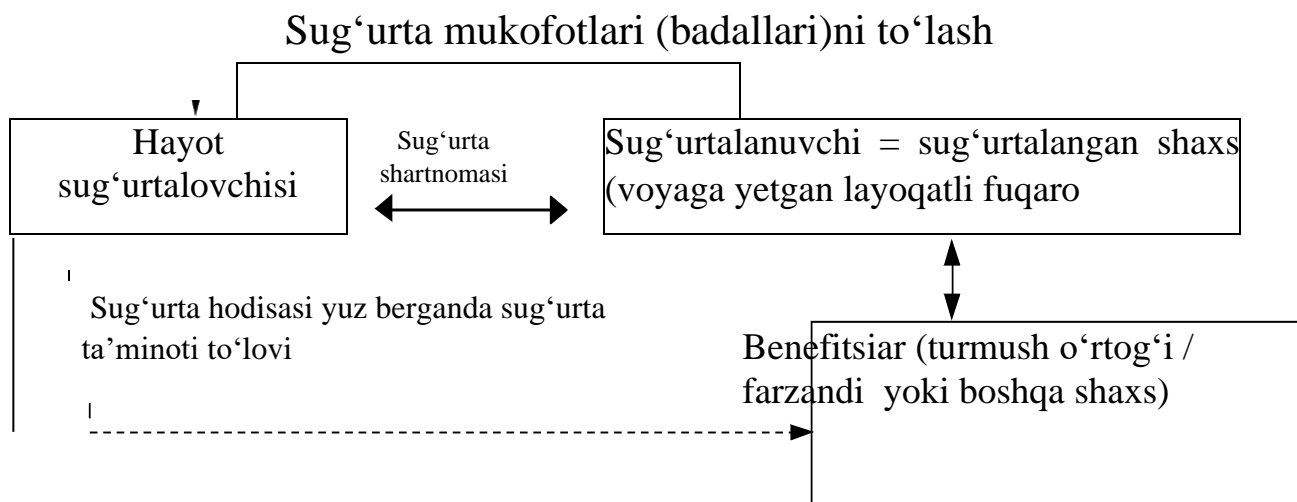
	shaxsning merosxo'rlariga to'lanadigan sug'urta to'lovidan shaxsiy daromad solig'i olinmaydi.		
--	--	--	--

8.2. Hayot riskli sug'urtasi

Hayot riskli sug'urtasi bir tomondan, sug'urta shartnomasida nazarda tutilgan muayyan voqealar yuzaga kelishi natijasida sug'urtalangan shaxs tomonidan yetkazilgan moliyaviy xarajatlarni qoplash kafolati sifatida; boshqa tomondan, ma'lum bir kichik to'lov (badal) evaziga sug'urta kompaniyasining sezilarli darajada sug'urtalanuvchilar to'lovlari miqdorini oshiradigan zaxiralaridan ma'lum bir limit bilan foydalanish imkoniyati sifatida ko'rib chiqilishi mumkin. Agar bunday sug'urta shartnomasining amal qilish davrida kelishilgan sug'urta hodisalari ro'y bermasa, to'langan summalar sug'urta kompaniyasining daromadiga aylanadi va u tomonidan sug'urta faoliyatini ta'minlash uchun foydalaniladi.

Quyidagi turdagi mahsulotlar ajratiladi:

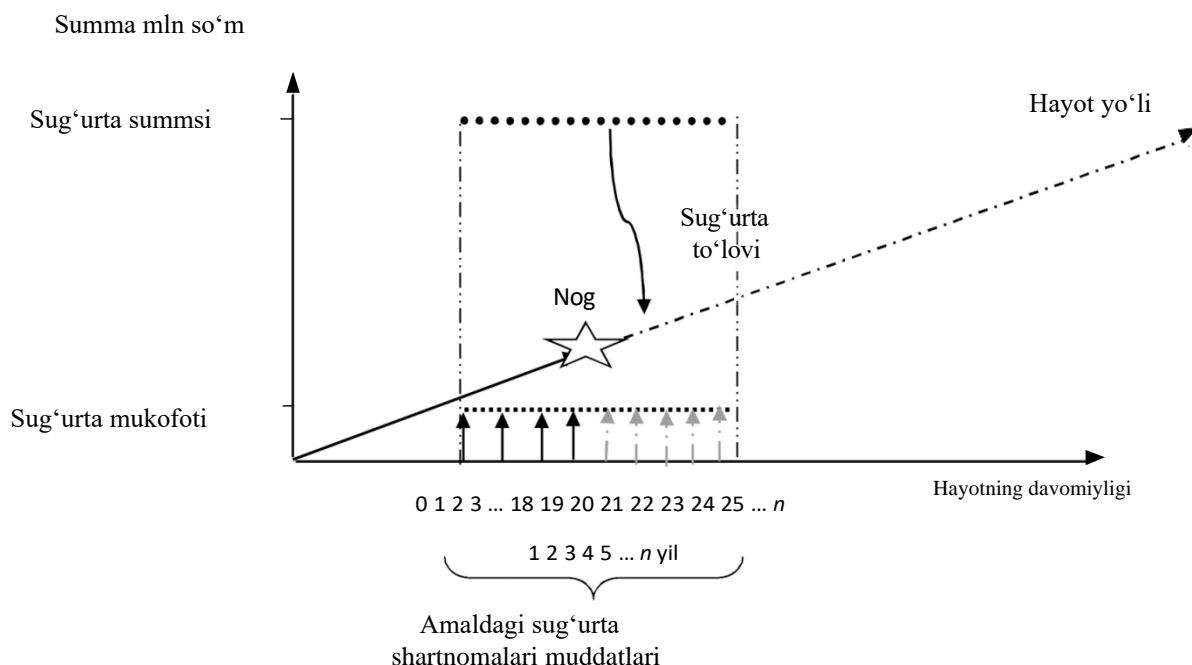
1.Shartnoma muddati davomida *nogironlik yoki o'lim tashxisi qo'yilgandagi sug'urta*. Ushbu sug'urtaning mavjudligi sug'urtalangan shaxsning qimmat davolanishini ta'minlash yoki sog'lig'ini tiklay olmagan taqdirda uning hayotiy faoliyatini saqlab qolish imkonini beradi. Shuningdek, sug'urtalangan shaxs to'satdan vafot etgan taqdirda yetarli darajada uzoq vaqt davomida uning yaqin kishilariga moliyaviy yordam beradi. Agar sug'urtalangan shaxs shartnoma muddati tugaguniga qadar omon qolsa, unga sug'urta to'lovi amalga oshirilmaydi. Ushbu shartnomaning o'ziga xos xususiyati sug'urtalanuvchi sug'urta hodisasi yuz berishi bilan to'lovlarni amalga oshirish uchun yetarli miqdorda mablag' to'plashga muvaffaq bo'lgan yoki bo'lmaganligidan qat'i nazar, benefitsiarga to'liq to'langan sug'urta summasini to'lashdir (8.1-rasm).

8.1-rasm. O'lim yoki nogironlik tashxisi qo'yilganda hayotni sug'urtalash munosabatlarini tashkil etish.

O'lim yoki nogironlik tashxisi qo'yilganda sug'urta shartnomasining o'ziga xos xususiyatlarini tasavvur qilaylik (8.2-rasm).

Sxema

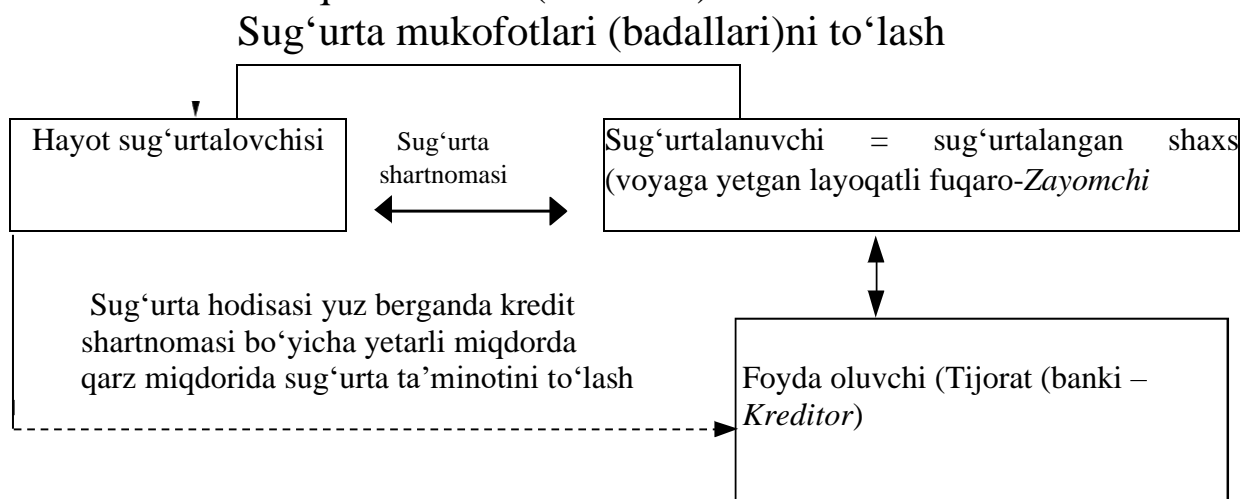

8.2-rasm. O'lim yoki nogironlik tashxisi qo'yilganda sug'urta shartnomasining xususiyatlari.

Bunday shartnomani tuzishda sug'urtalanuvchi unga kichik haq evaziga nogironlikni o'rnatishda sug'urta badallarini to'lashdan ozod qilish variantini kiritishi mumkin. Nogironlik tashxisi qo'yilgan taqdirda sug'urtalanuvchida ko'pincha pul mablag'lari yetishmovchiligi bo'ladi (mablag'lar sog'liqni qayta tiklash, sog'likni

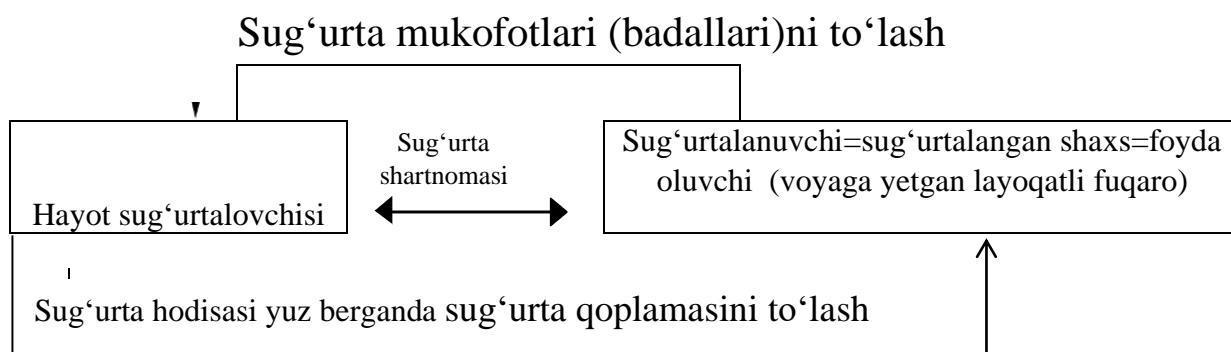
saqlash yoki sug'urtalanuvchini boqish uchun ishlatiladi) va har qanday sababga ko'ra o'lim riski bo'yicha sug'urtani davom ettirish maqsadida sug'urta shartnomasi bo'yicha sug'urta kompaniyasiga to'lovlarni amalga oshirish uchun har doim ham erkin mablag'lar bo'lmaydi. Shuning uchun *nogironlikni o'rnatishda sug'urta mukofotlarini to'lashdan ozod qilish* opsiyasiga imkon berish orqali va nogironlik tashxisi qo'yilgan taqdirda sug'urtalanuvchiga sug'urta mukofotlari sug'urtalovchi, ya'ni sug'urta shartnomasi tuzilgan kompaniya tomonidan to'lanadi.

O'zbekistonda riskli sug'urta mahsulotlari tijorat banklari tomonidan berilgan kreditlarning qaytarilmasligi xavfini kamaytirish uchun, shu jumladan, kredit shartnomasi stavkasidan foydalangan holda, zayomchilarni kredit sug'urta shartnomalarini tuzishga rag'batlantirish chora-tadbirlarning amalga oshirilishi munosabati bilan mashhur bo'ldi. Kredit (riskli) sug'urta ishtirokchilari o'zaro ta'siri sxemasini taqdim etamiz (8.3-rasm).

8.3-rasm. Kredit sug'urtasi doirasida hayotni sug'urtalash munosabatlarini tashkil etish.

2. *Muayyan davr yoki yoshga qadar omon qolgan taqdirda sug'urtalash.* Ushbu sug'urta turi, yuqoridagi turdan farqli o'laroq, sug'urtalangan shaxsning qarindoshlari emas, balki o'z manfaatlarini himoya qilishga qaratilgan. Agar sug'urtalangan shaxs shartnomada ko'rsatilgan muddatga yoki yoshga yetsa, sug'urta summasini oladi va uni qanday tasarruf qilishni o'zi hal qiladi: uni bank omonatiga yo'naltirish yoki dam olish, yoki o'qish, biznes va boshqalar. (8.4-rasm).

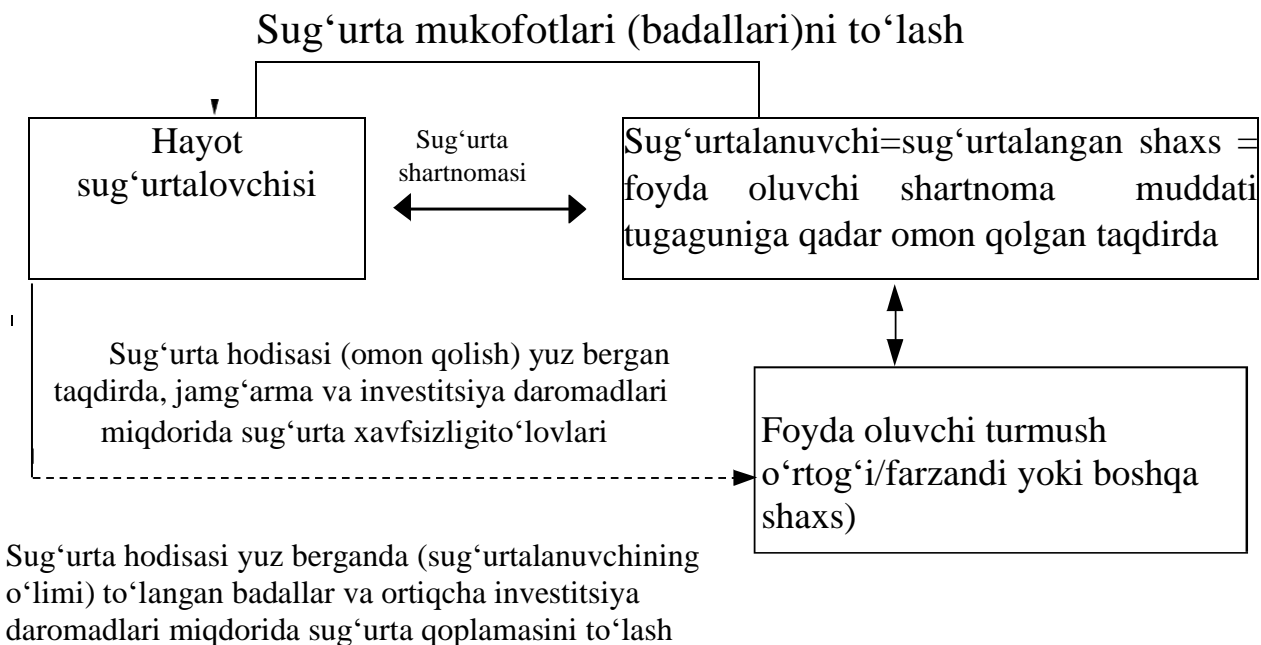
8.4-rasm. Ma'lum muddatga (yoshga) omon qolgan taqdirda hayotni sug'urtalash shartnomasi bo'yicha munosabatlarni tashkil etish.

Hayotni riskli sug'urtalash uzoq vaqt davomida ishlatilgan va uning roli sug'urtalangan shaxsning sog'lig'ini tiklash yoki oilaning qolgan a'zolarining moliyaviy farovonligini ta'minlash uchun oilaning moliyaviy xarajatlarini qoplash mumkin bo'lgan bir necha vositalardan biri sifatida belgilangan.

1 yoshdan 75 yoshgacha bo'lgan sug'urtalangan shaxs uchun hayotni riskli sug'urtalash shartnomasi tuzilishi mumkin, shu bilan birga ayrim risklar muayyan yoshga (yosh bo'yicha cheklov) qadar amal qilishini hisobga olish kerak. Masalan, nogironlik kabi risk pensiya yoshiga qadar amal qiladi.

8.3. Jamg'arilib boriladigan hayot sug'urtasi

Keyingi sug'urta turi – bu jamg'arilib boriladigan hayot sug'urtasidir. Ushbu turdagi mahsulotlar kattalar aholisi orasida xaridorgir bo'lib, ular pensiya yoshiga qadar omonat jamg'arish, lekin, muayyan sabablarga ko'ra, pensiya sug'urta mahsulotlaridan foydalana olmaydi, yoki bolalar uchun maqsadli jamg'arish (balog'at yoshiga, to'yiga, farzand tug'ilishiga) uchun ham tashkil qilingan (8.5-rasm).

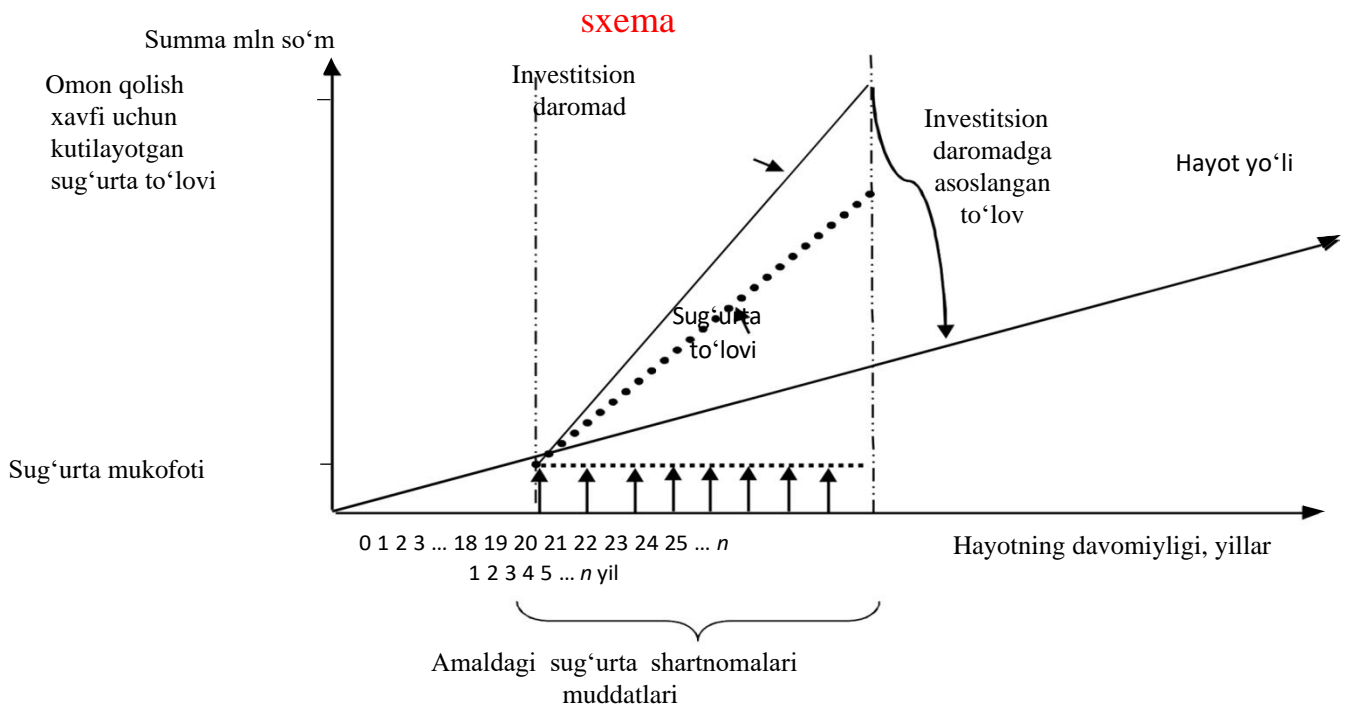

8.5-rasm. Aralash hayot sug'urtasi bo'yicha munosabatlarni tashkil etish.

Bu turdagi sug'urtaning sug'urtalanuvchilar uchun asosiy afzalliklari – muayyan muddatga qadar o'z vaqtida va doimiy badallar (yoki bir vaqtdagi summani) to'lash evaziga va kamida 5 yil muddatga shartnoma tuzish taqdirida ma'lum miqdorda davlat tomonidan moliyalashtirish (ijtimoiy soliq imtiyozlari) olish imkoniyati hisobiga zarur summani jamg'arishdir.

Ushbu sug'urta turi bank depozitiga o'xshaydi, lekin ijtimoiy soliq chegirib olingani uchun, u sezilarli darajada depozit rentabelligini oshirish mumkin (kafolatlangan foiz 1-4% va 12% sug'urta badallari miqdoridan jismoniy shaxslar daromad solig'ini qaytarishga).

Sug'urtalanuvchi shartnoma muddati tugaguniga qadar omon qolgan taqdirda jamg'arib boriladigan hayotni sug'urtalash shartnomasini tashkil etish sxemasi (8.6-rasm).

8.6-rasm. O'lim yoki nogironlik tashxisi qo'yilganda sug'urta shartnomasining xususiyatlari.

Jamg'arib boriladigan shartnomalar bo'yicha (shu jumladan hayotni aralash sug'urtasi) sug'urta to'lovlarining bir necha miqdori *omon qolish* riski bilan belgilanadi:

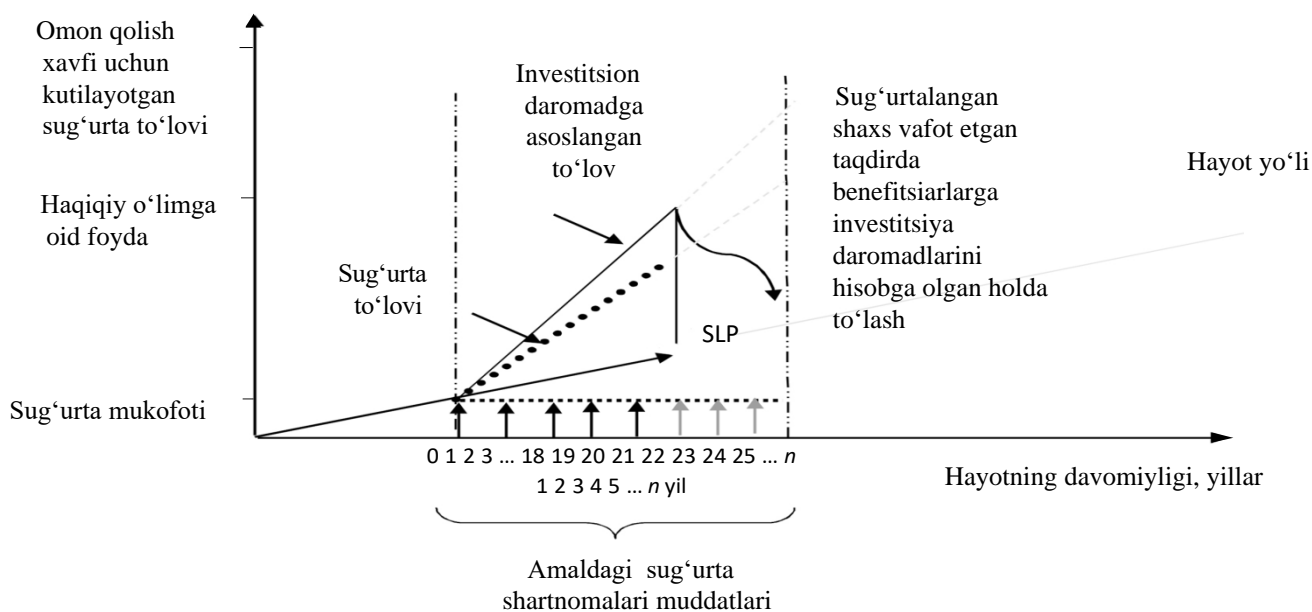
- kafolatlangan (sug'urta kompaniyasi tomonidan 1 dan 4% gacha miqdorda belgilangan investitsion daromadning kafolatlangan foizini hisobga olgan holda jamg'arma);

- kutilayotgan (sug'urta kompaniyasining bir necha yil davomida, odatda depozitlar bo'yicha bank stavkasi yoki undan yuqori darajadagi investitsion faoliyati samaradorligidan kelib chiqqan holda belgilangan o'rtacha foizini olib jamg'arish);

- haqiqiy (sug'urta kompaniyasining investitsion faoliyatini amalga oshirish hisobiga investitsiya foizlarini hisobga olgan holda jamg'armalar miqdori). Bu foiz ommaviy axborot vositalarida rasman e'lon qilinadi. Shuni ta'kidlash kerakki, agar investitsiya faoliyati fakti bo'yicha foizlar shartnomadagi kafolatlangan foizdan past ketgan bo'lsa, u holda sug'urtalanuvchiga kafolatlangan foiz undiriladi.

Sug'urta qildiruvchining shartnoma muddati tugagunga qadar omon qolgan taqdirda jamg'arib boriladigan hayot sug'urtasi shartnomasini tashkil etish sxemasi quyida keltirilgan (8.7-rasm).

Aralash jamg'arilib boriladigan hayot sug'urtasi shartnomasining o'ziga xos xususiyati – risk komponenti yo'qligidan tashqari, ma'lum sanada faqat jamg'arilgan jamg'arma va investitsion daromadlaridan iborat kamaytirilgan sug'urta summasidir.

8.7-rasm. Jamg'arilib boriladigan hayot sug'urtasi shartnomasi xususiyatlari.

8.4. Aralash hayot sug'urtasi

Hayotni sug'urtalashning ikkinchi eng mashhur mahsuloti aralash hayotni sug'urtalash mahsulotidir, chunki bu mahsulotlar riskli va jamg'arib boriladigan tarkibiy qismlarni birlashtirishi mumkin. Ushbu hayot sug'urtasi mahsuloti uzoq muddatli sug'urta dasturi bo'lib, birinchidan, shartnoma amal qilish muddati davomida sug'urtalangan shaxs vafot etgan taqdirda sug'urta kompaniyasi tomonidan zaxira shakllantirishdan, ikkinchidan, turli investitsion vositalar (depozitlar, qimmatli qog'ozlar, chet el valyutasi, ko'chmas mulk va hokazolar) o'z investitsiya strategiyasi asosida sug'urta kompaniyasi tomonidan sug'urtalanuvchi va ularning investitsiya tomonidan to'lanadigan sug'urta mukofotlarini ma'lum miqdorda jamlashdan iborat.

Oila a'zolari (turmush o'rtog'i va voyaga yetmagan bolalari) himoyasiga qaratilgan mahsulotlar oila boshlig'i bilan salbiy voqealar sodir bo'lgan taqdirda aralash hayot sug'urtasi alohida mashhur bo'ldi

(8.8-rasm). Yagona shartnoma doirasida uning bir necha a'zolari bir vaqtning o'zida moddiy jihatdan himoyalaniishi mumkin.

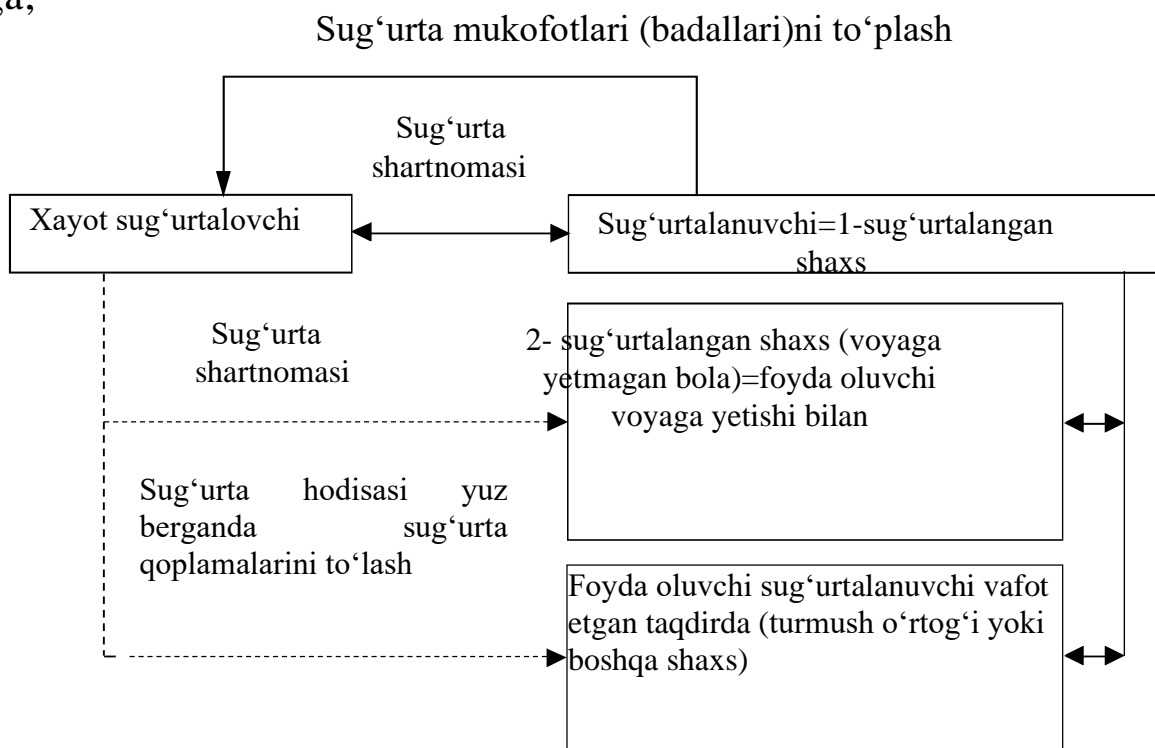
Ushbu sug'urta turining o'ziga xos xususiyatlari quyidagilardir:

1) sug'urtalangan shaxs bilan kutilmagan holatlarda (kasallik, jarohat, o'lim) uzoq muddatli moliyaviy himoya qilish, oilaning aktivlarini himoya qilish va bir vaqtning o'zida ma'lum bir vaqtga qadar jamg'armalarni yaratish;

2) jamg'arma va investitsiya daromadlarining barcha miqdori sug'urtalangan shaxs hayotini sug'urtalash shartnomasining omon qolishi muddati tugaganiga qadar benefitsiarga to'lanadi;

3) to'plangan mablag'larni investitsiyalashdan kafolatlangan daromad.

Amalda ko'pgina mamlakatlarda kompaniya va sug'urta shartnomasi muddatiga qarab, 1-4% miqdorida belgilanadigan sug'urta kompaniyalari investitsiya daromadini kafolatlash huquqiga ega;

8.8-rasm. Aralash guruh hayot sug'urtasi bo'yicha munosabatlarni tashkil etish.

1) sotib olish miqdori (*cash surrender value*) sug'urta kompaniyasi uzoq muddatli hayotni sug'urtalash shartnomasi muddatidan oldin tugatilganidan so'ng sug'urtalovchiga (yoki sug'urta shartnomasida belgilangan boshqa shaxsga) to'laydigan pul miqdori.

Sotib olish miqdori hayotni sug'urtalash shartnomasining ikkinchi yoki uchinchi yilligi munosabati bilan paydo bo'ladi;

2) aralash hayot sug'urtasi mahsulotlarining moslashuvchanligi – bu shartnoma muddatini, sug'urta mukofotlari miqdorini, sug'urta xatarlarini o'zgartirish qobiliyatini va sug'urta summasini indeksatsiya qilish imkoniyatini namoyon qiladi (inflyatsion eskirishdan himoya). Shuningdek, moliyaviy ta'tillardan foydalanish imkoniyati, agar sug'urtalanuvchi muntazam sug'urta to'lovlarini amalga oshira olmaydigan qiyin hayotiy vaziyatga tushsa, sug'urta kompaniyasiga tegishli ariza topshirganda 2 oydan 2 yilgacha bo'lgan muddatga to'lovlarni kechiktirish berilishi mumkin;

3) imtiyozli soliqqa tortish – bu sug'urtalanuvchiga soliq majburiyatlari (ijtimoiy soliq imtiyozlari)ni minimallashtirish orqali moliyaviy oqimlarini optimallashtirishga imkon beradi.

8.5. Investitsion hayot sug'urtasi

Hozirgi vaqtda O'zbekiston sug'urta bozorida bank depozit stavkalari kamayishiga, valyuta va oltin kurslari pasayishiga olib kelgan nostabil moliya bozori sharoitida investorlarning o'z jamg'armalarini saqlab qolish vositalarini izlash sababli mashhur bo'lgan investitsion hayot sug'urtasi (IHS) mahsulotlari eng xaridorgir bo'ldi.

IHS maqsadi – bu nafaqat sug'urta hodisasi (jarohat, nogironlik, o'lim) yuzaga kelishi natijasida yetkazilgan moliyaviy zararlardan mijozlarni himoya qilish va bu vaziyatda shunchaki jamg'armalar emas, balki aktivlarga investitsiya qilishdan daromad olish hisobidan ularning dastlab qo'yilgan pul mablag'larini saqlab qolish kafolati bo'lganda yuqori daromad olish darajasi (qimmatli qog'ozlar, xorijiy valyuta va boshqalar)ga ega bo'lish imkoniyati bilan ko'paytirishdir. Eng noqulay natijada sug'urtalanuvchida investitsiya qilingan mablag'lar bo'yicha daromadning yetishmasligi va dastlab investitsiya qilingan mablag'larning bahosizlanishi xavfi tug'iladi.

Ushbu sug'urta turining o'ziga xos xususiyatlari:

1) sug'urtalangan shaxs bilan kutilmagan holatlar (kasallik, jarohat, o'lim)da oilaning aktivlarini va bir vaqtning o'zida ma'lum bir vaqtga qadar jamg'armalarni yaratishni himoya qiladigan uzoq muddatli moliyaviy himoya;

2) dastlabki investitsiyalar (100%) sug'urtalovchi tomonidan ikki tarkibiy qismga bo'linadi. Ular turli investitsiya strategiyalariga ega bo'ladi: birinchi qism (jami investitsiya summasining 70-80%) kafolatlangan – sug'urtalovchi tomonidan yuksak ishonchli aktivlarga (odatda davlat qimmatli qog'ozlariga, depozitlarga) belgilangan (kafolatlangan) foiz miqdorini olish bilan investitsiya qilinadi, shartnoma oxirida investitsiya daromadlari ikkinchi qismga yo'naltirilgan miqdorda to'ldirishni ta'minlashi kerak; ikkinchi qismi (jami investitsiya summasining 20-30%) xavfli yoki investitsion – sug'urtalovchi tomonidan taklif etilayotgan agressiv vositalarning bir necha variantlari (qimmatli qog'ozlar, xorijiy valyuta, qimmatbaho metallar va boshqalar)dan tanlanadi;

3) shartnoma davomida hissaning birinchi (kafolatlangan) qismi olingan investitsion daromad summasidan kelib chiqib ko'paytirilishi mumkin, ikkinchi qismi bo'yicha daromad topish imkoniyati esa kamaytiriladi (kichikroq miqdorda investitsiya qilinadi);

4) shartnomaning amal qilish davrida investitsiya natijalari past bo'lgan taqdirda, dastlabki investitsiyalar summasini to'lash uning tugatilishi bilan kafolatlanadi;

5) investitsion daromadlar kafolati yo'q;

6) jamg'armalar va investitsion daromadlar butun miqdori sug'urtalangan shaxsning hayot sug'urtasi shartnomasi tugagunga qadar omon qolishi bilan benefitsiarga to'lanadi;

7) sug'urtalanuvchi tomonidan shartnoma muddatidan oldin bekor qilingan taqdirda, dastlabki investitsiyalarning to'liq miqdorini qaytarish uchun kafolat yo'q, chunki depozit miqdori sug'urta kompaniyasi tomonidan IHS shartnomasida belgilangan jarimalar miqdorini to'lash bilan kamayadi;

8) shartnoma muddati, sug'urta kompaniyasiga va agressiv investitsiya vositalarining taklif etilgan variantlariga qarab, 3 dan 10 yilgacha bo'lgan diapazonda bo'lishi mumkin.

Sug'urta bozorida yaqin kelajakda o'xshash, lekin ko'rinishi o'zgartirilgan, ulushli hayot sug'urtasi deb atalmish mahsulot paydo bo'lib, unda qismlar (ulushlar) bo'yicha taqsimlash riskli (investitsion) yo'nalish tomon ortadi. IHS ga qaraganda yuqoriroq daromad olish ehtimoli ortadi, bu esa qo'yilmalarning muhim qismi (dastlabki investitsiya) yo'qolishi xavfini tug'diradi. Ushbu sug'urta allaqachon mavjud sug'urta qobig'idagi investitsion mahsulotni namoyon qiladi.

Sug'urtalanuvchilar uchun kirish chegarasi pastroq bo'ladi, bu esa ko'proq mijozlarni jalb qiladi.

8.6. Ixtiyoriy hayot sug'urtasi shartnomasi xususiyatlari

Hayotni sug'urtalash shartnomasini tuzishda sug'urtalanuvchi nima sug'urta qilishini, qaysi hodisalar yuzaga kelganda u zarar uchun tovon puli olishini va uni olish uchun qanday harakatlar qilish kerakligini aniq tushunishi kerak. Ammo hayotni sug'urtalash shartnomasini tuzishdan oldin sug'urtalanuvchi quyidagilar bo'yicha qaror qabul qilishi kerak:

- 1) sug'urta sotib olish maqsadi;
- 2) sug'urta mahsulotini tanlash;
- 3) sug'urtaning amal qilish muddati;
- 4) sug'urtalovchining to'lov qobiliyati.

Sug'urta mahsulotlari nafaqat xavfli, balki jamg'arilib boriladigan bo'lgani sababli, dastlab sug'urta sotib olish maqsadi bo'yicha qaror qabul qilish kerak. Sug'urta sotib olish maqsadlari quyidagilarni o'z ichiga oladi: bu sug'urtalanuvchi yoki uning qarindoshlari bilan salbiy hodisalar (jarohat, og'ir kasallik, nogironlik, o'lim) sodir bo'lgan holatlarda moliyaviy himoya qilish; har qanday hodisa va ma'lum bir sana uchun jamg'arma yaratish; to'plangan kapital diversifikatsiyasi; kapitalni oshirish va hokozolar.

Sug'urta mahsulotini tanlash ikkinchi qadamdir. Hozirgi vaqtda sug'urta mahsulotlari chizig'i nafaqat barcha hayot sug'urtachilari uchun, balki tanlangan sug'urta kompaniyasida ham keng tarqalgan (O'zbekistonda sug'urta xizmatlarining standarti hozircha yo'q!). Afsuski, buni tajribasiz tushunish juda qiyin. Chunki har bir mahsulot nafaqat sug'urta sharoitlarida (qoplangan xavflar, sug'urta summasi va boshqalar), shuningdek, xizmat ko'rsatish (sug'urta xizmatlarining tezligi va sifati, sug'urta imtiyozlarini olish uchun raqam va hujjatlar, shifokorning ekspert xulosasini olish imkoniyati va boshqalar)da ham o'z nozik tomonlariga ega.

Keyingi qadam sug'urta shartnomasining amal qilish muddatini aniqlashdir. Bir tomondan, muddati qanchalik qisqa bo'lsa, narxi shunchalik past bo'ladi. Boshqa tomondan, prolongatsiya yoki sug'urta shartnomasining har bir yangi xulosasi bilan narx (sug'urta badali) yuqori bo'ladi yoki qoplama miqdori (sug'urta summasi) kamayadi. Shuni ham hisobga olish kerakki, agar o'tkazib yuborilgan

uzaytirish muddati yoki yangi shartnoma tuzilgan taqdirda sug'urta hodisasi ro'y bersa, u holda shaxs sog'lig'iga yoki hayotiga zarar yetkazishning boshqa moliyalashtirish manbalarini izlashga majbur bo'ladi. Bu yerda ta'kidlash kerak bo'lgan muhim nuqta – og'ir kasallik (infarkt, insult, onkologiya va hokazo tashxis) yoki nogironlik bo'lsa, har qanday sug'urta kompaniyasi shartnoma uchun unga murojaat qilganda sug'urtani rad etadi. Shunga ko'ra, uzoq muddatli hayotni sug'urtalash shartnomasini tuzish ushbu vositani sug'urta shartnomasining amal qilish muddati davomida tashxis qo'yilgan taqdirda ham moliyalashtirish manbai sifatida saqlab qolish imkonini beradi.

Qaysi shartnomani tuzish kerakligini aniqlash uchun mezon sifatidagi to'lov qobiliyati yana bir muhim qarordir. Chunki hayotni sug'urtalash dasturini tanlab, ularning yuqori daromadlari bo'yicha shartnoma tuzish bosqichiga e'tibor qaratib, sug'urtalanuvchi boshqa to'lovlarni amalga oshirishda to'lov qobiliyati yomonlashuvi bilan noqulay holatga tushishi mumkin. Kechiktirilgan to'lov va moliyaviy ta'tillar kabi opsiyalar sug'urtalanuvchiga bunday vaziyatda sug'urta faoliyatini davom ettirishda yordam berishi mumkin. Sug'urta hodisasi yuz berganda sug'urta qildiruvchi sug'urta to'loviga haqlidir.

Hayot sug'urtasi shartnomasini tuzishda shuni hisobga olish kerakki, qoplanma qanchalik keng (polis qamragan risklar ro'yxati) yoki uning qiymati qanchalik yuqori bo'lsa, sug'urtalanuvchi uchun sug'urta shunchalik qimmat bo'ladi.

Hayot sug'urtasi mahsulotlari ham individual (layoqatli jismoniy shaxslar), ham korporativ sug'urtalovchilar (tashkilotlar) tomonidan xaridorgirdir.

Individual sug'urtalanuvchilar ushbu mahsulotlardan bir qator holatlarda foydalanadi (yoki foydalanishi mumkin):

1) havaskorlik darajasida qiziqadigan mashg'ulotlar va sport bilan shug'ullanish (musobaqalarda ishtirok etmasdan);

2) sport musobaqalarida ishtirok etish uchun ruxsat olish;

3) imtiyozli shartlarda kreditni jalb qilish;

4) ommaviy madaniy va ko'ngilochar tadbirlarda ishtirok etish (masalan, sinf bilan sayohat qilish);

5) yashash muhitining yomonlashuvi (suv toshqini, tomlardan muz qatqalog'i yoki muz tomchilari tushishi, kasallik soni ortishi va boshqalar) sharoitidan kelib chiqqan holda, oila moddiy xarajatlarini qoplash uchun sug'urta kompaniyasi zaxiralariga ruxsat olish istagi;

6) MTS (majburiy tibbiy sug'urta) polisi bilan taqdim etiladigan tibbiy xizmatlar miqdori va sifatini kamaytirish, jarohat, zaharlanish yoki og'ir kasallik natijasida salomatligi yomonlashgan taqdirda to'liq yuqori sifatli tibbiy xizmat olish istagi.

Tashkilotlar (korporativ sug'urtalanuvchi) hayotni sug'urtalash shartnomalarini quyidagi maqsadlarda tuzishadi:

1) xodimlar uchun ijtimoiy paketni kengaytirish orqali xodimlarni boshqarish;

2) kompaniyaning biznes obro'sini ko'tarish;

3) sanoat jarohati va zaharlanish bo'yicha yo'qotishlarni bartaraf etish jarayonida mehnat inspeksiyasi va sud organlari tomonidan ularga nisbatan xolis munosabat;

4) korxonada foydasini va uni soliqqa tortish maqsadlarida xarajatlarni optimallashtirishni boshqarish;

5) xodimlarni tashkilotda uzoq vaqt ishlashga rag'batlantirish, shuningdek, ularning tajribasini yosh mutaxassislariga o'tkazish imkoniyati va boshqalar.

Zamonaviy iqtisodiy rivojlanish va yashash muhiti holati sharoitida (atrof-muhit, maishiy, sanoat va boshqa sharoitlar), biz kelajagimizni bashorat qila olmaymiz, ammo biz salbiy hodisalarga tayyor bo'lishimiz kerak.

Xavfli komponent (xavfli, aralash, kombinatsiyalangan) bilan hayot sug'urtasi shartnomasini tanlagan taqdirda, sug'urtalanuvchi xulosa chiqarish bosqichidayoq sug'urta faoliyati qanday oqibatlarga olib kelishi va sug'urta kompaniyasi sug'urta to'lovini rad etishi mumkinligi haqida aniq tushunishi kerak, ya'ni gap alohida shartlar va cheklolar haqida ketmoqda. Sug'urtalovchi quyidagi hollarda to'lovni rad etish huquqiga ega:

- agar sug'urtalanuvchi unga ataylab yolg'on yoki to'liq bo'lmagan ma'lumotlarni taqdim etgan bo'lsa;

- agar to'lov bo'yicha da'vo sug'urtalanuvchining xavfli kasbga ega bo'lishi bilan bog'liq sabablarga ko'ra kelib chiqsa;

- o'ziga zarar yetkazishda, shuningdek, ichkilikbozlik yoki giyohvand moddalarni iste'mol qilish holatlarida;

- agar sug'urtalanuvchi sug'urta shartnomasini tuzish vaqtida qoplamaga kiritilgan kasallik tashxisiga ega bo'lsa va u bundan xabardor bo'lsa;

- sug'urtalangan shaxs o'z joniga qasd qilgan taqdirda.

Hayotni sugʻurtalash shartnomasining maxsus shartlariga yana quyidagilarni kiritish lozim:

- kutish davri, yaʼni maʼlum bir riskni sugʻurtalash kuchga kira boshlagan paytda (riskni kiritish). Ilgari, maʼlum bir vaqtdan soʻng (kompaniyaga qarab 90-180 kun) kuchga kiradigan ogʻir kasalliklarni sugʻurtalash xavfi boʻyicha misol keltirildi;

- franshiza mavjudligi. Franshiza bilan hayotni sugʻurta qilish shartnomasini tuzish deganda, qanday zarar miqdori yuzaga kelishi bilan sugʻurta kompaniyasining javobgarligi sugʻurtalanuvchiga sugʻurta qoplamasini toʻlashni vujudga keltirishi tushunilishi kerak. Koʻpincha bu opsiya baxtsiz hodisalardan sugʻurtalash shartnomalarida ishlatiladi;

- sugʻurtalangan shaxsni sogʻligʻining haqiqiy holatini baholash uchun tibbiy koʻrikdan oʻtkazish (bu odatda shaxsni katta summada sugʻurta qilingan taqdirda amalga oshiriladi);

- xavfni oʻchirish. Masalan, sugʻurta kompaniyalari amaliyotida ogʻir kasallik xavfi 65 yoshda *avtomatik ravishda oʻchiriladi*.

Alohida xavfni yoki ularning hosil boʻlgan kombinatsiyasini (bir nechta xavflarni) sugʻurta qilish koʻpincha qutili, yaʼni oldindan tayyorlangan mahsulotlar shartnomalarida qoʻllaniladi. Shartnomalar paketiga faqat sugʻurtalanuvchi, sugʻurtalangan shaxs va benefitsiarning familiyasi, ismi, otasining ismi, pasport maʼlumotlarini kiritish qoladi. Biroq sugʻurta kompaniyasiga murojaat qilganda, sugʻurtalanuvchi taqdim etilgan roʻyxatdan qaysi xavflarni va ularni qanday narxda qoplashni mustaqil ravishda tanlagan klassik shartnoma tuzish mumkin.

8.7. Ixtiyoriy hayot sugʻurtasi soligʻi

Sugʻurtadan kelib chiqadigan jismoniy shaxs daromadlarini soliqqa tortish ijtimoiy ahamiyatli sugʻurta turlarini ragʻbatlantirishga va asossiz soliq imtiyozlarini olish imkoniyatini bostirishga qaratilgan. Bu vazifalar nomutanosibligi soliq solish qoidalarini qiyinlashtiradi va quyidagi jihatlarni diqqat bilan oʻrganilishini talab qiladi:

- 1) sugʻurta toʻlovlarining soliq solinadigan daromadga qoʻshilishi;
- 2) sugʻurta xarajatlariga ijtimoiy ajratmalar berish;
- 3) sugʻurta shartnomalari boʻyicha soliq bazasini aniqlashning oʻziga xos xususiyatlari;

4) uzoq muddatli jamg'arib boriladigan hayot sug'urtasi shartnomasi bo'yicha shaxsiy daromad solig'i bo'yicha ijtimoiy soliq imtiyozlari olinganligi munosabati bilan ilgari to'lanmagan (yoki qaytarilgan) soliqni tiklash.

Amaldagi qonunchilikka muvofiq jismoniy shaxslarning daromadlariga quyidagilar kiradi:

1. O'zbekistondagi manbalardan:

- sug'urta hodisasi yuz berganida sug'urta to'lovlari, shu jumladan davriy sug'urta to'lovlari (rentalar, annuitetlar);

- sug'urtalovchining investitsiya daromadlaridagi ishtiroki bilan bog'liq to'lovlar;

- O'zbekistonda uning alohida bo'linmasi faoliyati munosabati bilan O'zbekistondagi tashkilotlardan yoki chet el tashkilotidan olingan qaytarib olish summalari;

2. O'zbekistondan tashqaridagi manbalardan:

- sug'urta hodisasi sodir bo'lganda soliq solish maqsadida daromad tarkibida xorijiy tashkilotdan olingan sug'urta to'lovlari, sug'urtalangan shaxs uchun sug'urtalovchining hech qanday sug'urta badallari yo'q.

Shaxsiy sug'urta shartnomalari bo'yicha soliq bazasini belgilash xususiyatlarini ajratamiz (8.2-jadval).

8.2-jadval

Shaxsiy sug'urta shartnomalari bo'yicha soliq bazasini belgilash xususiyatlari

Shartnoma turi	Sug'urta to'lovlariga shaxsiy daromad solig'i solinmaydigan shartlar	Sug'urta to'lovlariga shaxsiy daromad solig'i solinadigan soliq bazasi va shartlar
Ixtiyoriy hayot sug'urtasi (sug'urta mukofotlari soliq to'lovchi tomonidan to'lanadi) (O'R SK 378-m. 15-b.)	To'lov sug'urtalangan shaxsning ma'lum bir yoshga yoki muddatga omon qolishi bilan bog'liq; to'lov oddiy rentabellik miqdoriga ko'paytirilgan badallar miqdoridan oshmaydi: $SV \leq (VZ + \sum VZi \times R/100)$	Agar $SV \leq (VZ + \sum VZi \times R/100)$ bo'lsa, u holda $NB = SV - (VZ + \sum VZi \times R/100)$
		Shartnoma muddatidan oldin bekor qilingan taqdirda* va jismoniy shaxslarga sug'urta qoidalari va shartnoma shartlariga muvofiq pul (to'lov) summasini qaytarish: $NB = (D - VZ) + VZ1$
Ixtiyoriy shaxsiy sug'urta	Shartnomada sug'urtalangan	Shartnomada sanatoriya-

(O‘R SK 378-m. 15-b.)	shaxslarning o‘limi, sog‘liqlariga zarar yetishi, tibbiy xarajatlarini qoplash holatlarida to‘lovlar ko‘zda tutilgan	kurort yo‘llanmalari narxini to‘lash ko‘zda tutilgan
Tashkilot yoki yakka tartibdagi tadbirkordan sug‘urta mukofotlari to‘lanadigan shaxsiy sug‘urta shartnomasi	Majburiy sug‘urta, ixtiyoriy shaxsiy sug‘urta yoki ixtiyoriy pensiya sug‘urtasi shartnomalari bo‘yicha badallar va to‘lovlar	NB=0
	Sanator-kurort davolash xarajatlarini to‘lash holatida to‘lovlar	NB=SV

* Tomonlarning xohish-irodasidan tashqari sabablarga ko‘ra sug‘urta shartnomasini bekor qilish hollari bundan mustasno.

O‘zbekiston Respublikasi soliq kodeksining qoidalari jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig‘idan faqat sug‘urta to‘lovlari bo‘yicha ozod qilishni nazarda tutadi. Sug‘urtalanuvchi (benefitsiar) boshqa to‘lovlarni, xususan, ixtiyoriy hayot sug‘urtasi shartnomalari bo‘yicha to‘plangan investitsiya daromadlari summalarini olsa, soliqdan ozod qilish ko‘zda tutilmagan.

Shaxsiy sug‘urta shartnomalari bo‘yicha soliqqa tortiladigan daromadlar 12% li stavka bo‘yicha soliqqa tortiladi. Soliq agenti vazifasini bajaruvchi sug‘urta kompaniyasi tomonidan soliq to‘lovchiga to‘langan har qanday mablag‘lar (sug‘urta to‘lovi yoki sotib olish summasi) hisobiga ushlab qolinadi. Ushlab qolingani soliq summasi esa to‘lov summasining 50% dan oshmasligi kerak. Jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig‘ini ushlab qolish mumkin bo‘lmasa, sug‘urta kompaniyasi soliq davri tugagan kundan boshlab, bir oydan kechiktirmay soliq miqdorini ushlab qolish imkonsizligi haqida ro‘yxatdan o‘tgan joyida O‘zbekiston Respublikasi soliq oranlariga xabar berishi shart.

Nazorat savollari:

1. Hayotni sug‘urtalash dasturlarining qanday turlari mavjud?
2. Hayot sug‘urtasi shartnomasining asosiy qoidalari haqida ma‘lumot bering.
3. Riskli hayot sug‘urtasi mazmunini ochib bering.

4. Jamg'arib boriladigan hayot sug'urtasi shartlari va elementlarini aniqlang.
5. Aralash hayot sug'urtasining iqtisodiy mazmuni nimadan iborat?
6. Investitsion hayot sug'urtasi maqsadini aniqlang.
7. Investitsion hayot sug'urtasi xususiyatlarini ochib bering.
8. Ixtiyoriy hayot sug'urtasi shartnomasini tuzish tartibini (bosqichma-bosqich) sanab bering.
9. Shaxsiy va jamoaviy hayot sug'urtasi shartnomalari nimalardan iborat?
10. Ixtiyoriy hayot sug'urtasini soliqqa tortish sxemasini tushuntiring.
11. O'zbekiston qonunchiligida hayot sug'urtasini rag'batlantirish maqsadida qanday soliq preferensiyalari (imtiyozlar) belgilangan?

IX BOB. PENSIYA SUG'URTASI

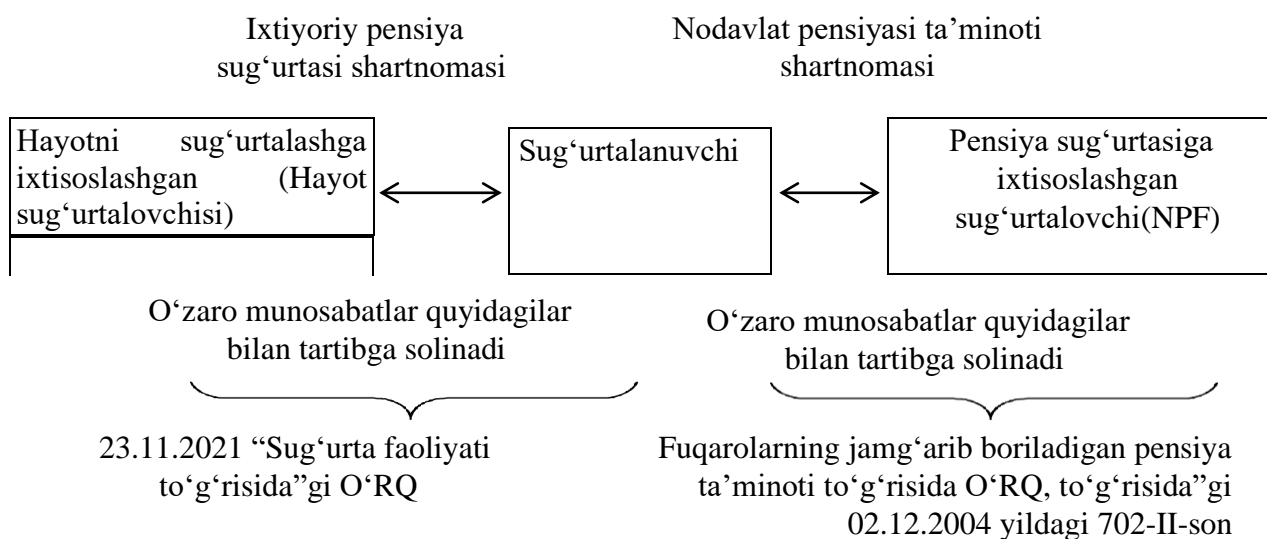
9.1. Pensiya sug'urtasi tushunchasi va turlari

Pensiya sug'urtasi uzoq muddatli hayotni sug'urtalash turlaridan biri bo'lib, majburiy va ixtiyoriyga bo'linadi. Ixtiyoriy pensiya sug'urtasi – bu jismoniy shaxslar uchun keksalikda o'zlarini ta'minlash uchun mustaqil ravishda qo'shimcha jamg'armalarni shakllantirish imkoniyatidir. Majburiy pensiya sug'urtasi davlat tomonidan tashkil etiladi.

Ixtiyoriy pensiya sug'urtasi – pul munosabatlari tizimini sug'urtalovchi va sug'urta qildiruvchi (benefitsiar) o'rtasida tuziladi. Uning maqsadi muayyan sana (pensiya yoshi) tomonidan maqsadli jamg'armalarni yaratishga yordam berishdir. Ko'pincha ushbu munosabatlar shakli majburiy pensiya sug'urtasi va ta'minotiga qo'shimcha hisoblanadi.

Belgilangan amaliyotga ko'ra ikkita shartnomadan kamida bittasini tuzish orqali maqsadli pensiya jamg'armalarini yaratish mumkin (9.1-rasm):

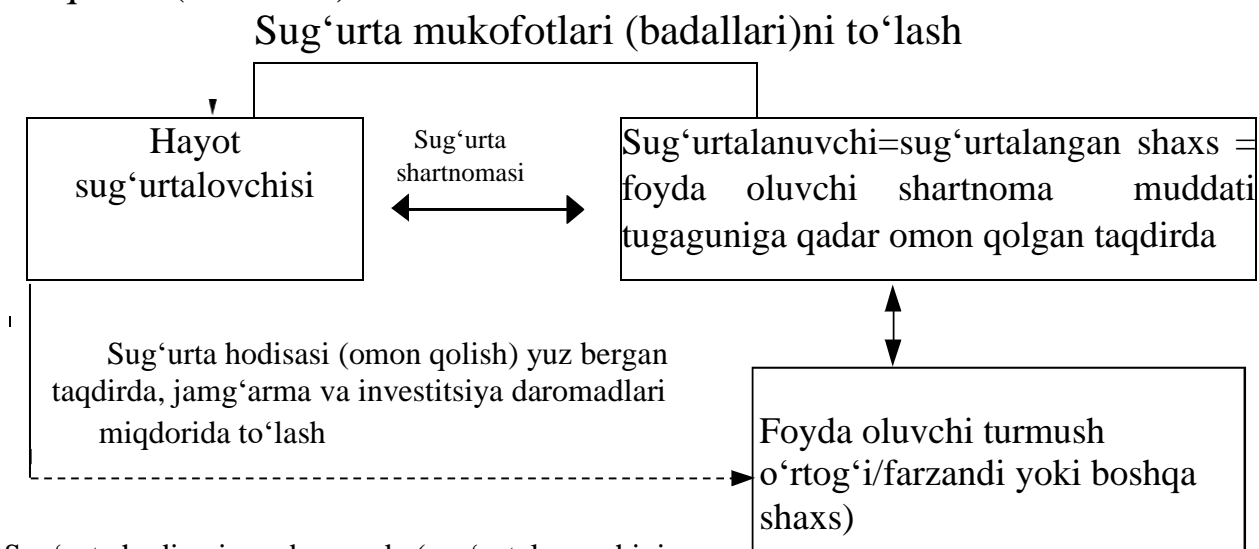
- hayotni sug'urtalashga ixtisoslashgan sug'urta kompaniyasi bilan tuzilgan pensiya sug'urtasi shartnomasi;
- sug'urtalovchi vazifasini bajaruvchi nodavlat pensiya jamg'armasi (NPF) bilan tuzilgan nodavlat pensiya ta'minoti shartnomasi.

- O'R FK ning "Sug'urta" 52-bobi.

9.1-rasm. Sug'urtalanuvchining ixtiyoriy pensiya sug'urtasi va nodavlat pensiya ta'minoti bo'yicha munosabatlarning o'ziga xos xususiyatlari.

Pensiya sug'urtasi shartnomasi shartlariga ko'ra, sug'urta qildiruvchi ham qobiliyatli shaxs, ham sug'urta kompaniyasiga badallar to'laydigan yuridik shaxs bo'lishi mumkin. Jismoniy shaxslar esa sug'urtalangan shaxslar yoki benefitsiarlardir. Ixtiyoriy pensiya sug'urtasi shartnomasini tuzish bo'yicha hayot sug'urtalovchisi va sug'urta qildiruvchi o'rtasidagi munosabatlarni tashkil etishni ko'rib chiqamiz (9.2-rasm).

Sug'urta hodisasi yuz berganda (sug'urtalanuvchining o'limi) to'langan badallar va ortiqcha investitsiya daromadlari miqdorida sug'urta qoplamasini to'lash

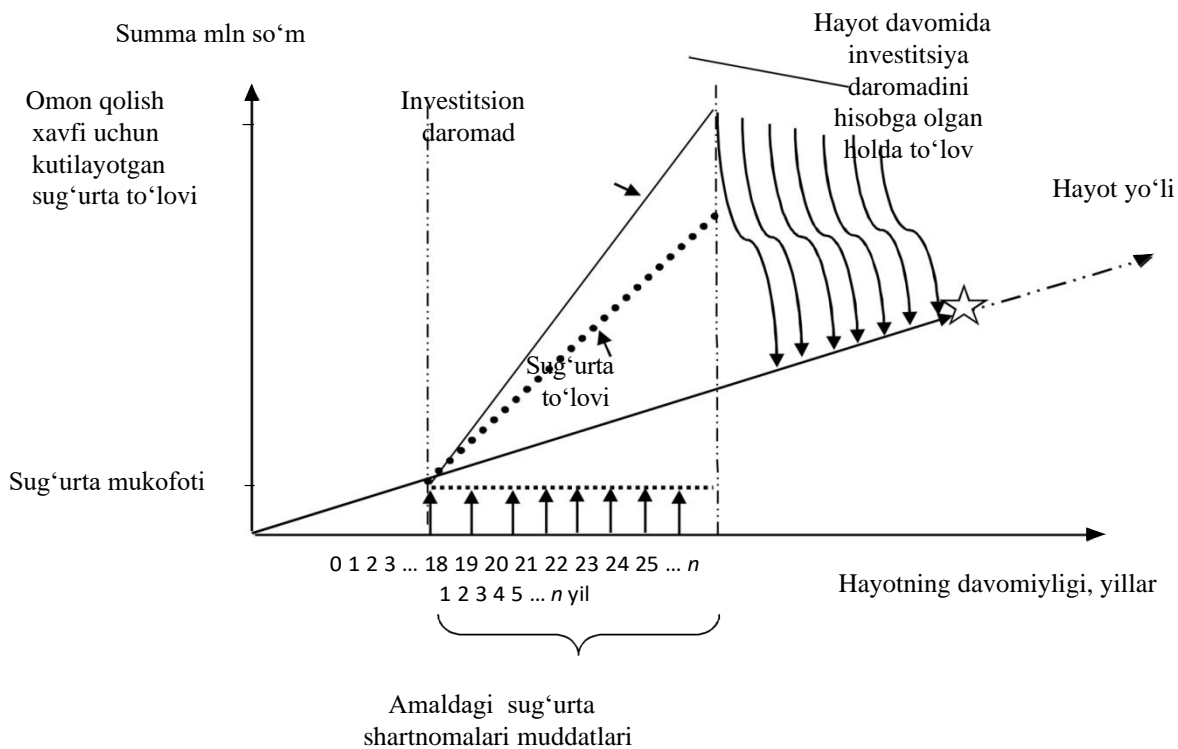
9.2-rasm. Ixtiyoriy pensiya sug'urtasi bo'yicha o'zaro munosabatlarni tashkil etish.

Ixtiyoriy pensiya hayotini sug'urtalash bozori quyidagi standartlashtirilgan mahsulotlardan iborat:

1. *Doimiy renta to'lash bilan ixtiyoriy pensiya hayotini sug'urtalash mahsulotlari* mijozga umrbod renta to'lashni kafolatlaydi, sug'urta shartnomasida ko'rsatilgan yoshdan boshlab. Odatda, bunday mahsulotlar renta to'lovlarining kafolatlangan muddatini ta'minlash imkoniyatini beradi. Bu shuni anglatadiki, sug'urtalangan shaxs rentani to'lash davrida vafot etgan taqdirda, benefitsiar ma'lum bir davr uchun davriy to'lovlarni qabul qilishni davom ettiradi. Misol uchun, kafolatlangan muddat 10 yil bo'lsa, sug'urta kompaniyasi sug'urtalanuvchi tirik yoki yo'qligidan qat'iy nazar, ular boshlangan paytdan boshlab 10 yil davomida benefitsiarlarga davriy to'lovlarni amalga oshiradi (9.3-rasm).

2. *Oilaviy pensiya sug'urtasi mahsulotlari* ikki yoki undan ortiq sug'urtalangan shaxslar uchun bitta sug'urta polisidan foydalanishga imkon beradi, ularning har biri davriy to'lovlarning belgilangan

miqdoriga ega. Bunday mahsulotlarning asosiy afzalligi bir sug'urtalangan shaxs vafot etgan taqdirda boshqasi tomonidan umrbod rentani meros qilib olish imkoniyatidir.

9.3-rasm. Ixtiyoriy pensiya sug'urtasi shartnomasining xususiyatlari.

3. *Meros qilib olinadigan kafolatlangan umrbod rentaga ega pensiya sug'urtasi mahsulotlari annuitetni shartnomada ko'rsatilgan muddat davomida doimiy daromad keltiradigan merosxo'r vositaga aylantiradi. Boshqacha qilib aytganda, birinchi sug'urtalanuvchining o'limida renta ikkinchisiga, ikkinchisining o'limida uchinchisiga va hokazolarga shartnomada ko'rsatilgan muddatga o'tadi.*

Ixtiyoriy sug'urtani tanlashda hisob-kitoblar miqdori nafaqat tanlangan dasturga, balki boshqa bir qator omillarga ham bog'liqligini yodda tutish kerak:

- shaxsning yoshi;
- uning jinsi, odatda, ayollar uchun badallar miqdori erkaklar uchun badallar miqdoridan oshadi;
- qo'yilgan mablag'lar summalari;
- ixtiyoriy sug'urta shartnomasi tuzilganidan to to'lovlar boshlangunga qadar o'tgan yillar soni qancha ko'p bo'lsa, pensiya miqdori shuncha yuqori bo'ladi.

9.2. Ixtiyoriy pensiya sug'urtasi shartnomasining xususiyatlari

Pensiya sug'urtasi shartnomalari o'ziga xos xususiyatlarga ega. Birinchidan, mo'ljallangan maqsad, ya'ni sug'urtalanuvchi (benefitsiar) sug'urta to'lovlarini pensiya yoshidan oldin olmaydi.

Ikkinchidan, shartnomaning moslashuvchan shartlari shartnomani individual istak va ehtiyojlarga moslashtirish imkoniyatini anglatadi, ya'ni:

- sug'urta kompaniyasiga har oyda, har chorakda yoki har yili to'lovlarni amalga oshirish;

- badallarni to'lash muddati: besh, o'n yil yoki boshqa davr bo'lishi mumkin;

- o'zingiz uchun yoki pensiya oladigan yaqiningiz uchun (masalan, oila a'zosi) badallarni o'tkazish;

- to'lov davrining dolzarbligini aniqlash: pensiya ma'lum bir vaqt ichida yoki umrbod to'lanadi;

- pensiya davrini aniqlash, ya'ni benefitsiar qaysi yoshdan boshlab pensiya oladi;

- pensiya jamg'armalarini meros qilib olish: sug'urtalanuvchi vafot etgandan so'ng, barcha to'plangan mablag'lar merosxo'rlarga bir martalik to'lov shaklida o'tkazilishi yoki pensiya shaklida to'lanishi mumkin.

Uchinchidan, pension hayotni sug'urtalash mahsulotlari ko'p jihatdan hayotni sug'urtalashning jamg'arib boriladigan mahsulotlariga o'xshaydi, shuning uchun sug'urta polisini sotib olayotganda mijozga investitsiya daromadlarining minimal darajasi ham kafolatlanadi. Shartnoma bo'yicha investitsiya daromadi shartnomaning butun muddati davomida, shu jumladan annuitetni to'lash muddati davomida sof mukofot miqdori uchun hisoblanadi, ya'ni shartnoma bo'yicha to'planish muddati qancha ko'p bo'lsa (shartnoma tuzish va annuitetni to'lash boshlanishi o'rtasidagi davr), mijozga davriy to'lovlar miqdori sug'urta polisida ko'rsatilgan yoshga yetganda shunchalik ta'sirchan bo'ladi.

To'rtinchidan, shartnoma bo'yicha benefitsiar o'z foydasiga shartnoma tuzgan jismoniy shaxsning o'zi bo'lsa, quyidagi to'lovlarni amalga oshirish mumkin: pensiyalar, bir martalik pensiya nafaqalari, to'lov summalari.

Beshinchidan, soliqqa tortishning maxsus shartlari mavjud, buning natijasida sug'urtaga bo'lgan qiziqish jismoniy shaxslar

tomonidan ham, yuridik shaxslar tomonidan ham asta-sekin o'sib bormoqda.

9.3. Ixtiyoriy pensiya sug'urtasini soliqqa tortish

Ixtiyoriy pensiya sug'urtasi shartnomalari bo'yicha sug'urta mukofotlaridan shaxsiy daromad solig'ini ushlab qolishda qonunchilik bunday to'lovlarni moliyalashtirish manbai nuqtai nazaridan ko'rib chiqadi:

1) agar badallar jismoniy shaxs tomonidan o'zi yoki uchinchi shaxs: ota-onalar, bolalar, aka-uka, opa-singillar, nabiralar, bobolar, buvilar uchun to'langan bo'lsa, to'lovlar daromad solig'ini ushlab qolish uchun asos bo'ladi, chunki ular shaxsiy daromad solig'ini hisoblashda allaqachon hisobga olingan daromatlardan olinadi;

2) agar badallar korporativ dasturlar bo'yicha tashkilot mablag'lari hisobidan amalga oshirilsa, ya'ni ish beruvchi xodim uchun badallarni o'tkazganda, to'lovlar soliqqa tortiladi. Bunday holda, soliqlar soliq agentlari sifatida ishlaydigan NPF yoki sug'urta kompaniyasi tomonidan to'lanadi. Shunday qilib, daromad solig'idan tushgan summa mijozning shaxsiy jamg'arma hisob varag'iga o'tkaziladi.

Sug'urta to'lovlari bo'yicha shaxsiy daromad solig'i quyidagicha undiriladi:

1. Jismoniy shaxs tomonidan uning foydasiga tuzilgan shartnoma bo'yicha to'lov olingan taqdirda:

a) O'zbekiston Respublikasi qonunchiligiga muvofiq pensiya bazalari boshlanganidan keyin olinadigan bo'lsa, soliqqa tortilmaydi;

b) shartnoma muddatidan oldin bekor qilingan va jismoniy shaxslarga muvofiq pul (sotib olish) summasini qaytargan taqdirda sug'urta qoidalari va shartnoma shartlariga muvofiq soliqqa tortiladi;

2. Badallari boshqa shaxslar tomonidan soliq to'lovchi uchun to'langan shartnomalar bo'yicha to'lovlarni qabul qilgan taqdirda (masalan, ish beruvchi tashkilotlar tomonidan), soliq agenti nodavlat pensiya sug'urta shartnomalari bo'yicha to'lanadigan pensiya summalaridan shaxsiy daromad solig'i summalarini ushlab qolishi shart.

3. Vafot etgan sug'urtalangan shaxsning qonuniy vorislariga summalar to'langan taqdirda individual shaxsiy hisobning maxsus

qismida qayd etilgan pensiya jamg'armalaridan shaxsiy daromad solig'i soliqqa tortilmaydi.

Nazorat savollari:

1. Pensiya sug'urtasi nima?
2. Pensiya sug'urtasi hayotni sug'urtalashning boshqa turlaridan qanday farq qiladi?
3. Kim pensiya sug'urtasi uchun sug'urtalovchi sifatida harakat qilishi mumkin?
4. Pensiya sug'urtasi va pensiya ta'minoti o'rtasidagi farq nima?
5. Ushbu sug'urta turi uchun O'zbekiston Federatsiyasi soliq kodeksida qanday soliq imtiyozlari belgilangan?

X BOB. BAXTSIZ HODISALAR VA KASALLIKLARDAN SUG‘URTALASH

10.1. Baxtsiz hodisalar va kasalliklardan sug‘urtalash tushunchasi va turlari

Baxtsiz hodisa deganda sug‘urta davrida sug‘urtalanuvchi organizmiga turli xil tashqi omillarning (mexanik, termal, kimyoviy va boshqalarning) sug‘urtalangan shaxsning irodasiga qarshi sodir bo‘lgan tan jarohatlari (tirik to‘qimalarning tuzilishi va organlarning anatomik yaxlitligi shikastlanishi), sug‘urtalanuvchi organizmining fiziologik funksiyalarining buzilishi yoki uning o‘limiga olib kelgan paytdagi jismoniy holati tushuniladi.

Baxtsiz hodisalarga tashqi omillar ta’sirida kelib chiqadigan holatlar (portlash, kuyish, muzlash, cho‘kish, elektr toki, yashin urishi, quyosh urishi va boshqalar) kiradi:

- bosqinchilar yoki hayvonlar (shu jumladan sudralib yuruvchilar)ning hujumi;
- sug‘urtalangan shaxsga biron-bir predmetning tushishi;
- sug‘urtalanuvchining o‘zini tushishi;
- kimyoviy va biologik moddalar bilan zaharlanish;
- transport vositalari harakati paytida yoki ularning avariya paytida mashinalar, mexanizmlar, ishlab chiqarish vositalari, barcha turdagi asboblardan foydalanganda olingan shikastlanishlar.

Shartnoma tuzilayotganda sug‘urtalanuvchi sug‘urta xavflarining bir yoki bir necha turini tanlashi mumkin, ularning ro‘yxati quyidagi hodisalarni o‘z ichiga oladi:

1) shikast yetishi xavfi – bu sug‘urtalanuvchining sug‘urta davrida baxtsiz hodisa natijasida olgan shikastlanishi (tan jarohati);

2) vaqtinchalik mehnatga layoqatlilikni yo‘qotish xavfi – sug‘urta davrida tashxis qo‘yilgan baxtsiz hodisa va (yoki) kasallik natijasida sug‘urtalanuvchining umumiy ish qobiliyatini vaqtincha yo‘qotishi;

3) doimiy mehnatga layoqatlilikni qisman yo‘qotish xavfi – bu sug‘urtalangan shaxsning sug‘urta davrida baxtsiz hodisa natijasida sodir bo‘lgan, sug‘urta davrida yoki ushbu baxtsiz hodisa sodir bo‘lganidan bir yil o‘tgach yuzaga kelgan umumiy mehnatga layoqatlilikning qisman doimiy yo‘qotishi;

4) doimiy mehnatga layoqatlilikni to'liq yo'qotish xavfi – bu sug'urtalangan shaxsning sug'urta davrida baxtsiz hodisa natijasida sodir bo'lgan, sug'urta davrida yoki ushbu baxtsiz hodisa sodir bo'lganidan bir yil o'tgach yuzaga kelgan umumiy mehnatga layoqatlilikning to'liq doimiy yo'qotishi;

5) I, II guruh nogironligi xavfi – sug'urta davrida sodir bo'lgan, sug'urta davrida yoki ushbu hodisa sodir bo'lganidan bir yil o'tgach ushbu kasallik tashxisi qo'yilgan baxtsiz hodisa yoki kasallik natijasida sug'urtalanuvchiga I, II guruh nogironligini belgilash;

6) kasbiy mehnat qobiliyatini yo'qotish xavfi – yuqoridagi voqealarning sodir bo'lishi natijasida yuzaga kelgan ma'lum darajada kasbiy mehnat qobiliyatini yo'qotish;

7) gospitalizatsiya xavfi – sug'urtalanuvchini baxtsiz hodisa yoki kasallik natijasida gospitalizatsiya qilish;

8) jarrohlik amaliyotini o'tkazish xavfi – sug'urtalanuvchida baxtsiz hodisa yoki kasallik natijasida jarrohlik amaliyotini o'tkazish;

9) baxtsiz hodisa yoki kasallik natijasida o'lim xavfi – sug'urtalanuvchining baxtsiz hodisa yoki kasallik natijasida sug'urta muddati davomida ushbu baxtsiz hodisa yoki kasallik sodir bo'lgandan keyin bir yil o'tgach sodir bo'lgan o'limi;

10) YTH natijasida o'lim xavfi – sug'urtalanuvchining sug'urta muddati davomida sodir bo'lgan yo'l-transport hodisasi natijasida sug'urta muddati davomida sodir bo'lgan o'limi va boshqalar.

Shuni esda tutish kerakki, sug'urta bilan qoplanadigan xavflar soni qanchalik ko'p bo'lsa, polisning narxi shunchalik yuqori bo'ladi va bunday hodisalar yuz berganda yaxshi himoya qilinadi.

Sug'urta shartnomasini tuzish to'g'risida qaror qabul qilish uchun sug'urtalovchi sug'urta qildiruvchi tomonidan sug'urtaga qabul qilingan xavf darajasini baholashga imkon beruvchi hujjatlar va ma'lumotlarni taqdim etishni talab qilishga haqlidir.

Baxtsiz hodisalardan sug'urta shartnomalari turli mezonlarga muvofiq tasniflanishi mumkin:

1) sug'urtalangan shaxslar soniga ko'ra:

- individual;

- guruhli (bir necha kishi).

2) sug'urta davri bo'yicha:

- bir kun, bir hafta, bir oyni qamrab olishi mumkin bo'lgan qisqa muddatga (masalan, musobaqa davri uchun; safar davri uchun);

- uzoqroq muddatga, odatda bir yildan oshmaydi.

Uzoq muddatga shartnoma tuzishda amaliyotda shaxsiy sug'urtaning boshqa turlari (hayot sug'urtasi, tibbiy sug'urta) bilan birgalikdagi kombinatsiyasi rivoj topgan;

3) sug'urtalanuvchi turi bo'yicha:

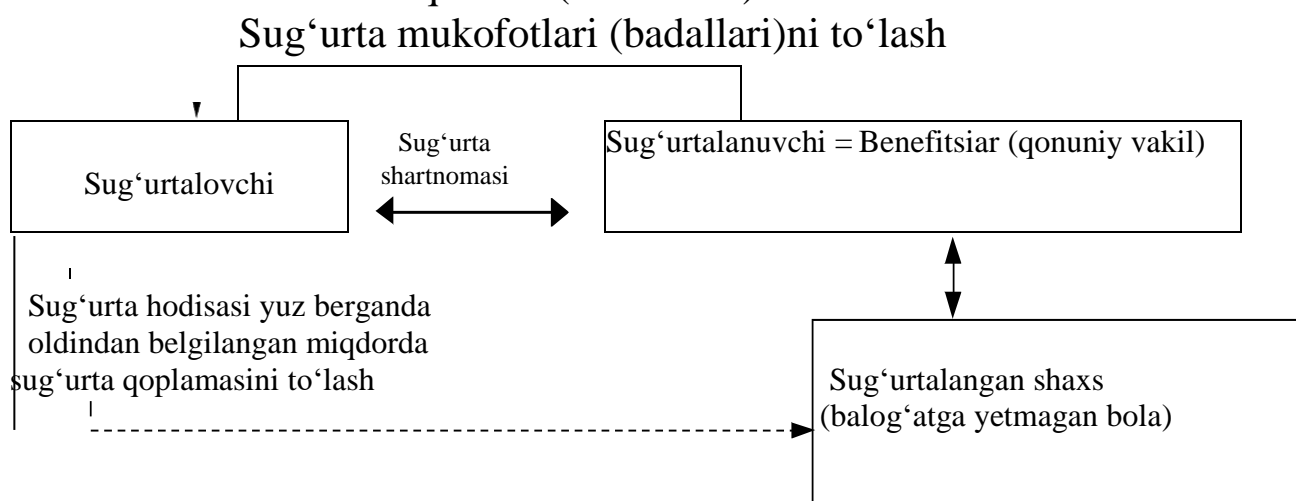
- individual;

- korporativ;

- aralash, bunda tashkilot va jismoniy shaxs bir vaqtning o'zida sug'urtalanuvchi bo'ladi.

O'zbekistonda ushbu sug'urta turining mashhurligi otalarning bolalarini sport bilan tanishtirish va ularni musobaqalarda ishtirok etishga da'vat qilish istagining kuchiga ega. O'z navbatida, sport tadbirlari tashkilotchilari ishtirokchilarning xavfsizligiga bo'lgan talablarni, shu jumladan, sug'urta yoki tadbirda ishtirok etish natijasida hayoti, sog'lig'i yoki mehnatga layoqati uchun javobgarlikni bo'yniga olish bo'yicha ishtirokchi (yoki balog'atga yetmagan shaxs ishtirok etgan taqdirda qonuniy vakili)ning tilxati mavjudligiga bo'lgan talablarni oshirdi.

Sug'urtalanuvchi va sug'urta kompaniyasi o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni tasavvur qilamiz (10.1-rasm).

10.1-rasm. Baxtsiz hodisalardan ixtiyoriy sug'urtalash bo'yicha munosabatlarni tashkil etish.

10.2. Baxtsiz hodisalar va kasalliklardan ixtiyoriy sug'urtalash shartnomasining asosiy qoidalari

Har qanday sug'urta shartnomasi singari, ushbu shartnomada ham asosiy qoidalar mavjud: predmet, ishtirokchilar, sug'urta xavflari ro'yxati, sug'urta tarifi, istisnolar ro'yxati, tomonlarning huquqlari,

majburiyatlari va boshqalar. Bundan tashqari shartnoma qo‘shimcha shartlarni ham o‘z ichiga olib, ularga quyidagilar kiradi:

- amaliyotda ko‘pgina mamlakatlarda shikastlanishning turlari, darajasi va lokalizatsiyasi, uning tabiati, shuningdek, bunday zarar tashxisi qo‘yilgan taqdirda sug‘urta to‘lovi foizi ko‘rsatilgan sug‘urta to‘lovlari jadvali (8-jadval);

- xavf turiga qarab bir nechta jadvallar taqdim etilishi mumkin (shikastlanish xavfi, gospitalizatsiya xavfi va boshqalar);

- xavf bo‘yicha sug‘urta to‘lovining chegarasi ko‘rsatilishi mumkin (masalan, to‘lovlar summasi shikastlanish xavfi bo‘yicha sug‘urta summasining 75% idan oshmasligi mumkin);

- shartnomada franshiza mavjudligi to‘g‘risidagi qo‘shimcha band bo‘lishi mumkin (shartli yoki shartsiz). Shartnomada bunday band bo‘lgan taqdirda shuni tushunish lozimki, sug‘urta to‘lovi miqdori shartsiz franshiza summasiga kamaytirilishi mumkin yoki sug‘urta puli miqdori sug‘urta shartnomasida belgilangan shartli chegirib tashlanadigan summadan kam bo‘lsa, to‘lov bo‘lmasligi mumkin.

10.1-jadval

Sug‘urta to‘lovlari jadvali (travmatik shikastlanishda)

№ t/b	Shikastlanish nomi	Sug‘urta summasidan to‘lovlar, %
Bosh jarohatlari		
1	Boshning ochiq jarohati (boshning soch qismi, yuz), shu jumladan tishlangan, tikishni talab qiladigan a) 7 kundan 14 kungacha davolanish davrlari uchun; b) 14 kundan 21 kungacha davolanish davrlari uchun; v) 21 kundan ortiq davolanish davrlari uchun.	2 4 6
2	Bosh suyagi kamarining yopiq sinishi	15
3	Bosh kamari suyaklarining tashqi plastinkasining sinishi, tikish ochilishi	5
4	Bosh suyagi asosining yopiq sinishi	20
5	Bosh suyagi kamari va asosining yopiq sinishi	25
6	Burun suyaklarining siljishsiz sinishi	2
7	Burun suyaklarining siljishli sinishi	5
Bo‘yin jarohatlari		
32	Bo‘yinning ochiq jarohati, shu jumladan tishlangan, tikish tushgan a) 7 kundan 14 kungacha davolanish davrlari uchun; b) 14 kundan 21 kungacha davolanish davrlari uchun; v) 21 kundan ortiq davolanish davrlari uchun.	2 4 6
33	Bo‘g‘iz va traxeyani tegib o‘tadigan (jarohatlaydigan) ochiq jarohat	10
Tizza yoki boldir jarohatlari		

127	To'piq suyagi sinishi a) ikkita to'piqning sinishi.	5 10
128	Tizza ko'zining chiqishi (odatdagi chiqishdan tashqari)	3
129	Tizza bo'g'imi chiqishi	5
130	Menisk jarohati (meniskopatiyadan tashqari)	10
Boshqa jarohatlar		
218	Agar sug'urta shartnomasining amal qilish muddati davomida sug'urtalangan shaxs bilan sodir bo'lgan har qanday sug'urta hodisasi ushbu jadvalda nazarda tutilmagan bo'lsa, lekin jami 15 kundan ortiq vaqt davomida vaqtincha mehnatga layoqatni yo'qotishga olib keladigan bo'lsa, unda bir martalik nafaqa to'lanadi.	2

10.3. Chet elga chiqadigan sayyohlar sug'urtasi

Sayyohlar sug'urtasi odatda turistik agentlikda rasmiylashtiriladi. Ammo turistik agentlik ko'pincha tashabbusli turoperatoridan tayyor paket sotib oladi, unga esa sug'urta ham kiradi. Shu bois sug'urtalovchilar bilan ishlash turoperatorning hamkorlari xizmatlar yetkazib beruvchilari bilan o'zaro ta'sir turlaridan biridir.

Sug'urta kompaniyasining ishonchligini baholash uchun turoperator uni ushbu yo'nalishda hamkorlik qilish (jo'natish) uchun tanlashda sug'urta kompaniyasining litsenziyasi borligiga ishonch hosil qilishi kerak. Sug'urta turlaridan birining litsenziyasida chet elga ketayotgan fuqarolarning hayoti va sog'lig'i sug'urtasi bo'lishi kerak. Agar litsenziya bo'lmasa, unda qayta sug'urta shartnomasi yoki agentlik shartnomasi bo'lishi kerak.

Sayyoh chet elda bo'lganida nafaqat davolanish va tibbiy xizmat uchun, balki qo'shimcha transport va evakuatsiya xizmatlari, viza muammolarini hal qilish va h.k. uchun anchagina mablag' kerak bo'lib qoladi, lekin sayyohda bu mablag' bo'lmasligi mumkin. Ushbu muammolarning barchasini assistans deb nomlangan servis kompaniyasi hal qiladi. Assistans – sug'urta shartnomasiga xizmat ko'rsatish bo'lib, uning asosiy vazifalari: kafolatlar, malakali mutaxassislar yordamini olish imkoniyatini ta'minlash, yordam ko'rsatishni ta'minlash.

Chet elga chiqadiganlar uchun polis, u bo'yicha xavflarga qarshi himoya amalga oshiriladi. Bu sayohat paytida o'zini himoya qilish uchun yagona yo'l emas, albatta. Klassik tibbiy sug'urtadan tashqari xavflarning boshqa turlarini o'z ichiga olishi mumkin (ketmaslik, bagajni yo'qotish va h.k.). Vizasiz mamlakatlar haqida gapiradigan

bo'lsak ham, tibbiy sug'urta odatda kirish hujjatlari to'plamida majburiydir. Bunday sug'urta bo'yicha sug'urta summasi shifokor tomonidan yozib beriladigan dorilar, shifoxonada davolanish, kasalxonaga yoki yashash joyiga jabrlanuvchini transportirovka qilish (ikkinchisi – mezbon mamlakatda yoki agar zarur tibbiy yordam ko'rsatish imkoniyati yo'q bo'lgan taqdirda kasalxonada qolish xarajatlari sug'urta shartnomasida belgilangan limitdan oshishi mumkin).

Ushbu turdagi sug'urta uchun sug'urta hodisasi bo'lib polis amal qilish hududida to'satdan kasal bo'lish tan olinadi. Bunday holda, voqea sug'urta shartnomasini tuzish paytida ma'lum bo'lgan surunkali kasalliklar va sug'urtalangan shaxs ilgari bo'lgan kasalliklar bilan bog'liq bo'lsa (sug'urtalangan shaxs ular bo'yicha davolanmagan bo'lsa ham), sug'urta qilingan deb tan olinmaydi. Bu qoida har qanday kasallik, shu jumladan, yurak-tomir kasalliklari uchun ham taalluqli. Bunda ma'lum bir mantiq bor, chunki sug'urta mohiyati – vujudga kelishini oldindan bilish qiyin bo'lgan xavflardan himoya qilishdir.

Qonunchilikka muvofiq, sug'urta chet elda sayyohlar xavfsizligini ta'minlashning asosiy yo'lidir. Turistik xavflarni sug'urtali qoplashning ikki turi mavjud:

1. Kompensatsion. Sayyoh barcha xarajatlarni o'zi to'laydi, so'ngra mamlakatga qaytib kelgach, hisobot hujjatlarini sug'urtalovchiga taqdim etadi. U o'z navbatida barcha tasdiqlangan xarajatlarni qoplaydi. Sug'urtaning ushbu shakli sug'urtalangan shaxsning barcha kutilmagan holatlar uchun shaxsiy mablag'lari borligini anglatadi. Bunday holat har doim ham emas.

2. Servisli. Sug'urtalovchi kompaniya sayyohlarni qo'llab-quvvatlashga ixtisoslashgan xorijiy sug'urta kompaniyalari bilan shartnomalar tuzadi va sug'urta hodisasi bilan bog'liq xarajatlarni bevosita qoplaydi. Shubhasiz, ushbu turdagi sug'urta polisda ko'rsatilgan telefon raqamiga qo'ng'iroq qilishi va sug'urta summasi doirasida kerakli yordamni olishi kerak bo'lgan sayyoh uchun ancha qulaydir.

Sug'urta polisi qiymatining asosiy tarkibiy qismlari:

- safar davomiyligi;
- polis amal qilish hududi (ya'ni polis faoliyat ko'rsatadigan mamlakat);
- sug'urtalangan shaxsning yoshi, agar so'z tibbiy sug'urta haqida boradigan bo'lsa (bolalar va qariyalar uchun stavkalar odatda

yuqori), polisning narxiga bir qator xavflar va sug'urta summasining miqdori ham ta'sir qiladi.

Ko'pgina mamlakatlar uchun (shu jumladan, Shengen mamlakatlari uchun ham) tibbiy sug'urtaning standart qiymati – 30 ming yevro (bunday turistik sug'urta narxi kuniga 0,5 dan 2 yevrogacha bo'ladi); istisnolar – Amerika, Kanada, Yaponiyada chet elga chiqadiganlar sug'urtasini qoplash summasi 50 ming AQSH dollaridan kam bo'lmasligi kerak.

Sug'urta kompaniyalari odatda sayyohlar sug'urtasining standart dasturlarini taklif etishadi, lekin shu bilan birga ba'zilar polisga qo'shimcha xavf va shartlarni qo'shish imkoniyatini taqdim qiladi. Bundan tashqari, sug'urtalovchilardan kompleksli taklifning keng tarqalgan varianti – majburiy sug'urtaga qo'shimcha sug'urtani, ya'ni baxtsiz hodisadan sug'urtalash tibbiy polisini qo'shishdir. Polis muddatlari va amal qilish joyiga ham e'tibor berish lozim. Sug'urta qoidalariga ko'ra, agar uni sotib olish paytida sayyoh chet elda (aynan sug'urta hududida) bo'lsa, polis qonuniy kuchga ega emas deb topiladi. Shu tariqa uni safar davomida emas, safardan oldin sotib olish kerak. Bundan tashqari, polis faqat unda ko'rsatilgan mamlakatdagina kuchga ega. Agar hujjatda bitta mamlakat ko'rsatilgan bo'lsa, u faqat o'sha hududda, agar bir nechta mamlakat ko'rsatilgan bo'lsa, ularning har birida kuchga ega bo'ladi. Agar Shengen zonasining faqat bitta mamlakati ko'rsatilgan bo'lsa, polis butun Shengen zonasida amal qilaveradi.

Nazorat savollari:

1. Baxtsiz hodisalardan sug'urtalash orqali qanday xavflar qoplanadi?
2. Baxtsiz hodisalardan sug'urtalash shartnomasini tuzishda nimalarga e'tibor berish kerak?
3. Sug'urtalanuvchi shartnoma tuzish uchun sug'urta kompaniyasiga qanday hujjatlarni taqdim etishi kerak?
4. Baxtsiz hodisalardan sug'urtalash shartnomasining o'ziga xos xususiyatlari nimada?
5. Baxtsiz hodisalardan sug'urtalash shartnomasi soliq imtiyozlariga to'g'ri keladimi?
6. Chet elga chiquvchi sayyohlarni sug'urtalashni ta'riflang.

XI BOB. TIBBIY SUG‘URTA

11.1. Majburiy tibbiy sug‘urta

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 2-avgustdagi PQ-4412-son “O‘zbekiston Respublikasining sug‘urta bozorini isloh qilish va uning jadal rivojlanishini ta‘minlash chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qaroriga asosan Sirdaryo viloyatida 2020-yildan boshlab “davolangan holat” uchun tibbiy xizmatlar to‘lovi mexanizmini va “jon boshi normativi” asosida moliyalashtirish tizimi metodologiyasini, shuningdek, 2021-yildan boshlab majburiy tibbiy sug‘urta tizimini tajriba-sinov tarzida joriy etishni nazarda tutuvchi normativ-huquqiy hujjatlar loyihalarini Vazirlar Mahkamasiga kiritilishi belgilangan. Majburiy tibbiy sug‘urta Resublikamizda mavjud emasligini inobatga olib xorijiy mamlakatlardagi umumiy tajribalar haqida qisqacha to‘xtalib o‘tamiz

Mamlakat aholisini ijtimoiy himoya qilishning muhim shartlaridan biri o‘z fuqarolariga zarur tibbiy yordam ko‘rsatishdir. O‘z vaqtida tibbiy aralashuvni olishga imkon beradigan sog‘liqni saqlash xizmatlari tibbiy sug‘urtaga asoslangan. Davlat sug‘urta hodisalari yuz berganda, o‘z fuqarolariga va boshqa shaxslarga odamlar sog‘lig‘ini qo‘llab-quvvatlaydigan yetarli xizmatlar qatoriga ega bo‘lgan majburiy tibbiy sug‘urta (MTS) olish imkoniyatini beradi. O‘zbekiston Respublikasida tibbiy sug‘urta xozirgi kunda ixtiyoriy sug‘urta hisoblanadi. Kelajakda rivojlangan mamlakatlar tajribasini hisobga olgan holda MTS mamlakatimizda joriy qilinishi mumkin.

Tibbiy sug‘urta (TS) tibbiy xizmatlarning minimal zarur ro‘yxatini taqdim etadi, bu sug‘urta polisiga ega bo‘lgan har bir kishiga shoshilinch tibbiy yordam, poliklinikalar, uyda tibbiy yordam va hokazolardan foydalanish huquqini kafolatlaydi.

Kafolatlangan tibbiy yordam polis mavjudligi bilan tasdiqlanadi. Ushbu hujjatni tibbiy sug‘urta kompaniyasidan u bilan tegishli shartnoma imzolanganidan so‘ng olish mumkin. Ushbu hujjatlarni TS tizimida berish deyarli barcha shaxslarga, shu jumladan:

- mamlakat fuqarolari (ishlaydigan va ishlamaydigan aholi);
- O‘zbekistonda vaqtincha yoki doimiy yashagan fuqarolar;
- fuqaroligi bo‘lmagan shaxslar;
- qochqinlarga nisbatan amalga oshiriladi.

Polisning amal qilish muddati sug'urtalangan sug'urta shartnomasida belgilangan bo'ladi. Vaqtinchalik yashovchilar, shu jumladan qochqinlar uchun polisning amal qilish muddati mamlakat ichida belgilangan muddat bilan cheklangan.

TS tizimidagi sug'urta qildiruvchi tushunchasi sug'urta kim uchun amalga oshirilganiga qarab farq qilishi mumkin. Demak, ishlamaydigan aholi sug'urtalanayotgan bo'lsa, mahalla fuqarolar yig'ini va homiylar tamonidan ham amalga oshirilishi mumkin.

Sog'liqni saqlash faoliyati sug'urta tizimining asosiy qoidalari qonun bilan belgilanadi. Polis O'zbekiston Respublikasining butun hududini qamrab oladi. Tibbiy muassasalar tibbiy sug'urta doirasida bepul xizmatlarni taqdim etishdan bosh tortgan taqdirda, sug'urta kompaniyasining joylashgan joyiga shikoyat berishga ruxsat beriladi.

TS polisi quyidagi tibbiy yordam turlarining mavjudligini ta'minlashi mumkin:

- shoshilinch tibbiy yordam;
- poliklinikalarda ambulator davolash, shu jumladan diagnostika muolajalari va tibbiy ko'riklardan o'tish;
- statsionar davolanish, sog'likni saqlash uchun shoshilinch kasalxonaga yotqizish, tug'ruq paytida va surunkali kasalliklarning kuchayishida.

Tibbiy polis kasalliklarni maxsus uskunalar yordamida aniqlash imkoniyatini beradi. Hujjat egasi agar ko'rsatmalar mavjud bo'lsa, rehabilitatsiya, profilaktika va sog'liqni saqlash tadbirlarining ishtirokchisiga aylanishi mumkin. Aholining imtiyozli toifalari uchun polis dori-darmonlarni bepul olish huquqini tasdiqlash uchun zarur. Bundan tashqari, TS hujjati egalari muntazam emlash va flyuorografik tekshiruvdan o'tish huquqiga ega. TS polisining mavjudligi asosiy tibbiy xizmatlarni aholiga taqdim etadi.

Tibbiy sug'urta tizimida sug'urtalangan fuqarolar mo'ljallashi mumkin bo'lgan bepul tibbiy yordam asosiy dasturga kiritilgan. TS tizimi orqali yordam mavjud bo'lgan kasalliklar ro'yxati juda keng. Bunga quyidagi sug'urta hodisalari kiritilishi mumkin:

- homiladorlik, tug'ish, bola parvarishi;
- yuqumli va bakterial kasalliklar;
- endokrin tizim kasalliklari;
- ovqat hazm qilish organlari bilan bog'liq muammolar;
- quloq, ko'z kasalliklari;

- xromosoma anomaliyalari natijasida kelib chiqadigan kasalliklar;
- tanadagi immunitet kuchlarining kamayishi;
- zaharlanish;
- asab tizimi kasalliklari;
- boshqa sug'urta holatlari.

Bepul yordam olish huquqi O'zbekiston Respublikasi qonunchiligi bilan tartibga solinadi.

11.2. Ixtiyoriy tibbiy sug'urta

Ixtiyoriy tibbiy sug'urta (ITS) – bu shaxsiy sug'urta turi bo'lib, unda fuqaro shartnoma tuzgan sug'urta kompaniyasi hisobidan majburiy tibbiy sug'urtaga qo'shimcha tibbiy xizmatlar ko'rsatiladi.

Tibbiy sug'urta ob'ekti – sug'urtalangan shaxsning sog'lig'i yoki sug'urtalangan shaxsning ahvoli buzilganligi sababli sug'urta hodisasi yuz berganda tibbiy va dori-darmon yordami va boshqa xizmatlarni tashkil etish hamda taqdim etish uchun to'lov bilan bog'liq mulkiy manfaatlardir. Bunday xizmatlarni tashkil etish va ko'rsatishni, shuningdek hayot uchun xavfli yoki sog'liq uchun tahdid darajasini kamaytiradigan va sug'urta kompaniyasining ITS dasturida nazarda tutilgan darajada sug'urta shartnomasida ko'rsatilgan tartibda va shartlarda ularni bartaraf etadigan profilaktika choralari talab qilish.

ITS sohasidagi sug'urta munosabatlarining ajralmas ishtirokchilari bo'lgan sub'ektlarning tarkibini ko'rib chiqamiz, ularning xarakteristikasi quyidagi jadvalda aks etgan(11.1-jadval).

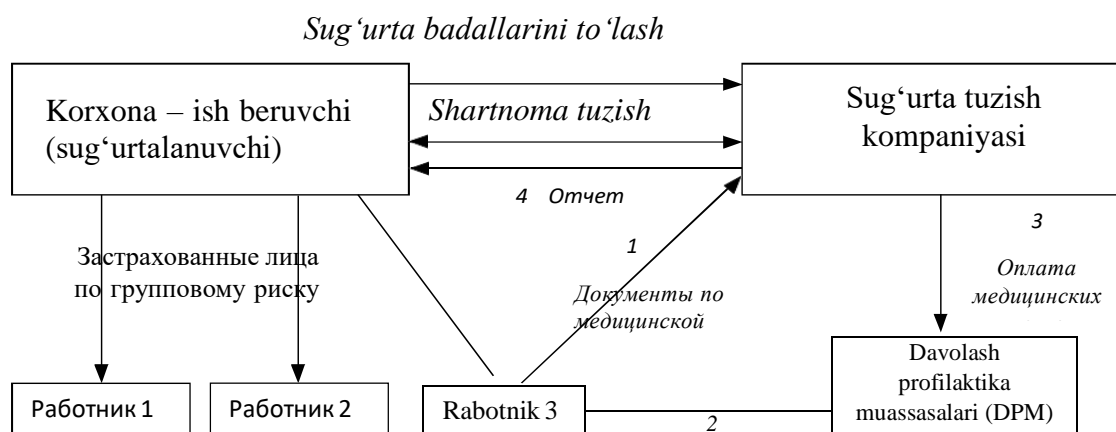
11.1-jadval

Ixtiyoriy tibbiy sug'urta sub'ektlari

Sub'ekt	Xarakteristika
Sug'urtalanuvchi	Sug'urta kompaniyasi bilan shartnoma tuzgan layoqatli (fuqarolarning manfaatlarini ifodalovchi) jismoniy yoki yuridik shaxs
Sug'urtalangan shaxs	Hayoti, sog'lig'i va mehnatga layoqati sug'urta himoyasi ob'ekti bo'lgan shaxs. Ba'zida sug'urtalanuvchi va sug'urtalangan shaxs bir xil tushunchalardir
Sug'urta tibbiy kompaniyasi (STK)	Tibbiy sug'urta sohasida tadbirkorlik faoliyatini amalga oshiruvchi va tegishli litsenziya olgan yuridik shaxs. STK boshqa faoliyatni amalga oshirish huquqiga ega emas (tibbiy sug'urta bo'yicha faoliyat bundan

	mustasno), lekin bir vaqtning o'zida majburiy va ixtiyoriy tibbiy sug'urtani amalga oshirish huquqiga ega
Tibbiy tashkilot, davolash-profilaktika muassasasi (DPM)	Tibbiy faoliyatni amalga oshiruvchi va ITS sohasidagi faoliyatni amalga oshirish huquqiga ega bo'lgan tibbiy tashkilotlar reestriga kiritilgan muassasa
Ekspertlar	Sug'urta kompaniyasiga ekspert yoki konsalting xizmatlarini ko'rsatuvchi yuridik shaxslar yoki yakka tartibdagi tadbirkorlar

Sug'urtalangan shaxslar soniga ko'ra individual va guruhli ITS farqlanadi. Sug'urtalovchining turiga ko'ra, personal va korporativ ITSni ajratish zarurdir. Korporativ ITSni amalga oshirish tartibini ko'rsataylik (11.1-rasm).

11.1-rasm. Ixtiyoriy tibbiy sug'urta bo'yicha o'zaro munosabatlar tashkiloti.

Sug'urta bozorida ixtiyoriy tibbiy sug'urtaning (ITS) paydo bo'lishi turli toifadagi jismoniy va yuridik shaxslar – sug'urta xizmatlari iste'molchilari o'rtasida tegishli talabga, shuningdek quyidagi xususiyatlarga bog'liq:

1) inson hayoti davomida kasallik xavfining boshlanish davriyligi;

2) Rossiya fuqarolariga tibbiy yordam turlari, hajmi va shartlarini belgilaydigan asosiy majburiy tibbiy sug'urta dasturining cheklovlari;

3) nafaqat tibbiy xizmatlarni olish, balki tibbiy muassasada yuqori darajadagi xizmat ko'rsatish kafolatini olish imkoniyatlari.

ITS bo'yicha sug'urta holatlari quyidagilardir:

- sug'urtalangan shaxsning sug'urta shartnomasi muddati davomida tibbiy yoki boshqa tashkilotga sug'urta shartnomasida nazarda tutilgan yoki sug'urtalovchi tomonidan ITS dasturida nazarda tutilgan tibbiy xizmatlarni, tibbiy va dori-darmon yordamini tashkil etish hamda taqdim etish bo'yicha. Shuningdek, ITS dasturida nazarda tutilgan profilaktika tadbirlarini o'tkazish, hayot yoki sog'liq uchun xavfli tahdidlar darajasini kamaytirish va ularni yo'q qilish uchun murojaati;

- sug'urta shartnomasi amal qilish muddati davomida sug'urtalangan shaxs sog'lig'i yoki ahvoli yomonlashuvi munosabati bilan ITS dasturida nazarda tutilgan bunday xizmatlarni talab etadigan boshqa xizmatlarni (transportirovka, dori-darmonlarni yetkazib berish, qarovchi xizmatlari, tibbiy hujjatlarni rasmiylashtirish va berish bo'yicha xizmatlar) tashkil etish va ko'rsatish zaruratining yuzaga kelishi.

11.3. Ixtiyoriy tibbiy sug'urta shartnomasining o'ziga xos xususiyatlari

ITS shartnomasining o'ziga xos xususiyatlariga quyidagi shartlar kiradi:

1. Sug'urta summasining miqdori sug'urta shartnomasi va ITS dasturida ko'zda tutilgan tibbiy hamda boshqa xizmatlarning kutilayotgan ro'yxati, narxidan kelib chiqqan holda sug'urtalovchi va sug'urtalanuvchining kelishuvi bilan belgilanadi. Sug'urta shartnomasida sug'urta summolari quyidagicha belgilanishi mumkin:

- barcha sug'urtalanuvchining ITS dasturlari uchun yagona umumiy sug'urta summasi, bir nechta sug'urtalangan shaxslarni davolashda ko'rsatiladigan tibbiy xizmatlar miqdori belgilangan yagona umumiy sug'urta summasidan oshmasligi kerak;

- muayyan sug'urtalangan shaxs uchun sug'urta shartnomasida nazarda tutilgan har bir ITS dasturi uchun alohida sug'urta summolari;

- ITS dasturining muayyan sug'urtalangan shaxs uchun sug'urta shartnomasida nazarda tutilgan qismi uchun jami sug'urta summasi va ushbu sug'urtalangan shaxs uchun sug'urta shartnomasida nazarda tutilgan boshqa ITS dasturlari uchun alohida sug'urta summolari.

2. Sug'urta shartnomasida sug'urtalovchining javobgarligini cheklash, ayrim kasalliklar, sharoitlar yoki ularning turli xil kombinatsiyalari uchun tibbiy va boshqa xizmatlarning ayrim turlari

uchun sug'urta to'lovlari miqdorini cheklash mumkin. Javobgarlik chegaralari pul yoki natural shaklida, ya'ni tibbiy xizmatlarning miqdoriy ko'rsatkichlari – muolajalar, yotoq kunlari va boshqalar bilan belgilanishi mumkin.

3. Sug'urta mukofoti xavf darajasiga ta'sir etuvchi omillar hamda boshqa sug'urta shartlarini hisobga oluvchi koeffitsientlar yordamida asosiy sug'urta stavkalari asosida belgilangan tarif stavkalariga muvofiq belgilanadi.

4. Sug'urta mukofoti sug'urta shartnomasida belgilangan tartibda va muddatlarda bir yo'la yoki bo'lib-bo'lib to'lanishi mumkin. Agar shartnomada to'lovni to'lash nazarda tutilgan bo'lsa, muntazam sug'urta mukofotlarini belgilangan muddatlarda to'lamaslik oqibatlari shartnoma bilan belgilanishi mumkin. Sug'urtalovchi tomonidan sug'urta shartnomasida nazarda tutilgan muddatlarda muntazam badallar to'lanmagan taqdirda, sug'urtalovchi sug'urta javobgarligi miqdorini, sug'urta summasi yoki sug'urta mukofotining to'langan qismiga muvofiq sug'urta qildiruvchi bilan kelishilgan holda ko'rsatiladigan xizmatlar ro'yxatini kamaytirish yoki sug'urta shartnomasini muddatidan oldin bekor qilish huquqiga ega.

Nazorat savollari:

1. MTS ga ta'rif bering.
2. MTS tizimidagi sug'urta holatlariga nimalar kiradi?
3. ITS ga ta'rif bering.
4. ITS sub'ektlarini sanab bering va xarakteristikasini ayting.
5. Korporativ ITS tartibi qanday?
6. ITS shartnomasining maxsus shartlariga nimalar kiradi.
7. ITS bo'yicha qaysi soliq preferensiyalari amal qiladi?

XII BOB. MULK SUG'URTASI

12.1. Mulk sug'urtasining iqtisodiy mazmuni

Amaldagi qonunchilikka muvofiq mulkni sug'urtalash – bu shartnomalarni tuzish va bajarish jarayoni bo'lib, bularda sug'urtalovchi ma'lum mukofot evaziga sug'urta hodisasi yuz berganda sug'urtalanuvchiga (benefitsiarga) sug'urtalovchining mol-mulkiga yoki boshqa mulkiy manfaatlariga yetkazilgan zararlarni qoplash majburiyatini oladi.

Mulk sug'urtasi – sug'urta sohasi bo'lib, unda sug'urta munosabatlarining ob'ekti turli xil mulk va mulkka nisbatan mulkiy manfaatlaridir.

Mulk – bu narsalar, moddiy boyliklar (shu jumladan pul, qimmatli qog'ozlar), jismoniy yoki yuridik shaxs mulkiga tegishli, xo'jalik yurituvda yoki operativ boshqaruvida bo'lgan narsalarni olish uchun mulkiy huquqlar to'plamidir.

Sug'urta ob'ekti sug'urta qilinishi mumkin bo'lgan moddiy aktivlar: binolar, qishloq xo'jalik ekinlari hosili, uy-ro'zg'or mulki, avtomobillar.

Mulk sug'urtasining iqtisodiy mazmuni uning ishtirokchilariga zarar yetkazish natijasida vujudga kelgan zararni qoplash uchun mo'ljallangan maxsus sug'urta fondini tashkil etishdan iborat. Mulkni sug'urtalashda sug'urtalovchilar mulk egalari, shuningdek sug'urtalangan mulkka nisbatan mulkiy manfaatlariga ega bo'lgan boshqa jismoniy va yuridik shaxslar – ijara, mas'uliyatli saqlash, tashish va boshqalar bo'lishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasining fuqarolik kodeksiga binoan mulkni sug'urtalash shartnomasi bo'yicha quyidagi mulkiy manfaatlar sug'urta qilinishi mumkin:

1) muayyan mulkning yo'qolish (nobud bo'lish), kamomad yoki buzilish xavfi;

2) boshqa shaxslarning mol-mulkiga zarar yetkazilishi natijasida kelib chiqadigan majburiyatlar uchun javobgarlik xavfi;

3) tadbirkor nazoratidan tashqari holatlar tufayli tadbirkorning raqobatchilari tomonidan o'z majburiyatlarini buzganligi yoki ushbu shartlarning o'zgarishi tufayli tadbirkorlik faoliyatidan yo'qotish xavfi.

Sug'urta summasi – bu sug'urtalovchi shartnoma bo'yicha javobgar bo'lgan summadir.

Sug'urta qiymati mulkning eskirishdan tashqari tiklanish qiymati hisoblanadi. Sug'urta qiymati va sug'urta summasi nisbati uchun talablar mavjud:

1) sug'urta summasi sug'urta qiymatidan yuqorida belgilansa, sug'urtalovchi sug'urta summasini sug'urta qiymati summasigacha (sug'urta mukofotining mutanosib ravishda kamaytirilishi bilan) zudlik bilan kamaytirishni talab qilishi kerak. Qonunga binoan sug'urta shartnomasi sug'urta summasining mulkning haqiqiy qiymatidan oshadigan qismida bekor qilinadi, sug'urta mukofotining ortiqcha qismi esa qaytarilmaydi.

2) sug'urta summasi sug'urta qiymatidan pastga belgilansa, bu holat *qisman* deb nomlanadi. Uning mohiyati shundaki, sug'urtalanuvchi sug'urta shartnomasini mulkning to'liq qiymati uchun emas, balki uning bir qismi uchun tuzadi. Ushbu tamoyil proporsional sug'urta deb ham ataladi.

Qisman qilingan taqdirda, har qanday zarar sug'urta summasi va sug'urta qiymati o'rtasidagi nisbatni hisobga oladigan nisbatda to'lanadi. Ob'ekt bir vaqt mobaynida bir xil xavfqa qarshi sug'urtalangan, lekin barcha shartnomalar bo'yicha summalar miqdori sug'urta qiymatini oshgan bo'lsa, ikki tomonlama sug'urta bo'lishi mumkin. Bunday sug'urta qonuniy taqiqlangan.

Sug'urta maqsadlarida mulkni unga tegishli bo'lgan xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning turlari bo'yicha tasniflash odatiy holdir. Sanoat korxonalari, qishloq xo'jaligi korxonalari mulki, fuqarolar mulki mavjuddir.

Mulk sug'urtasi shartnomalari odatda bir yil muddatga tuziladi. Shartli ravishda ushbu qisqa vaqt mobaynida sug'urta riskining xatti-harakatlarida keskin tebranishlar bo'lmaydi (masalan, texnologiyada o'zgarishlar bo'lmaydi) deb taxmin qilinadi.

Mulk sug'urtasi sug'urtalovchining zararining bir qismini qoplashda ishtirok etish imkoniyatini nazarda tutadi:

1) sug'urtalanuvchi har qanday zararining ma'lum bir foizini o'z zimmasiga oladi;

2) franshiza – bu sug'urta shartnomasi bilan belgilanadigan, sug'urtalovchi tomonidan qoplab bo'lmaydigan zarar summasidir. Ma'lumki, shartsiz va shartli franshizalar mavjud. Mulkni sug'urtalashda shartsiz franshizadan foydalanilganda sug'urta to'voni sug'urta summasi ichidagi zarar miqdorida, franshizani chegirib tashlangan holda to'lanadi. Shartli franshizadan foydalanilganda zarar

uning doirasida qoplanmaydi, lekin undan oshib ketganda sug'urta summasi doirasida to'liq hajmda qoplanishi lozim.

Zararlar qoplanadi:

- sug'urtalangan mol-mulk zarar ko'rgan taqdirda sug'urta summasi doirasida sug'urta kuni samarali narxlarda zarar ko'rgan mol-mulkni tiklash (ta'mirlash) qiymati miqdorida;

- barcha sug'urtalangan mol-mulk to'liq nobud bo'lganda (yo'qotilganda) yaroqli, lekin sug'urta summasidan yuqori bo'lmagan shikastlangan qismlarni chegirib tashlagan holda, sug'urta hodisasi yuz bergan vaqtda yo'qotilgan mol-mulkning haqiqiy qiymatiga teng miqdorda qoplanadi.

12.2. Sug'urtalovchilarning mulkini sug'urtalashda ishlatiladigan sug'urta javobgarligi tizimlari

Mulkni sug'urtalashning asosiy xususiyati shundaki, zarar, o'lim (yo'q qilish) yoki mol-mulkni yo'qotish faktining bayonoti sug'urtalovchining sug'urta qoplamasini to'lash majburiyatlari uchun hali asos emas. Buning uchun sug'urta qildiruvchida zarar, o'lim yoki mol-mulkni yo'qotishning iqtisodiy va huquqiy oqibatlari bo'lishi kerak.

Mulk sug'urtasida hisobga olingan oqibat – bu sug'urta amalga oshiriladigan mulkiy manfaat bo'lgan zarardir.

Sug'urta qoplamasi – bu zararni qisman qoplash bo'lib, u sug'urta qildiruvchining yoki uchinchi shaxsning sug'urtalangan mulkiga bevosita zarar yetkazish miqdoridan oshmasligi kerak.

Sug'urta sug'urtalovchi tomonidan yaratilgan sug'urta mablag'lari hisobiga sug'urtalovchini asossiz boyitish manbai bo'lib xizmat qila olmaydi. Mol-mulk sug'urtasi qoidalarida ko'rsatilgan me'yor asosida sug'urtalovchilar sug'urta qoplamasini to'lash uchun quyidagi sug'urta javobgarligi tizimlaridan foydalanadilar (12.1-jadval).

12.1-jadval

Sug'urtalovchilarning mulk sug'urtasida ishlatiladigan sug'urta javobgarligi tizimlari

Sug'urta ta'minoti tizimi	Sug'urta qoplamasini to'lash shartlari
Proporsional (ulushbay) javobgarlik tizimi	Sug'urta qoplamasi zarar (yo'qotish)ning shartnoma bo'yicha sug'urtalangan summasi mulkning

	<p>sug'urtalangan qiymatiga nisbatan shunday qismi miqdorida to'lanadi. Bu yerda qisman manfaat sug'urtalanadi:</p> $SQ = \frac{FU \times S}{DS}$
Haqiqiy qiymat tizimi	<p>Haqiqiy qiymat (bozor qiymati) bo'yicha mulk sug'urtasi qilingan taqdirda, sug'urta qoplamasining miqdori shartnoma tuzilgan sanadagi mol-mulkning haqiqiy qiymati sifatida aniqlanadi. Sug'urta qoplamasi zarar miqdoriga teng, ammo mulkning eskirishi olib tashlanadi. Bu yerda to'liq manfaat sug'urtalanadi.</p>
Birinchi xavf tizimi	<p>Ushbu tizim zarar miqdorida, ammo sug'urta summasi doirasida sug'urta qoplamasini to'lashni ta'minlaydi. Ushbu tizimga ko'ra, sug'urta summasi ichidagi barcha zarar (birinchi xavf) to'liq qoplanadi. Sug'urta summasidan ortiqcha zarar (ikkinchi xavf) qaytarilmaydi.</p>
Tiklanish qiymati tizimi	<p>Tiklanish qiymati tizimi bo'yicha sug'urta ob'ekt uchun sug'urta qoplamasi tegishli turdagi yangi mulk narxiga tengligini anglatadi. Mol-mulk eskirishi hisobga olinmaydi. Ushbu sug'urta turi sug'urta himoyasi to'liqligi tamoyiliga mutanosib.</p>
Chegaraviy sug'urta ta'minoti tizimi	<p>Ushbu tizim sug'urta qoplamasi summasining ma'lum chegarasi mavjudligini anglatadi. Qoplanadigan zarar miqdori oldindan belgilangan chegara va erishilgan daromad darajasi o'rtasidagi farq sifatida aniqlanadi. Agar sug'urta hodisasi natijasida sug'urta qildiruvchining daromad darajasi belgilangan chegaradan kam bo'lsa, u holda taqsimot va haqiqatda olingan daromad o'rtasidagi farq qoplanishi lozim:</p> <p>Zarar = prognoz etiladigan daromad – olingan daromad;</p> $\text{Sug'urta qoplamasi} = \text{zarar} \times \frac{a}{100}$

Taqdim etilgan sug'urta javobgarligi tizimlaridan foydalangan holda sug'urtalovchilar sug'urtalanuvchilarga mol-mulkni sug'urtalash shartnomalarini tuzish, sug'urta mukofoti va sug'urta qoplamasi miqdorini aniqlash uchun har ikki tomon – sug'urtalanuvchilar va sug'urtalovchilarning manfaatlarini hisobga olgan holda moslashuvchan shartlarni shakllantirishlari mumkin.

Mulk sug'urtasi tamoyillarini taqdim etamiz:

1. Sug'urta foizining tamoyili sug'urta ob'ektida sug'urtalanuvchining qonuniy asosli moliyaviy manfaatlarining mavjudligini anglatadi. Mulk sug'urtasi shartnomasi ushbu mulkni

saqlab qolish uchun qonuniy manfaatga ega bo'lgan shaxs (sug'urtalanuvchi, benefitsiar) foydasiga tuzilishi mumkin. Agar bunda qonuniy manfaat bo'lmasa, sug'urta shartnomasi haqiqiy emas deb topiladi. Benefitsiar foydasiga mulk sug'urtasi shartnomasi uning ismi yoki ismini ko'rsatmasdan tuzilishi mumkin (kimning hisobidan sug'urta qilish). Bunday shartnoma tuzilgandan so'ng, sug'urta qildiruvchiga sug'urta polisi beriladi. Tadbirkorlik xavfini sug'urtalashda faqat tadbirkorning o'zini xavfi va uning foydasiga sug'urta qilinishi mumkin.

2. Yuksak vijdonlilik tamoyili shuni anglatadiki, sug'urtalanuvchi va sug'urtalovchi sug'urta uchun zarur bo'lgan faktlarni taqdim etishda juda halol bo'lishlari shart.

3. Zararni qoplash tamoyili shuni anglatadiki, sug'urtalanuvchi sug'urta hodisasi yuz bergandan keyin xuddi shu moliyaviy holatga zarar yetkazilishidan oldingi kabi joylashtirilishi kerak. Zarar shartnomada ko'rsatilgan sug'urta summasi doirasida haqiqatan ham isbotlangan miqdorda qoplanadi.

4. Shartnoma bo'yicha sug'urta summasini haqiqiy baholash tamoyili.

5. Ikki tomonlama sug'urtani istisno qilish tamoyili.

6. Bevosita sabab tamoyili. Sug'urta kompaniyasi zararni faqat shartnomada va bevosita zarar miqdorida sug'urta qilingan xavflarni qoplaydi.

7. Qoplash tamoyili sug'urta kompaniyasining shu ob'ektni sug'urtalashda ishtirok etuvchi boshqa kompaniyalarga yagona sug'urta holatida zararni qoplash xarajatlarini tomonlar o'rtasida bo'lish taklifi bilan murojaat qilish huquqini beradi.

8. Subrogatsiya tamoyili shundan iboratki, sug'urtalanuvchiga sug'urta qoplamasi to'langandan so'ng sug'urta kompaniyasi zarar yetkazganlik uchun javobgar shaxsga nisbatan murojaat da'vosi berish asosida o'z xarajatlarini qoplashga haqlidir.

12.3. Proporsional sug'urta tizimi. Zararni qoplashda sug'urtalanuvchining ishtiroki

Zararni sug'urtalash – sug'urta hodisasi yuz berishi natijasida sug'urtalanuvchiga yetkazilgan mulkiy zararni qoplash mexanizmini ko'zda tutuvchi munosabatlardir. Mulk sug'urtasida sug'urta

qoplamalari miqdorini cheklovchi omillar deb quyidagilar e'tirof etiladi:

- haqiqatda yetkazilgan zarar miqdori;
- sug'urta qiymati;
- kelishilgan sug'urta summasi.

Sug'urta qoplamasi summasi sug'urta xavfini realizatsiya qilishdan haqiqiy zarar summasi bilan chegaralanadi. Sug'urtalovchi sug'urtalanuvchiga haqiqiy zarar miqdoridan ortiq kompensatsiya to'lashga majbur emas. Ushbu tamoyil zararni sug'urtalashning mohiyatiga asoslanadi, bu esa sug'urta summasiga nisbatan aksincha, sug'urta hodisasi sodir bo'lishi natijasida yetkazilgan zararni qoplash uchun sug'urta qildiruvchining o'ziga xos ehtiyojini qoplashga qaratilgan.

Tomonlarning kelishuvi va shartnomaga sug'urtalovchining javobgarligiga turli xil cheklashlar kiritilishi ba'zi hollarda to'lanadigan qoplama miqdori haqiqiy zarar miqdoridan kam bo'lishi mumkinligiga olib kelishi mumkin. Aynan shu maqsadda sug'urta shartnomasiga quyidagilar kiritiladi:

- franshizalar(masalan, avtomobil sug'urtasida);
- sug'urta kompensatsiyasi miqdori sug'urta summasidan past bo'lgan ayrim qimmatbaho buyumlarni sug'urtalashda sug'urtalovchining javobgarligi chegaralari. Bunday hollarda sug'urtalovchining javobgarlik chegarasi sug'urta summasining foizida yoki belgilangan pul summasi shaklida ifodalanadi. Bu ular qimmatbaho buyumlar va naqd pullarga nisbatan uy-ro'zg'or mulkini sug'urtalashda amalga oshiriladi.

Zararni sug'urtalash ob'ekti bu kabi narsa emas, balki sug'urtalanuvchining sug'urtalangan ob'ektga bo'lgan iqtisodiy munosabatidir. Bunday munosabat egasining biror narsani saqlashga qiziqishi bo'lishi mumkin.

Agar biror bir narsa yoki ob'ektga nisbatan sug'urta shartnomasi tuzilgan bo'lsa, unda sug'urta qiymati shartnoma tuzilgan paytdagi uning haqiqiy qiymati hisoblanadi, agar shartnoma shartlarida boshqacha qoida bo'lmasa. Sug'urtalangan ob'ektni qoplash qiymati – bu shaxsan sug'urtalanuvchi uchun uning individual qiymatini hisobga olmagan holda uning sotilishi yoki joriy bozor qiymatidir. Ko'pincha mulk joriy bozor qiymatida emas, balki yangi narsaning narxida, ya'ni bir xil turdagi va sifatli yangi narsani sotib olish narxida sug'urta qilinadi. Yo'qotilgan foyda odatda, sug'urta qilinmaydi.

Biroq aniq yo'qotilgan foydani sug'urta qiladigan bir qator maxsus sug'urta turlari mavjud. Masalan, ishlab chiqarishda uzilishlar bo'lgan taqdirdagi sug'urta.

Mulk sug'urtasi predmeti nafaqat alohida narsalar va ob'ektlar, balki butun ob'ektlar to'plami ham bo'lishi mumkin. To'plam deganda bitta maqsad asosida muomalada bir xil birlik sifatida qaraladigan va odatda bitta atama bilan belgilanadigan ko'plab harakatlanuvchi ob'ektlar tushuniladi. Bunday to'plamlar omborlar, ishlab chiqarish uskunalari, maishiy mulkdir. Ob'ektlar to'plamini sug'urtalashda uni tashkil etuvchi barcha narsalar ham sug'urta qilinadi.

Sug'urta summasi – sug'urta summasini sug'urtalashda sug'urta hodisasi yuz berganda sug'urtalovchi to'lash majburiyatini olgan pul summasi, zararni sug'urtalashda esa sug'urta qoplamasining yuqori chegarasi hisoblanadi. Bunday holda, sug'urtalovchi faqat haqiqiy zarar miqdorini to'laydi, hatto sug'urta summasi undan oshsa ham.

To'liq qiymatli sug'urta shartnomada kelishilgan sug'urta summasi mulkning sug'urta qiymatiga teng bo'lganda amalga oshiriladi.

Faqat bu shart bajarilsagina sug'urtalanuvchi to'liq sug'urta himoyasiga ega bo'ladi. Sug'urta summasi sug'urta mukofotini hisoblash uchun asos hisoblanadi. Shuning uchun sug'urtalanuvchi sug'urta xizmatlarini ko'rsatish uchun to'lashi lozim bo'lgan sug'urta mukofotlari miqdori natijada sug'urta summasi miqdoriga bog'liq.

Sug'urta qiymatidan ortiqcha sug'urta deb sug'urta summasi mulkning sug'urta qiymatidan ortiq bo'lgan hollarga aytiladi. Shartnoma tomonlarining har biri sug'urta mukofotlarini tegishli ravishda kamaytirish bilan sug'urta summasini kamaytirish orqali nomutanosiblikni darhol olib tashlashni talab qilishga haqlidir. Sug'urta hodisasi yuz bergandan so'ng, sug'urta qoplamasi faqat sug'urta qiymati doirasida to'lanadi.

Agar sug'urtalanuvchi noqonuniy umumlashtirish maqsadida qasddan oshirilgan sug'urta summasini ko'rsatgan bo'lsa, u holda sug'urta shartnomasi bekor hisoblanadi. Sug'urtalovchining qasdini isbotlash yuki sug'urtalovchiga tegishli. Ikkinchisi sug'urta qildiruvchi sug'urta qiluvchining adolatsiz niyatlari haqida bilib olganda sug'urta muddati tugaguniga qadar sug'urta mukofotlarini to'lashni talab qilishga haqli.

12.4. To'liq bo'lmagan sug'urta. Birinchi xavf bo'yicha sug'urta

To'liq bo'lmagan sug'urta sug'urta hodisasi sodir bo'lgan paytda sug'urta summasi mulkning sug'urta qiymatidan past bo'lgan vaziyatni anglatadi.

To'liq bo'lmagan sug'urta odatda quyidagi hollarda sodir bo'ladi:

- agar sug'urta summasi boshidanoq kam baholangan bo'lsa va sug'urta qiymatiga mos kelmasa;

- agar sug'urta shartnomasining amal qilish davrida yangi buyumlarni sotib olish tufayli mulkning sug'urta qiymati oshgan bo'lsa;

- agar narxlar oshishi natijasida sug'urta qiymati oshgan bo'lsa.

Sug'urta to'liq bo'lmagan taqdirda, sug'urtalanuvchi sug'urtalovchiga qo'shimcha sug'urta mukofotlarini to'lamaydi, chunki ikkinchisi sug'urta summasidan kelib chiqqan holda hisoblab chiqilgan. Shuning uchun, sug'urta hodisasi sodir bo'lganda, sug'urtalovchi sug'urta summasi va sug'urta qiymati nisbatiga mutanosib ravishda ikkinchisi tomonidan yetkazilgan zararlarning faqat bir qismini sug'urtalanuvchiga qoplashi shart:

$$\frac{\text{Sug'urta qiymati}}{\text{Sug'urta summasi}} = \frac{\text{Zarar}}{\text{Sug'urta qoplamasi}}.$$

$$\text{Sug'urta summasi} \times \text{Sug'urta qoplamasi} = \text{Zarar}.$$

Sug'urtalangan mol-mulk nobud bo'lganda sug'urtalovchi qoplama pulini faqat sug'urta summasi miqdorida, qisman yo'qotilganda – yetkazilgan zararining sug'urta summasi va sug'urta qiymati nisbatiga mutanosib ravishda to'laydi. Hisob-kitoblar uchun quyidagi formuladan foydalaniladi:

$$\text{Sug'urtani joylashtirish hajmi} = \frac{\text{Sug'urta summasi} \times \text{Zarar}}{\text{Sug'urta qiymati}}$$

Birinchi xavf bo'yicha sug'urtalash sug'urtalovchi, sug'urta hodisasi sodir bo'lgan paytda to'liq bo'lmagan sug'urta holatida, shu munosabat bilan erishilgan tomonlarning kelishuvi tufayli sug'urta summasi doirasida qoplama to'laganda amalga oshiriladi.

Qisman sug'urta uchun hisob berishni rad etish to'g'risidagi band sug'urtalanuvchining talabiga binoan shartnomaga kiritiladi. Sug'urta shartnomasini tuzish to'g'risidagi namunaviy arizada

sug'urtalanuvchiga bunday imkoniyat taqdim etilganligi aniq ko'rsatilgan.

Shunday qilib, ushbu sug'urta turida sug'urta qoplamasining yuqori chegarasi belgilangan bo'lib, u kelishilgan sug'urta summasi yoki *birinchi xavf* hisoblanadi. Sug'urtalovchi *birinchi xavfni* sug'urta summasi doirasida qoplaydi, chala sug'urta bundan mustasno. Shu bilan sug'urtalovchining javobgarligi tugaydi. *Birinchi xavf* bo'yicha sug'urtada *ikkinchi xavf* sug'urtalovchining javobgarlik chegarasidan ortiq zarar summasi hisoblanadi. Uni sug'urtalanuvchining o'zi qoplaydi yoki sug'urtalanuvchi uni to'liq yoki qisman sug'urta qilish imkoniyatiga ega. *Ikkinchi xavfni* sug'urtalagan sug'urtalovchi zarar summasining birinchi xavf uchun sug'urta shartnomasi bo'yicha sug'urta summasidan ortiq bo'lgan qismi bilangina javobgar bo'ladi.

Birinchi xavfni sug'urtalash sug'urtalangan buyumning qiymatini aniqlash juda qiyin bo'lgan hollarda qo'llaniladi. Shunday qilib, ushbu sug'urta turi javobgarlikni sug'urtalashda keng tarqalgan.

Xarajatlarning bir qismi uchun sug'urta shartnomasi bo'yicha sug'urta ob'ekti to'liq sug'urta qiymati uchun emas, balki faqat uning bir qismi uchun sug'urta qilinadi. Sug'urtaning bu turi sug'urtalangan buyumlarning butun majmuiga zarar yetkazish ehtimoli kam bo'lgan hollarda qo'llaniladi.

To'liq bo'lmagan qiymat bo'yicha sug'urta shartnomalari korxonalarni o'g'rilikdan, musluk suvining oqishidan, bo'ronlardan sug'urtalashda tuziladi. Shu bilan birga, sug'urtalanuvchi o'z kompaniyasining uskunalari va tovarlarini faqat bir qismi uchun sug'urta qilish imkoniyatiga ega. Masalan, umumiy narxning atigi 25% uchun. Sug'urta shartnomasini tuzish to'g'risidagi arizada va sug'urta guvohnomasida ham sug'urtalangan buyumlarning to'liq qiymati, ham sug'urta summasi (sug'urta amalga oshiriladigan to'liq qiymatning bir qismi) ko'rsatiladi. Kelishilgan sug'urta summasi sug'urta hodisasi yuz berganda sug'urtalovchining javobgarligi chegarasi hisoblanadi.

Sug'urta qoplamasi faqat kelishilgan sug'urta summasi doirasida to'lanadi.

12.5. Sug'urta hodisasi yuz berishi. Sug'urtalovchining sug'urta qoplamasini to'lashdan bosh tortishi.

Sug'urtalovchini sug'urta hodisasi yuz berganligi to'g'risida xabardor qilgandan so'ng, sug'urtalovchini zarur hollarda qo'shimcha ma'lumotlar bilan ta'minlash va sug'urtalangan xavfning realizatsiyasini hujjatli tasdiqlash, sug'urtalovchi sug'urta shartnomasi bo'yicha o'z majburiyatlarini bajarishi lozim.

Sug'urtalovchining sug'urta qoplamasini to'lashdan bosh tortishi quyidagi hollarda kuzatilishi mumkin:

- 1) agar sug'urta hodisasi yuz bergan paytda shartnoma kuchga kirmagan yoki uning amal qilish muddati tugagan bo'lsa;
- 2) agar voqea sug'urta hodisasi bilan bog'liq bo'lmasa;
- 3) mulk ichki hisoblanmasa;
- 4) o'g'rilik haqida politsiyaga xabar qilinmagan bo'lsa;
- 5) ariza sug'urta hodisasidan keyin uch kundan keyin berilgan bo'lsa;
- 6) yetkazilgan zarar to'liq zarar sababchisi tomonidan qoplansa;
- 7) sug'urta hodisasi samogon tayyorlash bilan bog'liq holda paydo bo'lsa;
- 8) sug'urta hodisasi qasddan qilingan harakatlarga sabab bo'lsa.

12.6. Sug'urta qiymatini belgilash

Sug'urta qiymatini aniqlash mulkni sug'urtalashning asosiy nuqtasidir. Binolarning sug'urta qiymati:

a) ob'ektning tiklanish qiymati, ya'ni hududda qabul qilingan yangi qurilish qiymati, shu jumladan arxitektura va boshqa loyihalash ishlari xarajatlari, belgilangan ob'ektni rejalashtirish;

b) haqiqiy tannarx, agar u almashtirish xarajatlarining 50% dan kam bo'lsa yoki sug'urta shartnomasi bo'yicha sug'urta faqat haqiqiy tannarx asosida amalga oshirilsa; haqiqiy qiymat mos keladigan eskirish darajasining bir qismiga kamaytirilgan binoning tiklanish narxiga teng;

v) umumiy (bozor) qiymati, agar bino buzilishi lozim bo'lsa yoki qadrsizlangan bo'lsa, shuningdek shartnoma bo'yicha sug'urta faqat umumiy xarajat uchun amalga oshirilsa; qadrsizlanish, xususan, bino odatda maqsadga muvofiq foydalanish uchun yaroqsiz bo'lgan, ammo

hali ham sug'urta qildiruvchi tomonidan ishlatilgan taqdirda sodir bo'ladi.

Korxonaning texnik va tijorat uskunalari (jihozlari) va sug'urta hududida joylashgan boshqa buyumlarning sug'urta qiymati:

a) tiklanish qiymati – bir xil turdagi, miqdordagi va sifatdagi mulkni yangi sotib olish yoki uni ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan summa; hal qiluvchi omil – bu bozorda belgilangan pastroq summadir;

b) tiklanish qiymatining 40% dan kam bo'lsa, yoki sug'urta shartnomasi bo'yicha sug'urta faqat haqiqiy tannarx asosida amalga oshirilsa, haqiqiy tannarx; haqiqiy qiymat amortizatsiya darajasi bilan belgilanadigan mol-mulkning tiklanish qiymatiga teng. Uning holatiga mos keladigan miqdorni olib tashlaydi;

v) umumiy qiymat. Agar mulk odatda maqsadga muvofiq foydalanishga yaroqsiz bo'lsa, lekin hali ham sug'urtalanuvchi tomonidan ishlatilsa; umumiy xarajat – bu sug'urtalanuvchining mulkni ma'lum bir hududda va ma'lum bir vaqtda sotishi mumkin bo'lgan maksimal narxdir.

Sug'urtalanuvchi tomonidan ishlab chiqarilgan, u sotadigan tovarlarga, shuningdek xom ashyo va tabiiy mahsulotlarga nisbatan sug'urta qiymati bir xil turdagi va sifatli mulkni sotib olish uchun zarur bo'lgan miqdordir.

Shunday qilib, yong'in va tegishli xavfga qarshi mulk sug'urtasi polislarining quyidagi variantlari mumkin:

a) haqiqiy qiymat bo'yicha sug'urta, ya'ni eski va yangi o'rtacha qiymatlar o'rtasidagi farqdan kelib chiqadigan hisob-kitoblarning eng past bahosi bo'yicha tiklash (sotib olish, almashtirish) narxida, binolar uchun ma'lum sharoitlar, yer va vaqt uchun qurilishning odatiy narxida, binoning tegishli darajadagi eskirishi va texnik holati olib tashlanadi;

b) tiklanish qiymatiga asoslangan sug'urta – sanoat, savdo va boshqalarda mulk ob'ektlari eskirish darajasi olinmasdan sug'urtaga qabul qilinadi. Zarar ko'rgan taqdirda, sug'urtalanuvchining xarajatlari mulkning haqiqiy narxidan oshib ketadigan va transport, bojxona rasmiylashtiruvi, uskunalarni o'rnatish, ishga tushirish va boshqalar bilan bog'liq bo'lgan qismi uchun ham sug'urta qoplamasini oladi.

v) bozor qiymatiga asoslangan sug'urta – belgilangan narxda sotilgan tayyor mahsulotlar uchun. Sug'urta qiymati – bu yetkazib

bermaslik natijasida tejalgan xarajatlarni (transport, yuk va boshqalar) olib tashlagan holda kelishilgan shartnoma narxi;

d) sug'urtaning maxsus variantlari: sug'urta qiymati har doim sug'urtalangan mulk qiymatiga mos kelishi kerak:

- tiklanish qiymati bo'yicha sirpanadigan sug'urta;

- sug'urta shartnomasining amal qilish davrida ob'ekt qiymati oshgan taqdirda qo'shimcha to'lov bandi asosida sug'urta qilish;

- tovar qoldiqlari bo'yicha sug'urta.

12.7. Sug'urta mukofotini hisoblash. Sug'urta qiymatini baholash qoidalari

Yong'indan sug'urtalash va unga aloqador xavflarda sug'urta qoplamasi asosiy (standart), kengaytirilgan va qo'shimcha xavflarga bo'linishi mumkin. Bu chegirmalar va nafaqalarning keng tizimini qo'llashga imkon beradi.

Chegirmalarni qo'llashga quyidagi mezonlar ta'sir qiladi:

a) yong'inni aniqlash va xabar berish choralari amalga oshirish uchun tegishli uskunalarning mavjudligi;

b) yong'inni o'chirish tadbirlarini amalga oshirish uchun tegishli uskuna va vositalarning mavjudligi;

v) vaqtincha ishlab chiqarish uchun hududni tashkil etish imkoniyati – ishlab chiqarish jarayonida tanaffus bo'lgan taqdirda sug'urta qoplamasini kengaytirishda kuzatiladi;

g) franshizaning mavjudligi(qo'llanilishi), ishlatiladigan franshizaning hajmi va turi;

d) so'nggi besh sug'urta yili davomida voqealarning qulay rivojlanishi – zararlarning qulay tarixi;

e) sug'urtaga qabul qilingan ob'ektlarning (birinchi navbatda binolarning) tegishli texnik va texnologik xususiyatlari va boshqalar.

Ishlab chiqarish, texnologik va ofis jihozlarining, ko'chmas mulk ob'ektlarining sug'urta qiymati quyidagilar bilan belgilanadi:

1) tiklanish qiymati sifatida, ya'ni to'plangan eskirishni olib tashlagan holda shunga o'xshash turdagi va sifatdagi yangi ob'ektni sotib olish yoki ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan summa;

2) mulkning balans qiymati sifatida;

3) ob'ektning bozor qiymati sifatida.

Tovarlar, xom ashyo, materiallar, tayyor mahsulotlar, uy-joy mulklarining sugʻurta qiymati ularni sotib olish uchun zarur boʻlgan miqdordan kelib chiqqan holda aniqlanadi.

Mulk sugʻurtalangan sugʻurta summasi uning bevosita sugʻurta hodisasidan oldingi vaqtdagi sugʻurta qiymati bilan taqqoslanadi.

Zararni qoplashda sugʻurtalovchining oʻz ishtiroki zararning bir qismini qoplashda taʼminlanishi mumkin. Oʻzining ishtiroki shakllari proporsional sugʻurtadan farq qiladi, chunki ular sugʻurta summasi va sugʻurta qiymati oʻrtasidagi nisbatni hisoblash bilan hech qanday aloqasi yoʻq. Sugʻurtalanuvchining zararning bir qismini qoplashda bunday ishtirok etishi sugʻurtalovchini zararlarni bartaraf etish boʻyicha mayda zararlar va tegishli xarajatlarni qoplash majburiyatidan ozod qiladi. Sugʻurta shartnomasiga oʻzining ishtiroki kiritilganda sugʻurtalanuvchiga sugʻurta mukofotidan chegirmalar taqdim etiladi.

Sugʻurtalanuvchining zararda ishtirok etishini quyidagi shakli mavjud: sugʻurtalanuvchi har qanday zararning maʼlum foizini oʻz zimmasiga oladi. Masalan, sugʻurtalanuvchining oʻz ishtiroki ulushi 20% boʻlsa va zarar 1 600 pul birliklarini tashkil etsa, u holda sugʻurtalovchi sugʻurtalanuvchiga 1 200 pul birliklarini qoplash kerak.

Mulk sugʻurtasi shartnomasiga turli xil bandlar va shartlar kiritilishi mumkin, ular odatda klauzulalar deb nomlanadi (lot. *clausula* – xulosa). Bu shartlardan biri franshizadir (frans. *franchise* – imtiyoz).

Toʻlanadigan summani cheklash uchun sugʻurtalovchining javobgarlik chegarasi ham qoʻllaniladi. U sugʻurta qilingan mulkning eng qimmat turlari (javobgarligi) uchun mutlaq miqdorda yoki mol-mulk qiymatining maʼlum foizida belgilanishi mumkin.

Masalan, maishiy mulkni sugʻurtalashda sugʻurtalovchi eng qimmat narsalar – antikvariat, sanʼat buyumlari sugʻurta qoplamasini ularning umumiy qiymatining maʼlum foizigacha cheklashi mumkin.

Limit muayyan sugʻurta moddalariga nisbatan belgilangan miqdorda ham belgilanishi mumkin. Kassalarda naqd pullarni sugʻurta qilish shunday cheklanadi.

Nazorat savollari:

1. Mulk sugʻurtasiga taʼrif bering.
2. Mulk sugʻurtasida sugʻurtalanuvchi kim?

3. Mulk sug'urtasi shartnomasi bo'yicha sug'urta qilinishi mumkin bo'lgan sug'urta manfaatlarini sanab bering.
4. Sug'urta qiymati va sug'urta summasi nisbati uchun qanday talablar mavjud?
5. Mulk sug'urtasida zararlarni qoplash nisbatlarini aniqlang.
6. Mulk sug'urtasida qo'llanadigan sug'urtalovchilarning javobgarligini sug'urtalash tizimlarining mazmunini ochib bering.
7. Mulk sug'urtasi tamoyillarini nomlang.
8. To'liqsiz sug'urta atamasining iqtisodiy mazmuni haqida ma'lumot bering.
9. Sug'urtalovchi qay holatlarda sug'urta qoplamasini to'lashdan bosh tortishi mumkin?
10. Mulkning sug'urta qiymati qanday belgilanadi?

XIII BOB. JISMONIY VA YURIDIK SHAXSLARNING MULKINI SUG‘URTA QILISH

13.1. Jismoniy shaxslarning kvartiralari va binolarini sug‘urta qilish

Maishiy mol-mulkning nobud bo‘lishi yoki shikastlanishiga olib keladigan ayrim hodisalarning sodir bo‘lishining oldini olish yoki muayyan profilaktika tadbirlarini o‘tkazish yo‘li bilan yetkazilgan zarar miqdori kamaytirilishi mumkin. Bularga quyidagilarni o‘rnatish kiradi:

- birinchi qavatda joylashgan kvartiralarning deraza va eshiklarida o‘g‘rilikka qarshi vositalar;
- chaqmoq urishi ta’sirida tarmoqda haddan tashqari kuchlanish yuzaga kelishi oqibatida zarar ko‘rmaslik uchun himoya vositalari;
- suv ta’minotini avtomatik o‘chirish qurilmalari;
- tutun, isitish signallari va boshqalar.

Biroq ushbu choralar tufayli xavflarning faqat bir qismi yo‘q qilinishi yoki zararining og‘irligini kamaytirish mumkin. Xavflarning muhim qismi ochiq qolmoqda.

Aholi o‘rtasida kvartiralar, uylar, kottejlarni (ipoteka kreditlarini moliyalashtiruvchi banklar talabidan kelib chiqqan holda), shuningdek uy-joy mulklari, dala hovlilar, qo‘shimcha binolar, transport vositalarini sug‘urtalash mashhurdir.

Jismoniy shaxslarning mol-mulkini sug‘urtalash ob’ektlari: turar-joy binolari, kvartiralar, bog‘ uylari, dala hovlilar, doimiy joyga qo‘yilgan, devorlari va tomi bo‘lgan binolar. Shu bilan birga, ko‘chkilar va ko‘chkilar hududida joylashgan binolar, shuningdek eskirgan binolar, maqsadga muvofiq foydalanilmaydigan yoki tegishli nazorat bilan ta’minlanmagan binolar sug‘urtaga qabul qilinmaydi.

Jismoniy shaxslarning mol-mulkini sug‘urtalash umumiy sug‘urta amaliyoti uchun tipik bo‘lgan xavflar: yong‘in, tabiiy ofatlar, uchinchi shaxslarning noqonuniy harakatlari, baxtsiz hodisalar va boshqalar natijasida vayron bo‘lish yoki shikastlanish holatlarida amalga oshiriladi. Shu bilan birga, sug‘urtalanuvchiga mulk qaysi aniq xavflardan sug‘urta qilinishini tanlash huquqi beriladi.

Sug‘urtalanuvchiga ajratilgan yer uchastkasida joylashgan barcha binolar va ularning ba’zilar sug‘urta uchun qabul qilinishi mumkin. Bundan tashqari, egasining iltimosiga binoan uyning bir qismini sug‘urtalash mumkin, chunki binoning yarmi yoki undan ham

kichikroq qismiga egalik qilgan holatlar juda keng tarqalgan. Bunday holda, sug'urta summasi sug'urta qildiruvchining umumiy mol-mulkdagi ulushiga mos keladigan umuman bino narxining ulushi sifatida belgilanadi.

Sug'urta hodisasi yuz berganda zarar miqdori sug'urtalovchi tomonidan sug'urtalanuvchi bilan kelishilgan holda gidrometeorologiya xizmati, yong'in nazorati, ichki ishlar, tergov va boshqa organlardan sug'urtalangan mol-mulkning nobud bo'lishi yoki zarar yetkazilish joyi, vaqti, sababi va boshqa holatlari to'g'risida olingan hujjatlarni hisobga olgan holda belgilanadi. Binoning to'liq nobud bo'lishi (vayron bo'lishi) holatida, ob'ekt sug'urta qilingan qiymat zarar deb hisoblanadi, tuzilmaning shikastlanmagan va yangi qurilish uchun ishlatilishi mumkin bo'lgan elementlarining qiymati (masalan, poydevor) ushbu xarajatdan olinadi. Binoga zarar yetkazilgan taqdirda, zarar binoning sug'urtalangan qiymatidan oshmaydigan summa doirasida uni tiklash qiymatiga teng deb qabul qilinadi.

Kvartiralarini sug'urtalashda turar-joy binolari ob'ekt sifatida qaraladi (u alohida kvartira yoki xona, shuningdek kommunal kvartiradagi xonalar bo'lishi mumkin). Shu bilan birga, sug'urta himoyasi avariya holatidagi uy-joylarga, jismoniy eskirish 60% dan ortiq bo'lgan binolarga taalluqli emas. Kvartiralarini sug'urtalash keng ko'lamli voqealarga, shu jumladan uchinchi shaxslarning noqonuniy harakatlari tufayli bo'lgan zararlarga qarshi amalga oshiriladi. To'liq vayron bo'lgan taqdirda, sug'urtalanuvchi kvartiraning bozor qiymati miqdorida kompensatsiya yoki yangi uy-joy oladi. Agar kvartiraga zarar yetkazilgan bo'lsa, uni ta'mirlash qiymati zarar deb hisoblanadi. Kvartiralarini sug'urtalash ipoteka kreditlashda, ya'ni sotib olingan uy-joyni garovga qo'yish bilan kreditlashda faol qo'llaniladi. Ipoteka kreditini berish shartlariga ko'ra, qarz oluvchi o'zi sotib olgan kvartirani o'z mablag'lari hisobidan nobud bo'lish va zarar yetishdan sug'urtalashga majburdir.

Uy mulkini sug'urtalash shartnomasini tuzish uning nobud bo'lishi yoki zarar yetishi xavfini sug'urta kompaniyasiga o'tkazishga imkon beradi. Ular esa sug'urta qoplamasining sug'urta hodisasi yuz berganda taqdim etilgan qismida yetkazilgan zararni qoplaydi. Sug'urta kompaniyalari ko'pincha shartnomaga turli bandlarni kiritish, natijada maishiy mulkka me'yordan ortiq zarar yetkazadigan xavflar ro'yxatini ko'paytirish orqali standart sug'urta qoplamalari

ko‘lamini kengaytiradilar. Masalan, xususiy uylar va kvartiralardagi deraza oynalari, shuningdek mebelning shisha qismlari sinishi natijasidagi zararni sug‘urtalash to‘g‘risidagi bandni kiritish orqali.

Fuqarolarning mol-mulkini sug‘urtalashning keng tarqalgan turi bu binolarning ixtiyoriy ravishda amalga oshiriladigan sug‘urtasidir. Ushbu turdagi shartnomalar bo‘yicha sug‘urta ob‘ektlari quyidagilardir: turar-joy binolari, bog‘ uylari, dala hovlilar, doimiy joyga qo‘yilgan, devorlari va tomi bo‘lgan, aholi punktlarida joylashgan yer uchastkalarida, shuningdek fuqarolarning jamoaviy bog‘lari va sabzavot bog‘lari uchun ajratilgan yer uchastkalarida qurilgan xo‘jalik binolari.

Sug‘urta shartnomalarini tuzish uchun *binolarni baholash* qo‘llaniladi. Ya’ni, binolarning egalari o‘rtasida jismoniy aksiyalar bo‘yicha bo‘linadigan har bir ulushi, odatda alohida baholanadi. Bino ulushining bahosiga muvofiq ularning sug‘urta summalari belgilanadi, sug‘urta to‘lovlari hisoblab chiqiladi va yig‘iladi. Bino buzilgan yoki nobud bo‘lgan taqdirda sug‘urta qoplamasi sug‘urta summasi va ularning har bir ulushiga yetkazilgan zarar darajasi asosida belgilanadi. Sug‘urta qoplamasi faqat binodagi ulushi uchun ixtiyoriy sug‘urta shartnomasini tuzganlarga to‘lanadi.

Binolarni baholash bo‘yicha ishlarni tezkor va sifatli bajarish uchun sug‘urtalovchilar baholash standartlaridan foydalanadilar. Har bir turdagi binolar uchun (turar-joy binosi, pichanxona, omborxonona, devor va boshqalar) ushbu turdagi binolarning har xil turlariga mos keladigan bir nechta baholash standartlari mavjud.

Ijaraga berilgan yoki kiraga qo‘yilgan binolarni sug‘urtalashda, ijarachi yoki boshqa shaxsning aybi tufayli sug‘urta hodisasi yuz berganda, sug‘urta to‘voni sug‘urtalanuvchiga to‘lanadi. Aybdorga nisbatan esa belgilangan tartibda to‘langan sug‘urta to‘voni summasi uchun regressiv da’vo qo‘zg‘atiladi.

Sug‘urtalanuvchi sug‘urta hodisasi yuz berganligi to‘g‘risida sug‘urtalovchini 24 soat ichida xabardor qilishi shart. Ariza kelib tushgach, sug‘urta kompaniyasi sug‘urta hodisasi yuz berganligi yuzasidan tekshiruv o‘tkazadi. Agar bu fakt tasdiqlansa, sug‘urta organlari binoning nobud bo‘lishi yoki unga zarar yetishi to‘g‘risida ariza tushgan kundan boshlab bir oy ichida sug‘urta qoplamasini to‘lashlari shart. Fuqarolarning binolarni sug‘urtalash shartnomasidan kelib chiqadigan da’volari sug‘urtalovchi va sud tomonidan ko‘rib chiqiladi.

13.2. Fuqarolarning uy-ro'zg'or mulkini sug'urta qilish

Sug'urtaga qabul qilingan maishiy mulk sug'urtalanuvchiga (uning oila a'zolariga) shaxsiy mol-mulkka bo'lgan huquq asosida tegishli bo'lgan va oilasining maishiy va madaniy ehtiyojlarini qondirish maqsadida xo'jalikda foydalanishga mo'ljallangan uy-ro'zg'or, maishiy va iste'mol buyumlari deb e'tirof etiladi (13.1-jadval).

13.1-jadval

Uy-ro'zg'or mulkini sug'urta qilish shartlari

Asosiy shartlar	Ob'ektlar
<i>Shartlar to'plami</i>	
Uy-ro'zg'or mulkini sug'urtalash ob'ektlari	Mebel, kiyim-kechak, ichki kiyim, poyabzal, zargarlik buyumlari, inventar, elektron hisoblash texnikasi, maishiy texnika va boshqalar.
Sug'urtaga qabul qilinmaydi	Yuridik ahamiyatga ega bo'lgan yozma aktlar; qimmatli qog'ozlar; banknotalar; qo'lyozmalar; fotosuratlar va slaydlar; diniy ibodat ob'ektlari; transport vositalariga aksessuarlar; hayvonlar; meva-cheva va boshqa ekinlar.
Sug'urta holatlari	Suv toshqini, yong'in, bo'ron, quyun, do'l, chaqmoq urishi, ko'p qor yog'ishi, zilzila, ko'chki, televizor yonishi, qo'shni binolardan suv kirishi, isitish tizimi avariyasi, turar-joy binolari asosiy konstruksiyalari vayron bo'lishi, mol-mulk o'g'irligi, talonchilik, bosqinchilik, yo'lto'sarlik, firibgarlik.
<i>Sug'urta shartnomasi sug'urtalovchining og'zaki yoki yozma arizasi asosida tuziladi</i>	
Asosiy	Maxsus
Uy-ro'zg'or mulkining to'liq ro'yxati	Kolleksiyalar, noyob va antikvar buyumlar; qimmatbaho metallar, qimmatbaho, yarim qimmatbaho va bezakli (rangli) toshlardan yasalgan buyumlar. Bu mahsulotlar faqat o'g'irlik holatida sug'urtalangan hisoblanadi. O'g'irlik holatida bunday buyumlarni sug'urta qilish.
<i>Sug'urta summasi</i>	
U sug'urtalanuvchining xohishiga ko'ra belgilanadi, lekin uy-joy mulkining haqiqiy qiymatidan oshmasligi kerak, ya'ni uning qiymati (eskirishni hisobga olgan holda) joriy narxlar asosida bo'ladi. Sug'urtalanuvchining xohishi bilan sug'urta summasi asosiy shartnomaning amal qilish muddati davomida ko'paytirilishi mumkin. Bu holatda qo'shimcha shartnoma tuziladi. Shu bilan birga, asosiy va	Shartnoma bo'yicha sug'urta summasi sug'urtalanuvchining xohishiga ko'ra qimmatbaho metallar, qimmatbaho, yarim qimmatbaho va bezakli (rangli) toshlardan yasalgan mahsulotlarning haqiqiy qiymati doirasida belgilanadi.

qo'shimcha shartnoma bo'yicha sug'urta summasi birgalikda mulkning haqiqiy qiymatidan oshmasligi kerak.	
<i>Shartnoma kuchga kirish muddati sug'urta to'lovini to'lash shakliga bog'liq</i>	
Sug'urtalovchilar quyidagilar bo'lishi mumkin: mulkni saqlash, komissiya, qayta ishlash, ta'mirlash va boshqalar uchun qabul qiladigan jismoniy va yuridik shaxslar (davlat va tijorat tashkilotlari). Agar ushbu tashkilotlarning ustavida bunday sug'urta ko'zda tutilgan bo'lsa. Lombardlar uchun bunday sug'urta fuqarolik javobgarligiga muvofiq majburiydir. Yetkazilgan zarar miqdorini va ushbu zarar uchun to'lanadigan sug'urta qoplamalari miqdorini aniqlash sug'urtalovchida mavjud bo'lgan tegishli hujjatlari asosida amalga oshiriladi. To'lov qonun hujjatlariga muvofiq belgilangan tartibda amalga oshiriladi.	

Sug'urtalovchi sug'urta hodisasi yuz berganligining sababchilaridan ular tomonidan sug'urta tovonini to'lash uchun qilingan xarajatlarning qaytarilishini talab qilishi mumkin. Sug'urtalovchining bu huquqi odatda subrogatsiya huquqi deb yuritiladi.

Agar sug'urta qoplamasi to'langandan so'ng, yo'qolganligi uchun sug'urta kompaniyasi to'lovni amalga oshirgan mulk topilsa, u uchun olingan sug'urta qoplamasi, uni qidirish, zarur ta'mirlash yoki uni tartibga solish xarajatlarini olib tashlagan holda, sug'urtalanuvchi (benefitsiar) sug'urtalovchiga qaytarib berishi shart. Tomonlar ushbu vaziyatda sug'urtalovchi to'langan summalarni qaytarishni talab qilmasdan, balki sug'urta qoplamasi to'langan mol-mulkka egalik qilish (abandon) huquqini olishi to'g'risida shartnoma tuzishi ham mumkin.

13.3. Yuridik shaxslar mulkini sug'urta qilish

Yuridik shaxslarning mol-mulkini sug'urtalash quyidagi ob'ektlarning sug'urta himoyasini ta'minlaydi:

- 1) binolar (sanoat, ma'muriy, ijtimoiy-madaniy va jamoat foydalanishi maqsadlardagi);
- 2) inshootlar (minoralar, ustunlar, agregatlar, boshqa ishlab chiqarish va texnologik qurilmalar);
- 3) alohida xonalar (sexlar, laboratoriyalar, kabinetlar va boshqalar);
- 4) xo'jalik binolari (garajlar, saqlash xonalari, omborxonalar, soyabonlar, tomli maydonchalar, to'siqlar va boshqalar);

5) muhandislik va ishlab chiqarish-texnologik uskunalari (kommunikatsiyalar, tizimlar, apparatlar, dastgohlar, uzatma va kuch mashinalari, boshqa mexanizm hamda moslamalar);

6) inventar, texnologik jihozlari;

7) interer jihozlari, mebel;

8) tovar-moddiy boyliklar (tovarlar, xom ashyo, materiallar).

Sug'urtalanuvchining tashabbusi bilan har qanday turdagi mulkni (masalan, binolarni) yoki hatto ushbu turdagi alohida ob'ektlarni (bitta bino) tanlash bilan sug'urta tuzilishi mumkin.

Mulk sug'urtasi quyidagi sug'urta hodisalari natijasida nobud bo'lgan yoki zarar ko'rgan taqdirda amalga oshiriladi:

1) yong'in;

2) tabiiy ofatlar va tabiiy kuchlarning harakatlari (zilzilalar, suv toshqinlari, bo'ronlar, qayun, dovul, sunami, jala, do'l, suv toshqini, tuproqning cho'kishi, o'pirilishlar, ko'chkilar, sel, yer osti suvlarining harakatlari, suv bosishi);

3) chaqmoq urishi;

4) gaz, qozonxonalar, mashinalar, apparatlar va boshqalarning portlashi;

5) suv harakatlari (isitish, santexnika, yong'inga qarshi va kanalizatsiya tizimlari, qo'shni binolardan suvning kirishi);

6) boshqariladigan narsalar, ularning qismlarining qulashi;

7) oynalar, vitrinalar sinishi va boshqalar.

Bundan tashqari, moddiy boyliklar ularni o'g'irlaganda va uchinchi shaxslarning boshqa noqonuniy harakatlari holatida sug'urta qilinishi mumkin. Sug'urtalanuvchiga odatda sug'urta qilishni istagan xavflar ro'yxatini (bitta, bir nechta yoki barchasi) tanlash imkoniyati beriladi.

Sug'urta xavfi amalga oshishi natijasida sug'urtalangan mulk:

- vayron qilingan bo'lishi, bu holda texnik yoki iqtisodiy nuqtai nazardan umumiy zarar mavjud;

- buzilgan bo'lishi, bu holda uni ta'mirlash imkonli va iqtisodiy jihatdan maqsadga muvofiq bo'lishi mumkin;

- o'g'irlik yoki yong'in natijasida yo'qolgan bo'lishi mumkin.

Sug'urta shartnomasi bo'yicha quyidagilar natijasida ko'rilgan zararlar qoplanmaydi:

- sug'urtalovchi yoki uning vakilining qasddan qilgan harakatlari yoki qo'pol ehtiyotsizligi;

- harbiy operatsiyalar, ichki tartibsizliklar yoki zilzilalar;

- atom energiyasining ta'siri.

13.4. Sug'urta hodisalari xarakteristikasi

Sug'urta hodisalarining ba'zilarini batafsil ko'rib chiqamiz.

Yong'in va boshqa xavflardan mulkni sug'urtalash *yong'in* tushunchasi bilan bog'liq bo'lib, olov yoqish va ushlab turish uchun mo'ljallangan maxsus joylardan o'tib, o'z-o'zidan tarqalishi mumkin bo'lgan yong'inning paydo bo'lishi holatini anglatadi. Bunday holda, olov ochiq olov shaklida paydo bo'lishi shart emas, olov o'zini tutash, yashirin yonish, cho'g'lanish shakllarida namoyon qilishi mumkin.

Yong'in va unga hamroh bo'lgan xavflarga qarshi sug'urta mol-mulkni sug'urtalashda sug'urta himoyasining eng keng tarqalgan turlaridan biridir. "Yong'in" sug'urtasida xavflarni aniqlash sug'urta ob'ektlari ro'yxati asosida yoki xavflar ro'yxati asosida sodir bo'ladi.

Yong'indan sug'urtalash shartnomasi bo'yicha ob'ektlar ro'yxati va boshqa tegishli xavflarga quyidagi ro'yxat misol bo'lishi mumkin:

- 1) binolar, inshootlar, binolar, tugallanmagan qurilish ob'ektlari;
- 2) texnik qurilmalar, mashinalar, uzatish moslamalari, quvvat moslamalari;
- 3) ishlab chiqarish va boshqa uskunalari;
- 4) texnik inventarizatsiya;
- 5) inventarlar, xom ashyo, materiallar, yoqilg'i va boshqalar;
- 6) mebel va uy-ro'zg'or buyumlari;
- 7) maishiy mulk va boshqalar.

Ko'rsatilgan mulk guruhlari yong'inga qarshi sug'urta shartnomasi va tegishli xavflar bo'yicha to'liq ro'yxat bo'yicha yoki alohida bandlar bo'yicha sug'urta qilinishi mumkin; sug'urta shartnomasida faqat polisda ko'rsatilgan risklar (xavflar) nazarda tutilishi mumkin.

Quyidagilar yong'indan sug'urtalash ob'ekti bo'la olmaydi:

- 1) qo'lyozmalar, rejalar, chizmalar va boshqa hujjatlar;
- 2) modellar, maketlar, ko'rgazma nusxalari va boshqalar;
- 3) kompyuter va shunga o'xshash tizimlarning texnik ma'lumot tashuvchilar;
- 4) portlovchi moddalar;
- 5) sug'urtalanuvchi mulk huquqi yoki boshqa qonuniy huquqlar asosida egalik qilmagan sug'urtalangan binoda yoki xonada bo'lgan mol-mulk;

6) uy va qishloq xo‘jalik hayvonlari, ko‘p yillik ekinlar va qishloq xo‘jalik ekinlari hosildorligi;

7) buzilgan yoki eskirgan holatdagi binolar;

8) ko‘chkilar, o‘pirilishlar, suv toshqinlari yoki tabiatning boshqa tabiiy kuchlari bilan tahdid qilinadigan hududda, shuningdek belgilangan tartibda bunday xavf e‘lon qilinganidan beri harbiy harakatlar sohasida bo‘lgan mol-mulk haqidagi bunday e‘lon sug‘urta shartnomasini imzolashdan oldin e‘lon qilingan bo‘lsa;

9) oziq-ovqat, spirtli ichimliklar, tamaki mahsulotlari.

Yong‘inga qarshi mulk sug‘urtasida risklar (xavflar) ro‘yxati quyidagilar asosida tuziladi:

- olov (yong‘in), yashin urishi, portlash, uchar ob‘ektning qulashi (FLExA – Fire, Lightning, Explosion, Aircraft deb nomlangan) xavfini o‘z ichiga olgan asosiy (standart) qoplama;

- suv toshqini, shu jumladan suv ta‘minoti tizimlari, elektr ta‘minoti, kanalizatsiya, yong‘inni o‘chirish (yong‘inga qarshi qurilmalarning avariyalari) va hayotni ta‘minlashning boshqa tizimlari, texnologik va texnik xususiyatlarning boshqa xatarlari bilan bog‘liq xavflarni o‘z ichiga olgan kengaytirilgan qamrov.

Yong‘in olov yoqish va saqlash uchun maxsus mo‘ljallangan joylardan tashqarida yoki bunday joylardan boshqa yerlarda bo‘lishi mumkin. Yong‘in sodir bo‘lganda sug‘urtalangan buyumlar nafaqat olov ta‘sirida, balki yuqori harorat, qurum va tutun ta‘sirida ham shikastlanadi.

Yong‘in olov yoqish va saqlash uchun maxsus mo‘ljallangan joylardan tashqarida sodir bo‘lganda:

- qizib ketishidan kir yuvish mashinasida motor yonib ketdi;

- issiqlik elektr ventilyatordan yo‘naltirilgan issiq havo oqimi ta‘siri ostida pardalar yonib ketdi;

- yong‘in elektr isitgich (grelka)dagi qisqa tutashuv natijasida sodir bo‘ldi.

Yong‘inga qarshi sug‘urtalashda ob‘ektiv va sub‘ektiv xavflar ajralib turadi, ularning nisbati sug‘urta mukofotini hisoblashda hisobga olinishi kerak (13.2-jadval).

13.2-jadval

Yong‘inga qarshi sug‘urtalashda ob‘ektiv va sub‘ektiv xavflar xarakteristikasi

Xavflar	Tushuncha	Misollar
Sub‘ektiv xavf	Xavf darajasi	Ehtiyotsizlik tufayli qasddan o‘t qo‘yish

	sug'urtalanuvchining shaxsiy fazilatlariga yoki xodimlarning xatti-harakatlariga bog'liq	yoki yong'in
		Sug'urta hodisasidan keyin ortiqcha da'volar
		Yong'in xavfsizligi tizimlarini qoniqarsiz ta'minlash
		Korxonaning yetarlicha toza emasligi
		Korxonadagi yomon psixologik muhit
		Eskirgan uskunalar, binolarni qoniqarsiz saqlash
		Kam daromad
Ob'ektiv xavf	Xavf xususiyatlari sug'urtalangan ob'ektning o'zi yoki atrof muhit bilan belgilanadi	Korxonasi turi (ishlab chiqarish va zaxiralar turi)
		Bino turi
		Bino rejasi va uning qurilish xarakteristikalarini
		Mahalliy yong'inga qarshi uskunalarning mavjudligi, sanoat yong'in xavfsizligi tizimlari
		Atrof muhit xavfi (masalan, yumshoq tomli binolarning 10 m gacha masofada joylashganligi sababli xavfning oshishi)

Xavfning sub'ektiv va ob'ektiv bo'linishi har doim ham mumkin emas, chunki xavfning sub'ektiv belgilari ob'ektiv xavfni o'zgartirishi mumkin. Masalan, yong'inga qarshi qurilmalarga xodimlar tomonidan yaxshi xizmat ko'rsatilmasa, yoki umuman xizmat ko'rsatilmasa, yonuvchan materiallarga ehtiyotsizlik bilan muomala qilinsa yoki chekishni taqiqlash kuzatilmasa, unda xodimlarning xatti-harakatlari (sub'ektiv xavf) tufayli ob'ektiv xavf darajasi oshadi.

Chaqmoq urishi xavfi amalga oshirilganda, chaqmoqning sug'urtalangan buyumlarga bevosita kirib borishi sug'urta badalini to'lash uchun talab qilinmaydi. Agar chaqmoq boshqa ob'ektlarga (masalan, daraxtga) urilsa, maishiy mulkning shikastlanishi yoki nobud bo'lishi natijasida sug'urta qoplamasi saqlanib qoladi. Uyg'a yetkazilgan zararga kelsak, u qurilish sug'urtasi bilan qoplanadi.

Sug'urta quyidagi zararlarni qoplaydi:

- chaqmoq urishi tufayli yong'indan kelib chiqqan zarar;

- sovuq chaqmoq urishi natijasida yetkazilgan zarar. Masalan, chaqmoq urishi ta'sirida bino devorida hosil bo'lgan yoriq uy-ro'zg'or mulkiga zarar yetkazgan;

- chaqmoq urishi ta'sirida uy-ro'zg'or buyumlarining yonib ketishidan kelib chiqadigan zararlar;

- chaqmoq tufayli havo bosimi oqibatida kelib chiqadigan zararlar.

Tarmoqdagi qisqa tutashuv, haddan tashqari kuchlanish tufayli elektr jihozlari va qurilmalariga yetkazilgan zararlar qoplanmaydi. Yong'in yoki portlash natijasida bo'lgan holatlar bundan mustasno.

Portlash gazlar yoki bug'larning kengayish tendensiyasi bilan bog'liq holda paydo bo'ladigan energiya kuchining to'satdan namoyon bo'lishi hisoblanadi. Uy mulkini sug'urtalashning bir qismi sifatida yashovchilarga yetkazilgan zarar qoplanadi. Binoga yetkazilgan zarar binolarni sug'urtalash orqali qoplanadi.

Portlash natijasida uy mulkiga yetkazilgan va uy mulkini sug'urtalash shartnomasi bo'yicha kompensatsiya qilinishi kerak bo'lgan zararga bir qator misollar keltiramiz:

1. Gaz quvuridagi avariya natijasida tabiiy gazning sizib chiqishi boshlandi. Voqea joyiga yetib kelgan ishchilar chiroqlarni yoqishdi. Shu bilan birga, kalitdan uchqun chiqib ketdi, undan havo va gaz aralashmasi yondi. Portlash sodir bo'ldi.

2. Ko'mir bilan qizdirilgan o'choq yomon yonsa, unda gazlar hosil bo'ladi. Bu gazlar birdaniga alanganish qobiliyatiga ega. Ishlangan gazlar bosimi ostida u ko'pincha pechka eshigini otib yuboradi. Bunday holda, gazlar aralashmasining yonishi tufayli portlash haqida so'z ketadi. Tarqalish kuchi va tezligiga qarab, portlash rivojlanishining quyidagi bosqichlari ajratiladi: ishlangan gaz chiqishi, portlash va detonatsiya.

Uy-ro'zg'or mulkini sug'urtalashda boshqariladigan *uchar ob'ekt*, uning qismlari yoki yuklarining tushishi hamda ular bilan to'qnashish sug'urta xavfidir. Ushbu xavfning sug'urta qoplamasiga kiritilishi sug'urtalovchi va sug'urtalanuvchi o'rtasida zararining sababi to'g'risidagi nizolarning oldini oladi. Gap shundaki, portlash va yong'in xavfi har qanday holatda ham uy mulkini sug'urtalash shartnomasi bilan qoplanadi. Butun uchadigan ob'ekt yoki uning qismlari qulashi natijasida yetkazilgan zarar esa qoplanmaydi. Ushbu xavf qoplamaga kiritilmasa, sug'urtalanuvchida zararining sababini isbotlash tashvishi paydo bo'ladi. Agar ushbu risk sug'urta

qoplamasiga kiritilgan bo'lsa, sug'urta badali to'langandan so'ng sug'urtalovchi uchar ob'ekt egasiga regress talabi bilan murojaat qilishi mumkin.

Misollar:

1. Uchuvchisiz meteorologik raketa binoning tomini vayron qildi va kvartirada portladi. Maishiy mulkka yetkazilgan zarar sug'urta yo'li bilan qoplanadi. Binoni sug'urtalashning bir qismi sifatida kompensatsiya rad etiladi, chunki binoga zarar yetkazgan uchar ob'ekti uchuvchisiz edi.

2. Aeroportga qo'nayotganda samolyotdan yuk tushib ketdi. Tushganda uyning tomini yorib o'tdi. Zarar samolyotdan tushgan yuk tufayli kelib chiqqanligi sababli, uy mulklari va binolarini sug'urtalash shartnomalari bo'yicha qoplanadi.

Avariya (to'satdan buzilish) oqibatida to'kilgan *vodoprovod suvi natijasida yetkazilgan zararlar* suv bilan shikastlanishga qarshi mulk sug'urtasi bilan qoplanadi:

- suv ta'minoti tizimini tashkil qilgan suvni olib keladigan, suvni olib ketadigan quvurlardan va ularga birlashgan shlanglardan;

- ushbu quvurlar tizimiga qo'shilgan uskunalardan va ularning vodoprovod qismlaridan;

- suv va bug' isitish tizimlaridan;

- havoni konditsionerlashtirish tizimlari, issiqlik nasoslari, quyosh batareyalari asosidagi isitish tizimlaridan.

Uy-ro'zg'or mulkiga quyidagilar oqibatida yetkazilgan zararlarga ham sug'urta qoplamasi to'lanadi:

- santexnika uskunalari va vodoprovod qurilmalarining muzlashi oqibatida;

- agar ushbu uskunani o'rnatish sug'urtalanuvchi tomonidan ijarachi sifatida amalga oshirilgan bo'lsa, suv olib keladigan va suvni olib ketadigan quvurlarning yorilishi hamda muzlashi oqibatida.

Mulk sug'urtasi polisi bo'yicha quyidagi zararlar qoplanmaydi:

- suvdan namuna olish joylaridan (vannalar, rakovinalar, dush kabinalari va boshqalar) sepilgan suv, shuningdek, narsalarni yuvish va tozalash uchun ishlatiladigan suv oqibatidagi zarar;

- tuproq, erigan suvlar (toshqinlar), shuningdek, ob-havo sharoiti tufayli suvning ko'tarilishi oqibatidagi zarar;

- cho'kish yoki ko'chki natijasidagi suv oqibatidagi zarar, vodoprovod suvi ta'sirida bo'lgan holatlar bundan mustasno;

- zamburug' bilan kasallanish oqibatidagi zararlar.

Ta'rifga ko'ra, *bo'ron* – bu ma'lum ob-havo sharoitlaridan kelib chiqqan havo massalarining harakatidir. Bu shuni anglatadiki, bu atmosfera bosimining tabiiy farqi tufayli yuzaga keladi. Bo'ron va do'lga qarshi mulk sug'urtasi shartnomasi bo'yicha quyidagilar qoplanadi:

- ushbu xavflarning sug'urtalangan ob'ektlarga ta'siri natijasida yetkazilgan zararlar. Masalan, bo'ron sug'urtalanuvchining tomidan antennani uzib ketdi;

- bo'ron ta'siri ostida sug'urtalangan narsalarga tashqi ob'ektlar tomonidan yetkazilgan zarar. Masalan, bo'ron paytida tomdan cherepitsalar uzilgan. U sug'urtalanuvchining balkonida chiqib turadigan soyaboniga tushib, uni sindirdi;

- sug'urta xavfi realizatsiya qilingandan keyin ko'rilgan keyingi zararlar. Masalan, bo'ron paytida uyda deraza oynasi singan. Kvartiraga tushgan yomg'ir suvi sug'urtalovchining uy mulkiga zarar yetkazdi;

- do'l oqibatidagi zararlar. Masalan, sug'urtalanuvchining balkonidagi soyabon do'l bilan teshilgan.

Sug'urta qoplamasidan istisnolar – sug'urtalangan mulkka yetkazilgan zararlar:

- to'fonli suv kelishi natijasida;

- ko'chki va qor ko'chkilari ta'sirida;

- noto'g'ri yopilgan derazalar va tashqi eshiklar orqali sug'urta qildiruvchining kvartirasiga (uyiga) yog'ingarchilik yoki loyning kirib borishi natijasida.

Qo'shimcha xavflar toifasiga tabiiy ofatlar (zilzilalar, suv toshqinlari, tuproq cho'kishi, sel, vulqon otilishi, yer osti yong'inlari, bo'ronlar, to'fonlar va boshqalar) xavflarini o'z ichiga olgan qoplama kiradi. Sug'urtalovchining yong'in sug'urtasi bo'yicha javobgarligi doirasini kengaytirishning alohida holatlariga sug'urtalanuvchining ishlab chiqarish (tijorat, savdo) faoliyati jarayonida uzilishlar bo'lgan taqdirdagi sug'urta kiradi.

13.5. Mulq sug'urtasi shartnomasini tuzish

Shartnoma tuzishga tayyorgarlik ko'rish bosqichida sug'urtalanuvchi sug'urtalovchini sug'urtada xavfni o'tkazish uchun zarur bo'lgan o'ziga ma'lum bo'lgan barcha holatlar to'g'risida xabardor qilishi shart. Nizoli holatlarda sug'urta shartnomasini tuzish

to'g'risidagi arizada so'ralgan barcha holatlar muhim hisoblanadi (13.3-jadval).

13.3-jadval

Sug'urtalanuvchining sug'urta hodisasi oldidan majburiyatlari

Nima haqida xabar bermoq	Nima qilmoq lozim
Sug'urtada xavfni o'tkazish uchun zarur bo'lgan barcha holatlar va risk darajasining oshishi to'g'risida xabar berish	Sug'urtada xavfni o'tkazish uchun zarur bo'lgan barcha holatlar va risk darajasining oshishi to'g'risida xabar berish
Xavf darajasi quyidagi holatlarda oshadi:	Sug'urtalanuvchi quyidagilarni bajarishi shart:
- agar sug'urta shartnomasini tuzish to'g'risidagi arizada so'ralgan, xavfga hamroh holatlar o'zgarsa;	- qonun, ijro etuvchi hokimiyat organlari tomonidan belgilangan va sug'urta shartnomasida kelishilgan barcha xavfsizlik choralariga rioya qilish;
- odatda doimiy yashaydigan kvartirada hech kim 60 kundan ortiq yashamasa; - shartnomada kelishilgan himoya vositalari kvartiradan olib qo'yilsa.	- sovuq mavsumda kvartirani yetarli darajada isitishni ta'minlash yoki barcha vodoprovod uskunalaridan suvni to'kib tashlash lozim
Shartnoma oldi bosqichida sug'urtada xavfni o'tkazish uchun muhim bo'lgan barcha holatlar to'g'risida sug'urtalovchini xabardor qilish bo'yicha sug'urtalanuvchi tomonidan o'z majburiyatini aybli buzgan taqdirda, sug'urtalovchi shartnomadan va sug'urta badalini to'lashdan bosh tortish huquqiga ega.	Agar sug'urta qildiruvchi o'z majburiyatlarini buzsa, sug'urtalovchi sug'urta shartnomasini bekor qilishga haqli. Agar shartnoma bekor qilinmasa, bu holat sug'urtalovchini majburiyatlar uchun javobgarlikdan ozod qiladi, sug'urta qildiruvchi tomonidan kichik ehtiyotsizlik holatlari bundan mustasno
Sug'urtalanuvchi xavf darajasi oshganligi to'g'risida sug'urtalovchini darhol xabardor qilishi shart. Aks holda, sug'urtalovchi shartnomani bekor qilish yoki sug'urta badalini to'lashni rad etish huquqiga ega	

Mulkni sug'urtalash bo'yicha arizada quyidagi savollar mavjud:

- binoning (uyning) tuzilish xususiyatlari haqida;
- xavf darajasini oshiruvchi holatlar;
- uy yoki kvartiradan foydalanish tabiati (ular kvartirada doimiy yashaydimi yoki qachondir bo'sh bo'ladimi);
- mavjud xavfsizlik choralari (barcha kirish eshiklarida silindrli qulflar o'rnatilganmi);
- kvadrat metrda yashash maydonining kattaligi va boshqalar.

Sug'urta qildiruvchi tomonidan sug'urtalovchini shartnoma oldi bosqichida sug'urtada xavfni o'tkazish uchun zarur bo'lgan barcha holatlar to'g'risida xabardor qilish majburiyatini buzish sug'urtalovchini javobgarlikdan ozod etadi va unga shartnomani bekor qilish huquqini beradi.

13.6. Sanoat va qishloq xo'jaligi korxonalarini mulkini sug'urtalash

Sug'urtaga tortiladigan sanoat va qishloq xo'jaligi korxonalarini mulkining tarkibi (13.4-jadval).

13.4-jadval

Sug'urtaga tortiladigan sanoat va qishloq xo'jaligi korxonalarini mulki

Mulk tarkibi	Sug'urta shartnomasi	Sug'urta hodisasi
Korxonalar va tashkilotlarga tegishli bo'lgan binolar, inshootlar, tugallanmagan kapital qurilish ob'ektlari, transport vositalari, mashinalar, asbob-uskunalar, inventar, tovar-moddiy boyliklar va boshqa mulklar.	Asosiy	Yong'in, chaqmoq urishi, portlash, suv bosishi, zilzila, tuproq cho'kishi, bo'ron, to'fon, do'l, tosh bosishi, ko'chki, yer osti suvlari harakati, sel, ushbu hudud uchun noodatiy bo'lgan kuchli sovuqlar va mo'l qor yog'ishi, tabiiy ofatlar natijasidagi elektr energiyasini uzatishdagi uzilishlar, transport vositalari, isitish, vodoprovod, kanalizatsiya va boshqa tizimlar avariylari oqibatidagi nobud bo'lishlar va zararlar.
Tashkilotlar tomonidan komissiya, saqlash, qayta ishlash, ta'mirlash, tashish va boshqalar uchun qabul qilingan mulk.	Qo'shimcha	
Ko'rgazmalarda namoyish etiladigan eksperimental yoki ilmiy-tadqiqot ishlari davomidagi mulk.	Qo'shimcha	
Xo'jalik hayvonlari, mo'ynali hayvonlar, quyonlar, parrandalar va asalari oilalari (kasal hayvonlar va karantin belgilangan joylardagi hayvonlardan tashqari)	Asosiy	Qurg'oqchilik, namlanish, muzlash, do'l, yomg'ir, bo'ron, to'fonlar, yong'in natijasidagi zararlar, nobud bo'lish, so'nggi 5 yil ichida o'rtacha hosil va o'rtacha sotib olish narxlari asosida.
Qishloq xo'jaligi ekinlari hosili	Asosiy	

Korxonalar mulkini sug'urta qilish shartlari ish jarayonida muqarrar bo'lgan hodisalar natijasida yuzaga kelgan quyidagi zararlarni sug'urta javobgarligidan chiqarib tashlaydi:

1) korroziya, chirish, tabiiy eskirish, buyum va materiallarning boshqa tabiiy xususiyatlari;

2) qayta ishlash maqsadida yoki boshqa maqsadlarda (quritish, pishirish, dazmollash) termik ta'sir natijasida sug'urtalangan mulkka yetkazilgan zararlarni.

Korxonaga tegishli mol-mulk uchun sug'urta shartnomasi uning to'liq qiymatida yoki ushbu qiymatning ma'lum ulushi (foizi)da tuzilishi mumkin, ammo mol-mulkning balans qiymatining 50 foizidan kam bo'lmagan miqdorda, binolarni sug'urtalash uchun esa ularni qurish uchun ajratilgan kreditlar qoldig'idan kam bo'lmagan miqdorda tuzilishi mumkin.

Mulkni sug'urtalashda *uning qiymatini baholash uchun quyidagi maksimal chegaralar* qabul qilinadi (13.5-jadval).

13.5-jadval

Qoplash uchun sug'urta qiymatini aniqlash tartibi

Mulk tarkibi	Qiymat bahosi
Asosiy jamg'armalar	Balans qiymati, lekin nobud bo'lish kunidagi almashtirish qiymatidan yuqori emas
Aylanma mablag'lar	O'rtacha bozor, sotish va o'z ishlab chiqarish narxlari bo'yicha haqiqiy tannarx
Tugallanmagan qurilish	Sug'urta hodisasi vaqtida moddiy va mehnat resurslarining haqiqiy xarajatlari miqdori

Mol-mulkni sug'urtalashda korxonalar mol-mulkning bir qismi uchun sug'urta shartnomasi tuzib, barcha mol-mulkni sug'urtalashda pasaytirilgan stavkalar qo'llanilishi mumkin, to'lov stavkalari esa yuqoriroq bo'ladi. To'lovlarning eng yuqori stavkalari tajriba yoki ilmiy-tadqiqot ishlari davomida mashina, asbob-uskunalar va boshqa mol-mulkni sug'urta qilish uchun taqdim etiladi.

Shartnoma tuzayotgan kompaniya zararni qoplashda o'z ishtirokini nazarda tutishga haqlidir. Franshiza hajmi va umumiy sug'urta summasiga qarab, sug'urta to'lovlaridan chegirma chegirmali jadval yordamida aniqlanadi.

Mulkni to'liq qiymatda sug'urtalangan uch va undan ortiq yil davomida sug'urta qoplamasini olmagan tashkilotlar hamda korxonalar stavkalar bo'yicha hisoblangan sug'urta to'lovlarning

yillik miqdori uzilish davri davomiyligiga mos keladigan miqdorda kamaytiriladi. Mol-mulkini yong'in xavfsizligi qoidalariga muvofiq saqlovchi sug'urtalanuvchilarga hisoblangan to'lovlar summasiga ham chegirma beriladi. Sug'urta badali faqat sug'urta arizasida ko'rsatilgan joylarda (masalan, do'konlar, omborlar), shuningdek, ushbu mol-mulkni tashish vaqtida mol-mulk yo'qotilganda va shikastlanganda to'lanadi, tashuvchi javobgar bo'lgan hollar bundan mustasno.

Sug'urtalanuvchiga mol-mulkni qutqarish, tabiiy ofat yoki avariya sodir bo'lganda zararni oldini olish va kamaytirish, shuningdek, tabiiy ofatdan keyin sug'urtalangan mulkni tartibga solish (tozalash, quritish va boshqalar) bilan bog'liq xarajatlar qoplanadi.

13.7. Tadbirkorlik xavflarini sug'urtalash

Tadbirkorlik xavflarini sug'urtalash O'zbekiston Respublikasi qonunchiligi bilan ta'minlanadi. Tadbirkorlik xavflarini sug'urtalash shartnomasi faqat sug'urtalanuvchini o'zining tadbirkorlik puli (ingl. *rool* – umumiy qozon) faqat uning foydasiga sug'urta qilinishi mumkin. Tadbirkorlik xavflarini sug'urtalash shartnomasini tadbirkor bo'lmagan shaxs tomonidan tuzishda ahamiyatsiz bo'ladi. Sug'urtalanuvchi bo'lmagan shaxs foydasiga tadbirkorlik xavflari bo'yicha sug'urta shartnomasi sug'urtalanuvchi foydasiga tuzilgan hisoblanadi.

Tadbirkorlik xavflarini sug'urtalash tadbirkorga uning kontragentlari tomonidan majburiyatlar buzilgani yoki ushbu faoliyat sharoitida uning nazorati ostidagi holatlar tufayli o'zgargan hollarda, unga yetkazilgan zarar yoki sug'urtalangan tadbirkorlik faoliyatidan olinmaydigan kutilayotgan daromad uchun qoplama berishni nazarda tutadi.

Sug'urta uchun qabul qilingan tadbirkorlik xavflariga quyidagilar kiradi:

- yong'in, portlash, avariya va boshqa hodisalar natijasida mol-mulkning yo'qolishi yoki shikastlanishi tufayli ishlab chiqarishdagi uzilishlardan sug'urta qilish;

- bank xavflarini sug'urtalash;

- investitsiyalarni siyosiy va tijorat xavflaridan sug'urtalash;

- depozitlarni sug'urtalash;

- moliyaviy kafolatlarni sug'urtalash;

- kredit (moliyaviy) xavflarini sug'urtalash;

- eksport kreditlarini sug'urtalash va boshqalar.

Tadbirkorlik xavflarini sug'urtalashda eng rivojlangan sug'urta mahsulotlari quyidagilardir:

1) ishlab chiqarishdagi uzilishlardan sug'urta qilish – ko'pincha yong'in, portlash va boshqa hodisalardan sug'urtalashga to'g'ri keladi;

2) bank xavflarini sug'urtalash banklarning sug'urta qoplamalarining umumiy paketiga ajratiladi – *bankers blanket bond* (BBB). Yong'in, avariya, toshqinning odatiy xavflari bilan bir qatorda, ushbu shartnoma xodimlarga haddan tashqari ishonchdan, yig'ish va tashish paytida pul va qimmatbaho buyumlarning yo'qolishidan, soxta banknotalarni olish natijasida yo'qotishlarni qoplaydi;

3) kredit (moliyaviy xavflar) xorijda maxsus sug'urta – delkredere bilan qoplanadi. Delkredere predmeti yetkazib beruvchida kelib chiqadigan debitorlik qarzi hisoblanadi. Agar ushbu qarz o'z vaqtida qaytarilmasa, yetkazib beruvchi likvidlikni yo'qotadi va bankrot bo'lishi mumkin;

4) eksport kreditlarini sug'urtalash 1978-yilda Rasmiy eksport kreditlari to'g'risida bitim – *Agreement on Guidelines for Officially Supported Export Credits* ishlab chiqilib, tashqi savdoda davlat proteksionizmining rasmiy vositasi sifatida iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkilotiga (OESR) a'zo mamlakatlar doirasida qo'llanila boshlangan paytdan boshlanadi.

Tadbirkorlik xavflari yuzaga kelishidan sug'urta himoyasi bo'yicha shartnomalarni tuzish va ijro etishning o'ziga xos xususiyatlari qonun bilan belgilanadi:

- sug'urtalanuvchida mulkiy manfaatlarning mavjudligi;
- shartnoma uchinchi tomon foydasiga, ikkinchisining belgilangan ro'yxatisiz tuzilishi mumkin;
- shartnoma polisni rasmiylashtirish bilan bo'lishi kerak, keyinchalik u sug'urtalanuvchiga beriladi.

13.8. Avtotransport vositalarini sug'urtalash

Transport sug'urtasi o'zining evolyutsion rivojlanishi davomida sezilarli o'zgarishlarga uchradi. Masalan, avtomobil sug'urtasi mustaqil alohida yo'nalishga ajratildi. Ko'p hollarda sug'urtaning ayrim turlarining ixtisoslashuvi yuzaga keldi. Klassik transport

sug'urtasi dastlab transport xavflari deb tasniflanmagan xavflarni qabul qildi.

Masalan, tovarlarni oraliq punktlarda va kelish joyida jo'natishdan oldin saqlash uchun o'z vaqtida sug'urta qoplamasini kengaytirish, shuningdek, kemalarning korpusini sug'urtalashga fuqarolik javobgarligi da'volarini kiritish.

Transport sug'urtasining eng muhim yo'nalishlari – dengiz sug'urtasi, o'tkazmalar sug'urtasi, aviatsiya sug'urtasi, kombinatsiyalangan transport sug'urtasi (turli transport turlari bo'yicha tashish uchun) va talabga muvofiq shakllanadigan boshqa birlashtirilgan sug'urta mahsulotlari.

Transport sug'urtasi – yuklarni, odamlarni tashish bilan bog'liq manfaatlarni sug'urtalash. Transport sug'urtasi turli xil zararlarni qamrab oladi. Bu xususiyat sug'urta himoyasini shakllantirishga xarakterli individual yondashuvni belgilaydi.

Transport sug'urtasi – bu transport vositasi yoki tashilgan tovarlar bilan bog'liq mulkiy manfaatlar shartnomasida aks ettirilgan zarar, harakat paytida yoki tashishga tayyorgarlik paytida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan turli xil xavflardan sug'urta qilish.

Transport vositalarini sug'urtalash, avtofuqarolik javobgarligini sug'urtalashdan farqli o'laroq, qonun hujjatlarida belgilanmaydi. Uning yordamida shaxsiy transport vositasi sug'urta qilinadi. Sug'urtaning ushbu turi kasko-sug'urta deb ataladi. "Kasko" so'zi ispan tilidan olingan bo'lib, *korpus* degan ma'noni anglatadi. *Kasko-sug'urta* quyidagilarni qoplaydi: transport vositasi va unga mahkamlangan yoki qulf ostida saqlanadigan qismlari, shuningdek, sug'urta shartlarida maxsus ro'yxatda sanab o'tilgan narsalarning ishdan chiqishi, yo'qolishi, nobud bo'lishi.

Kasko-sug'urta doirasida sug'urtalovchilar ikkita variantni taklif qilishadi: *to'liq bo'lmagan kasko* va *to'liq kasko*.

Avtomobil sug'urtasining ushbu turlari sug'urtalanadigan xavflar hajmi bilan farqlanadi. Bu hajm sug'urtalovchi bilan erkin kelishilgan va turli sug'urta kompaniyalarida turlicha bo'lishi mumkin.

To'liq bo'lmagan kasko-sug'urtasida sug'urta qoplamasi hajmi:

1. Yong'in, portlash. Bunda avtomobilning o'zida olov yonishi shart emas. Tutun, qurum yoki issiqlikning bevosita ta'siri ham sug'urta himoyasiga tushadi.

2. O'g'irlik. Nafaqat o'g'irlik, talonchilik va maxfiy o'zlashtirish, balki o'g'irlik yoki talonchilik paytida sodir bo'lgan zarar ham sug'urta qilinadi.

3. Bo'ron, do'l, chaqmoq va to'fon. Ushbu tabiiy kuchlar mashinaga bevosita ta'sir qilishi kerak. Ushbu tabiiy kuchlarning avtomobilga tushishidan kelib chiqadigan zararlar ham sug'urta qilinadi.

4. Yovvoyi hayvonlar tomonidan yetkazilgan zarar. Avtomobilning harakatlanayotgan paytida yovvoyi hayvon (yovvoyi cho'chqa, tulki, kiyik, quyon va boshqalar) bilan to'qnashishidan kelib chiqadigan shikastlanishlar sug'urtalanadi. To'qnashuvni oldini olishga urinishdan kelib chiqadigan zararlar qoplanmaydi.

5. Oyna shikastlanishi. Avtomobilning sirlangan qismlariga yetkazilgan zarar, hatto ular sun'iy materialdan qilingan bo'lsa ham qoplanadi. Masalan, burilish ko'rsatkichlari.

6. Qisqa tutashuv natijasida simlarning shikastlanishi. Kabelning shikastlanishi (kabelning bir qismini almashtirish, shu jumladan materiallar va ishchi kuchi narxi) qoplanadi.

To'liq kasko-sug'urta to'liq bo'lmagan kasko-sug'urtada qoplanadigan barcha zararlarni, avariylar bilan bog'liq, shuningdek, bezorilar va begona shaxslarning zararli harakatlari natijasidagi barcha zararlarni o'z ichiga oladi. Agar avariya avtomobilga bevosita tashqi tomondan to'satdan mexanik kuch bilan ta'sir qilsa va zarar kelib chiqishiga olib kelsa, u holda to'liq kasko-sug'urta doirasida sug'urtalangan zarar vujudga keladi.

Bezorilik harakati buzg'unchilik natijasida bo'lsa va avtomobil egasiga yetkazilgan zarar tasodifan kelib chiqsa, qabul qilinadi. Agar aniq belgilangan mashina ataylab buzilgan bo'lsa, zararli harakatlar sodir bo'ladi.

Kasko-sug'urta doirasida avtomobilning shikastlanishi (ta'mirlash xarajatlari), yo'q qilinishi (sotib olish xarajatlari) yoki yo'qolishi (o'g'irlanishi) natijasida paydo bo'lgan zararlar qoplanadi. Quyidagi pozitsiyalar sug'urta himoyasi bilan qoplanmaydi: yaxshilash va o'zgartirishlar, eskirgan qismlarni ta'mirlash, tashish va ro'yxatdan o'tkazish xarajatlari, to'xtab qolish va avtomobilni ijaraga olish xarajatlari, yoqilg'i va boshqalar.

Kasko-sug'urtasida sug'urta qoplamasi quyidagi hollarda cheklanadi: ayrim xavflarni sug'urta qoplamasidan chiqarish, yuridik majburiyatlar buzilganda, shartnoma majburiyatlari buzilganda.

Avtofuqarolik javobgarligini sug'urtalashda ishlatiladigan sug'urta qoplamasidagi istisnolardan va atom energiyasining ta'siridan tashqari, kasko-sug'urtasida quyidagi istisnolar ham qo'llaniladi:

1. Avtomobil tadbirlari. Maqsadi maksimal tezlikka erishish (shu jumladan rasmiy ro'yxatdan o'tgan tadbirlar) bo'lgan barcha avtoulov poygalari sug'urta qoplamasidan chiqarib tashlanadi.

2. Isyon, qo'zg'olon, ichki tartibsizliklar. Qo'zg'olon, ichki tartibsizliklar, harbiy voqealar, hukumat buyruqlari yoki zilzila natijasida bevosita yoki bilvosita yetkazilgan zarar uchun sug'urta qoplamasi mavjud emas.

Agar zarar atayin yoki qo'pol ehtiyotsizlik tufayli yuzaga kelgan bo'lsa, sug'urta qoplamasi chiqarib tashlanadi.

Sug'urta hodisasi sodir bo'lganda va undan keyingi majburiyatlar. Sug'urta hodisasi yuz berganligi to'g'risida xabardor qilish majburiyati. Sug'urtalanuvchi, agar u ushbu shartnoma bo'yicha da'vo qilmoqchi bo'lmasa, kasko-sug'urta bo'yicha zararining yuzaga kelishini e'lon qilishga majbur emas.

Zarur axborotni taqdim etish, zararni kamaytirish va oldini olish choralari ko'rish majburiyati. Bu majburiyatlar o'z mazmuniga ko'ra transport vositalari egalarining fuqarolik javobgarligini sug'urtalashdagi mos majburiyatlarga o'xshashdir.

Axborot bilan ta'minlash va zararni kamaytirish. Sug'urtalanuvchi masalan, avtomobilning holati, yo'l-transport hodisalari holatlarida kilometraj haqida noto'g'ri ma'lumot bersa yoki soxta oqlovchi hujjatlar (cheklar va boshqalar) taqdim etsa, sug'urta qoplamasini yo'qotadi.

Zarar ko'rgan avtomobilni ishga tushirishdan oldin sug'urtalanuvchi, bu sug'urta shartlariga muvofiq talab qilinsa, kasko-sug'urtalovchidan ruxsat olishi kerak.

13.9. Xalqaro savdoda mulk sug'urtasi

Xalqaro savdoning ishlashi uchun tovar ta'minotining standart shartlari zarur. Xalqaro savdo palatasi 1936-yilda Inkoterm (Incoterms) xalqaro savdo atamaları va qoidalarining birlashtirilgan ro'yxatini qabul qildi. Ikkita maxsus holatda ular sotuvchi tomonidan berilishi kerak bo'lgan transport sug'urtasi shartlarini belgilaydilar (CIF i CIP). CIF - *cost, insurance, freight (ingl.)* – qiymat, sug'urta,

fraxt (SIF). CIP – *Carnage and Insurance Paid (ingl.)* – yuk haqi va sugʻurta toʻlandi (SIP).

Tijorat huquqining umumeʼtirof etilgan asosiga aylangan Inkoterm shartlariga koʻra, xaridorda koʻp hollarda yuklarni transportirovka qilish paytida yuk ortish portidan, yuk dengiz kemasining bortidan oʻtgan paytdan boshlab (quruqlikda tashishda – ularni transport vositasiga ortilgan paytdan boshlab) xavf paydo boʻladi. Shu paytdan boshlab tovarlarning shikastlanishi va yoʻqolishi xavfi xaridorga oʻtadi va sotuvchi ular uchun hech qanday javobgar emas. Xaridor ushbu tovarlar uchun toʻliq kelishilgan narxni, ularni buzilgan holatda olgan boʻlsa yoki umuman olmagan boʻlsa ham toʻlashi kerak.

CIF yoki CIP shartlari boʻyicha tovarlarni sotib olgan import qiluvchi sotuvchi yuklarni sugʻurtalash shartnomasini tuzgan xorijiy sugʻurta kompaniyasiga ishonishi kerak. Shuning uchun import qiluvchiga uning xaridini oʻzi sugʻurta qilish tavsiya etiladi. Biroq eksportchi oʻz manfaatlaridan kelib chiqib, oʻz taklifiga tovarlarni sugʻurtalashni kiritishi kerak, yaʼni iloji boʻlsa, CIF yoki CIP shartlari boʻyicha shartnoma tuzishi kerak.

Xalqaro savdoda xavflar odatda xaridorlarga tushadi. Yuk transport kompaniyasiga, yaʼni temir yoʻl, pochta aloqasi yoki boshqa transport tashkilotiga topshirilgan paytdan boshlab xavf xaridorga oʻtadi. Shu bilan birga, transport sugʻurtasi shartnomasini tuzish kerak boʻladi. Shuni taʼkidlash kerakki, tashuvchilar tashish shartnomasi boʻyicha oʻzlariga topshirilgan tovarlarning shikastlanishi yoki yoʻqolishi uchun javobgardirlar, ammo zarar yetkazilgan hollarda ularning javobgarligi hajmi koʻpincha zarar yetkazish shartlari boʻyicha cheklangan.

Har bir transportirovka usuli yoʻlda yukning shikastlanishi yoki yoʻqolishi xavfini keltirib chiqaradi. Bu ichki va xalqaro savdoda dengiz, quruqlik, daryo va havo transportiga teng darajada tegishli. Bunday holda, zarar uning paydo boʻlishi paytida xavf tugʻdiruvchi shaxs tomonidan qoplanadi.

Agar u sotuvchi boʻlsa, unda u yana molni qayta toʻlovsiz yetkazib berishi kerak. Agar u xaridor boʻlsa, shikastlangan tovarlarni olganmi yoki umuman olmaganidan qatʼi nazar, sotuvchiga uning toʻliq narxini toʻlashi kerak.

Transportirovka boshlanishidan boshlab xavf xaridorga oʻtadigan shartnomalar mavjud. Shu bilan birga, shunday

shartnomalar ham mavjudki, ular bo'yicha transportirovkaning butun davri uchun transport xavflari sotuvchida qoladi. Biroq xalqaro savdoda qoida tariqasida xavflarni taqsimlash qo'llaniladi. Bundan tashqari, uchinchi tomon ko'pincha transportirovka paytida zarar uchun javobgarlikni o'z zimmasiga olishi mumkin. Biroq tajriba shuni ko'rsatadiki, bu tarzda faqat bir nechta holatlarda zarar uchun yetarlicha qoplama olish mumkin. Tashuvchining javobgarligi zararining sabablariga va uning kattaligiga bog'liq, ko'pincha zararining aybdori bo'lgan shaxs to'lovga layoqatsiz bo'ladi yoki turli sabablarga ko'ra javobgarlikka tortilmaydi.

Transport sug'urtasi uchinchi shaxsning javobgarligi darajasidan qat'i nazar, sug'urtalangan yuk bo'yicha to'liq zararni qoplaydi. Transport zararlarining oldini olish va kamaytirishga qaratilgan chora-tadbirlarni ishlab chiqish jarayonini tasavvur qilaylik (37-rasm).

Birinchi bosqich – zarar sabablarini aniqlash, ularning mumkin bo'lgan hajmi va chastotasini baholash. Ikkinchi bosqich – zarardan himoyalani choralarni ishlab chiqish. Ular o'z navbatida preventiv, transportirovka paytida xavf darajasini nazorat qilish va zarar yetkazilganda yo'qotish miqdorini kamaytirishga imkon beradigan bosqichlarga bo'linadi. Ushbu chora-tadbirlar uchinchi bosqichda sug'urta shartnomasini tuzish bilan qoplanadigan zararining mumkin bo'lgan qoldiq darajasini aniqlashga imkon beradi.

Transport sug'urta bozorida ko'plab ishtirokchilar mavjud: sug'urtalovchilar va sug'urtalangan shaxslar; fraxt qiluvchi va fraxt qildiruvchi shaxslar, ombor egalari va ekspeditorlar, savdo maklerlari, sug'urta vositachilari, sug'urta maklerlari, agentlari, sug'urta kompaniyalari vakillari, anderrayterlar; sug'urta tashkilotlari, alohida sug'urtalovchilar va keptiv (tobe) agentlar, qayta sug'urtalovchilar, favqulodda komissarlar va assekuratorlar.

Muammoli tahlil

Zarar kelib chiqish sabablarini tahlil qilish	
Sabablarini aniqlash: <ul style="list-style-type: none">- transport sohasi;- zarar sababi;- mamlakat;- qadoqlash.	Miqdoriy baholash: <ul style="list-style-type: none">- chastota;- hajmi

Muammo yechimi

Transport zararidan himoya qilish tadbirlari	
Umumiy dastur choralari (preventiv chora-tadbirlar): <ul style="list-style-type: none">- qadoqlash;- yuklarni joylashtirish;- avtomobil;- transport turi;- yoʻnalish	Maxsus dastur choralari (zarar miqdorini yoki uning ehtimolini kamaytiradigan chora-tadbirlar): <ul style="list-style-type: none">- transportirovka paytida xavfni nazorat qilish;- sodir boʻlganda zarar miqdorini kamaytirish chora-tadbirlari

Zarur qoplama

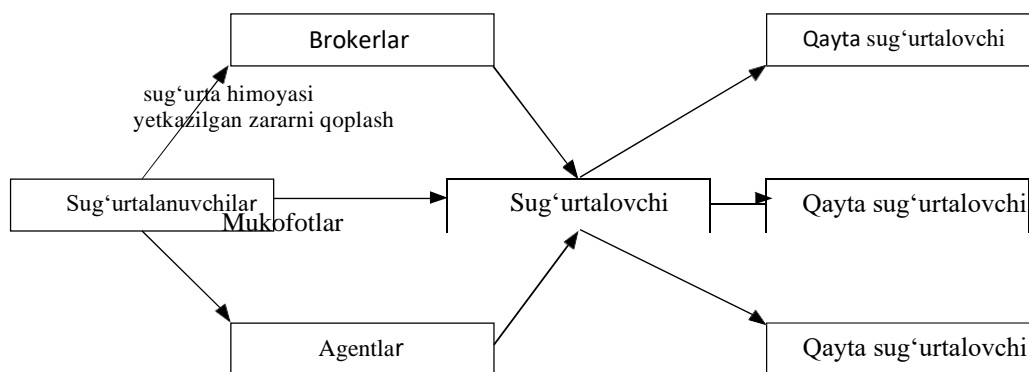
Qoldiq zararlar

13.1-rasm. Transport zararlarining oldini olish va kamaytirish chora-tadbirlari.

Sugʻurta makleri – sugʻurta shartnomalarini tuzishda boshqa shaxslarga vositachilik xizmatlarini koʻrsatuvchi, biroq ayni paytda shartnoma munosabatlari asosida buni doimiy ravishda amalga oshirmasligi lozim boʻlgan sugʻurta vositachisidir. U sugʻurtalanuvchining buyrugʻi asosida harakat qiladi va unga mos sugʻurtalovchini qidiradi, yaʼni talab va taklifni birlashtiradi (13.2-rasm).

Potensial sugʻurtalanuvchi brokerga murojaat qiladi, chunki u bozorni yaxshi biladi va sugʻurta qoplamasi hamda sugʻurta mukofotining toʻliqligi jihatidan mijozlar uchun eng maqbul shartnomalarni tashkil qiladi.

Sug'urta brokerining faoliyati mazmunidan kelib chiqib, uning sug'urta uchun ahamiyatini quyidagicha tavsiflash mumkin: u mavjud sug'urta mahsulotlarini takomillashtirish va yangilarini ishlab chiqish uchun imtiyozlar yaratadi, ko'plab sug'urtalovchilar, ya'ni xorijiy sug'urtalovchilar, qayta sug'urtalovchilar, xavf tashuvchilar bilan hamkorlik tufayli sug'urta bozorining shaffofligini ta'minlaydi va shu bilan bozorning rivojlanishiga hissa qo'shadi.

13.2-rasm. Sug'urta bozori ishtirokchilari o'zaro ta'siri sxemasi.

Tovarlarni sug'urtalash bilan bir qatorda kasko-sug'urta ham katta ahamiyatga ega. Hozir aviatsion transport vositalari kasko-sug'urtasi aviatsion sug'urtaga kiradi. Temir yo'l sostavlari va yuk mashinalari kabi yer usti transport vositalari maxsus xavf zonalari va sug'urta turlarini anglatadi. Dengiz va ichki daryo kemalari transport sug'urtasi mavjudligining boshidanoq o'zining asosiy manfaatlari sohasiga kiradi. Kemalar odatda dengiz yoki ichki daryo navigatsiyasi xavfidan sug'urta qilinadi.

Qonuniy ma'noda kemani suzishga qodir, ichki xonalarga ega va hajmi juda kichik bo'lmagan transport vositasi deb tushunish kerak. Uning maqsadi suv orqali harakatlanishdir. Nafaqat kema, balki uning inventari ham sug'urtalanadi.

Kema inventari harakatlanuvchi ob'ektlardir, garchi ular asosiy ob'ektning tarkibiy qismlari bo'lmasa ham, uning iqtisodiy maqsadiga xizmat qilishi kerak. Shuning uchun ham ma'lum bir fazoviy pozitsiyani egallaydi. Masalan, qutqaruv kemasi yoki radar kemaning inventariga kiradi. Inventar asosiy ob'ekt bilan birga uning tarkibiy qismlari sifatida sug'urta qilinadi.

Barcha suv transport vositalari cheklanmagan holda transport sugʻurta predmeti hisoblanadi. Aksincha, yer usti transporti kasko-sugʻurtasi boshqa sugʻurta turlarini anglatadi.

Yuk tashish ishtirokchilarining javobgarligi deganda ekspeditor va tashuvchining transportirovka davri uchun qabul qilgan shartnoma shartlariga muvofiq xavfsiz belgilangan joyga yetkazib berish uchun javobgarligi tushuniladi. Bunday holda, ekspeditsiya yoki transport shartnomasidan kelib chiqadigan javobgarlik haqida soʻz yuritiladi. Shuni taʼkidlash kerakki, ommabop fikrga zid ravishda ekspeditor va tashuvchi bir xil narsa emas. Tashuvchi bevosita yuk tashishni amalga oshiradi. Ekspeditor yuk tashishni yuk joʻnatuvchi hisobidan, ammo oʻz nomidan tashkil qiladi, yaʼni tovarlarni yetkazib berishni taʼminlaydi. Bundan tashqari, ekspeditor va tashuvchi funksiyalarini bajaradigan va kerak boʻlsa, tashuvchi sifatida ham javobgar boʻlgan aralash transport-ekspeditorlik kompaniyalari mavjud.

Tashish uchun javobgarlik faqat mijozdan yoki vakolatli shaxsdan bevosita tashilgan tovarlar uchun yoki ularni tashish bilan bogʻliq holda, yetkazib berish vaqtidan oshib ketishi munosabati bilan yuzaga keladigan zararlarga taalluqlidir. Shu bilan birga, ekspeditorning javobgarligi tashuvchi uchun boʻlgani kabi, faqat tovar zararlari bilan cheklanmaydi. Balki maʼlum chegaralar ichida moliyaviy yoʻqotishlarni ham oʻz ichiga oladi.

Transport javobgarligini sugʻurtalash ekspeditorni va tashuvchini ushbu javobgarlik xavfidan himoya qiladi. Sugʻurta qoplamasi miqdori yuk ekspeditor va tashuvchi javobgar boʻlgan qoidalarga muvofiq belgilanadi. Natijada, ular asosan joʻnatuvchidan yoki boshqa vakolatli shaxsdan masalan, qabul qiluvchidan yetkazilgan zarar uchun daʼvolardan ozod qilinadi.

13.10. Yuklarni sugʻurta qilish

Transport sugʻurtasi uzoq vaqt davomida yuklarni tashish paytida, shu jumladan barcha yuklash, tushirish operatsiyalari va omborlarda saqlash uchun barcha xavf-xatarlarga nisbatan qoʻllanilgan. Bundan tashqari, transport sugʻurtalovchisi oʻz mijoziga umumiy avariya yuz berganda boʻlgan xarajatlar va badallarni qoplaydi.

Yuk tashish koʻplab xavf-xatarlar bilan bogʻliq. Xavf-xatar – bu zararning sababi. Zarar sugʻurta hodisasi sodir boʻlishi orqali xavf-

xatarni konkretlashtirishga aylanadi. Zarar yo‘q qilish, shikastlanish va vayron bo‘lish, shuningdek, mulkni nobud qilish va yo‘qotishdan iborat bo‘lishi mumkin. Zararning quyidagi turlari ajratiladi: moddiy zarar, moddiy zarar natijasida moliyaviy zarar, sof moliyaviy zarar va shaxsiy zarar.

Yuklarni sug‘urtalash yuk egalarining, yukni tashish paytida moddiy javobgar bo‘lgan shaxslarning mulkiy manfaatlarini himoya qilishga qaratilgan. Jahon amaliyotida yuklarni sug‘urtalashda so‘z ko‘pincha dengiz transporti haqida boradi, shuning uchun ixtisoslik terminologiyasi qisman dengiz xalqaro huquqi bilan bog‘liq bo‘lib, quruqlik va havo transporti orqali tashishda keng qo‘llaniladi.

Sug‘urta jarayoni sifatida transport jarayonining asosiy ishtirokchilari quyidagilar deb tan olinadi:

1) jo‘natuvchi (yuk jo‘natuvchi) – o‘ziga tegishli yuklarni jo‘nash joyidan manzilga jo‘natuvchi jismoniy yoki yuridik shaxs;

2) oluvchi – ushbu yukni belgilangan manzilda olish huquqiga ega bo‘lgan jismoniy yoki yuridik shaxs;

3) tashuvchi – transport vositasiga egalik qiluvchi yoki ijaraga beruvchi jismoniy yoki yuridik shaxs;

4) ekspeditor – tashish bilan shug‘ullanadigan barcha tomonlarni muvofiqlashtirish va o‘zaro ta‘sirini ta‘minlaydigan shuningdek, tashish punktlarida va tashish shartnomasi bilan bog‘liq boshqa xizmatlarni amalga oshiradigan shaxs (odatda yuridik shaxs).

O‘zbekiston Respublikasida yuklarni sug‘urtalash me‘yoriy hujjatlar to‘plami bilan tartibga solinadi.

Yuklarni sug‘urtalashda sug‘urta qoplamasining miqdori sug‘urta qoplamasining shakliga bog‘liq. Sug‘urta qoplamasining quyidagi shakllari mavjud:

1. To‘liq qoplama. Ushbu qoplama shakli, agar ular sug‘urta qoplamasidan aniq chiqarib tashlanmasa, transportirovka paytida yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan barcha xavf-xatarlardan bo‘lgan yo‘qotish va zararlarni qoplaydi. Odatda qo‘llaniladigan bandda quyidagilar keltiriladi: sug‘urtalovchi sug‘urta qilingan tovarlarga yetkazilgan va sug‘urta qilingan xavf natijasida yuzaga keladigan yo‘qotish yoki zararni franshizasiz qoplaydi. Bu yerda transport sug‘urtasining asosiy prinsipi amalga oshiriladi ya‘ni, barcha xavflardan sug‘urta qilish.

2. Kema halokati holatida qoplama. Bu faqat maxsus belgilangan xavflarga tegishli bo‘lgan cheklangan qoplama shaklidir. Asosan

yukning umumiy yo‘qotilishi yoki to‘liq zararlanishiga olib keladigan xatarlar sug‘urta qilinadi.

Ko‘pincha amalda cheklangan qamrov shakli qo‘llaniladi. Shu bilan birga, sug‘urtalovchi sug‘urtalangan yukning ushbu hodisalar (xavflar) yuzaga kelishi natijasida yo‘qotilishi yoki shikastlanishining qoplanishini, franshizasiz ta‘minlaydi. Sug‘urtalangan xavflarga quyidagilar kiradi: transport vositalarining avariylari, kema halokati, yong‘in, chaqmoq urishi va portlash, ombor qulashi va boshqalar. Sug‘urta hodisalari kema halokati doirasidan chiqib ketadi.

Yuk tashishlarni sug‘urtalashda to‘liq va cheklangan qoplama tavsif beramiz (13.5-jadval).

13.5-jadval

To‘liq va cheklangan qoplamaning xususiyatlari

To‘liq qoplama	Cheklangan qoplama
1.Birgalikda sug‘urtalangan xavf va yo‘qotishlar. Sug‘urtalovchi agar shartnomada boshqacha tartib nazarda tutilmagan bo‘lsa, sug‘urta shartnomasining amal qilish muddati davomida yuk duch keladigan barcha xavflarni o‘z zimmasiga oladi. Sug‘urtalovchi sug‘urtalangan yukning sug‘urtalangan xavf natijasida yo‘qotilishi yoki shikastlanishini franshizasiz qoplaydi.	1.Birgalikda sug‘urtalangan xavf va yo‘qotishlar. Sug‘urtalovchi sug‘urtalangan yukning yo‘qotilishi yoki shikastlanishidan quyidagi hodisalar sodir bo‘lishi natijasida yetkazilgan zararni franshizasiz qoplaydi:
2.Alohida holatlar.	a)yuk tashuvchi transport vositasi avariylari. Avtotransport avariylari kema quruqlikka tushganda, tubiga urilganda, kema ag‘darilganda, tubiga cho‘kkanda, qulaganda yoki yuk tashiydigan kemaning muzdan shikastlanganida sodir bo‘ladi;
2.1. Jo‘natilishi kerak bo‘lgan yoki qaytarib beriladigan yuklar.	b)omborxonalarining vayron bo‘lishi;
Jo‘natilishi kerak bo‘lgan yoki qaytarib beriladigan yuklar qolgan boshqa yuklar kabi o‘sha shartlarda sug‘urta qilinadi. Sug‘urtalovchining vazifasi – zarar sug‘urtalangan transportirovka jarayoni vaqtida vujudga kelganini isbotlash, agar shartnomada boshqa qoida nazarda tutilmagan bo‘lsa.	v) yong‘in, chaqmoq urishi, portlash, zilzila, suv osti zilzilasi, vulqon otilishi va boshqa tabiiy ofatlar, samolyot, uning qismlari yoki yuklarining to‘qnashuvi yoki qulashi;
2.2.Shikastlangan yuk.	g)shtorm bilan bort ortiga otilishi, suv yuvib ketishi yoki tashlanishi;
Agar yuk sug‘urta davrining boshida shikastlangan bo‘lsa, sug‘urtalovchi agar shartnomada boshqacha qoida nazarda tutilmagan bo‘lsa, shartnoma davomida yukni yo‘qotish yoki shikastlanish uchun sug‘urta hodisalari uchun qoplama to‘laydi. Agar ushbu dastlabki zarar shartnoma davrida	d)umumiy avariya yoki qurbon qilish;
	e)sug‘urtalangan hodisa sodir bo‘lishi oqibatida kema to‘xtagan yoki samolyotning favqulodda uchib tushgan majburiy to‘xtash porti (aeroport)da tovarni tushirish, oraliq saqlash va ortish;
	j)transport vositasiga yuklash, qayta yuklash yoki yuk tushirish paytida butun yuk joyini

yukning yo'qolishi yoki shikastlanishiga ta'sir qilmasa.	yo'qotish.
--	------------

Yuklarni sug'urtalashning har bir turida ma'lum standart istisnolar mavjud, masalan:

- urushlar, fuqarolar urushlari yoki harbiy harakatlar, dushman tomonidan urush vositalaridan foydalanish, ushbu xavf-xatarlar natijasida mamlakat hududida harbiy texnika va qurol-yarog' mavjudligi sababli harbiy holatlardan qat'iy nazar yuzaga keladigan voqealar;

- ish tashlashlar, mehnat tartibsizliklari, terrorchi yoki siyosiy zo'ravonlik, ishtirokchilar sonidan qat'iy nazar, qo'zg'olonlar va boshqa fuqarolik tartibsizliklari;

- musodara qilish, olib qo'yish yoki boshqa davlat aralashuvi;
- yadro kuchi.

Siyosiy xavflar ham mukofotni oshirishni to'lashda qo'shimcha ravishda sug'urta qoplamasiga kiritilishi mumkin. Ushbu xavflar uchun sug'urtalovchi tomonidan biroz qisqa vaqtdan keyin ularni shartnomadan chiqarib yuborish imkoniyati ta'minlanadi. Sug'urtalovchining tashabbusi bilan shartnomadan siyosiy xavflarni chiqarib tashlash imkoniyatining sababi shundaki, ular xususiy sug'urta kompaniyalarining imkoniyatlaridan ortiq bo'lgan zarar uchun haddan tashqari yuqori potensialni ko'tarishi mumkin.

Bundan tashqari, kema egasiga, fraxt qiluvchiga yoki kema boshqaruvchisiga nisbatan to'lovga layoqatsizlik va to'lovni kechiktirish xavflari, ushbu tomonlarning boshqa moliyaviy nizolari, agar sug'urta shartnomasida boshqacha qoida nazarda tutilmagan bo'lsa, sug'urta qoplamasidan chiqarib tashlanadi agar:

- sug'urtalanuvchi belgilangan tomonlarni yoki professional tijoratchi halloligiga ega bo'lgan vakolatli ekspeditorni tanlaganligi to'g'risida dalillarni taqdim etsa;

- sug'urtalanuvchi yoki sug'urtalangan shaxs xaridor bo'lib, oldi-sotdi shartnomasi shartlariga muvofiq, tashishda ishtirok etuvchi tomonlarning tanloviga ta'sir o'tkaza olmasa.

Garchi transport sug'urtasi barcha xavflarni qoplash imkoniyatini bersa-da, sug'urta qilinmaydigan ba'zi xavflar mavjud. Ushbu xavflar odatda oddiy tashish paytida yuzaga kelishi mumkin

bo'lgan zararlarga olib keladi va ularning paydo bo'lishi qoida tariqasida ko'zda tutilishi mumkin. Ularga quyidagilar kiradi:

- yo'lda kechikishlar;
- tovarning ichki buzilishi. Masalan, tabiiy mahsulotlarning chirishi yoki achishi kabi;
- sovutish moslamalarisiz transport vositalarida tashish paytida gullarning so'lishi kabi tabiiy xususiyatlar natijasida yetkazilgan zarar;
- miqdori, hajmi, vaznining tabiiy o'zgarishi masalan, donning qurishi yoki xom neft hajmining pasayishi ko'rinishidagi yo'qotishlar;
- havoning normal namligining ta'siri masalan, ochilmagan va himoyalangan buyumlardagi zang;
- standart qadoq yo'qligi yoki shikastlanishi;
- noto'g'ri yuklanish oqibatida yetkazilgan zararlarni, hatto sug'urtalanuvchini ushbu zararlarning kelib chiqishiga nisbatan oldindan yoki qo'pol ehtiyotsizlikda ayblash mumkin bo'lmasa.

Sug'urtalovchi har qanday bilvosita zararni qoplamaydi, boshqa band shartnomada kelishilgan bo'lmasa. Qoplamaga cheklashning maxsus holatlariga quyidagilar kiradi:

1. Jo'natilishi kerak bo'lgan yoki qaytarib beriladigan yuklar. Ushbu yuklar boshqalar bilan bir xil sharoitlarda sug'urta qilinadi. Sug'urtalovchining vazifasi, odatdagi sharoitlarda bo'lgani kabi, agar sug'urta shartnomasida boshqacha qoida nazarda tutilmagan bo'lsa, zararining sug'urta qilingan transport jarayonida sodir bo'lganligini isbotlashdir.

2. Shikastlangan yuklar. Agar yuklar sug'urta davrining boshida shikastlangan bo'lsa, sug'urtalovchi shartnomada boshqacha qoida nazarda tutilmagan bo'lsa, shartnoma davomida yukni yo'qotish yoki shikastlanish uchun, sug'urta hodisalari uchun qoplama to'laydi, agar ushbu dastlabki zarar shartnoma davrida yukning yo'qolishi yoki shikastlanishiga ta'sir qilmasa.

Sug'urtaning to'rt tamoyili qo'llaniladi:

I Tamoyil – zarar (xavf) turlari darajasida qoplama hajmini cheklash. Sug'urtalovchi xavfning yuzaga kelishidan kelib chiqadigan barcha salbiy oqibatlarni emas, balki faqat sug'urta shartlarida maxsus ko'rsatilgan zararining ayrim turlarini qamrab oladi. Bularga umumiy zarar, qisman zarar va shikastlanish kiradi.

II Tamoyil – zarar turlari darajasida sug'urta qoplamasi miqdorini cheklash. Agar sug'urtalovchi sug'urta shartlariga muvofiq,

sabablari qoplanishdan chiqarib tashlanganlar ro'yxatiga kirmaydigan ayrim zarar turlari uchun qoplama to'lashga majbur va tayyor bo'lsa ham, bu holda u mavjud cheklovlarni hisobga olishi kerak.

Sug'urta qoplamasining yuqori chegarasi odatda sug'urta summasi hisoblanadi. Bunday holda, umumiy avariya uchun badallar, zararni oldini olish yoki kamaytirish bilan bog'liq xarajatlar, zarar hajmini aniqlash xarajatlari kabi qo'shimcha manfaatlarni sug'urtalash bo'yicha maxsus ko'rsatmalar ongli ravishda hisobga olinmaydi. Sug'urta qoplamasi summasi shartnomada ko'rsatilgan franshiza miqdori bilan ham chegaralanadi.

III Tamoyil – barcha xavflarni qoplashni cheklash ham zarar hajmi darajasida. Tabiiyki, bu turli xil cheklovlar bir-biridan ajratilgan holda bo'lmaydi. Agar sug'urtalovchi shartnomaga ko'ra faqat kema tuproqqa o'tirib qolgani oqibatida shikastlanish uchun javobgar bo'lishni hojlasa, unda bu holda so'z ikki turdagi istisnolarning kombinatsiyasi haqida boradi. Bu yerda zarar sababi (tuproqqa o'tirib qolish) bilan zarar (shikastlanish) turining kombinatsiyasi mavjud.

Shikastlanishning o'lchamlari va sabablarini bir-biriga bog'lash mumkin. Masalan, sug'urtalovchi yukni normal yo'qotishdan tashqari yetkazilgan zarar uchun faqat kema tuproqqa o'tirib qolgan taqdirda javobgar bo'ladi.

IV Tamoyil – sug'urta shartlari ikki darajadagi cheklovlarning kombinatsiyalarini o'z ichiga oladi, bu esa barcha uchta darajalarning kombinatsiyasi imkoniyatini istisno etmaydi. Bunday hollarda sug'urtalovchi, muayyan sabablar natijasida yuzaga kelgan zararining bu turlari muayyan miqdordagi zararga olib kelgan bo'lsa, o'zini javobgarlikdan ozod deb e'lon qiladi yoki qoplama hajmini kengaytiradi.

Muayyan marshrut va ma'lum manfaatlar bilan xavflarni universal qoplash tamoyili amal qilishi davom etadi. Biroq ko'plab istisnolar amalda sug'urtalovchi birinchi navbatda tipik transport xatarlari ya'ni, yong'in, chaqmoq urishi, portlash va transport vositasi avariya tufayli yetkazilgan zarar, qisman yo'qotish va shikastlanishni qoplashiga olib keladi.

Shu asosda u odatdagi yoki asosiy mukofotini hisoblab chiqadi. Transport sug'urtada ma'lum bo'lgan, ko'proq yoki kamroq solishtiriladigan standart qoplamalar mavjud. Misol uchun, *fra*-qoplamasi. Ushbu tuzilma tadbirkorlarga muayyan afzalliklarni taklif etadi. Ular odatdagi transport xavflaridan minimal sug'urta

himoyasini, aniq belgilangan standart qoplamani olishadi. Ularning mukofoti bozorda juda maqbul va solishtiriladigandir. Shunga asoslanib, zarur holatlarda shartnomaga tegishli qo‘shimcha to‘lov yoki chegirmani ta‘minlaydigan kengaytmalar yoki cheklovlarni kiritish mumkin.

Fraxt – bu yuklarni tashish uchun to‘lov. Fraxtni sug‘urtalash fraktni yo‘qotishdan sug‘urta qilish demakdir, ya‘ni yukni qabul qilishdan manfaatdorlik sug‘urta qilinadi, frakt to‘lovi uning xavfsiz kelishiga bog‘liq. Shunday qilib, tovarlarning muvaffaqiyatli kelishi manfaati mavjud; agar frakt to‘liq oldindan to‘langan bo‘lsa va yuk kelmagan taqdirda yuk qaytarib berilishi to‘g‘risida kelishuv bo‘lmasa, kema egasida bu manfaat g‘oyib bo‘ladi.

Yuklarni sug‘urtalash – bu yagona yuklarni sug‘urtalash yoki uzoq muddatli yuk aylanmasini joriy sug‘urtalashdir. Yagona yuklarni sug‘urtalashda yagona sug‘urta shartnomasi va yagona polis amal qiladi. Joriy sug‘urtalashda turli xil polislar qo‘llaniladi: umumiy, paushal, aylanma bo‘yicha polis, hisobdan chiqarish polisi, blok-polis.

Umumiy polis xavflari har xil qiymatdagi yoki turli yo‘nalishlarda tovarlarni tez-tez yetkazib berish bilan bog‘liq bo‘lgan sug‘urtalanuvchiga taklif etiladi. Bunday shartnoma mavjud bo‘lganda, sug‘urtalanuvchi sug‘urtalovchiga sug‘urtalangan yuklarni turli shakllarda tashishni boshlash to‘g‘risida e‘lon qiladi. Transportirovkaning boshida sug‘urtalanuvchi bu haqda ma‘lumot olganida deklaratsiya qilinadi. Umumiy polis bo‘yicha sug‘urtalangan barcha yuklarni tashish sug‘urtalanuvchi tomonidan maxsus deklaratsiya shaklida kiritiladi va ushbu yuklarni tashish uchun hujjatlar muntazam ravishda har oyda qo‘shimcha ravishda mukofotni hisoblash uchun sug‘urtalovchiga o‘tkaziladi.

Polis yoki zararni qoplashning belgilangan chegarasi doirasida *paushal polis* mavjud bo‘lsa (ba‘zida ushbu chegara tovarlarni jo‘natish miqdoriga qarab kuniga belgilanadi), sug‘urtalanuvchida xavf tug‘diradigan barcha yuklarni tashish uchun sug‘urta himoyasi ta‘minlanadi. Bunday shartnomaning muhim xususiyati shundaki, u operatsiya hududini, yuk turini, sug‘urta foizlari va transport vositalarini aniq belgilaydi. Bunday sug‘urtaning misoli juda cheklangan geografik hududda muntazam tashishlarni sug‘urtalashdir.

Umumiy va yagona polis bo‘yicha operatsiyalarning xususiyatlarini taqdim etamiz (13.6-jadval).

13.6-jadval

Umumiy va yagona polis bo'yicha operatsiyalarning xususiyatlari

Operatsiya	Umumiy polis	Yagona polis
Sug'urta qilinadigan tashish	Barcha tashishlar	Alohida tashishlar
Ariza. Mukofotni hisoblash. Mukofotga qo'shimcha	Transportirovka boshlangandan keyin	Transportirovka boshlanishidan oldin
Xato to'g'risidagi band	Ha	Yo'q
Kamroq mukofot	Ha	Yo'q
Sug'urtalanuvchi uchun regress huquqi	Ha	Yo'q
Qo'shimcha xizmatlar	Ha	Yo'q

Aylanma bo'yicha polis paushal polis kabi, faqat o'rtacha va geografik jihatdan bir xil transport xavflari uchun ishlatiladi. Ammo u paushal polisdan shunisi bilan farq qiladiki, unda bir yilga ma'lum miqdordagi sug'urta mukofoti belgilanmaydi. Mukofot ko'pincha sug'urtalanuvchining deklaratsiya qilingan umumiy aylanmasining belgilangan foizida olinadi.

Hisobdan chiqarish polisi vaqt o'tishi bilan sarflanadigan oldindan belgilangan umumiy sug'urta summasi (hisobdan chiqarish summasi) mavjudligini nazarda tutadi. Tovarlarni alohida yetkazib berish xarajatlari ushbu summadan olinadi. Polisning ushbu shakli alohida partiyalarda amalga oshiriladigan va bir xil turdagi tovarlar bir xil marshrutlar bo'ylab tashiladigan yetkazib berish uchun ishlatiladi.

Blok-polislar ommaviy tashish uchun masalan, yuklarni sug'urtalash uchun ishlatiladi. Blok-polislar sug'urta shartnomasini ro'yxatdan o'tkazish jarayonini soddalashtiradi. Shu bilan birga, blokdan polisning alohida varag'i yirtilib, unga sug'urta qildiruvchining ismi, sug'urta summasi va tarif mukofoti kiritiladi.

Yuqorida aytib o'tilgan joriy polislar ramka shartnomalari deb ataladi. Bunday ramka shartnomalari faqat barcha yuk tashishlar sug'urtalanuvchining xavflar doirasiga kiradigan holatlarda qo'llaniladi. Agar tovarlar sotilsa, yuk tashish sug'urtalangan xavf doirasidan chiqib ketadi. Shuning uchun, CIF shartlarida tovarlarni sotishda sotuvchi o'zi va xaridor tomonidan yuzaga keladigan

xavfning davomiyligiga qarab ularni o'zi yoki boshqa birovning hisobidan sug'urta qiladi. Bunday holda xaridorga xavf unga o'tkazilgandan keyin sug'urtalovchiga da'vo qilishi va uning xavfi qay darajada sug'urtalanganligi aniq bo'lgan hujjat asosida topshirilishi lozim.

13.11. Dengiz sug'urtasi

Savdo kemalarining rivojlanishi asosan dengiz orqali amalga oshiriladigan jahon savdosining keng ko'lamli rivojlanishi bilan bog'liq. Yuk mulkdor bo'lmagan uchinchi shaxslar tomonidan yollangan kemalar orqali tashiladi. Bu kemalar va yuklarning xavfsizligi manfaatlarini ajratishga va shuning uchun dengiz sug'urtasining ixtisoslashuviga olib keladi:

- yuklar sug'urtasiga (KARGO);
- kemalar sug'urtasiga (KASKO);
- kema egalari javobgarligi sug'urtasiga.

Dengiz sug'urtasida sug'urta manfaatlari O'zbekiston Respublikasining savdo dengizda yuk tashish kodeksi bilan belgilanadi:

1. Dengiz sug'urtasi ob'ekti savdo dengizda tashish bilan bog'liq har qanday mulkiy manfaat bo'lishi mumkin. Masalan, kema, qurilayotgan kema, yuk, fraxt, yo'lovchi yo'lkirasi, kemadan foydalanganlik uchun to'lov, yukdan kutilayotgan foyda va kema, yuk va fraxt tomonidan taqdim etilgan boshqa talablar, kema kapitani va kema ekipajining boshqa a'zolarining ish haqlari, shu jumladan, repatriatsiya xarajatlari, kema egasining javobgarligi va sug'urtalovchi tomonidan qabul qilingan xavf (qayta sug'urtalash) va boshqa summalar.

2. Dengiz sug'urtasi ob'ekti dengiz sug'urtasi shartnomasida ko'rsatilishi kerak.

3. O'zbekiston xalqaro kemalar reestrda ro'yxatdan o'tgan kemalarga nisbatan, savdo dengizda tashish bilan bog'liq har qanday mulkiy manfaatlarni sug'urtalash, shu jumladan O'zbekiston Respublikasi hududida kema egasining tanlovi bo'yicha, qonun bilan belgilangan tartibda olingan litsenziyaga ega bo'lgan O'zbekiston sug'urtalovchisi yoki xorijiy sug'urtalovchi bilan amalga oshirilishi mumkin.

Savdo dengizda yuk tashish kodeksi dengiz sug'urtasi bilan bevosita bog'liq bo'lgan *abandon* tushunchasini ochib beradi.

Mulk nobud bo'lishiga qarshi sug'urta qilingan bo'lsa, sug'urtalanuvchi yoki benefitsiar sug'urtalovchiga sug'urtalangan mulkka bo'lgan o'z huquqlarini voz kechishini e'lon qilishi (*abandon*) va quyidagi hollarda butun sug'urta summasini olish mumkin:

1) kemaning daraksiz yo'qolishi;

2) kema va (yoki) yuklarning yo'q bo'lishi (to'liq faktik nobud bo'lishi);

3) kemani tiklash yoki ta'mirlashning iqtisodiy maqsadga muvofiq emasligi (kemaning to'liq konstruktiv nobud bo'lishi);

4) kemaga yetkazilgan zararni bartaraf etish yoki yukni belgilangan joyga yetkazib berishning iqtisodiy maqsadga muvofiq emasligi;

5) bunday xavf-xatarga qarshi sug'urtalangan kema yoki yukni olib qo'yish, agar egallash olti oydan ortiq davom etsa.

Bunday hollarda sug'urtalovchiga:

- mol-mulkni to'liq qiymatda sug'urtalashda sug'urtalangan mol-mulkka bo'lgan barcha huquqlar;

- sug'urtalangan mol-mulkni to'liq qiymatda emas, balki sug'urta qilishda sug'urta summasining sug'urta qiymatiga nisbatiga mutanosib ravishda ulushga bo'lgan huquqlar.

Dengiz sug'urtasida sug'urta xavflarini quyidagicha tasniflash mumkin:

1) tabiat kuchlarining namoyon bo'lishi;

2) inson harakatlarining natijalari:

- sug'urtalangan mol-mulk tegishli bo'lgan yoki ishonib topshirilgan shaxslarning harakatlari (kema egasi, uning vakillari, kapitan, kema ekipaji);

- begona shaxslar yoki ijtimoiy kuchlarning aralashuvi (o'g'irlik, qaroqchilar bosqini, qurolli harakatlar, ish tashlashlar).

Sug'urta qoidalarida sug'urtalovchilar tomonidan u yoki bu tarkibga kiritilgan kemalar yoki yuklarning nobud bo'lishi (yo'q qilinishi), shikastlanishi yoki yo'qotilishining asosiy sug'urta xavflari quyidagilardan iborat:

- yong'in, portlash;

- yuki bor transport vositasining ag'darilishi, tushib ketishi, shu jumladan ko'prikdan tushish, yoki quruqlik transporti orqali yuklarni tashishda vagonlarning relsdan chiqib ketishi;

- yukli kemaning to'fon bilan qirg'oqqa chiqarib tashlanishi yoki tuproqqa o'tirib qolishi, kema korpusining shikastlanishi (yoki shikastlanmasligi) va yukning bir qismini bo'shatmasdan (chiqarib yubormasdan) nobud bo'lish xavfi bilan;
- yukli transport vositasini suv bosishi;
- yukli transport vositasining boshqa transport vositasi bilan ikkinchisining aybi bilan to'qnashuvi;
- yukli transport vositasining harakatsiz ob'ektga tasodifiy, kutilmagan tarzda to'qnashishi, yukni o'g'irlash, talon-taroj qilish;
- yuk va boshqalarning shikastlanishi yoki nobud bo'lishiga olib kelgan uchinchi shaxslarning noqonuniy harakatlari.

Nazorat savollari:

1. Jismoniy shaxslarning mol-mulkini sug'urtalash ob'ektlariga tavsif bering.
2. Uy mulkini sug'urtalash xususiyatlarini ochib bering. Shartlarni sanab bering.
3. Yuridik shaxslarning mol-mulkini sug'urtalashning o'ziga xos xususiyatlariga nimalar kiradi?
4. Yuridik shaxslarning mol-mulkini sug'urtalashda qabul qilinadigan sug'urta hodisalarini tavsiflang.
5. Yong'inni sug'urtalashda ob'ektiv va sub'ektiv xavflarning ichki mazmunini ochib bering.
6. Sug'urtalanuvchining sug'urta hodisasi oldidagi majburiyatlari nimalardan iborat?
7. Sanoat va qishloq xo'jaligi korxonalarining mol-mulkini sug'urtalashda qanday xususiyatlar mavjud?
8. Tadbirkorlik xavflarini sug'urtalashni ta'riflang.
9. Transport sug'urtasining iqtisodiy mazmunini ochib bering.
10. KASKO: to'liq va to'liq bo'lmagan. Qanday farqlar bor?
11. Xalqaro savdoda qo'llaniladigan sug'urta shartlarini tavsiflang.
12. Yuklarni sug'urtalash: shartlari va tamoyillari nimalardan iborat?
13. Dengiz sug'urtasi: o'ziga xos xususiyatlari va iqtisodiy mazmuni.

XIV BOB. JAVOBGARLIKNI SUG'URTALASH

14.1. Javobgarlikni sug'urtalashning iqtisodiy asosi

Javobgarlikni sug'urtalash O'zbekiston Respublikasi fuqarolik kodeksining qonun hujjatlarida nazarda tutilgan bo'lib, unda nafaqat zarar yetkazgan shaxs, balki uchinchi shaxslar tomonidan ham zararni qoplash tartibi nazarda tutilgan:

1. Jismoniy yoki yuridik shaxs (shaxslar)ning shaxsiga yoki mol-mulkiga yetkazilgan zarar (ziyon) zarar yetkazgan shaxs (shaxslar) tomonidan to'liq hajmda qoplanishi lozim. Bunday holda yetkazilgan zararni qoplash majburiyati uning sababchisi bo'lmagan shaxsga yuklatilishi mumkin. Qonun yoki shartnoma zarar sababchisining jabrlanuvchilarga zararni qoplashdan ortiqcha tovon to'lash majburiyatini belgilashi mumkin.

2. Zarar keltirgan shaxs, agar zarar uning aybi bilan emas, boshqa sababga ko'ra bo'lganligini isbot qilsa, zararni qoplashdan ozod qilinadi. Qonunda zarar keltiruvchining aybi bo'lmasa ham, zararni qoplash nazarda tutilishi mumkin.

3. Qonuniy harakatlar natijasida yetkazilgan zarar faqat qonunda nazarda tutilgan hollardagina qoplanishi lozim.

Javobgarlik sug'urtasi fuqarolik huquqi instituti sifatida zarar keltirgan shaxs tomonidan uni jabrlanuvchilarga to'liq qoplash majburiyati bilan shartlanadi.

Huquqlari buzilgan shaxs, agar qonunda yoki shartnomada boshqacha miqdorda zarar qoplanishi nazarda tutilmagan bo'lsa, unga etkazilgan zarar (ziyon, yo'qotishlar) to'liq qoplanishini talab qilishi mumkin.

Yo'qotishlar deganda odatda quyidagilar tushuniladi:

- huquqlari buzilgan shaxsning buzilgan huquqlarini tiklash uchun qilgan yoki qilishi lozim bo'lgan xarajatlari;

- zarar ko'rgan tomonning mol-mulkiga zarar yetkazish (haqiqiy zarar), agar uning huquqlari buzilmagan bo'lsa, ushbu shaxs fuqarolik aylanmasining normal sharoitida olishi mumkin bo'lgan olinmagan daromad-yo'qotilgan foyda.

Uchinchi shaxslarning huquqlarini buzgan shaxs buning natijasida daromad olgan bo'lsa, jabrlangan tomon boshqa zararlar, yo'qotilgan foyda bilan birga yetkazilgan zarar (ziyon)ni qoplashni ko'rsatilgan daromaddan kam bo'lmagan miqdorda talab qilishga haqlidir.

Javobgarlik deganda bir shaxs tomonidan boshqa shaxsga yetkazilgan zararni qoplash majburiyati tushuniladi. Aslida javobgarlik kimnidir oldida majburiyat demakdir. Ushbu majburiyat faqat boshqa shaxsning biror bir qulayliklari buziladigan muayyan harakatlar (harakatsizliklar) yoki kamchiliklar mavjud bo'lganda paydo bo'ladi.

Fuqarolik va jinoiy javobgarlik o'rtasida aniq farq bo'lishi kerak. Fuqarolik javobgarligining maqsadi yetkazilgan zararni qoplash, jinoiy javobgarlik esa ongli ravishda jinoiy javobgarlikka tortiladigan jinoyat (huquqbuzarlik) sodir etgan shaxsni jazolashdir. Jinoiy javobgarlik sug'urta ob'ekti bo'la olmaydi.

Fuqarolik javobgarligi – buzilgan huquqlarni tiklash uchun qo'llaniladigan davlat majburlash chorasi. Fuqarolik huquqi fuqarolik javobgarligi munosabatlari bilan bog'liq mulkiy va shaxsiy nomulkiy munosabatlarni tartibga soladi.

Javobgarlikni sug'urtalash sug'urtaning boshqa sohalaridan sezilarli farqlarga ega. Masalan, mulkni sug'urtalashda ma'lum bir narsa yoki mulkiy huquqlar ma'lum miqdorda sug'urta qilinadi; javobgarlikni sug'urtalashda himoya ob'ekti ma'lum mulkiy imtiyozlar emas, balki farovonlik hisoblanadi.

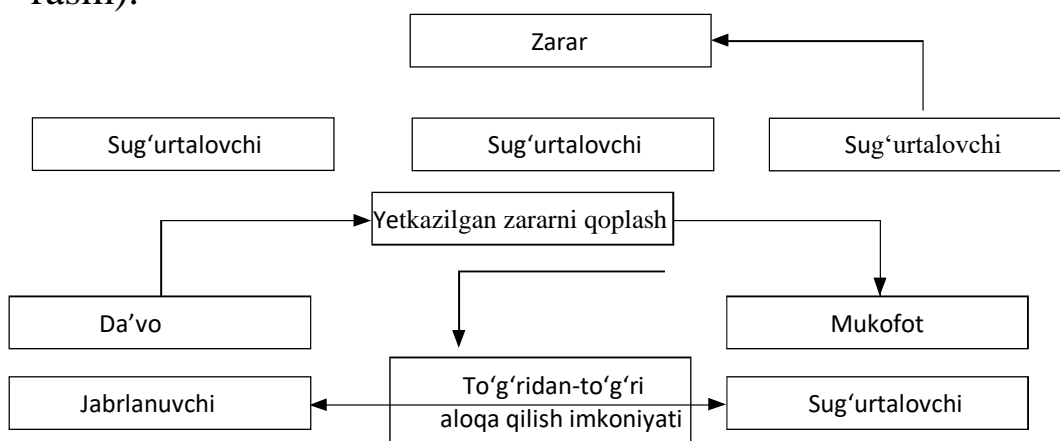
Javobgarlikni sug'urtalashda sug'urta qildiruvchi tomonidan uchinchi shaxslarga yetkazilishi mumkin bo'lgan zarar miqdori noaniq miqdor bo'lib, sug'urtalovchining majburiyatlari ushbu zararni belgilangan chegarada qoplashdir. Shuning uchun summa sug'urtasi bo'lgan shaxsiy sug'urtadan farqli o'laroq, javobgarlik sug'urtasi zararni sug'urtalash sohasiga tegishli.

Javobgarlikni sug'urtalash sug'urtalanuvchini mumkin bo'lgan yo'qotishlardan himoya qilishga qaratilgan. Jismoniy shaxs sifatida sug'urtalanuvchi uchun fuqarolik javobgarligi xavfi shundaki, da'vo taqdim etilgandan so'ng, ushbu shaxsning ma'lum bir narsasi emas, balki butun farovonligi xavf ostida bo'lishi mumkin.

Yuridik shaxs sifatida sug'urtalanuvchi uchun javobgarlikni sug'urtalash passivlarning ko'payishidan sug'urta sifatida belgilanishi mumkin, ya'ni yong'inga qarshi sug'urtalash sug'urtalanuvchi aktivlarini saqlab qolishga xizmat qiladi. Javobgarlikni sug'urtalash esa, uchinchi shaxslar tomonidan da'vo qilingan taqdirda passivlar (xarajatlar, zararlar) ortishining oldini oladi.

Sug'urtalanganlar uchun javobgarlikni sug'urtalash quyidagilarni anglatadi:

- javobgarlikning deyarli barcha da'volaridan himoya qilish;
- sug'urtalovchiga sug'urta mukofotlari tufayli kalkulyatsiya qilinadigan javobgarlik xavfini o'tkazish imkoniyati;
- sud ishlarini yuritish bo'yicha xarajatlarni sug'urta kompaniyasiga o'tkazish;
- sug'urtalanuvchi va jabrlanuvchi o'rtasida nizolar paydo bo'lganda sug'urtalovchini vositachi sifatida ko'rish imkoniyati (14.1-rasm).

14.1-rasm. Javobgarlikni sug'urtalash mexanizmi.

14.2. Sug'urta xavflari. Javobgarlikni sug'urtalash shartnomalarini tuzish va bajarish tartibi

Fuqarolik javobgarligi – bu qonun yoki shartnomada nazarda tutilgan, jabrlanuvchilarning (uchinchi shaxslarning) buzilgan huquqlarini tiklash, ularning mulkiy manfaatlarini sug'urta qildiruvchi hisobidan qondirish uchun qo'llaniladigan majburiy choradir.

Fuqarolik javobgarligini sug'urtalash shartnomasini tuzish orqali bunday majburiyat sug'urtalovchiga o'tadi.

Javobgarlikni sug'urtalash xavflarining ikki turi mavjud:

- zarar yetkazganlik uchun javobgarlikni sug'urtalash;
- shartnoma bo'yicha javobgarlik sug'urtasi (14.1-jadval).

**Shartnomaviy va shartnomadan tashqari javobgarlikni
sug'urtalash ob'ektlari**

Sug'urta shartlari	Shartnomadan tashqari javobgarlikni sug'urtalash	Shartnomaviy javobgarlikni sug'urtalash
Sug'urta ob'ekti	Boshqa shaxslarning hayoti, sog'lig'i yoki mol-mulkiga zarar yetkazish natijasida yuzaga keladigan majburiyatlar uchun javobgarlik xavfi bilan bog'liq insonning mulkiy manfaati.	Shartnomani buzish natijasida yuzaga keladigan majburiyatlar uchun javobgarlik xavfi bilan bog'liq insonning mulkiy manfaati.
Sug'urta hodisasi	Sug'urtalanuvchining (sug'urtalangan shaxsning) sug'urta shartnomasi tuzilgan sug'urta qildiruvchining faoliyati (harakatlari, harakatsizligi) natijasida boshqa shaxslarning (benefitsiarlarning) hayoti, sog'lig'i, mol-mulkiga yetkazilgan zararni qoplash majburiyatini belgilash haqiqati.	Sug'urta shartnomasi tuzilgan shartnomaning buzilishi (bajarilmasligi yoki noto'g'ri bajarilishi) bilan benefitsiarga yetkazilgan zararni qoplash uchun sug'urtalanuvchining majburiyatini belgilash haqiqati.

Uchinchi shaxslarning hayotiga, sog'lig'iga yoki mol-mulkiga zarar yetkazishdan kelib chiqadigan majburiyatlar bo'yicha ixtiyoriy javobgarlikni sug'urtalash shartnomalari bo'yicha sug'urtalanuvchining ham, bunday javobgarlikni o'z zimmasiga olishi mumkin bo'lgan boshqa shaxslarning ham, javobgarlik xavfi sug'urta qilinishi mumkin.

Shartnomani buzganlik uchun javobgarlik xavfi ushbu shartnoma shartlariga binoan sug'urta qildiruvchi javobgar bo'lishi kerak bo'lgan tomon foydasiga, yoki sug'urta shartnomasi boshqa shaxs foydasiga tuzilgan bo'lsa, u kimning foydasiga tuzilgani aytilmagan bo'lsa, benefitsiar foydasiga sug'urta qilingan deb hisoblanadi. Shu bilan birga, shartnoma shartlarini buzganlik uchun javobgarlik xavfini sug'urtalash shartnomasi bo'yicha javobgarlik xavfini faqat sug'urtalanuvchi – shartnoma majburiyatlarini buzganlik uchun javobgar bo'lishi mumkin bo'lgan shaxs sug'urta qilishi mumkin.

Sug'urta summasi tomonlarning kelishuvi bilan belgilanadi va sug'urtalovchi o'z zimmasiga olgan zararni qoplashning maksimal

miqdori sifatida belgilanadi. Sug'urtalovchi javobgarlik chegarasini va noxush hodisa xavfini to'g'ri belgilashi kerak.

Sug'urta qoidalarida sug'urtalanuvchining quyidagi majburiyatlari va sug'urtalovchining huquqlari nazarda tutilgan.

Sug'urtalanuvchi majburiyatlari:

- har qanday zarar to'g'risida shartnomada yoki qonun hujjatlarida belgilangan muddatda xabar qilish;

- zararining sabablari va holatlarini aniq tasvirlab berish;

- jabrlanuvchilarga sug'urta kompaniyasining rozilgisiz to'lovlarni amalga oshirmaslik, ziyon yoki zararni qoplash bo'yicha majburiyatlari to'g'risida hech qanday bayonot bermaslik;

- sud orqali zararni qoplash uchun da'vo arizasi taqdim etilganligi to'g'risida sug'urta kompaniyasiga xabar berish;

- muddati o'tgan qarzni to'lash buyrug'iga darhol e'tiroz bildirish;

- har qanday baxtsiz hodisa haqida sug'urta kompaniyasiga xabar berish.

Sug'urtalovchi quyidagi huquqlarga ega:

- sug'urta hodisasi yuz berganda yetkazilgan zararining holatlarini aniqlash;

- javobgarlikni sug'urtalash shartnomasida ko'rsatilgan limit doirasida javobgarlik miqdorini aniqlash;

- sug'urta tovonini to'lash bo'yicha qarorlar qabul qilish.

Vujudga kelgan sug'urta huquqiy munosabatlari tufayli sug'urtalovchi sug'urtalanuvchi (jismoniy yoki yuridik shaxs) tomonidan uchinchi shaxslarning hayoti, sog'lig'i yoki mol-mulkiga yetkazilgan zarar natijasida kelib chiqadigan majburiyatlar uchun javobgarlik xavfini o'z zimmasiga oladi.

Javobgarlikni sug'urtalashning majburiy va ixtiyoriy shakllari mavjud. Majburiy sug'urta turlariga quyidagilar kiradi:

1. Korxonalarining, yuksak xavf manbalarining javobgarligini sug'urtalash.

2. Notariuslar, baholovchilarning fuqarolik javobgarligini sug'urtalash.

3. Atom energiyasi ob'ektlarini ishlatuvchi tashkilotlarni sug'urtalash.

4. Hidrotexnik inshootlarning avariyalari natijasida jismoniy shaxslarning hayoti, sog'lig'i, jismoniy va yuridik shaxslarning mol-

mulkiga zarar yetkazish natijasida kelib chiqadigan da'volar uchun fuqarolik javobgarligini sug'urtalash.

5. Majburiy audit paytida auditorlarning javobgarligini sug'urtalash.

6. Avtotransport vositalari egalarining fuqarolik javobgarligini sug'urta qilish.

Bunday holda, sug'urta shartnomasida belgilanishi kerak bo'lgan sug'urtalanuvchining ham, boshqa shaxslarning (sug'urtalangan shaxslarning) ham javobgarligi sug'urta qilinishi mumkin.

Javobgarlikni sug'urtalash shartnomalarining shartlari sug'urtalovchi tomonidan to'lanadigan summalarning maksimal chegaralarini belgilashni nazarda tutadi, ular sug'urtalovchining javobgarligi limitlari deb ataladi.

Shu bilan birga, javobgarlikning bir nechta limitlari nazarda tutilishi mumkin:

1. Shartnomada har bir sug'urta hodisasi (yoki har bir voqea yoki nizo uchun) uchun maksimal miqdordagi sug'urta qoplamasi ko'zda tutilgan.

2. Jabrlanuvchilar tomonidan ilgari surilgan har bir da'vo uchun javobgarlik limiti belgilanadi.

3. Sug'urta shartnomasida bir shaxsga zarar yetkazganlik va bir sug'urta hodisasi oqibatida bir necha shaxsga zarar yetkazganlik uchun javobgarlikning alohida limitlari belgilanishi nazarda tutilishi mumkin.

Sug'urtalovchi tomonidan taqdim etiladigan sug'urta himoyasiga quyidagilar kirishi mumkin:

1. Sug'urtalanuvchiga (sug'urtalangan shaxsga) nisbatan uchinchi shaxslarning oqilona da'volarini to'lash va asossiz da'volarni rad etish, shuningdek, sug'urtalovchi tomonidan bunday da'volarni tekshirish.

2. Nazarda tutilayotgan sug'urta hodisalari holatlarini va sug'urtalanuvchining (sug'urtalangan shaxsning) aybdorlik darajasini oldindan aniqlashtirish va sug'urtalanuvchi (sug'urtalangan shaxs)ning bunday holatlar munosabati bilan unga da'volar taqdim etilganda suddan tashqari manfaatlarini himoya qilish uchun zarur va oqilona xarajatlarni qoplash.

3. Agar ishni sudga oshirish sug'urtalovchining roziligi bilan amalga oshirilgan bo'lsa yoki sug'urtalanuvchi (sug'urtalangan shaxs)

ishni sudga oshirishdan qutula olmasa, sud organlarida ishni sudga o'tkazish xarajatlarini qoplash.

4. Uchinchi shaxslarga zarar yetkazish holatlarini ko'rib chiqishda va bunday zararining kattaligini baholashda, sug'urtalovchini (sug'urtalangan shaxsni) sud va suddan tashqari himoya qilishda ishtirok etadigan yuridik yordam, advokatlar va mutaxassislarning xizmatlari.

5. Sug'urta hodisasi natijasida zarar ko'rgan shaxslarning hayoti va mol-mulkini tejash uchun zarur xarajatlarni qoplash yoki sug'urta hodisasi natijasida yetkazilgan boshqa zararni kamaytirish.

6. Sug'urtalanuvchi (sug'urtalangan shaxs) qonun bilan, sud qarori yoki boshqa vakolatli organlar tomonidan uchinchi shaxslarga zarar yetkazish bilan bog'liq majburiyatlarni bajarish uchun xavfsizlik sifatida to'lashi shart bo'lgan garov summalarini yoki boshqa summalarni to'lash.

Agar sug'urtalanuvchi yuridik shaxs bo'lsa, sug'urta shartnomasi rasmiy vazifalarni bajarishda uchinchi shaxslarga zarar yetkazgan har qanday xodimga nisbatan qo'llanilishi mumkin. Buning sababi shundaki, bunday hollarda zararni qoplash uchun javobgarlik korxonasi zimmasiga yuklanadi. Sug'urta kompaniyasi ushbu xodimdan sug'urta to'lovi miqdorida kompensatsiya olish huquqini sotib oladi.

Shartnomaviy va shartnomasiz (huquqbuzarlik) fuqarolik javobgarligi mavjud. Shartnomasiz javobgarlik shartnoma majburiyatlari bilan bog'liq bo'lmagan uchinchi shaxslarga zarar yetkazilganda yuzaga keladi.

Delikt javobgarlik shartnoma majburiyatini buzganlik uchun javobgarlikdan farqli o'laroq, shaxs har qanday shaxsning boshqasiga zarar yetkazmaslik qonunidan kelib chiqadigan umumiy majburiyatni buzganda yuzaga keladi. Masalan, murakkab mashinalar, texnologik jarayonlardan foydalanish bilan bog'liq bo'lgan aybsiz zarar yetkazish ehtimoli majburiy sug'urta institutini talab qiladi.

Javobgarlik sug'urtasi ikki xil vazifani bajaradi: bir tomondan, u sug'urtalanuvchi yoki boshqa sug'urtalangan shaxslar tomonidan uchinchi shaxslarga yetkazilgan zararni qoplash zarurati tug'ilganda moddiy yo'qotishlardan himoya qiladi. Boshqa tomondan esa, jabrlanganlarga tegishli bo'lgan kompensatsiyani olishlarini ta'minlaydi. Buning natijasida ko'plab mamlakatlarda javobgarlikni sug'urtalashning ayrim turlari majburiydir. Ushbu shaklda sug'urta qilish, davlat potensial jabrlanuvchilarning zararni qoplash

imkoniyatlari va istagidan qat'iy nazar, ularga yetkazilgan zararni qoplash kafolatiga ega bo'lishi kerakligidan kelib chiqadi va majburiy javobgarlik sug'urtasi bunday kafilning roli uchun mos keladi.

14.3. Transport vositalari egalarining fuqarolik javobgarligini majburiy sug'urta qilish

Transport vositalari egalarining fuqarolik javobgarligini majburiy sug'urta qilish AVEFJS bo'lib, u O'zbekiston Respublikasida 2008-yilda ish boshlagan qonun hujjatlarida nazarda tutilgan sug'urta himoyasining bir turidir.

Avtotransport vositalari egalarining javobgarligini sug'urtalash jabrlanuvchilarning huquqlarini himoya qilishga, transport vositalaridan boshqa shaxslar foydalanayotganda ularning hayoti, sog'lig'i yoki mol-mulkiga yetkazilgan zararni qoplashga qaratilgan.

Transport vositasining egalari (mulkdorlar), shuningdek, transport vositalariga xo'jalik yuritish, operativ boshqarish, ijaraga berish huquqiga ega bo'lgan shaxslar, boshqa huquqiy asoslarda (transport vositasini boshqarish huquqiga ishonchnoma) va hokazo holatlarda AVEFJS bo'yicha sug'urtalanuvchi sifatida harakat qilishadi. Xorijiy mamlakatlarda ro'yxatdan o'tgan va O'zbekiston Respublikasi hududida vaqtincha foydalaniladigan transport vositalarining egalari bunday transport vositalaridan vaqtincha foydalanishning butun davri uchun AVEFJS shartnomalarini tuzishlari mumkin.

AVEFJS sug'urta ob'ekti transport vositasidan foydalanganda jabrlanuvchilarning hayoti, sog'lig'i yoki mulkiga zarar yetkazish natijasida yuzaga keladigan majburiyatlar uchun transport vositasi egasining fuqarolik javobgarligi xavfi bilan bog'liq mulkiy manfaatlardir.

Sug'urtalovchilar o'zlarining fuqarolik javobgarligi xavfini o'z mablag'lari hisobidan 1 yilgacha sug'urta qilishlari shart. Majburiy sug'urta shartnomasini tuzishda sug'urtalanuvchi sug'urta polisi – belgilangan shakldagi rasmiylashtirilgan hujjatni oladi. 2022-yildan boshlab AVEFJS polislarining elektron shakllari ishlatilmoqda.

Sug'urtalanuvchining aybi bilan yo'l-transport hodisasi (YTH) bo'lsa va avtotransport vositasiga (vositalariga) zarar yetkazilgan taqdirda sug'urtalovchi jabrlanuvchiga (jabrlanuvchilarga) zararni qoplashi shart.

Zararni qoplash protsedurasi, shu jumladan yevroprotokol deb atalmish format amalga oshiriladigan shartlar qonuniy ravishda belgilanadi, unga muvofiq bir qator shartlar bajarilishi kerak:

- 1) jabrlanuvchilar yo'qligi;
- 2) barcha tomonlarning, shu jumladan aybdorning YTH to'g'risida xabarnoma shaklini to'ldirish orqali yozma ravishda belgilanadigan YTH sababi bilan roziligi;
- 3) zararni cheklash.

Bunday holda, YHXDI xodimlari baxsiz YTH joyiga chaqirilmaydi, aybsiz tomon (YTH aybdori blankasida aybdor tomonidan to'ldirilgan xabarnoma shakli bilan) zararni qoplash uchun sug'urta kompaniyasiga murojaat qilishlari mumkin. Bundan tashqari, 2018-yilda kuchga kirgan o'zgarishlar tabiiy kompensatsiya shaklidan foydalanishga imkon beradi.

Sug'urtalovchilarning javobgarlik chegarasi miqdori qonun bilan belgilanadi va har bir transport vositasi uchun taxminan 14 mln so'mgacha va agar mavjud bo'lsa, jabrlanganlar uchun 26 mln so'mgacha tashkil etadi.

Jabrlanuvchilarning sog'lig'iga zarar yetkazganlik uchun sug'urta to'lovining umumiy miqdori qonun hujjatlarida belgilangan miqdorlardan oshmasligi mumkin. Asosiy stavkalar transport vositalarining texnik xususiyatlari, konstruktiv jihatlari va maqsadlariga qarab belgilanadi. Sug'urta stavkalariga kiritilgan koeffitsientlar transport vositasidan foydalanish hududiga, o'tgan yillar uchun sug'urta to'lovlarining mavjudligiga, dvigatel kuchiga, transport vositasini boshqarishga ruxsat berilgan shaxslar soniga, haydash tajribasiga, yoshiga, sug'urta davriga qarab belgilanadi. Asosiy tariflar ham, koeffitsientlar ham qonun bilan belgilanadi va sug'urtalovchi tomonidan o'z xohishiga ko'ra o'zgartirilishi mumkin emas.

Jabrlanuvchining hayoti va sog'lig'iga yetkazilgan zararni qoplash hisobiga sug'urta to'lovi summasi sug'urtalovchi tomonidan hisoblab chiqariladi. Shu bilan birga, jabrlanuvchi sug'urtalovchiga yetkazilgan zarar darajasi va xususiyatini tasdiqlovchi barcha hujjatlar va dalillarni, shu jumladan tibbiy-mehnat ekspert komissiyasi, ijtimoiy ta'minot idoralarining xulosalarini, sud qarorlari, sertifikatlar, hisob-fakturalar va boshqa hujjatlarni taqdim etishi shart.

Mol-mulk zararlanganda sug'urta qoplamasining miqdorini aniqlash uchun jabrlanuvchi shikastlangan mol-mulkni yoki uning

qoldiqlarini tekshirish va mustaqil ekspertizani tashkil etish maqsadida sug'urtalovchiga taqdim etishi shart. Sug'urta to'lovi amalga oshirilgan mustaqil ekspertiza qiymati shartnoma bo'yicha sug'urtalovchi tomonidan qoplanadigan zararlarga kiritiladi. Shuningdek, sug'urta hodisasi yuz berish holatlarini hamda transport vositasini ta'mirlash texnologiyasi, usullari va xarajatlarini aniqlashtirish maqsadida transport vositasiga yetkazilgan zararni aniqlash bo'yicha mustaqil ekspertiza o'tkazish ko'zda tutilgan. Mustaqil avtomobil texnik ekspertizasini o'tkazish qoidalari O'zbekiston Respublikasi hukumati tomonidan tasdiqlanadi.

Sug'urtalovchi qoidalarda belgilangan YTH hujjatlari olingan kundan boshlab 15 kalendar kun ichida sug'urta hodisasi to'g'risida dalolatnoma tuzishi kerak. Uning asosida jabrlanuvchiga sug'urta to'lovini amalga oshirish yoki to'lovlarni to'liq yoki qisman rad etish to'g'risida rad etish sababini ko'rsatgan holda yozma xabar yuborish kerak. Sug'urta to'lovi naqd yoki naqd pulsiz to'lov orqali amalga oshiriladi. Agar bir necha jabrlanuvchi bo'lsa va ularning sug'urtalovchiga taqdim etilgan da'volari miqdori qonun hujjatlarida belgilangan miqdordan ortiq bo'lsa, sug'urta to'lovlari sug'urta summasining jabrlanuvchilarning ko'rsatilgan da'volari miqdoriga nisbatiga mutanosib ravishda amalga oshiriladi.

Sug'urtalovchi zarar yetkazgan shaxsga (sug'urtalanuvchiga yoki javobgarlik xavfi majburiy sug'urta shartnomasi bo'yicha sug'urtalangan boshqa shaxsga) amalga oshirilgan sug'urta to'lovi doirasida quyidagi hollarda murojaat qilish huquqiga ega:

- 1) zarar ushbu shaxs tomonidan qasddan yetkazilganda;
- 2) transport vositasini boshqarishda bu shaxs (alkogolli, giyohvand yoki boshqa) mast holatda bo'lgan bo'lsa;
- 3) transport vositasini boshqarish huquqi bo'lmagan taqdirda;
- 4) ko'rsatilgan shaxsni yo'l-transport hodisasi sodir bo'lgan joydan yashirishda;
- 5) zarar yetkazgan shaxs shartnoma bo'yicha ushbu transport vositasini boshqarishga ruxsat berilgan shaxslar ro'yxatiga kiritilmagan bo'lsa;
- 6) zarar yetkazgan shaxs transport vositasidan shartnomada nazarda tutilmagan vaqt mobaynida foydalangan bo'lsa.

Bundan tashqari, sug'urtalovchi ko'rsatilgan shaxsdan sug'urta hodisasini ko'rib chiqish paytida qilingan xarajatlarni qoplashni talab qilishga ham haqli.

Javobgarlikni majburiy sug'urtalashning ushbu turida aniq sug'urtalangan shaxs yoki aniq mulk mavjud emasligi sababli, sug'urta summasi ham oldindan belgilanishi mumkin emas. Uning rolini sug'urtalovchining sug'urtaning ushbu turi bo'yicha javobgarlik limiti yoki bunday limit mavjud bo'lmasa, YTHda jabrlanuvchiga yetkazilgan zarar (ziyon)ning haqiqiy miqdori bajaradi.

Avtotransport javobgarligini majburiy sug'urtalashning afzalliklari:

1) jabrlanuvchilarning hayoti, sog'lig'i yoki mol-mulkiga yetkazilgan zararni qonunda belgilangan chegaralar doirasida qoplashni kafolatlash;

2) transport vositalari egalari tomonidan fuqarolik javobgarligini sug'urtalashning umumiyliги va majburiyлиги;

3) O'zbekiston Respublikasi hududida egalari fuqarolik javobgarligini sug'urtalash bo'yicha qonuniy majburiyatni bajarmagan transport vositalaridan foydalanishga yo'l qo'ymaslik;

4) transport vositalari egalarining yo'l harakati xavfsizligini yaxshilashga bo'lgan iqtisodiy qiziqishi.

Jabrlanuvchilarning transport vositalaridan boshqa shaxslar foydalanayotganda ularning hayoti, sog'lig'i yoki mol-mulkiga yetkazilgan zararni qoplash huquqlarini himoya qilish maqsadida, Federal qonun transport vositalari egalarining fuqarolik javobgarligi majburiy sug'urtasining huquqiy, iqtisodiy va tashkiliy asoslarini, shuningdek, ishtirokchisi sug'urtalovchilarning professional birlashmasi bo'lgan transport vositalari egalarining fuqarolik javobgarligini sug'urtalashning xalqaro tizimlari doirasida O'zbekiston Respublikasi hududida amalga oshiriladigan transport vositalari egalarining fuqarolik javobgarligini sug'urtalashni belgilaydi.

Sug'urta hodisasi – bu transport vositasidan foydalanganda zarar ko'rganlarning hayoti, sog'lig'i yoki mulkiga zarar yetkazganligi uchun transport vositasi egasining fuqarolik javobgarligining yuzaga kelishi, AVEFJS shartnomasiga muvofiq sug'urtalovchining sug'urta o'rnini bosish majburiyatini o'z ichiga oladi.

Transport vositalari egalari Federal qonunda belgilangan shartlarda va tartibda, unga muvofiq transport vositalaridan foydalanishda boshqa shaxslarning hayotiga, sog'lig'iga yoki mulkiga zarar yetkazish natijasida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan fuqarolik javobgarligi xavfini sug'urta qilishlari shart.

Fuqarolik javobgarligini sug'urta qilish majburiyati O'zbekiston Respublikasi hududida ishlatiladigan barcha transport vositalari egalariga tegishli.

Transport vositasiga egalik qilish huquqi (uni mulk qilib sotib olish, xo'jalik boshqaruvi yoki operativ boshqaruvni olish va boshqalar) vujudga kelgan taqdirda, transport vositasining egasi transport vositasini ro'yxatdan o'tkazishdan oldin, lekin mulk huquqi paydo bo'lganidan keyin o'n kundan kechiktirmay, o'z fuqarolik javobgarligini sug'urta qilishi shart.

Fuqarolik javobgarligini sug'urta qilgan transport vositalari egalari belgilangan sug'urta miqdori yetishmovchiligi holatida jabrlanuvchilarning hayoti, sog'lig'i yoki mol-mulkiga yetkazilgan zararni to'liq qoplash uchun, shuningdek, AVEFJS bo'yicha sug'urta xavfi bilan bog'liq bo'lmagan javobgarlik yuzaga kelishi holatida qo'shimcha ravishda ixtiyoriy shaklda sug'urta qilishlari mumkin.

Javobgarlik xavfi majburiy va (yoki) ixtiyoriy sug'urta shaklida sug'urta qilinmagan transport vositalari egalari jabrlanuvchilarning hayoti, sog'lig'i yoki mol-mulkiga yetkazilgan zararni fuqarolik qonun hujjatlariga muvofiq qoplaydilar. Shu bilan birga, jabrlanganlarning hayoti yoki sog'lig'iga yetkazilgan zarar AVEFJS to'g'risidagi qonun hujjatlarida belgilangan miqdorlardan kam bo'lmagan miqdorda qoplanishi lozim. Transport vositalari egalarining fuqarolik javobgarligini majburiy sug'urta qilish to'g'risidagi qonun hujjatlarida belgilangan talablarni buzgan shaxslar O'zbekiston Respublikasi qonunchiligiga muvofiq javobgar bo'ladilar.

Transport vositalariga bo'lgan tirkamalar egalarining fuqarolik javobgarligini sug'urta qilish majburiyati, fuqarolarga tegishli bo'lgan yengil avtomobillar tirkamalari bundan mustasno, transport vositasini unga tirkamali boshqarish imkoniyatini nazarda tutuvchi majburiy sug'urta shartnomasi tuzish yo'li bilan bajariladi.

AVEFJS bo'yicha sug'urta tariflari va sug'urta tariflarining tuzilishi O'zbekiston banki tomonidan belgilangan talablarni hisobga olgan holda sug'urtalovchilar tomonidan belgilanadi. O'zbekiston banki tomonidan o'rnatilgan sug'urta tariflarining bazaviy stavkalari (ularning so'mda ifodalangan minimal va maksimal qiymatlari) va sug'urta tariflarining koeffitsientlari uchun belgilangan limitlarning amal qilish muddati bir yildan kam bo'lmasligi mumkin.

Sug'urta tariflarining o'zgarishi sug'urta tomonidan to'lashning amal qilish muddati davomida AVEFJS shartnomasi bo'yicha

sug'urtalanuvchi tomonidan o'sha paytda amalda bo'lgan tariflarga to'lanadigan sug'urta mukofotining o'zgarishiga olib kelmaydi. Agar majburiy sug'urta qoidalariga muvofiq sug'urtalovchi sug'urtalanuvchidan xavfning oshishi bilan mutanosib bo'lgan qo'shimcha sug'urta mukofotini to'lashni talab qilishga haqli bo'lsa, to'langan qo'shimcha sug'urta mukofotining miqdori uni to'lash paytida amaldagi sug'urta tariflariga muvofiq belgilanadi.

Sug'urtalanuvchilarning boshqa toifalari uchun sug'urta tariflarining oshishi sababli ular tomonidan to'langan yoki to'lanishi lozim bo'lgan sug'urta mukofotlarining sug'urtalanuvchilarning ayrim toifalariga to'liq yoki qisman kompensatsiya qilinishiga yo'l qo'yilmaydi.

AVEFJS to'g'risida yillik statistik ma'lumotlar, shu jumladan yig'ilgan sug'urta mukofotlari miqdori va amalga oshirilgan sug'urta qoplamasi, e'lon qilingan va tartibga solingan sug'urta holatlari soni, O'zbekiston Respublikasi va O'zbekiston Respublikasi sub'ektlari uchun sug'urta qoplamasi darajasi, shuningdek majburiy to'lovlarning zararlik darajasi to'g'risidagi ma'lumotlar O'zbekiston banki tomonidan rasmiy e'lon qilinishi lozim.

Sug'urta tariflari bazaviy stavkalar va koeffitsientlardan iborat. Majburiy sug'urta shartnomalari bo'yicha sug'urta mukofotlari O'zbekiston banki tomonidan belgilangan majburiy sug'urta shartnomasi bo'yicha sug'urta mukofotini aniqlashda AVEFJS bo'yicha sug'urtalovchilar tomonidan sug'urta tariflarini qo'llash tartibiga muvofiq sug'urta tariflarining asosiy stavkalari va koeffitsientlari mahsuloti sifatida sug'urtalovchilar tomonidan hisoblanadi.

Sug'urta tariflarining asosiy stavkalari transport vositalarining texnik xususiyatlari, konstruktiv jihatlari va maqsadlariga qarab belgilanadi. Bu ulardan foydalanishda yetkazilgan zarar ehtimoli va yetkazilgan zararining potensial miqdoriga sezilarli ta'sir qiladi.

Sug'urta tariflariga kiritilgan koeffitsientlar quyidagilarga qarab belgilanadi:

- jismoniy shaxslar uchun transport vositasi pasportida yoki fuqaroning transport vositasi pasportida ko'rsatilgan transport vositasi egasining yashash joyidan kelib chiqib belgilanadigan transport vositasidan ko'proq foydalanish hududi, yuridik shaxslar, ularning filiallari yoki vakolatxonalarini uchun yuridik shaxs, uning filiali yoki

jismoniy shaxs hujjatida ko'rsatilgan vakolatxonasi joylashgan joyiga qarab;

- sug'urtalovchilar tomonidan ushbu transport vositasi egalarining fuqarolik javobgarligini majburiy sug'urtalashni amalga oshirishda oldingi davrlarda amalga oshirilgan sug'urta qoplamalarining mavjudligi yoki yo'qligiga qarab, transport vositasini faqat sug'urtalanuvchi belgilagan haydovchilar tomonidan boshqarishni ko'zda tutgan cheklangan foydalanishdagi AVEFJS holatida esa, ushbu haydovchilarning har biri uchun fuqarolik javobgarligini majburiy sug'urtalashni amalga oshirishda oldingi davrlarda sug'urtalovchilar tomonidan amalga oshirilgan sug'urta qoplamasining mavjudligi yoki yo'qligiga qarab;

- transport vositalarining texnik xususiyatlariga qarab;

- majburiy sug'urta shartnomasida transport vositasini unga tirkamali boshqarish imkoniyatini ta'minlovchi shartning mavjudligi;

- transport vositalaridan mavsumiy foydalanish;

- sug'urta xavfi miqdoriga sezilarli ta'sir etuvchi boshqa holatlar.

Fuqarolarning ularga tegishli transport vositalaridan foydalangan holda fuqarolik javobgarligini majburiy sug'urta qilish holatlari uchun sug'urta tariflari, shuningdek majburiy sug'urta shartnomasida faqat sug'urta qildiruvchi tomonidan belgilangan haydovchilarga transport vositasini boshqarishga ruxsat berilishi shartini nazarda tutadimi yoki yo'qligini, agar bunday shart ko'zda tutilgan bo'lsa, ularning haydash tajribasi, yoshini hisobga oladigan koeffitsientlarni belgilaydi.

Ushbu koeffitsientlardan tashqari transport vositalari egalarining fuqarolik javobgarligini majburiy sug'urta qilish uchun qo'llaniladigan koeffitsientlar ham mavjud:

- majburiy sug'urta shartnomasi bo'yicha sug'urta mukofotiga ta'sir ko'rsatadigan holatlar to'g'risida sug'urtalovchiga bila turib yolg'on ma'lumot xabar qilinsa, transport vositalari egalariga ishonchli ma'lumotlar to'g'risida xabardor qilingan taqdirda to'lanadigan summaga nisbatan kamroq miqdorda to'lashga olib keldi;

- sug'urta hodisasining sodir bo'lishiga yoki u bilan bog'liq zararlarning ko'payishiga qasddan hissa qo'shgan yoki sug'urta qoplamasini oshirish uchun sug'urta hodisasi sodir bo'lish holatlarini bila turib buzgan kishilar;

- murojaat da'vosini taqdim etish uchun asos bo'lgan sharoitlarda zarar yetkazganlar.

Belgilangan koeffitsientlar sug'urtalovchilar tomonidan ushbu bandida nazarda tutilgan harakatlar (harakatsizlik) sodir etilganligi to'g'risida sug'urtalovchi xabardor bo'lgan davrdan keyingi yil uchun majburiy sug'urta shartnomasini tuzishda yoki uzaytirishda qo'llaniladi.

Majburiy sug'urta shartnomasi bo'yicha sug'urta mukofotining maksimal miqdori transport vositasidan ko'proq foydalanish hududini hisobga olgan holda tuzatilgan sug'urta tariflarining bazaviy stavkasi miqdoridan uch baravar ko'p bo'lishi mumkin emas.

Sug'urta tariflari qo'shimcha ravishda xorijiy mamlakatlarda ro'yxatdan o'tgan va O'zbekiston Respublikasi hududida vaqtincha foydalaniladigan transport vositalari egalarining fuqarolik javobgarligini majburiy sug'urta qilishda sug'urtalovchilar tomonidan qo'llaniladigan bazaviy stavkalar va koeffitsientlarni o'z ichiga olishi mumkin.

Sug'urtalovchilar bazaviy stavkalarni, sug'urta tarif koeffitsientlarini va O'zbekiston banki tomonidan belgilangan talablarga javob bermaydigan sug'urta tariflarining tuzilishini qo'llashga haqli emaslar. Qonunga muvofiq belgilangan sug'urta stavkalari sug'urtalovchilar uchun har bir sug'urtalanuvchiga nisbatan majburiydir. Sug'urtalovchilar tomonidan majburiy sug'urta shartnomalari bo'yicha sug'urta mukofotlarini hisoblashning to'g'riligini nazorat qilish O'zbekiston banki tomonidan amalga oshiriladi.

14.4. Xavfli ob'ektlar egalarining fuqarolik javobgarligini majburiy sug'urta qilish

Xavfli ob'ektdagi avariya – bu inshootlarning, xavfli ob'ektda ishlatiladigan texnik qurilmalarning shikastlanishi yoki yo'q qilinishi, portlash, oqish, xavfli moddalarning chiqarilishi, tog' jinslarining (massalarning) qulashi, texnik qurilmalarning ishdan chiqishi yoki buzilishi, texnologik jarayon rejimidan og'ish, suv omboridan suv chiqish, sanoat va qishloq xo'jaligi tashkilotlarining xavfli ob'ektdan foydalanish paytida paydo bo'lgan va jabrlanganlarga zarar yetkazgan suyuq chiqindilaridir.

Xavfli ob'ektlar egasining fuqarolik javobgarligini majburiy sug'urta qilish ob'ekti – bu ob'ektlar egalarining jabrlanuvchiga

yetkazilgan zarar (ziyon, yo'qotishlar)ni qoplash majburiyati bilan bog'liq mulkiy manfaatlari hisoblanadi.

Sug'urta xavfi – bu jabrlanuvchilarga zarar yetkazish natijasida kelib chiqadigan da'volar uchun xavfli ob'ekt egasining fuqarolik javobgarligi yuzaga kelish ehtimolidir.

Sug'urta hodisasi – majburiy sug'urta shartnomasining amal qilish davrida jabrlanuvchilarga zarar yetkazish natijasida kelib chiqadigan majburiyatlar uchun sug'urtalovchining fuqarolik javobgarligining vujudga kelishi bo'lib, sug'urtalovchining jabrlanuvchilarga sug'urta to'lovlarini amalga oshirish majburiyatini vujudga keltiradi.

Egalari majburiy sug'urtani amalga oshirishi kerak bo'lgan xavfli ob'ektlarga O'zbekiston Respublikasi hududida va O'zbekiston Respublikasi qonunchiligi va xalqaro huquq normalariga muvofiq yurisdiksiyani amalga oshiradigan boshqa hududlarda joylashgan ob'ektlar kiradi:

1) O'zbekiston Respublikasining xavfli ishlab chiqarish ob'ektlarining sanoat xavfsizligi to'g'risidagi qonun hujjatlariga muvofiq davlat reestrda ro'yxatdan o'tkazilishi kerak bo'lgan ishlab chiqarish ob'ektlari;

2) O'zbekiston Respublikasining gidrotexnika inshootlari xavfsizligi to'g'risidagi qonun hujjatlariga muvofiq O'zbekiston gidrotexnika inshootlarining O'zbekiston reestriga kiritilishi kerak bo'lgan gidrotexnika inshootlari;

3) suyuq motor yoqilg'isini to'ldirish stansiyalari;

4) liftlar, nogironlar uchun ko'tarish maydonchalari, eskalatorlar (metrolarda eskalatorlar bundan mustasno), yo'lovchi konveerlar (harakatlanuvchi piyodalar yo'llari).

Egalari majburiy sug'urtani amalga oshirishi zarur bo'lgan xavfli ob'ektlarga atom energiyasidan foydalanish ob'ektlari chegaralarida joylashgan xavfli ishlab chiqarish ob'ektlari kirmaydi.

Xavfli ob'ekt egasining fuqarolik javobgarligini majburiy sug'urta qilish shartnomasi bo'yicha sug'urtalovchi quyidagilarni qoplamaydi:

1) sug'urtalanuvchi mol-mulkiga yetkazilgan zarar;

2) jabrlanuvchining fuqarolik majburiyatlarini bajarmaslik yoki lozim darajada bajarmaslik bilan bog'liq xarajatlari;

3) qasddan sodir etgan harakatlari xavfli ob'ektda avariya sabab bo'lgan jabrlanuvchining mulkiga yetkazilgan zarar;

4) yo'qotilgan foyda, shu jumladan mulkning tovar qiymatini yo'qotish bilan bog'liq zararlar, ma'naviy zarar.

Xavfli ob'ektdagi bitta avariya bilan bog'liq xavfli ob'ekt egasining fuqarolik javobgarligini majburiy sug'urta qilish shartnomasi bo'yicha barcha sug'urta to'lovlarining umumiy maksimal miqdori xavfli ob'ekt egasining javobgarligini majburiy sug'urta qilish shartnomasi bo'yicha sug'urta summasi miqdoridan oshmasligi kerak. Agar sug'urta to'lovlari bir necha jabrlanuvchilarga amalga oshirilsa va ushbu sug'urta hodisasi uchun birinchi sug'urta to'lovi amalga oshirilgan kunda sug'urtalovchiga taqdim etilgan ularning da'volari miqdori sug'urta summasi miqdoridan ortiq bo'lsa:

5) jabrlanuvchi-shaxslarning hayoti yoki sog'lig'iga yetkazilgan zararni qoplash to'g'risidagi da'volar qanoatlantiriladi;

6) ikkinchi navbatda, jabrlanuvchilar – jismoniy shaxslarning mol-mulkiga yetkazilgan zararni qoplash to'g'risidagi, shu jumladan yashash sharoitlari buzilganligi munosabati bilan bo'lgan da'volar qondiriladi;

7) uchinchi o'rinda jabrlanuvchilar – yuridik shaxslarning mol-mulkiga yetkazilgan zararni qoplash to'g'risidagi da'volar qanoatlantiriladi.

Sug'urtalovchi sug'urtalanuvchiga amalga oshirilgan sug'urta to'lovi doirasida quyidagi holatlarda murojaat da'vo qilish huquqiga ega:

1) zarar sug'urtalovchining o'z vakolatlari doirasida tegishli xavfli ob'ektlarning xavfsizligi sohasida nazorat va nazorat funksiyalarini amalga oshiradigan federal ijro etuvchi hokimiyatning, ularning vakolatlariga muvofiq berilgan aholi va hududlarni favqulodda vaziyatlardan muhofaza qilish sohasidagi vazifalarni hal qilishga vakolatli bo'lgan federal ijro etuvchi hokimiyatning ko'rsatmalariga (farmonlariga) rioya qilmasligi natijasida yetkazilganda;

2) sug'urta xodimining qasddan qilgan harakatlari (harakatsizligi), shu jumladan nazorat qilinadigan portlashlar, xavfli moddalar chiqarilishi, suv omboridan suv chiqishi, sanoat va qishloq xo'jaligi tashkilotlarining suyuq chiqindilari natijasida jabrlanganlarga zarar yetkazilganda.

Javobgarlikni majburiy sug'urtalash bo'yicha qonunda belgilangan majburiyatning xavfli ob'ekt egasi tomonidan bajarilishi ustidan nazoratni quyidagilar amalga oshiradi:

1) o‘z vakolatlari doirasida tegishli xavfli ishlab chiqarish ob‘ektlari, gidrotexnik inshootlar, liftlar, nogironlar uchun ko‘taruvchi platformalar, eskalatorlar (metrolardagi eskalatorlardan tashqari), yo‘lovchi konveerlar (harakatlanuvchi piyodalar yo‘llari)ning xavfsizligi sohasida nazorat va nazorat funksiyalarini amalga oshiradigan federal ijro etuvchi hokimiyat;

2) o‘z vakolatlari doirasida yong‘in xavfsizligi sohasida – suyuq motor yoqilg‘isini to‘ldirish stansiyalariga nisbatan sohada nazorat va nazorat funksiyalarini amalga oshiradigan federal ijro etuvchi hokimiyat.

14.5. Kasbiy javobgarlikni sug‘urtalash

Kasbiy javobgarlikni sug‘urtalash kasbiy faoliyatni bajarish chog‘ida sodir etilgan beparvolik, kamchiliklar, ehtiyotsizlik holatlarida amalga oshiriladi.

Sug‘urta ob‘ekti o‘z kasbiy majburiyatlarini bajarishda uchinchi shaxslarga zarar yetkazishga yo‘l qo‘ygan shaxsning mulkiy manfaatlarini hisoblanadi.

Kasbiy javobgarlikni sug‘urtalash o‘z kasbiy vazifalarini bajarish bilan shug‘ullanuvchi jismoniy yoki yuridik shaxslarga nisbatan mulkiy da‘volarni e‘lon qilish imkoniyati bilan bog‘liq . Bunday mulkiy da‘volar beparvolik, ehtiyotsizlik, kasbiy faoliyatdagi xato va kamchiliklar tufayli kelib chiqadi.

Sug‘urtalangan shaxslar jismoniy va yuridik shaxslardir, sug‘urtalovchilar jismoniy va yuridik shaxslar singari ko‘pincha notarial, advokatlik, baholash faoliyati, arxitektura, tibbiyot va boshqalar kabi sohalarda harakat qilishlari mumkin.

Kasbiy javobgarlikni sug‘urtalash shartnomasini tuzish uchun qonunda nazarda tutilgan faoliyat turlari uchun sug‘urtalanuvchining kasbiy malakasini tasdiqlovchi guvohnoma va litsenziya bo‘lishi kerak.

Sug‘urta hodisasi yuz berganda jabrlanuvchilarga zarar yetkazganlik uchun muayyan shaxs yoki shaxslar guruhining javobgarligini va ushbu zarar miqdorini belgilaydigan sud qarori talab qilinadi.

Moddiy, ma‘naviy va moliyaviy zararlar mavjud.

Kasbiy javobgarlikni sug‘urtalashda sug‘urta xavflari deb quyidagilar e‘tirof etiladi:

- 1) to'liqsiz yoki ishonchsiz ma'lumotni bexosdan taqdim etish;
- 2) mijozlar, ularning oila a'zolari, mol-mulki va boshqa holati to'g'risida maxfiy ma'lumotlarni bexosdan oshkor qilish;
- 3) ko'chmas mulk operatsiyalarini bajarish yoki ularni tayyorlashda bexosdan xato qilish.

Agar shifokorlarning javobgarligini sug'urtalash haqida so'z borsa, unda sug'urta xavflariga quyidagilar kiradi:

- 1) tashxis qo'yishdagi xato;
- 2) davolash usulini va davolash tibbiy yordamini tanlashdagi xato;
- 3) o'tkazilgan tadqiqotlar natijalarini talqin qilishda xatolik va boshqalar.

Boshqa barcha sug'urta turlarida bo'lgani kabi kasbiy javobgarlikni sug'urtalashda ham sug'urtalanuvchi (sug'urtalanuvchilar) tomonidan sug'urta foizining mavjudligi shart hisoblanadi.

Javobgarlikni sug'urtalash qiymati sug'urtalovchining tarif siyosati va belgilangan sug'urta limitlari bilan belgilanadi.

Bu holda tarif stavkalari quyidagi omillarga bog'liq:

- 1) sug'urtalanuvchining (sug'urtalangan shaxslarning) faoliyat turi;
- 2) sug'urtalanuvchining (sug'urtalangan shaxslarning) sug'urta tarixi (kredit tarixi bilan taqqoslaganda);
- 3) sug'urtalanuvchi yoki sug'urtalangan shaxslarning malakasi;
- 4) ularning ta'limi, yoshi;
- 5) kasbiy javobgarlikni sug'urtalash amalga oshiriladigan aniq xodimlarning ish tajribasi, ushbu shaxslar ishlaydigan va sug'urta qildiruvchi vazifasini bajaradigan kompaniyaning tegishli kasbiy xizmatlari bozorida faoliyat davri;
- 6) steykxolderlar, sheriklar, davlat idoralari, reyting agentliklarining baholashlarida sug'urtalanuvchining bozordagi obro'si.

Kasbiy javobgarlikni sug'urtalash shartnomalarining asosiy shartlari shundan iboratki, sug'urtalovchilar uchinchi shaxslar sug'urtalanuvchiga (sug'urtalangan shaxsga) fuqarolik qonunchiligi normalariga muvofiq sug'urtalanuvchi (sug'urtalangan shaxs) xizmatlari iste'molchilari quyidagilar natijasida ko'rgan zararni qoplash to'g'risidagi da'volarni taqdim etgan taqdirda sug'urta himoyasini taqdim etadilar:

- qasddan bo‘lmagan xatolar;
- beparvolik (ayniqsa jarroh shifokorlar, stomatologlar, farmatsevtlar);
- sug‘urta shartnomasi muddati davomida sug‘urtalanuvchi (sug‘urtalangan shaxslar) tomonidan uning kasbiy majburiyatlarini bajarish jarayonida yo‘l qo‘yilgan kamchiliklar (14.1-jadval).

14.1-jadval

Kasbiy javobgarlikni sug‘urtalash shartnomalari shartlari

Sug‘urtalovchi javobgar bo‘lgan zararlarni qoplash bo‘yicha da‘volar, sug‘urtalanuvchi (sug‘urtalangan shaxs)ga quyidagi shaxslar tomonidan taqdim etilishi mumkin		
1. Sug‘urtalanuvchi (sug‘urtalangan shaxs) bilan shartnomaviy munosabatda bo‘lgan jabrlangan mijozlar tomonidan.	2. Sug‘urtalanuvchi yoki sug‘urtalangan shaxsning mijozi bilan alohida munosabatlari sababli bunday da‘vo qilish huquqini olgan shaxslar.	3. Sug‘urtalanuvchi (sug‘urtalangan shaxs) bilan shartnoma munosabatlarida bo‘lmagan, lekin sug‘urtalanuvchi yoki sug‘urtalangan shaxsning kasbiy faoliyati natijasida mahsulot sotib olish yoki xizmatlar ko‘rsatish natijasida zarar ko‘rgan shaxslar.
Sug‘urtalovchi javobgarligi		
1. Shartnomada ko‘rsatilgan kasbiy yo‘nalishga muvofiq sug‘urtalanuvchining faoliyati natijalari uchun.	2. Muayyan turdagi ish yoki boshqa kasbiy faoliyatdagi faoliyat natijalari uchun.	3. Sug‘urtalanuvchi (sug‘urtalangan shaxs) tomonidan faqat ma’lum bir mijoz bilan aniq shartnoma asosida xizmatlar ko‘rsatilganligi uchun.
Sug‘urta mukofotlari summolari quyidagicha belgilanadigan tarif stavkalari yordamida hisoblanadi		
1. Sug‘urtalanuvchi (sug‘urtalangan shaxs) tomonidan kasbiy faoliyatdan olingan daromad summasining foizi sifatida.	2. Sug‘urtalanuvchining (sug‘urtalangan shaxsning) xodimlari sonini hisobga olgan holda.	3. Javobgarlik limitlari va franshiza hajmining shartnomada nazarda tutilgan summolari.

14.6. Yo'lovchilarning hayoti, sog'lig'i, mol-mulkiga zarar yetkazganlik uchun tashuvchining fuqarolik javobgarligini majburiy sug'urta qilish

Tashuvchi – bu O'zbekiston Respublikasi hududida ro'yxatdan o'tgan va O'zbekiston Respublikasi qonunchiligiga muvofiq, shu jumladan fraxt shartnomasiga ko'ra (ular tashish shartnomasi bo'yicha tashuvchi bo'lishidan yoki fakt bo'yicha tashishni amalga oshirishidan qat'i nazar) yo'lovchi tashishni amalga oshiradigan yuridik shaxs yoki yakka tartibdagi tadbirkor.

Tashuvchi javobgarligining fuqarolik majburiy sug'urta shartnomasi bo'yicha sug'urta ob'ekti – tashuvchining tashish vaqtida yo'lovchilarning hayoti, sog'lig'i, mol-mulkiga zarar yetkazish natijasida kelib chiqadigan majburiyatlar uchun uning fuqarolik javobgarligi xavfi bilan bog'liq mulkiy manfaatlaridir.

Tashuvchining fuqarolik javobgarligini majburiy sug'urta qilish shartnomasida fuqarolik javobgarligining har bir xavfi bo'yicha sug'urta summalari alohida ko'rsatilishi kerak:

1) yo'lovchining hayotiga kamida bazaviy xisoblashning 40 barobari miqdorida zarar yetkazganlik uchun fuqarolik javobgarligi xavfi bo'yicha;

2) yo'lovchining sog'lig'iga har bir yo'lovchi uchun bazaviy xisoblashning 40 barobari zarar yetkazganlik uchun fuqarolik javobgarligi xavfi bo'yicha.

Sug'urta summalari har bir sug'urta hodisasi uchun belgilanadi va majburiy sug'urta shartnomasining amal qilish muddati davomida o'zgartirilishi mumkin emas. Tashuvchining fuqarolik javobgarligini majburiy sug'urta qilish shartnomasining amal qilish muddati kamida bir yilni tashkil etadi. Ichki suv yo'li orqali tashishda majburiy sug'urta shartnomasining amal qilish muddati bir yildan kam bo'lishi mumkin, ammo u navigatsiya davridan kam bo'lishi mumkin emas.

Tashuvchining fuqarolik javobgarligini majburiy sug'urta qilish shartnomasida yo'lovchilarning hayoti yoki sog'lig'iga zarar yetkazganlik uchun tashuvchining fuqarolik javobgarligi xavflari bo'yicha franshiza (yetkazilgan zararining majburiy sug'urta shartnomasi bo'yicha qoplanmagan qismi) belgilanishi mumkin emas.

Sug'urtalovchi sug'urta qoplamasini quyidagi holatlarda to'lashdan ozod qilinadi:

1) yadroviy portlash, radiatsiya yoki radioaktiv ifloslanish, harbiy operatsiyalar, shuningdek manevrlar yoki boshqa harbiy choralar, fuqarolar urushi, turli ommaviy tartibsizliklar yoki ish tashlashlar tufayli sug'urta hodisasining paydo bo'lishi. Sug'urtalovchini sug'urta qoplamasini to'lashdan ozod etilishining belgilangan asoslari tomonlarning kelishuvi bilan majburiy sug'urta shartnomasidan to'liq yoki qisman chiqarib tashlanishi mumkin;

2) benefitsiarning niyati tufayli sug'urta hodisasining paydo bo'lishi;

3) agar jabrlanuvchining mol-mulkiga yetkazilgan zarar miqdori sug'urta hodisasiga muvofiq qoplanishi kerak bo'lgan majburiy sug'urta shartnomasida belgilangan franshizadan kam yoki unga teng bo'lsa.

Agar sug'urtalovchiga sug'urta tovonini to'lash bo'yicha da'vo qilingan bo'lsa, lekin qonunga muvofiq taqdim etilishi kerak bo'lgan barcha hujjatlar taqdim etilmagan bo'lsa va ushbu da'voni taqdim etgan shaxs ushbu hujjatlar bo'lmagan taqdirda unga sug'urta qoplamasi to'lanishini talab qilsa, sug'urtalovchi ushbu da'voni taqdim etgan shaxs sug'urta hodisasi sodir bo'lganligini va qoplanadigan zarar miqdorini isbotlamagan holda sug'urta qoplamasini to'lashni rad etishga haqli.

Sug'urtalovchi boshqa asoslar bo'yicha sug'urta qoplamasini to'lashni rad etishga haqi yo'q.

Agar sug'urtalovchidan sug'urta tovonini to'lash talab etilsa va barcha hujjatlar qonunga muvofiq taqdim etilsa, majburiy sug'urta shartnomasi bo'yicha sug'urtalovchi tomonidan qoplanadigan zarar miqdori quyidagiga teng deb hisoblanadi:

1) jabrlanuvchining hayotiga zarar yetkazilganda – bitta jabrlanuvchi uchun majburiy sug'urta qilish shartnomasida tegishli xavf uchun belgilangan sug'urta summasi;

2) jabrlanuvchining sog'lig'iga zarar yetkazilganda – zarar ko'proq miqdorda yetkazilganligi isbotlanmaguncha, jabrlanuvchining sog'lig'iga yetkazilgan zararining xususiyati va darajasiga qarab, standartlarga muvofiq, bitta jabrlanuvchi uchun tashuvchining fuqarolik javobgarligini majburiy sug'urta qilish shartnomasida tegishli xavf uchun belgilangan sug'urta summasi asosida hisoblangan summa.

Sug'urta qoplamasining miqdori yetkazilgan zarar turi bo'yicha majburiy sug'urta shartnomasida belgilangan sug'urta summasidan oshib ketishi mumkin emas.

Agar majburiy sug'urta shartnomasida jabrlanuvchining mol-mulkiga zarar yetkazganlik uchun fuqarolik javobgarligi xavfi bo'yicha franshiza mavjud bo'lsa, ushbu franshiza summasi zarar summasidan chegirib tashlanadi.

Sug'urta qoplamasini to'lagan sug'urtalovchi qoplanadigan zararni yetkazgan tashuvchiga nisbatan murojaat da'vosiga ega:

1) sug'urtalovchi tomonidan qoplanadigan zararni yetkazgan tashuvchining niyati tufayli sug'urta hodisasi yuz berganida;

2) alkogolli, narkotik yoki boshqa toksik intoksikatsiya holatida bo'lgan shaxs, majburiy tibbiy ko'rikdan o'tkazish talablarini buzgan shaxs, majburiy tibbiy tekshirish, shuningdek politsiya xodimining mastlik uchun tibbiy ko'rikdan o'tish to'g'risidagi qonuniy talabini bajarmagan shaxs transport vositasini boshqarishi tufayli sug'urta hodisasi yuz berganda;

3) agar transport vositasini boshqarayotgan shaxs transport vositasini tasdiqlangan yoki belgilangan tartibda berilgan boshqarish huquqiga ega bo'lmasa, sug'urta hodisasi yuz berganda;

4) tashuvchining transport vositasini boshqarayotgan shaxsning ish va dam olish rejimini buzganligi sababli sug'urta hodisasi yuz berganda;

5) nosozliklar mavjud bo'lganda yoki yaroqsiz holatda va bu holatda O'zbekiston Respublikasi qonunchiligiga muvofiq transport vositasining ishlashi taqiqlanganda, transport vositasini olib o'tishga (parvozga chiqarishga) ruxsat berilganligi sababli sug'urta hodisasi sodir bo'lganda.

Nazorat savollari:

1. Javobgarlikni sug'urtalashda zararni qoplash tartibi haqida gapirib bering.

2. Javobgarlikni sug'urtalash sug'urtaning boshqa sohalaridan qanday farq qiladi?

3. Javobgarlikni sug'urtalash mexanizmining asosiy elementlari va ularning o'zaro ta'siri haqida gapirib bering.

4. Javobgarlikni sug'urtalashda xavflar majmuiga nimalara kiradi?

5. Shartnomaviy va shartnomasiz javobgarlikni sug'urtalash o'rtasidagi farq nima?

6. Javobgarlikni sug'urtalash shartnomasining asosiy qoidalarini sanab bering.

7. Transport vositalari egalarining fuqarolik javobgarligini majburiy sug'urta qilish mazmunini ochib bering: shartlar, tariflar, amaldagi tartib va muammolar.

8. Xavfli ob'ektlar egalari uchun fuqarolik javobgarligini majburiy sug'urtalash mazmunini ochib bering: shartlar va nazorat.

9. Kasbiy javobgarlikni sug'urtalashni turlari, sug'urta xavflari va shartnomalar shartlari bo'yicha tavsiflang.

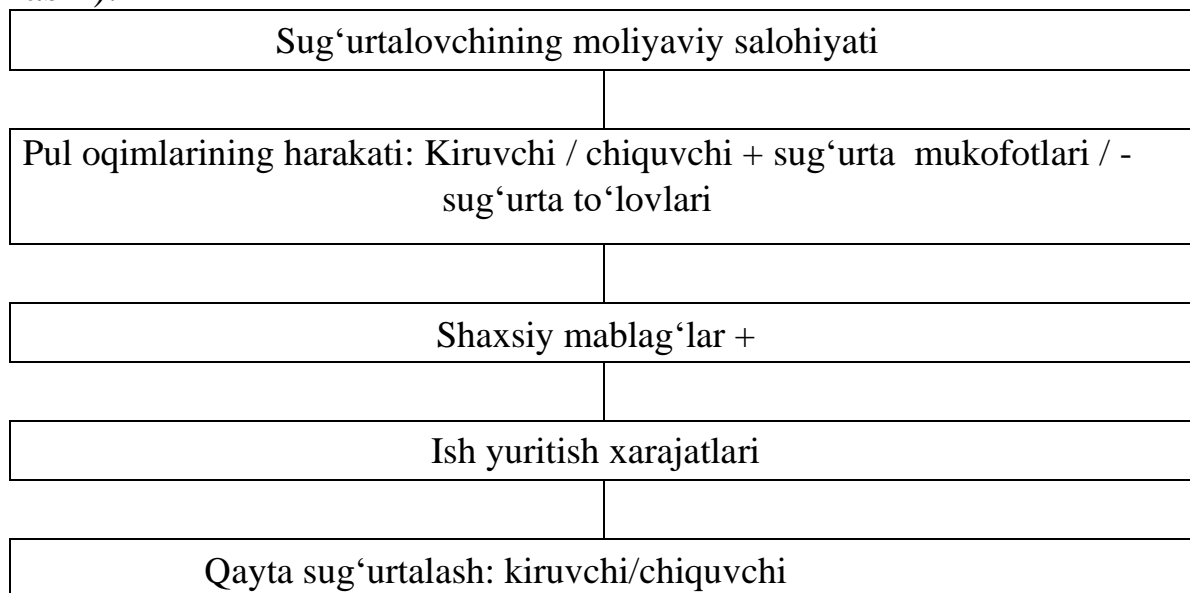
10. Yo'lovchilarning hayoti, sog'lig'i, mol-mulkiga zarar yetkazganlik uchun tashuvchining fuqarolik javobgarligini majburiy sug'urta qilish bo'yicha sug'urta qoplamalari parametrlarini tushuntirib bering.

XV BOB. SUG'URTA TASHKILOTI FAOLIYATINING MOLIYAVIY ASOSLARI

15.1. Sug'urta tashkilotining moliyaviy salohiyati

Sug'urta kompaniyasining moliyaviy salohiyatini aniqlash moliyaviy fanning munozarali masalasi bo'lib qolmoqda. Sug'urtalovchining moliyaviy kapitalining o'ziga xos xususiyati iqtisodiy faoliyat turi sug'urta prizmasi orqali shakllanadi. Moliyaviy salohiyatga sug'urtalovchi tomonidan boshqariladigan moliyaviy resurslar tarkibi ta'sir qiladi. Shuningdek, sug'urta tashkiloti faol investitsiya faoliyatini olib borib, davlat moliya tizimining barcha qismlari bilan o'zaro aloqada bo'ladi.

Sug'urta tashkilotining moliyaviy salohiyati sug'urtalovchining pul oqimlari sifatida namoyon bo'ladigan mablag'lari aylanishiga asoslanadi. Pul oqimlari kiruvchi va chiquvchiga bo'linadi (15.1-rasm).

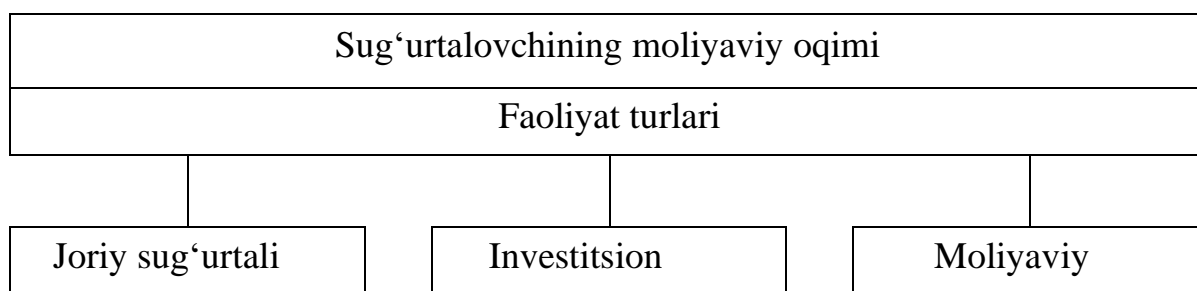
15.1-rasm. Sug'urta tashkiloti moliyaviy salohiyatining shakllanishi.

Asosiy pul oqimi sug'urta mukofotlari kelganda hosil bo'lib, ular sug'urta fondida to'planadi, bu kiruvchi oqimi hisoblanadi. Chiquvchi pul oqimi sug'urta to'lovlaridan kelib chiqib, sug'urta shartnomasi shartlariga muvofiq sug'urtalovchilarga yuboriladi.

O'z mablag'lari va shakllangan sug'urta zaxiralari investitsiya faoliyati uchun asos bo'lib xizmat qilishi mumkin, mos ravishda

ularning yordami bilan chiquvchi (investitsiya)/ kiruvchi (investitsiya daromadlarini olish) shakllanadi. Ish yuritish xarajatlari chiquvchi pul oqimini ta'minlaydi. Qayta sug'urta operatsiyalari jarayonida boshqa sug'urtalovchiga sug'urta himoyasini taqdim etuvchi sug'urtalovchi (qayta sug'urta xizmatlari) qayta sug'urta mukofotlarini oladi. Aksincha, qayta sug'urta xizmatlaridan foydalanayotgan sug'urtalovchi chiquvchi pul oqimini hosil qiladi.

Sug'urtalovchining moliyaviy oqimi – bu faoliyat turi bo'yicha ma'lum vaqt (moliyaviy yil) uchun tushumlar va xarajatlarning dinamik qatoridir (15.2-rasm).

15.2-rasm. Sug'urtalovchining moliyaviy oqimi tarkibi.

Keling, sug'urta tashkilotining moliyaviy salohiyatini sug'urtalovchining bozor salohiyatining asosiy bo'g'ini sifatida aniqlaylik.

Sug'urta tashkilotining moliyaviy salohiyati – bu moliyaviy barqarorlikka erishish uchun moliyaviy-xo'jalik faoliyati davomida moliyaviy resurslarni boshqarish qobiliyatidir.

Sug'urtalovchining moliyaviy salohiyatining tuzilishi sug'urtaning moliyaviy asoslarining barcha elementlari bilan yaqin aloqasini namoyish etadi.

15.2. Sug'urtalovchining moliyaviy barqarorligi tushunchasi va shartlari

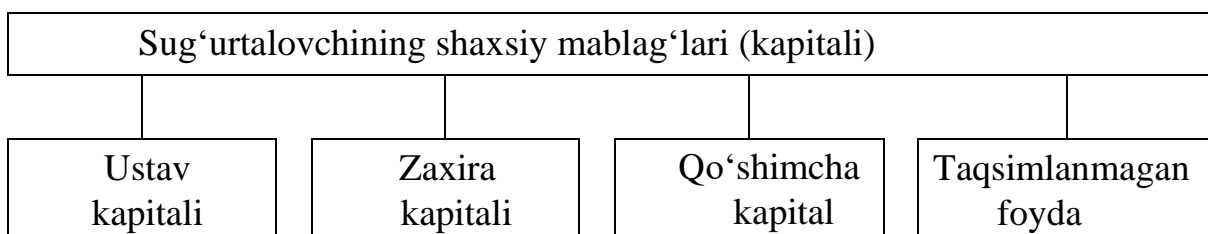
Sug'urtalovchining moliyaviy barqarorligi va to'lov qobiliyatini ta'minlash shartlarining umumiyliigi va ichki mazmunini ochib beramiz. O'zbekiston Respublikasida sug'urta tashkilotining moliyaviy barqarorligi va to'lov qobiliyatini ta'minlash shartlarining tarkibi qonunchilik darajasida tartibga solinadi.

Sug'urtalovchining moliyaviy barqarorligi va to'lov qobiliyatini ta'minlash shartlari kafolatlar sifatida taqdim etiladi:

- 1) iqtisodiy asoslangan sug'urta tariflari;
- 2) sug'urtalash, birgalikda sug'urtalash, qayta sug'urtalash, o'zaro sug'urtalash bo'yicha majburiyatlarni bajarish uchun yetarli bo'lgan sug'urta zaxiralari;
- 3) shaxsiy mablag'lar (kapital);
- 4) qayta sug'urtalash.

Ushbu shartlarning har biri sug'urtalovchi faoliyatining turli bosqichlarida shakllanadi. Masalan, sug'urta tashkiloti faoliyatining dastlabki bosqichida shaxsiy mablag'lar muhim rol o'ynaydi. Sug'urta zaxiralari – keyingi bosqichda, sug'urta mukofotlarini olish va investitsiya jarayonidir.

Sug'urta tashkilotining shaxsiy mablag'lari tarkibini aniqlaymiz (15.3-rasm).

15.3-rasm. Sug'urta tashkiloti shaxsiy mablag'lari (kapitali) tarkibi.

Qonun hujjatlari talablariga muvofiq sug'urtalovchilar to'liq to'langan ustav kapitaliga ega bo'lishlari kerak. Shuningdek, qonunchilik darajasida ustav kapitalining eng kam asosiy miqdori belgilanadi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 2-avgustdagi PQ-4412-son [qaroriga](#)
3-ILOVA

**Sug‘urtalovchilar (qayta sug‘urtalovchilar) uchun ustav kapitalining
MINIMAL MIQDORLARI**

T/r	Sug‘urta faoliyatining Turlari	2020-yil 1-iyuldan	2022-yil 1-iyuldan
1.	Umumiy sug‘urta yoki hayotni sug‘urta qilish tarmog‘ida ixtiyoriy sug‘urta	15000	20000
2.	Umumiy sug‘urta yoki hayotni sug‘urta qilish tarmog‘ida majburiy sug‘urta	25000	35000
3.	Faqat qayta sug‘urta	35000	45000

Sug‘urtalovchining moliyaviy barqarorligi va to‘lov qobiliyatining ta‘riflarini taqdim etamiz. Sug‘urtalovchilar shaxsiy mablag‘lari (kapitali), o‘z zimmasiga olgan majburiyatlarining me‘yoriy nisbati bo‘yicha moliyaviy barqarorlik va to‘lov qobiliyati talablariga rioya etishlari shart.

Sug‘urtalovchining moliyaviy barqarorligi – sug‘urtalovchining har qanday joriy va kelgusi vaqt ichida qabul qilingan majburiyatlarni bajara olish qobiliyatidir. Birinchi navbatda amaldagi sug‘urta shartnomalari bo‘yicha.

Sug‘urtalovchining to‘lov qobiliyati – sug‘urtalovchining muayyan hisobot sanasida barcha majburiyatlarni bajara olish qobiliyatidir. Ma‘lum bir sanada sug‘urtalovchining moliyaviy barqarorlik darajasi aniqlanadi.

Agar sug‘urtalovchi aktivlari qiymati va qabul qilingan majburiyatlarning nisbatlarini taqdim etish zarur bo‘lsa, unda bu holat quyidagicha bo‘lishi kerak:

Sug‘urtalovchi aktivlari qiymati \geq olingan majburiyatlar qiymati

Sug‘urta amaliyotida to‘lov qobiliyati marjasi aniqlanadi – bu sug‘urtalovchining majburiyatlarini qoplash uchun ishlatilishi mumkin bo‘lgan shaxsiy mablag‘larning bir qismi.

Shaxsiy mablag‘lar (kapital)ning me‘yoriy nisbatini hisoblashda sug‘urta tashkiloti shaxsiy mablag‘lar (kapital) summasining 1/4 qismidan oshmagan miqdorda olingan subordinatsiyalangan kreditlarni hisobga olish huquqiga ega.

Subordinatsiyalangan kredit sug‘urtalovchi tomonidan quyidagi shartlarda kredit shartnomasi bo‘yicha mablag‘larni jalb qilishdir:

- sug‘urtalovchiga belgilangan muddat tugashidan oldin qarz beruvchi tomonidan ularni talab qilib olish huquqisiz kamida 5 yil muddatga pul mablag‘larini taqdim etish;

- kredit summasiga hisoblangan maksimal miqdor (foizda) kredit shartnomasi (zaym shartnomasi) tuzilgan kundan boshlab O‘zbekiston bankining 1,2 baravar ko‘paygan asosiy stavkasidan oshmasligi mumkin.

Agar sug‘urtalovchi shaxsiy mablag‘lari (kapitali) va o‘z zimmasiga olgan majburiyatlarning normativ nisbatini buzsa, sug‘urta nazorati organiga moliyaviy ahvolni yaxshilash rejasini taqdim etishi shart.

15.3. Sug‘urta tashkilotining daromadlari va xarajatlari tarkibi. Sug‘urtalovchining daromadlarini shakllantirish

O‘zbekiston Respublikasining soliq kodeksi sug‘urta tashkilotlarining daromadlarini aniqlashning o‘ziga xos xususiyatlarini belgilaydi. Keling, sug‘urtalovchining daromadlari tarkibini tasavvur qilaylik. Aynan sug‘urta faoliyatidan olinadigan daromad ko‘rib chiqiladi. Sug‘urtalovchilarning daromadlariga sug‘urta faoliyatini amalga oshirishdan olingan daromadlar kiradi:

1. Sug‘urtalash birgalikda sug‘urtalash va qayta sug‘urtalash shartnomalari bo‘yicha sug‘urta mukofotlari (badallari). Shubhasiz, daromadning bu turi amaldagi sug‘urtalovchi uchun eng muhim hisoblanadi.

2. Sug‘urta zaxiralarida qayta sug‘urtalovchilar sonining o‘zgarishini hisobga olgan holda oldingi hisobot davrlarida shakllangan sug‘urta zaxiralarini kamaytirish (qaytarish) summasi. Daromadning ushbu va undan keyingi turlari bir qator to‘g‘ridan-to‘g‘ri sug‘urtalovchining qayta sug‘urta operatsiyalarida faol ishtirok etgan taqdirda vujudga keladi.

3. Qayta sug'urta shartnomalari bo'yicha mukofotlar va tantemalar (sug'urtalovchiga qayta sug'urtalovchi tomonidan mukofot to'lash shakli).

4. Sug'urtalovchilardan birgalikda sug'urtalash shartnomalari bo'yicha mukofot to'lash. Agar sug'urtalovchi qo'shma sug'urta operatsiyalarida ishtirok etsa va boshqa sug'urtalovchilar bilan birgalikdagi faoliyat shartnomasini tuzgan bo'lsa, ushbu tur daromadlar tarkibiga kiritiladi.

5. Qayta sug'urtalovchilarning qayta sug'urtaga o'tkazilgan xavflar bo'yicha sug'urta to'lovlari ulushi uchun qoplama summalari.

6. Qayta sug'urtalash bo'yicha qabul qilingan xavflar bo'yicha mukofotlar deposiga bo'lgan foizlar summasi.

7. Yetkazilgan zarar uchun javobgar shaxslarga sug'urtalovchining joriy da'vo huquqiga muvofiq sug'urtalovchiga o'tkazilgan sotishdan tushgan daromad. Masalan, daromadlarning ushbu turi dengiz savdo yurishida sug'urta operatsiyalarida ishtirok etganda sug'urtalovchida paydo bo'lishi mumkin. Abandon belgilanadi. Bunda mulk nobud bo'lishiga qarshi sug'urtalangan bo'lsa, sug'urtalanuvchi yoki benefitsiar sug'urtalovchiga sug'urtalangan mulkka bo'lgan o'z huquqlaridan voz kechganligi to'g'risida e'lon qilishi va butun sug'urta summasini olish mumkin.

Qanday holatlar abandon harakatiga olib kelishi mumkin:

- 1) kemaning bedarak yo'qolishi;
- 2) kema va (yoki) yuklarni yo'q qilish (to'liq faktik yo'qotish);
- 3) kemaning to'liq tarkibiy yo'qotilishi natijasida kemani tiklash yoki ta'mirlashning iqtisodiy maqsadga muvofiq emasligi, kemaga yetkazilgan zararni bartaraf etish yoki yukni boradigan portga yetkazib berish;
- 4) bunday xavfqa qarshi sug'urtalangan kema yoki yukni olib qo'yish, agar egallash olti oydan ortiq davom etsa.

Bunday holatlarda, abandonni rasmiylashtirishda sug'urtalovchiga quyidagilar o'tadi:

- mol-mulkni to'liq qiymatda sug'urtalashda sug'urtalangan mol-mulkka bo'lgan barcha huquqlar;
- mol-mulkni to'liqsiz qiymatda sug'urtalashda sug'urtalangan mol-mulk ulushiga bo'lgan huquqlar sug'urta summasining sug'urta qiymatiga nisbatiga proporsionaldir;

8. Sug'urta shartnomalari shartlarini bajarmaganlik uchun sanksiyalar summalari.

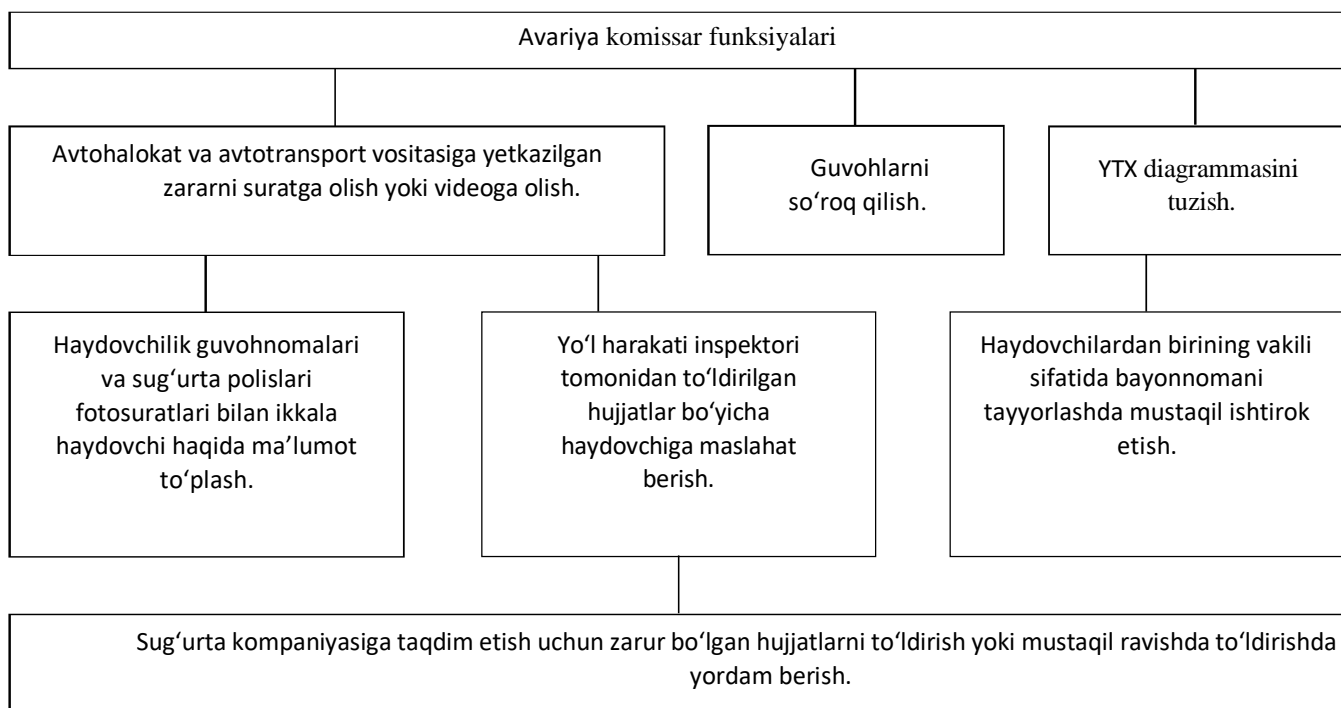
9. Sug'urta agenti, broker xizmatlarini ko'rsatganlik uchun haq to'lash. Daromadlarning ushbu turi sug'urtalovchiga shartnoma bo'yicha majburiyatlarini, sug'urta agenti yoki broker sifatida harakat qilishni o'z zimmasiga olganda paydo bo'ladi.

10. Sug'urtalovchining syurveyer (sug'urtaga qabul qilingan mol-mulkni tekshirish va sug'urta xavfini baholash bo'yicha xulosalar berish) va favqulodda komissar (sug'urta hodisasi yuz berganda zararlarning sabablari, tabiati va miqdorini aniqlash) xizmatlarini ko'rsatgani uchun olgan mukofotlar.

Syurveyer (inglizcha *Surveyer* – ekspert baholovchi) – sug'urta hodisalarini to'g'ri baholash uchun mas'ul bo'lgan sug'urta sohasidagi mutaxassis. Syurveyerning funksionali sug'urta hodisasini tuzatish va zarar hajmini kamaytirishga qaratilgan harakatlarni muvofiqlashtirishni; hodisa sababini aniqlashtirish va asoslashni; sug'urta to'lovlari huquqini beruvchi hodisalarni tahlil qilishni; sug'urtalangan mol-mulk tashuvchisini baholashni; sug'urta shartnomasini to'g'ri tuzish uchun mumkin bo'lgan xavf darajasini aniqlashni; garov yoki sug'urta uchun mo'ljallangan mol-mulkni tekshirishni o'z ichiga oladi. Syurveyer katta hajmdagi ishlarni dengiz sug'urtasi sohasida bajaradi.

Favqulodda komissar – sug'urta xavfini baholay oladigan mutaxassis bo'lib, sug'urtalangan mulkka yetkazilgan zarar miqdorini aniqlashi; sug'urta qiymati va to'lovlar miqdorini baholashi; sug'urta tovonini qoplash tartibini tartibga solishi mumkin.

Favqulodda komissarlar yo'l-transport hodisasidan keyin chaqiriladi va jabrlanuvchi ham, avariya aybdori ham bunga sabab bo'lishi mumkin. Favqulodda komissarning asosiy funksiyalarini taqdim qilaylik (15.4-rasm).

15.4-rasm. Favqulodda komissarning asosiy funksiyalari.

YTH joyini tekshirish natijalariga ko'ra favqulodda komissar sertifikat tuzadi, unda YTH sxemasi, avariya joyidan olingan fotosuratlar va videolar, YTH ishtirokchilarining ikkala tomoni haqidagi ma'lumotlar va komissarning sharhi beriladi. Keyinchalik sertifikat sug'urtalovchiga taqdim etiladi. Bundan tashqari, undan sudda ishni ko'rib chiqishda dalillar bazasi sifatida foydalanish mumkin.

Shuni yodda tutish kerakki, sug'urtalovchi favqulodda vaziyat komissari funksiyalarini bajarishdan daromad oladi, agar ushbu mutaxassis sug'urta tashkiloti tomonidan taqdim etilsa. Amalda favqulodda vaziyat komissari sug'urta bozorining mustaqil birligi bo'lishi mumkin;

11. Qayta sug'urta shartnomalari bo'yicha sug'urta mukofotlari (badallari)ning bir qismini muddatidan ilgari bekor qilingan taqdirda qaytarish summasi.

12. Sug'urta faoliyatidan olingan boshqa daromadlar.

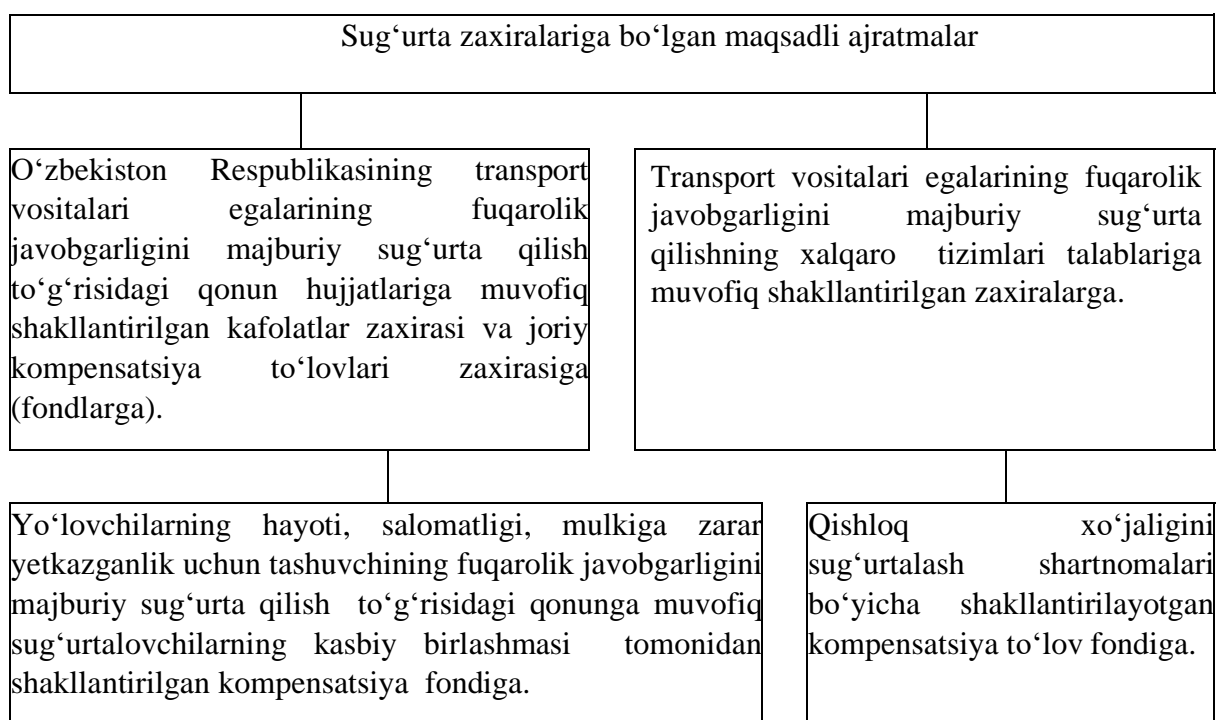
Amalda o'z faoliyati davomida sug'urta kompaniyasi xo'jalik yurituvchi sub'ekt sifatida boshqa daromad turlarini oladi. Ular qabul qilingan tartibda sug'urtalovchining umumiy daromad bazasiga kiritiladi.

Sug'urtalovchining xarajatlarini ko'rib chiqishga o'tamiz. O'zbekiston Respublikasining soliq kodeksiga binoan sug'urta tashkilotlari xarajatlarini aniqlashning o'ziga xos xususiyatlari belgilangan.

Sug'urta tashkilotining xarajatlariga sug'urta faoliyatini amalga oshirishdan kelib chiqadigan xarajatlar kiradi:

1) sug'urta zaxiralariga bo'lgan ajratmalar summasi (sug'urta zaxiralarida qayta sug'urtalovchilar ulushining o'zgarishini hisobga olgan holda). Bu sug'urta faoliyatidagi xarajatlarning ustun turidir.

Bundan tashqari, maqsadli ajratmalar taqdim etiladi (15.5-rasm).

15.5-rasm. Sug'urta zaxiralariga bo'lgan maqsadli ajratmalar tarkibi.

Shunday qilib, transport vositalari egalari fuqarolik javobgarligini majburiy sug'urta qilish to'g'risidagi O'zbekiston qonunchiligiga muvofiq shakllangan kafolatlar zaxirasiga va joriy kompensatsiya to'lovlari zaxirasiga ajratmalar miqdori sug'urta tariflari tarkibiga muvofiq belgilangan miqdorlarda hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi avtomobil egalari fuqarolik javobgarligi yashil xarita deb atalmish majburiy sug'urta xalqaro tizimlariga qo'shildi. Shuning uchun transport vositalari egalari fuqarolik

fuqarolik javobgarligini xalqaro majburiy sug'urta qilish talablariga muvofiq shakllantirilgan zaxiralar (fondlar)ga bo'lgan ajratmalar summolari belgilangan me'yorlarga muvofiq belgilanadi.

Yo'lovchilarning hayoti, sog'lig'i, mulkiga zarar yetkazganlik uchun tashuvchining fuqarolik javobgarligini majburiy sug'urta qilish to'g'risidagi Federal qonun yo'lovchilarni tashish paytida, shu jumladan metroda yetkazilgan zararni qoplash tartibini nazarda tutadi. Shunga ko'ra sug'urtalovchilarning professional uyushmasi tomonidan shakllantirilgan kompensatsiya fondiga ajratmalar summasi hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasida qishloq xo'jaligini rivojlantirish va qishloq xo'jaligini sug'urtalash sohasida davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash bo'yicha qonunchilik qoidalari mavjud. Shuning uchun davlat ko'magi bilan amalga oshiriladigan qishloq xo'jaligi sug'urtasi shartnomalari bo'yicha shakllantirilayotgan kompensatsiya fondiga ajratmalar summasi hisoblanadi:

1) sug'urtalash, birgalikda sug'urtalash va qayta sug'urtalash shartnomalari bo'yicha sug'urta to'lovlari. Aslida ushbu xarajatlar orqali sug'urtalovchining asosiy vazifasi – sug'urtalovchilar manfaatlari sug'urta himoyasini ta'minlash amalga oshiriladi;

2) qayta sug'urtaga o'tkazilgan xavflar bo'yicha sug'urta mukofotlari (badallari) summolari. Bunday xarajatlar sug'urtalovchining qayta sug'urta operatsiyalarida ishtirok etishi holatida paydo bo'lishi aniq;

3) qayta sug'urtalash shartnomalari bo'yicha mukofotlar va tantemalar;

4) qayta sug'urtalashga o'tkazilgan xavflar bo'yicha mukofotlar deposiga bo'lgan foizlar summasi;

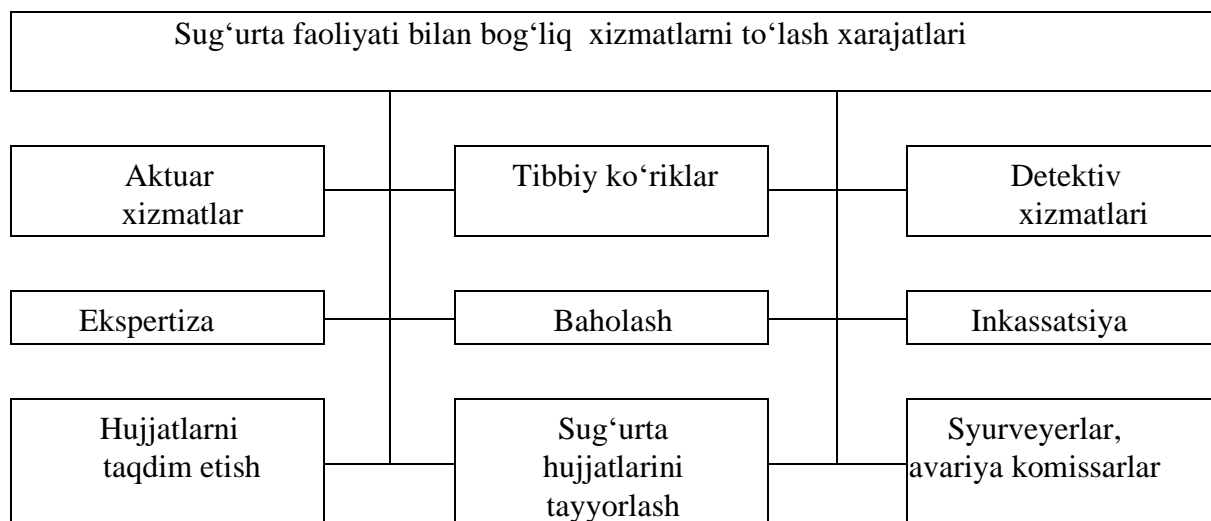
5) birgalikda sug'urtalash shartnomalari bo'yicha birgalikda sug'urtalovchi uchun mukofotlar. Ushbu turdagi xarajatlar sug'urtalovchi birgalikda sug'urta operatsiyalarida qatnashsa, belgilanadi;

6) qonun hujjatlarida va shartnoma shartlarida nazarda tutilgan hollarda sug'urtalash, birgalikda sug'urtalash va qayta sug'urtalash shartnomalari bo'yicha sug'urta mukofotlari (badallari)ning bir qismini, qaytarilish summalarini qaytarish;

7) sug'urta agenti va sug'urta brokeri xizmatlarini ko'rsatganlik uchun mukofotlar to'lash. Bunday xarajatlar sug'urta shartnomasini

tayyorlash, tuzish va saqlash paytida nomlangan ishtirokchilarning xizmatlari uchun to'lovlarni amalga oshirishda paydo bo'ladi;

8) tashkilotlarga yoki alohida shaxslarga ular tomonidan sug'urta faoliyati bilan bog'liq ko'rsatilgan xizmatlar uchun haq to'lash xarajatlari. Bunday xarajatlar doirasi xilma-xildir (15.6-rasm).

15.6-rasm. Sug'urta faoliyatini amalga oshirishda jismoniy va yuridik shaxslarga xizmatlarni to'lash xarajatlari tarkibi.

Aktuariy xizmatlari uchun to'lov sug'urtalovchi uchinchi tomon aktuariysidan hisob-kitoblar, asoslar va hujjatlarni tasdiqlashdan foydalanishi kerak bo'lganda paydo bo'ladi. Tibbiy ko'riklar hayot va tibbiy sug'urta shartnomalarini tuzishda sug'urtalovchi hisobidan, odatda katta sug'urta summasi uchun to'lanadi. Detektiv xizmatlar sug'urta to'lovlarining haqiqiylikini aniqlash bilan bog'liq bo'lsa, to'lanadi.

Mutaxassislarining xizmatlarini to'lash xarajatlari ro'yxati juda keng. Ularga sug'urta xavfini baholash, mol-mulkning sug'urtalangan qiymati va sug'urta nafaqasi miqdorini aniqlash, sug'urta oqibatlarini baholash, sug'urta to'lovlarini tartibga solish bilan shug'ullanuvchi ekspertlar, baholovchilar, syurveyerlar, favqulodda komissarlar, yuristlarga to'lash kiradi.

Sug'urtalovchining sug'urta bozorida ishlashi uchun majburiy talab – bu maxsus sug'urta hujjatlarining mavjudligi. Shuning uchun sug'urta guvohnomalari (polislari), qat'iy hisobot shakllari, tushumlar va boshqa shu kabi hujjatlarni ishlab chiqarish bo'yicha xizmatlar to'lanadi.

Tashkilotlarning xizmatlari ular tomonidan xodimlarning ish haqidan sug'urta mukofotlarini naqd pulsiz to'lovlar orqali o'tkazish bo'yicha yozma ko'rsatmalarini bajarganligi uchun; tibbiy va boshqa tashkilotlar – sertifikatlar, statistika, xulosalar va boshqa shunga o'xshash hujjatlarni berganligi uchun to'lanadi.

Ushbu turdagi xarajatlar transport vositalari egalarining fuqarolik javobgarligini majburiy sug'urta qilish bilan zararlarni to'g'ridan-to'g'ri qoplash tartibida amalga oshirilgan to'lovning jabrlanuvchiga ortiqcha bo'lishi natijasida zararlarni to'g'ridan-to'g'ri qoplashni amalga oshirgan sug'urtalovchidan zarar yetkazgan shaxsning fuqarolik javobgarligini sug'urta qilgan sug'urtalovchidan olingan sug'urta to'lovining o'rtacha miqdoridan kelib chiqqan salbiy farq summasini o'z ichiga olishi mumkin:

9) sug'urta faoliyati bilan bevosita bog'liq boshqa xarajatlar.

Sug'urta tashkiloti boshqa turdagi xarajatlarni ham amalga oshiradi. Masalan, faol investitsiya faoliyatini olib boradi, xo'jalik yurituvchi sub'ekt sifatida faoliyat ko'rsatadi. Sug'urtalovchining belgilangan faoliyat yo'nalishlari bilan bog'liq xarajatlar standart tartibda hisobga olinadi.

15.4. Sug'urta operatsiyalarini soliqqa tortish xususiyatlari

Sug'urta ishi soliqqa tortishning o'ziga xos xususiyatlarini o'z ichiga oladi. Shu bilan birga, sug'urtalovchiga ham, sug'urtalanuvchiga ham maxsus tartib qo'llaniladi. Sug'urtalovchilar va sug'urtalanuvchilarga ta'sir ko'rsatadigan eng muhim xususiyatlardan birini ko'rib chiqamiz.

Shunday qilib, O'zbekiston Respublikasi soliq kodeksining qonunchilik qoidalariga ko'ra, xizmatlar ko'rsatish va sug'urtalash, birgalikda sug'urtalash va qayta sug'urtalash shartnomalari bo'yicha sug'urta to'lovlarini olish bilan bog'liq sug'urta operatsiyalari QQS solig'iga tortilmaydi.

Endi sug'urtalanuvchilar bilan bog'liq xususiyatlarni ko'rib chiqaylik. Jismoniy va yuridik shaxslarning sug'urtalanuvchilariga ta'sir ko'rsatadigan soliq solishning o'ziga xos xususiyatlarini tasavvur qilaylik. Ularni quyidagi tartibda ko'rib chiqamiz: sug'urtalovchidan qaysi to'lovlar soliqqa tortiladi va qaysilari, aksincha soliqqa tortilmaydi. Shunday qilib, sug'urta hodisasi yuzaga kelganda jismoniy shaxslarning daromadlari, shu jumladan davriy

sug'urta to'lovlari (rentalar, annuitetlar) yoki sug'urtalovchining investitsiya daromadida ishtirok etish bilan bog'liq to'lovlar, shuningdek, O'zbekiston tashkiloti yoki xorijiy tashkilotdan olingan qaytarish summolari soliqqa tortiladi. Sug'urtalanuvchiga ushbu shartlarni nazarda tutadigan sug'urta shartnomasini tuzishda shaxsiy daromad solig'i bo'yicha asosiy qoidalarni yetarlicha batafsil tushunish tavsiya etiladi.

Soliq solinadigan bazani aniqlashda soliq to'lovchining sug'urta to'lovlari shaklida olgan daromadlari hisobga olinmaydi:

- 1) majburiy sug'urta shartnomalari bo'yicha;
- 2) ixtiyoriy hayotni sug'urtalash shartnomalari bo'yicha:
 - sug'urtalangan shaxsning ma'lum yoshga yoki muddatga yashashi bilan bog'liq to'lovlar;
 - boshqa hodisaning boshlanishi.

Agar sug'urta to'lovlari summolari sug'urta shartnomasi tuzilgan kundan boshlab bunday ixtiyoriy hayot sug'urtasi shartnomasi amal qilishining har bir yili tugagan sanagacha to'langan sug'urta mukofotlari va O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining tegishli yilda amal qiladigan o'rtacha yillik chegirma stavkasi summalarining mahsulotlarini ketma-ket jamlab hisoblangan summadan oshgan sug'urta mukofotlari summalaridan oshmasa. Aks holda, ushbu summalar o'rtasidagi farq soliq bazasini aniqlashda hisobga olinadi va to'lov manbaida soliqqa tortiladi;

3) sug'urtalangan shaxsning o'limi, sog'lig'iga zarar yetkazilishi va tibbiy xarajatlarni qoplashda to'lovlarni nazarda tutuvchi ixtiyoriy shaxsiy sug'urta shartnomalari bo'yicha;

4) jismoniy shaxslar tomonidan sug'urta tashkilotlari bilan o'z foydasiga tuzilgan ixtiyoriy pensiya sug'urtasi shartnomalari bo'yicha.

Shaxsiy daromad solig'i bo'yicha soliq solinadigan bazani aniqlashda soliq to'lovchining sug'urta to'lovlari shaklida olgan daromadlari hisobga olinadi, ixtiyoriy mulkni sug'urtalash shartnomasi bo'yicha olingan to'lovlar bundan mustasno (shu jumladan uchinchi shaxslarning mulkiga yetkazilgan zarar uchun fuqarolik javobgarligini sug'urtalash va transport vositalari egalarining fuqarolik javobgarligini sug'urtalash).

Sug'urta hodisasi yuz berganda soliq to'lovchining soliqqa tortiladigan daromadlari quyidagilar bilan belgilanadi:

- sug'urtalangan mol-mulkka (uchinchi shaxslarning mulkiga) zarar yetgan taqdirda olingan sug'urta to'lovi summasi va ushbu

mulkni ta'mirlash (tiklash) uchun zarur bo'lgan xarajatlar o'rtasidagi farq;

- ushbu mol-mulkni ta'mirlash (tiklash) qiymatining (ta'mirlangan taqdirda), ushbu mol-mulkni sug'urta qilish uchun to'lanadigan sug'urta mukofotlari summasiga ko'paytirilgan holda. Shuni yodda tutish kerakki, sug'urta qilingan mulkni ta'mirlash (tiklash) xarajatlarining asosiligi tegishli hujjatlar bilan tasdiqlanadi.

Qonunchilik qoidalariga ko'ra, ijtimoiy soliq imtiyozlari bir qator sug'urta shartnomalari uchun taqdim etiladi. Ijtimoiy soliq imtiyozlari amalga oshirilgan xarajatlar miqdorida taqdim etiladi.

Agar soliq to'lovchining bir soliq davrida o'qish, tibbiy xizmatlar, nodavlat pensiya sug'urtasi shartnomasi bo'yicha, ixtiyoriy pensiya sug'urtasi shartnomasi bo'yicha, ixtiyoriy hayotni sug'urtalash shartnomasi bo'yicha (agar bunday shartnomalar kamida 5 yil muddatga tuzilgan bo'lsa) xarajatlari mavjud bo'lsa, soliq to'lovchi qaysi turdagi xarajatlarni va qaysi miqdorlarda hisobga olinishini ijtimoiy soliq imtiyozlari maksimal miqdori doirasida mustaqil ravishda tanlaydi.

Endi sug'urta qildiruvchi yuridik shaxs uchun soliq solishning o'ziga xos xususiyatlarini tasavvur qilaylik. Ma'lumki, yuridik shaxs daromad solig'ini to'lovchisi sifatida ishlaydi. Daromad solig'ini hisoblashda soliq to'lovchi olingan daromadni sarflangan xarajatlar summasiga kamaytiradi. Shu bilan birga, xarajatlar yuridik shaxs – soliq to'lovchi tomonidan amalga oshirilgan oqilona va hujjatlashtirilgan xarajatlar sifatida tan olinadi. Oqilona xarajatlar deganda iqtisodiy asoslangan xarajatlar tushuniladi, ularning bahosi pul shaklida ifodalanadi.

Foyda solig'ini aniqlash uchun bunday xarajatlar majburiy va ixtiyoriy mulkni sug'urtalash xarajatlari bo'lib, ularga majburiy sug'urtaning barcha turlari va ixtiyoriy mulkni sug'urtalash bo'yicha sug'urta mukofotlari kiradi. Yuridik shaxs – ixtiyoriy sug'urta uchun sug'urtalanuvchining xarajatlari tarkibini ochib beramiz (15.7-rasm).

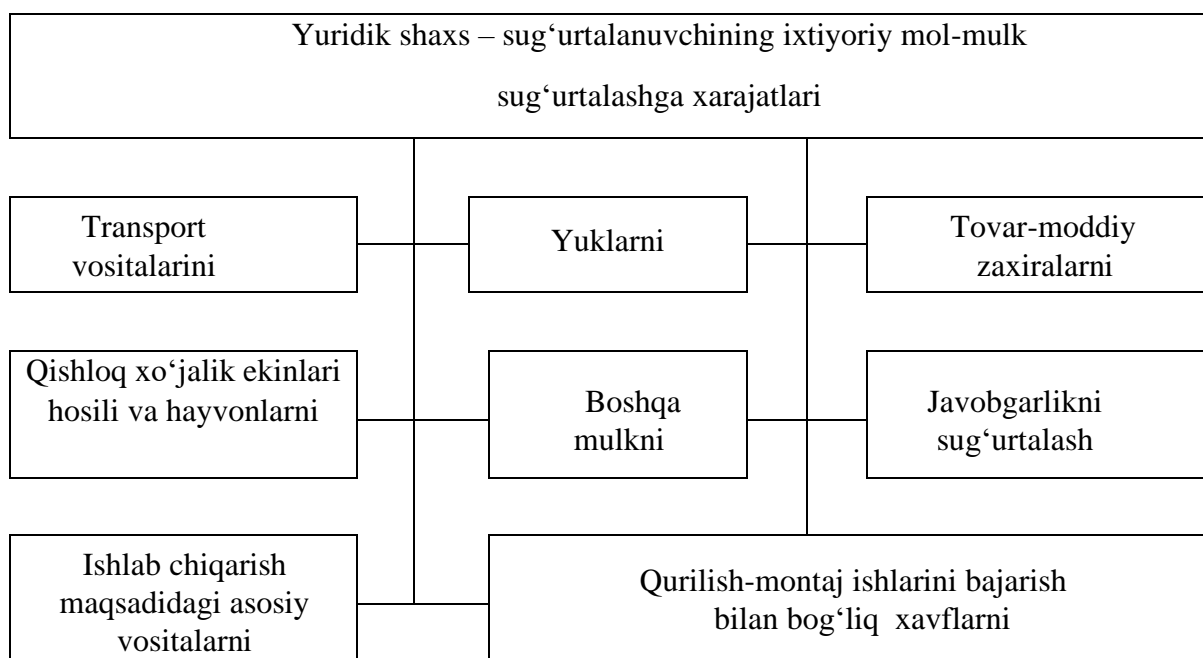
Transport vositalarini ixtiyoriy sug'urta qilish suv, havo, yer, quvur transporti, shu jumladan ijaraga berish uchun shartnoma tuzishni nazarda tutadi. Uning texnik xarajatlari ishlab chiqarish va sotish bilan bog'liq xarajatlarga kiritiladi.

Asosiy vositalarni ishlab chiqarish, shu jumladan, ijara maqsadlarida ixtiyoriy sug'urta qilish, nomoddiy aktivlar,

tugallanmagan kapital qurilish ob'ektlari uchun sug'urta shartnomasini nazarda tutadi.

Qurilish-montaj ishlari, qishloq xo'jaligi ekinlari hosili va hayvonlar bilan bog'liq xavflarni ixtiyoriy sug'urtalash asosan sanoat prinsipiga, qurilish sanoati korxonalarini va agrosanoat majmuasiga muvofiq amalga oshiriladi.

Mulkni ixtiyoriy sug'urta qilish, agar u soliq to'lovchi tomonidan daromad olishga qaratilgan faoliyatni amalga oshirishda ishlatilsa, nazarda tutiladi.

15.7-rasm. Foyda solig'ini soliqqa tortish uchun qabul qilingan ixtiyoriy mol-mulkni sug'urtalash bo'yicha yuridik shaxs (sug'urtalanuvchi) xarajatlari tarkibi.

Zarar uchun javobgarlikni yoki shartnoma bo'yicha javobgarlikni ixtiyoriy sug'urta qilish xalqaro majburiyatlarning sharti bo'lsa, amalga oshiriladi.

Majburiy sug'urta turlari bo'yicha xarajatlar sug'urta tariflari va xalqaro konvensiyalar talablari doirasidagi boshqa xarajatlarga kiritiladi. Sug'urtaning ixtiyoriy turlari bo'yicha xarajatlar haqiqiy xarajatlar miqdorida boshqa xarajatlar tarkibiga kiritiladi.

Sug'urtalanuvchi – yuridik shaxsning o'z xodimlari uchun sug'urta to'lovlarini amalga oshirishdagi iqtisodiy manfaatlarini ko'rib chiqamiz. Mehnatga haq to'lash xarajatlarning qonunchilik qoidalarini taqdim etamiz. Soliq to'lovchi korxonalar va bir vaqtning

o'zida sug'urtalanuvchi mehnatiga haq to'lash xarajatlariga xodimlarga bo'lgan pul va natural shakldagi har qanday hisob-kitoblar kiritiladi.

Shunday qilib, mehnatga haq to'lash xarajatlariga ish beruvchi tashkilot tomonidan uning xodimlariga nisbatan tuziladigan shartnomalar bo'yicha quyidagi sug'urta mukofotlari kiradi:

- hayotni sug'urtalash shartnomalari O'zbekiston sug'urta tashkilotlari bilan kamida 5 yil muddatga tuzilgan bo'lsa va ushbu 5 yil davomida ular sug'urta to'lovlarini, shu jumladan, rentalar yoki annuitetlar shaklida nazarda tutmasa, sug'urtalangan shaxsning o'limi va sog'lig'iga zarar yetgan hollarda sug'urta to'lovlari bundan mustasno;

- sug'urtalangan xodimlarning tibbiy xarajatlarini to'lashni nazarda tutuvchi, kamida 1 yil muddatga tuzilgan xodimlarning ixtiyoriy shaxsiy sug'urtasi;

- faqat sug'urtalangan shaxsning o'limi yoki sog'lig'iga zarar yetgan holatlarida to'lovlarni ta'minlaydigan ixtiyoriy shaxsiy sug'urta.

Sug'urtalangan xodimlarning tibbiy xarajatlarini to'lashni nazarda tutuvchi ixtiyoriy shaxsiy sug'urta shartnomalari bo'yicha badallar, tibbiy tashkilotlar bilan kamida 1 yil muddatga xodimlar foydasiga tuzilgan tibbiy xizmat ko'rsatish shartnomalari bo'yicha ish beruvchilarning xarajatlari mehnatga haq to'lash xarajatlari summasining 6 foizidan oshmaydigan miqdorda xarajatlar tarkibiga kiritiladi.

Faqat sug'urtalangan shaxsning o'limi yoki sog'lig'iga zarar yetgan holatlarda to'lovlarni nazarda tutadigan ixtiyoriy shaxsiy sug'urta shartnomalari bo'yicha badallar yiliga 15 ming so'mdan oshmaydigan miqdorda sug'urta shartnomalariga to'lanadigan badallarning umumiy miqdorining sug'urtalangan xodimlar soniga bo'lgan nisbati sifatida hisoblab chiqilgan xarajatlarga kiritiladi.

Shunday qilib, sug'urta operatsiyalarida jismoniy va yuridik shaxslarning ishtiroki soliq imtiyozlari shaklida davlat tomonidan qo'llab-quvvatlanadi. Sug'urtalovchilar tomonidan fuqarolar va tashkilotlar uchun taqdim etiladigan sug'urta shartnomalarini batafsil tushunish va ushbu soliq imtiyozlarini faol qo'llash kerak.

Nazorat savollari:

1. Sug'urta tashkilotining moliyaviy salohiyatiga nimalar kiradi?
2. Sug'urta tashkilotining moliyaviy oqimi tarkibi haqida ma'lumot bering.
3. Sug'urtalovchining moliyaviy barqarorligi shartlarini sanab bering.
4. Sug'urta tashkilotining shaxsiy mablag'lari elementlarini ayting.
5. Sug'urtalovchi ustav kapitalining eng kam miqdori qancha?
6. Sug'urtalovchining faoliyat turlariga qarab kapitalning eng kam miqdorini belgilash uchun qanday koeffitsientlardan foydalaniladi?
7. Sug'urtalovchining moliyaviy barqarorligi nimalardan iborat?
8. Sug'urta tashkilotining to'lov qobiliyatini aniqlang.
9. Sug'urtalovchining sug'urta faoliyatidan oladigan asosiy daromad turlarini sanab bering.
10. Abandon nima va uning amal qilish shartlari qanday?
11. Syurveyer vazifalari nimalardan iborat?
12. Avariya komissarning vazifalari qanday?
13. Sug'urta faoliyati davomida sug'urtalovchining asosiy xarajatlarini sanab bering.
14. Sug'urta operatsiyalarida qatnashganda jismoniy shaxslarning daromadlarini soliqqa tortish xususiyatlarini sanab bering.
15. Sug'urtalanuvchi – yuridik shaxs o'z manfaatlarini himoya qilgan holda sug'urta operatsiyalarida ishtirok etganda qanday soliq imtiyozlarini oladi?
16. Sug'urtalanuvchi – yuridik shaxs o'z xodimlarining manfaatlarini himoya qilgan holda sug'urta operatsiyalarida ishtirok etganda qanday soliq imtiyozlarini oladi?

XVI BOB. SUG'URTA TASHKILOTINING INVESTITSION FAOLIYATI

16.1. Sug'urta zaxiralari: tasnif, hajm yetarliligi, maqsadli vazifasi

Sug'urta zaxiralari, ularning tarkibi, shakllanishi va sarflanish tartibi qonun bilan belgilanadi. *Sug'urta zaxiralari* – bu sug'urtalovchilarning sug'urta, qayta sug'urtalash va o'zaro sug'urtalash bo'yicha majburiyatlari bajarilishini ta'minlashga mo'ljallangan sug'urta fondlaridir.

Sug'urta zaxiralarini shakllantirish sug'urtalovchilarning sug'urta va qayta sug'urta shartnomalari bo'yicha bo'lajak sug'urta to'lovlarini amalga oshirish bo'yicha majburiyatlarini aktuar baholashga asoslanadi. Sug'urtalovchilar tomonidan sug'urta zaxiralari shakllantirilmogda. Sug'urta nazorati organi tomonidan tasdiqlanadigan sug'urta zaxiralarini shakllantirish qoidalari asos qilib olinadi. Qoidalar quyidagilarni belgilaydi:

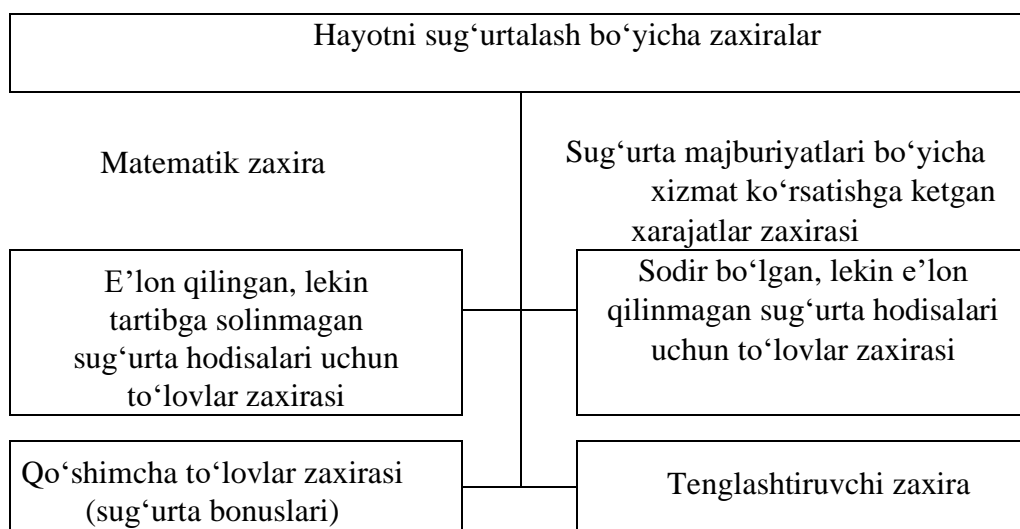
- 1) sug'urta zaxiralarining turlari, ularni shakllantirish majburiyati va shartlari;
- 2) sug'urta zaxiralarini hisoblash usullari;
- 3) sug'urta zaxiralarini shakllantirish to'g'risidagi Nizomga qo'yiladigan talablar;
- 4) sug'urta zaxiralarini hisoblash uchun ma'lumotlarni o'z ichiga olgan hujjatlarga qo'yiladigan talablar;
- 5) qayta sug'urtalovchilarning sug'urta zaxiralaridagi ulushini hisoblashning uslubiy ta'minoti;
- 6) sug'urta nazorati organi bilan qabul qilinganlardan farq qilgan holda sug'urta zaxiralarini hisoblash usullarini muvofiqlashtirish tartibi.

Sug'urta biznesining muhim jihati hayotni sug'urtalash va hayotni sug'urtalashdan tashqari sug'urta zaxiralarini shakllantirish qoidalari o'rtasidagi muhim farqdir.

Hayotni sug'urtalash zaxiralarini yaratishning uch maqsadini ko'rib chiqaylik. Dastlab hayotni sug'urtalash bo'yicha sug'urta zaxiralarini shakllantirishda sug'urtalovchining bo'lajak sug'urta to'lovlari bo'yicha pul shaklida ifodalangan majburiyatlarini baholash va sug'urtalash, birgalikda sug'urtalash, qayta sug'urtalash shartnomalari bo'yicha ushbu majburiyatlarga xizmat ko'rsatish

(sugʻurta xavfini olish boʻyicha) amalga oshiriladi. Fuqarolarning maʼlum yosh yoki muddatgacha yashashi, oʻlimi, shuningdek sugʻurta shartnomasida nazarda tutilgan (sugʻurta qilingan) sugʻurtalanuvchilar hayotidagi boshqa hodisalarning boshlanishi bilan bogʻliq mulkiy manfaatlarni himoya qilish (bola tugʻilishi, nikoh, pensiya yoshiga yetish, boquvchisini yoʻqotish, mehnatga layoqatni yoʻqotish (nogironlik, hayot uchun xavfli kasalliklar) izchil shakllanadi. Soʻngra sugʻurtalanuvchining investitsion daromadida sugʻurtalanuvchining (sugʻurtalangan shaxsning) ishtiroki koʻrib chiqiladi.

Hayotni sugʻurtalash boʻyicha zaxiralarining tarkibini taqdim etamiz (16.1-rasm).

16.1-rasm. Hayotni sugʻurtalash boʻyicha sugʻurta zaxiralari tarkibi.

Hayotni sugʻurtalash zaxiralari quyidagi guruhlariga boʻlinadi:

1. Majburiy. Bularga matematik zaxira va eʼlon qilingan, lekin tartibga solinmagan sugʻurta hodisalari uchun toʻlovlar zaxirasi.
2. Hayotni sugʻurtalash shartnomalari shartlariga qarab shakllanadiganlari: boshqa barcha zaxiralar.

Matematik zaxirani shakllantirish sugʻurtalovchining sugʻurta hodisalari sodir boʻlishi munosabati bilan vujudga kelishi mumkin boʻlgan hayot sugʻurtasi shartnomalari boʻyicha majburiyatlarini baholash maqsadida amalga oshiriladi.

Sugʻurta majburiyatlari boʻyicha xizmat koʻrsatishga ketgan xarajatlar zaxirasini shakllantirish sugʻurtalovchining hayot sugʻurtasi shartnomasini saqlash va bajarish boʻyicha kelgusi

xarajatlarini baholash maqsadida, hayot sug'urtasi shartnomasi amal qilish muddati davomida bir martalik sug'urta mukofoti to'langandan keyin yoki sug'urta badallarini to'lash muddati tugagandan so'ng amalga oshiriladi.

E'lon qilingan, lekin tartibga solinmagan sug'urta hodisalari bo'yicha to'lovlar zaxirasini shakllantirish sug'urtalovchining hisobot sanasida e'lon qilingan sug'urta hodisalari bo'yicha sug'urta to'lovlarini amalga oshirish bo'yicha bajarilmagan yoki to'liq bajarilmagan majburiyatlarini baholash maqsadida amalga oshiriladi.

Sodir bo'lgan, lekin e'lon qilinmagan sug'urta hodisalari uchun to'lovlar zaxirasini shakllantirish sug'urtalovchining hisobot davrida sodir bo'lgan, lekin sug'urtalovchiga e'lon qilinmagan sug'urta hodisalari munosabati bilan sug'urta to'lovlarini amalga oshirish bo'yicha hisoblash sanasigacha bajarilmagan majburiyatlarini baholash maqsadida amalga oshiriladi.

Qo'shimcha to'lovlar zaxirasini (sug'urta bonuslar) shakllantirish sug'urtalovchining investitsion daromadida ishtirok etishni nazarda tutadigan hayot sug'urtasi shartnomalari doirasida to'lash uchun sug'urta bonuslar bo'yicha sug'urtalovchining majburiyatlarini baholash maqsadida amalga oshiriladi.

Tenglashtiruvchi zaxira sug'urta mukofotlari yetishmovchiligi taqdirida sug'urtalovchining majburiyatlarini qo'shimcha ta'minlashni baholash uchun shakllantiriladi.

Endi hayotni sug'urtalashdan tashqari operatsiyalar uchun sug'urta zaxiralarini ko'rib chiqamiz. Hayotni sug'urtalashdan tashqari operatsiyalar uchun zaxiralar tarkibini baholaymiz (16.2-rasm).

Hayotni sug'urtalashdan tashqari operatsiyalar uchun sug'urta zaxiralarini					
Ishlab topilmagan mukofot zaxirasi	Stabilizatsion zaxira				
<table border="1"> <tr> <td style="text-align: center;">Chiqimlar zaxirasi</td> </tr> <tr> <td>E'lon qilingan, lekin tartibga solinmagan chiqimlar zaxirasi</td> </tr> </table>	Chiqimlar zaxirasi	E'lon qilingan, lekin tartibga solinmagan chiqimlar zaxirasi	<table border="1"> <tr> <td style="text-align: center;">Chiqimlar zaxirasi</td> </tr> <tr> <td>Sodir bo'lgan, lekin e'lon qilinmagan chiqimlar zaxirasi</td> </tr> </table>	Chiqimlar zaxirasi	Sodir bo'lgan, lekin e'lon qilinmagan chiqimlar zaxirasi
Chiqimlar zaxirasi					
E'lon qilingan, lekin tartibga solinmagan chiqimlar zaxirasi					
Chiqimlar zaxirasi					
Sodir bo'lgan, lekin e'lon qilinmagan chiqimlar zaxirasi					
Sug'urta to'lovlari bo'yicha xarajatlarni qoplash va keyingi davrlarda transport vositalari egalarining fuqarolik					

javobgarligini majburiy sug'urta qilish bo'yicha zararlarni bevosita qoplash zaxirasi.

Boshqa sug'urta zaxiralari

16.2-rasm. Hayotni sug'urtalashdan tashqari operatsiyalar uchun sug'urta zaxiralari tarkibi.

Endi hayotni sug'urtalashdan tashqari operatsiyalar uchun har bir zaxiraning iqtisodiy mazmunini ko'rib chiqamiz.

Ishlab topilmagan mukofot zaxirasi – bu shartnomaning amal qilish davriga tegishli hisoblangan sug'urta mukofotining hisobot davridan tashqariga chiqadigan qismi (ishlab topilmagan mukofot) bo'lib, quyidagi hisobot davrlarida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan to'lovlarini ta'minlash bo'yicha majburiyatlarni bajarishga mo'ljallangan.

E'lon qilingan, lekin tartibga solinmagan chiqimlar zaxirasi – sug'urtalovchining hisobot sanasida bajarilmagan yoki to'liq bajarilmagan sug'urta to'lovlarini amalga oshirish bo'yicha majburiyatlarini, shu jumladan sodir bo'lish fakti to'g'risida sug'urtalovchiga, qonun yoki shartnomada belgilangan tartibda, hisobot davrida e'lon qilingan sug'urta hodisalari munosabati bilan yuzaga keladigan sug'urtalanuvchining mulkiy manfaatlariga (zararlarni hal etish xarajatlari) yetkazilgan zarar miqdorini baholash va kamaytirish bilan bog'liq ekspert, konsalting yoki boshqa xizmatlar uchun to'lash bo'yicha sug'urtalovchi tomonidan talab qilinadigan mablag'lar miqdorini baholashdir.

Sodir bo'lgan, lekin e'lon qilinmagan chiqimlarning zaxirasi – bu sug'urtalovchining sug'urta to'lovlarini amalga oshirish bo'yicha majburiyatlarini, shu jumladan hisobot davrida sodir bo'lgan sug'urta hodisalari munosabati bilan ko'rilgan zararlarni tartibga solish xarajatlarini baholashdir.

Stabilizatsion zaxira – bu sug'urtalovchining irodasiga bog'liq bo'lmagan omillar natijasida sug'urta operatsiyalaridan salbiy moliyaviy natija yuzaga kelganda kelajakdagi sug'urta to'lovlarini amalga oshirish bilan bog'liq sug'urtalovchining majburiyatlarini baholashdir.

OSAGO bo'yicha stabilizatsion zaxira sug'urtalovchining sug'urta to'lovlarini amalga oshirish xarajatlarini qoplash va

OSAGOni amalga oshirish paytida keyingi davrlarda yo‘qotishlarni to‘g‘ridan-to‘g‘ri qoplash uchun shakllantiriladi. Sug‘urtalovchining irodasiga bog‘liq bo‘lmagan omillar natijasida sug‘urtadan salbiy moliyaviy natija yuzaga kelganda sug‘urtalovchining kelajakdagi sug‘urta to‘lovlarini amalga oshirish bilan bog‘liq majburiyatlarini baholash.

Shuni ta‘kidlash kerakki, sug‘urtalovchi buxgalteriya hisobotlarini tuzishda hisobot sanasi uchun sug‘urta zaxiralarini hisoblab chiqadi.

Sug‘urta zaxiralarining sug‘urta ishi uchun ahamiyati shundaki, ularning mablag‘lari faqat sug‘urtalovchi tomonidan sug‘urta majburiyatlarini bajarish uchun ishlatiladi.

16.2. Sug‘urtalovchining investitsion faoliyati.

Sug‘urta tashkilotining investitsion siyosatini tartibga solish

Sug‘urtalovchi quyidagi shartlarda sug‘urta zaxiralari mablag‘larini investitsiya qilishga majbur: diversifikatsiya, likvidlik, qaytarilish, rentabellik. Bu shartlarning har biri iqtisodiy mazmunga ega. Shu asosda sug‘urtalovchining investitsion siyosatini tartibga solish bo‘yicha qarorlar qabul qilinadi, cheklovlar joriy etiladi. Masalan, sug‘urtalovchilar sug‘urta zaxiralari mablag‘larini yuridik, jismoniy shaxslarning veksellariga investitsiya qilish huquqiga ega emaslar.

O‘zbekiston banki sug‘urta nazorati organi sifatida investitsiya uchun ruxsat etilgan aktivlar ro‘yxatini va sug‘urta zaxiralarini investitsiya qilish tartibini belgilaydi. Amaliyotda sug‘urta zaxiralarini investitsiyalash sug‘urtalovchilar tomonidan mustaqil ravishda yoki mablag‘larning bir qismini boshqaruv kompaniyasining ishonchli boshqarmasiga o‘tkazish yo‘li bilan amalga oshiriladi.

Shubhasiz, quyidagi talabga qat‘iy rioya qilish kerak: sug‘urta zaxiralari mablag‘lari kiritilgan aktivlarning umumiy qiymati sug‘urtalovchining sug‘urta zaxiralari yig‘indisiga teng bo‘lishi kerak.

Amalda O‘zbekiston banki sug‘urtalovchilarning investitsiya faoliyatini qat‘iy tartibga soladi. Sug‘urtalovchining shaxsiy mablag‘larini (kapitalini) investitsiya qilish tartibi va investitsiya uchun ruxsat etilgan aktivlar ro‘yxati belgilanadi. Shu bilan birga, sug‘urta zaxiralarini investitsiyalash tartibi va investitsiyalashga

ruxsat etilgan aktivlar ro'yxati belgilanadi. Ushbu yo'nalishlarning har biri diqqat bilan o'rganishni talab qiladi.

Nazorat savollari:

1. Sug'urta zaxiralarini ta'riflang.
2. Sug'urta zaxiralarini shakllantirish qoidalarining mazmunini ochib bering.
3. Hayotni sug'urtalash operatsiyalari uchun sug'urta zaxiralarini yaratishdan maqsad nima?
4. Hayotni sug'urtalash bo'yicha zahiralarni sanab bering va tavsiflang.
5. Hayotni sug'urtalashdan boshqa operatsiyalar bo'yicha sug'urta zaxiralari tarkibi qanday?
6. Hayotni sug'urtalashdan boshqa operatsiyalar bo'yicha sug'urta zaxiralardan birining iqtisodiy mazmunini ochib bering.
7. Sug'urta zaxiralarini investitsiyalash shartlari qanday?
8. Ruxsat etilgan aktivlar ro'yxati va ruxsat etilgan maksimal foiz munosabati bilan sug'urta zaxiralarini investitsiyalash tartibiga misollar keltiring.

XVII BOB. QAYTA SUG‘URTALASH

17.1. Qayta sug‘urtalash va uning zarurligi

Bugungi kunda O‘zbekistonda qayta sug‘urta bozori rivojlanmoqda, ammo bu rivojlanish jarayonida u ham ba’zi qiyinchiliklarga duch kelmoqda. O‘zbekistonda qayta sug‘urtalash tarixi, qayta sug‘urtalashning nazariy jihatlari, O‘zbekistonda qayta sug‘urtalash bilan shug‘ullanadigan asosiy kompaniyalar, shuningdek, so‘nggi yillarda qayta sug‘urtalash uchun berilgan sug‘urta mukofotlari va to‘lovlar dinamikasi bilan bog‘liq masalalarni va 2008-yil inqirozigacha bo‘lgan jahon qayta sug‘urta bozorining holati va bu bozordagi inqirozdan keyin bizda nima borligini muhokama qilsak.

Qayta sug‘urtalash bilan bog‘liq masalalar bugungi kunda juda dolzarb bo‘lib, bu O‘zbekistonda qayta sug‘urta bozorining rivojlanishiga va ushbu rivojlanish jarayonida yuzaga keladigan muammolarga bog‘liq. Ichki sug‘urta bozorida vaziyatning murakkabligi va birinchi navbatda, real sug‘urta mijozlarining reproduktiv bazasining rivojlanmaganligi, beqarorligi va qoniqarsiz o‘lish sur‘atlari ichki qayta sug‘urtalashni rivojlantirishda muammolarni keltirib chiqarmoqda. Mahalliy sug‘urtalovchilarning cheklangan mijozlar bazasini hisobga olgan holda, mahalliy qayta sug‘urta xizmatlarini yetkazib beruvchilarning kapitallashuvining o‘lishi va ularning chet elda joylashtirilgan portfellarini himoya qilish bo‘yicha qayta sug‘urta dasturlari salohiyatining oshishi tor bozorni qayta taqsimlash uchun raqobatning kuchayishiga olib keladi.

Bu dempingga, qayta sug‘urtalash operatsiyalari samaradorligining pasayishiga va ichki qayta sug‘urtalashga bo‘lgan ishonchning pasayishiga olib keladi. Bu esa, o‘z navbatida qayta sug‘urtalash faoliyatida import o‘rnini bosish imkoniyatlarini sezilarli darajada cheklaydi. Zamonaviy ichki qayta sug‘urtalashning iqtisodiy asoslari va birinchi navbatda uning reproduktiv bazasi rivojlanmaganligi bilan bog‘liq muammolar qayta sug‘urta faoliyatini davlat tomonidan boshqarish sohasidagi kamchiliklar bilan yanada kuchaymoqda.

O‘zbekistonda zamonaviy qayta sug‘urtalash tarixi 1990-yilda eng yirik xalqaro qayta sug‘urta kompaniyalari qayta sug‘urta qilish uchun yangi tashkil etilgan birinchi sug‘urta kooperativlaridan

tavakkalchiliklarni qabul qila boshlagan paytdan boshlanadi. Hozirgi vaqtda O‘zbekistonning qayta sug‘urtalash bozorida kiruvchi qayta sug‘urtalash xizmatlarini ko‘rsatuvchi operatorlarning 3 guruhi mavjud. Birinchidan, bu O‘zbekistonning universal sug‘urta kompaniyalari bo‘lib, ular boshqa narsalar qatorida ichki qayta sug‘urtalash bilan shug‘ullanadi. Ikkinchidan, bu O‘zbekistonning ixtisoslashtirilgan qayta sug‘urtalash tashkilotlari (litsenziyaga ko‘ra, ular faqat qayta sug‘urtalash bilan shug‘ullanadi). Nihoyat uchinchidan, bu xorijiy sug‘urta va qayta sug‘urtalash tashkilotlari. Nazariy jihatdan qayta sug‘urtalash deganda sug‘urta tashkilotlari (sug‘urtalovchilar) o‘rtasida sug‘urtalanuvchilar bilan tuzilgan sug‘urta shartnomalari bilan bog‘liq iqtisodiy sug‘urta munosabatlari tizimi tushuniladi. Qayta sug‘urta qilish shartnomasiga muvofiq sug‘urtalovchi sug‘urta qilish uchun tavakkalchilikni qabul qilib, ular bo‘yicha javobgarlikning bir qismini kelishilgan shartlarda boshqa sug‘urtalovchilarga (qayta sug‘urtalovchilarga) o‘tkazadi, bu esa muvozanatli sug‘urta portfelini yaratish, moliyaviy barqarorlik va sug‘urta operatsiyalarining rentabelligini ta‘minlaydi. Qayta sug‘urtalash sug‘urta kompaniyasiga bitta sug‘urtalovchi uchun juda katta bo‘ladigan mijozlar risklarini o‘z zimmasiga olish imkonini beradi. Qayta sug‘urtalash ikkilamchi sug‘urta yoki sug‘urtalovchilarni sug‘urtalash deb ham ataladi.

Qayta sug‘urtalash nafaqat milliy iqtisodiyot, balki xalqaro miqyosda ham sodir bo‘ladi. Shu munosabat bilan sug‘urta biznesida ixtisoslashuvning chuqurlashishi sug‘urta kompaniyalarining maxsus guruhi – qayta sug‘urtalash operatsiyalariga ixtisoslashgan qayta sug‘urtalovchilarning shakllanishiga olib keldi. O‘zbekistonda qayta sug‘urtalovchilar soni an‘anaviy sug‘urta turlari bilan shug‘ullanadigan sug‘urta kompaniyalariga qaraganda ancha kam.

2001-yil 11-sentabrda AQShda sodir bo‘lgan voqealar qayta sug‘urta bozorini qo‘zg‘atgan eng yorqin voqealardan biri hisoblanadi. 2001-yil oxirida qayta sug‘urtalash operatsiyalari bo‘yicha zarar koeffitsienti 139% ni tashkil etdi. Ushbu dahshatli ofatdan ko‘rilgan barcha yo‘qotishlarning 2/3 qismi qayta sug‘urtalovchilar ulushiga to‘g‘ri keldi. Zarar koeffitsienti 30 yildan beri bu darajaga yetmagan. Albatta, bunday keng ko‘lamli voqea qayta sug‘urtalash bozorining yanada rivojlanishiga ta‘sir qilmay qolishi mumkin emas edi. 11-sentabrdan keyin barcha xorijiy qayta sug‘urtalovchilar teraktini sug‘urta bilan bog‘liq bo‘lmagan holatlar ro‘yxatiga kiritdilar va

O‘zbekiston qayta sug‘urtalovchilari terrorizm xavfini qayta sug‘urtalash uchun hovuz yaratdilar. 11-sentabr voqealaridan so‘ng yetakchi qayta sug‘urta kompaniyalari narxlari sezilarli darajada oshdi (o‘rtacha 30 foizga), bu ularning jozibadorligini pasaytirdi. 2002-yilda Yevropadagi toshqinlar ham narxlarning oshishiga olib keldi.

Shuni ta'kidlash kerakki, O‘zbekiston qayta sug‘urta bozori bunday keng ko‘lamli zarbalarni boshdan kechirmaganligi bilan ajralib turadi. Ammo 2008-yilgi moliyaviy inqiroz, albatta, dunyoning rivojlanishiga ham, O‘zbekiston qayta sug‘urta bozorining rivojlanishiga ham ta’sir qildi.

Qayta sug‘urtalash – sug‘urta tashkilotlari (sug‘urtalovchilar) o‘rtasida sug‘urtalanuvchilar bilan tuzilgan sug‘urta shartnomalari bo‘yicha iqtisodiy sug‘urta munosabatlari tizimi. Qayta sug‘urta qilish shartnomasiga muvofiq sug‘urtalovchi sug‘urta tavakkalchiligini o‘z zimmasiga olgan holda, ular bo‘yicha javobgarlikning ma’lum bir qismini va ular bo‘yicha badallarni o‘zida saqlab qoladi, qolgan qismini esa imkon qadar muvozanatli sug‘urta portfelini yaratish uchun kelishilgan shartlarda boshqa sug‘urtalovchilarga (qayta sug‘urtalovchilarga) o‘tkazadi. Moliyaviy barqarorlik va rentabellikni sug‘urtalash operatsiyalarini ta’minlash, qayta sug‘urtalash sug‘urta kompaniyasiga bitta sug‘urtalovchi uchun juda katta bo‘ladigan mijozlar risklarini o‘z zimmasiga olish imkonini beradi.

Qayta sug‘urtalash ikkilamchi sug‘urta yoki sug‘urtalovchilarni sug‘urtalash deb ham ataladi. Qayta sug‘urtalash nafaqat milliy iqtisodiyot darajasida amalga oshiriladi, balki u uzoq vaqtdan beri sug‘urta faoliyatining xalqaro turiga aylandi. Shu munosabat bilan sug‘urta biznesida ixtisoslashuvning chuqurlashishi sug‘urta kompaniyalarining maxsus guruhi – qayta sug‘urtalash operatsiyalariga ixtisoslashgan qayta sug‘urtalovchilar (inglizcha qayta sug‘urtalovchi)ning shakllanishiga olib keldi.

17.2. Qayta sug‘urtalash tarixi va rivojlanishi

Qayta sug‘urtalash sug‘urta faoliyatining alohida turi sifatida XIX asrda paydo bo‘lgan. Birinchi shartnomaviy qayta sug‘urta 1820-yilda Germaniyada paydo bo‘lgan. XIX asr o‘rtalarida ushbu faoliyat turiga ixtisoslashgan birinchi qayta sug‘urta kompaniyalari paydo bo‘ldi: Kyoln qayta sug‘urta kompaniyasi (1846), Shveysariya qayta sug‘urta kompaniyasi (1863), Myunxen qayta sug‘urta kompaniyasi

(1880). Qayta sug'urta jamiyati birinchi qayta sug'urta kompaniyalari yaratilganidan buyon o'tgan davr mobaynida insoniyat ikki jahon urushini, yuzlab kataklizmlarni, minglab yirik ofatlarni boshidan kechirdi. Qayta sug'urtalash sug'urta kompaniyalarining moliyaviy barqarorligini ta'minlash usuli sifatida sug'urta biznesida ushbu faoliyat turini rivojlantirish zarurati va imkoniyatlarini tasdiqladi. Masalan, 1994-yilda Kaliforniyada yuz bergan zilzila natijasida sug'urta kompaniyalari tomonidan to'lovlar miqdori qariyb 7 milliard dollarni tashkil etdi. Bu xalqaro qayta sug'urtalashning rivojlangan tizimisiz amalga oshirilmas edi. Dunyoning deyarli barcha yirik sug'urta va qayta sug'urta kompaniyalari tabiiy ofat natijasida yetkazilgan zararni qoplashda ishtirok etdi.

Qayta sug'urtalash – bu sug'urta bilan bog'liq munosabatlarning o'ziga xos sohasi bo'lib, u o'z terminologiyasini ishlab chiqdi. Qayta sug'urtalashda qo'llaniladigan eng keng tarqalgan atamalar quyidagilardir:

Qayta sug'urtalovchi – sug'urta qilish uchun risklarni qabul qilgan va ushbu risklarning bir qismini ushbu risklar uchun sug'urta mukofotining bir qismini boshqa sug'urtalovchiga o'tkazgan sug'urtalovchi. Buning evaziga u ushbu risklar bo'yicha sodir bo'lgan sug'urta hodisalari natijasida yetkazilgan xarajatlarning bir qismini qoplash majburiyatini oldi. Qayta sug'urtalovchi transfer kompaniyasi yoki topshiruvchi deb ataladi. Qayta sug'urtalovchi – bu risklarni qayta sug'urtalash sifatida qabul qiladigan sug'urtalovchi. Qayta sug'urtalovchini yana huquqni oluvchi yoki tsessioner deb ham atashadi. Risklarni qayta sug'urtalashga o'tkazish jarayoni esa tsessiya deb ataladi. Qayta sug'urta qilish uchun riskni qabul qilib, qayta sug'urtalovchi uni qisman boshqa sug'urtalovchiga (qayta sug'urtalovchiga) o'tkazishi mumkin, u o'z navbatida uni keyingi sug'urtalovchiga (qayta sug'urtalovchiga) o'tkazishi mumkin. Risklarni uchinchi darajali va keyinchalik joylashtirish bo'yicha bunday operatsiya retrosessiya deb ataldi va tsessiyadan keyin risklarni keyingi joylashtirish tartibida risklarni qabul qilgan qayta sug'urtalovchi retrosessioner yoki retrosessioner deb nomlandi. Risklarni retrosessiyaga o'tkazadigan qayta sug'urtalovchi retrotsedent deb ataladi.

Riskning qayta sug'urtalovchidan qayta sug'urtalovchiga obligatorli o'tkazilishiga ko'ra, fakultativ va majburiy qayta

sug'urtalash (boshqa nomlar – shartnomaviy yoki avtomatik qayta sug'urtalash) mavjud.

Fakultativ qayta sug'urtalashda qayta sug'urtalovchi qayta sug'urtalovchiga faqat risklarni beradi va faqat o'zi uchun zarur deb hisoblagan nisbatda ushbu yagona sug'urta shartnomasiga nisbatan fakultativ qayta sug'urta shartnomasi tuziladi. Fakultativ qayta sug'urtalashda tsedent har safar tavakkalchilikning bir qismini qayta sug'urtalashga o'tkazish yoki uni to'liq o'zida qoldirish to'g'risida qaror qabul qiladi. Qayta sug'urtalovchi esa tavakkalchilikning ushbu ulushini o'z zimmasiga olishi yoki qanday bahoda bo'lishini hal qiladi. Qoidaga ko'ra fakultativ qayta sug'urtalashda risk qayta sug'urtalovchi (yoki uning nomidan ish yurituvchi qayta sug'urta brokeri) tomonidan qayta sug'urtalashning maqbul shartlarini (asosan tannarx bo'yicha) tanlash maqsadida qayta sug'urtalovchilarning ma'lum bir doirasiga taklif etiladi. Bu jarayon kotirovka deb ataladi.

Shartnoma shartlari bo'yicha obligatorli qayta sug'urtalash, ma'lum mezonlarga (sug'urta turi, hudud va boshqalar) javob beradigan sug'urta shartnomalarining butun portfeli (barchasi va har biri) qayta sug'urta qilinishi kerak. Vakolat beruvchi barcha risklarni qayta sug'urtalashga o'tkazishi shart, shartnomada belgilangan mezonlarga rasman mos keladigan risklarni tanlash juda jiddiy qoidabuzarlik hisoblanadi. Qoidaga ko'ra majburiy qayta sug'urtalash shartnomalari kalendar yili uchun tuziladi.

Jahon qayta sug'urta bozori, xalqaro sug'urta nazoratchilari assotsiatsiyasi ma'lumotlariga ko'ra, 2011-yilda 180 milliard dollardan oshdi. Shimoliy Amerikada qayta sug'urta mukofotlari 50 milliard dollar, Yevropada 120 milliard dollar, Osiyoda 19 milliard dollar. Sug'urtaning mulkiy turlarini qayta sug'urtalash 44%, hayotni qayta sug'urtalash 31%, javobgarlikni qayta sug'urtalash 22%, moliyaviy risklarni qayta sug'urtalash 3%.

Qayta sug'urta bozori

17.1-jadval

10 ta eng yirik qayta sug'urta kompaniyalari ro'yxati jadvalda keltirilgan.

No	Kompaniya nomi	Mamlakat	Yillik qayta sug'urta mukofoti miqdori, milliard dollar (2020)
1	Munich Re (Munich Re)	Germaniya	45 846

2	Swiss qayta sug'urta kompaniyasi (inglizcha Swiss Re)	Shveysariya	36 579
3	Hannover qayta sug'urta kompaniyasi (nemischa: Hannover Rueck)	Germaniya	15 664
4	SCOR	Frantsiya	20.106
5	Berkshire Hathaway	AQSh	19,195
6	China Re	China	16,665
7	Lloyd's of London	Buyuk Britaniya	16 511
8	Canada Life Re	Canada	14,552
10	Amerikaning qayta sug'urta guruhi	AQSh	12 583
11	Korean Re	Korea	7777

17.3. Qo'shma sug'urta va qayta sug'urtalashning tamoyillari, turlari va shakllari

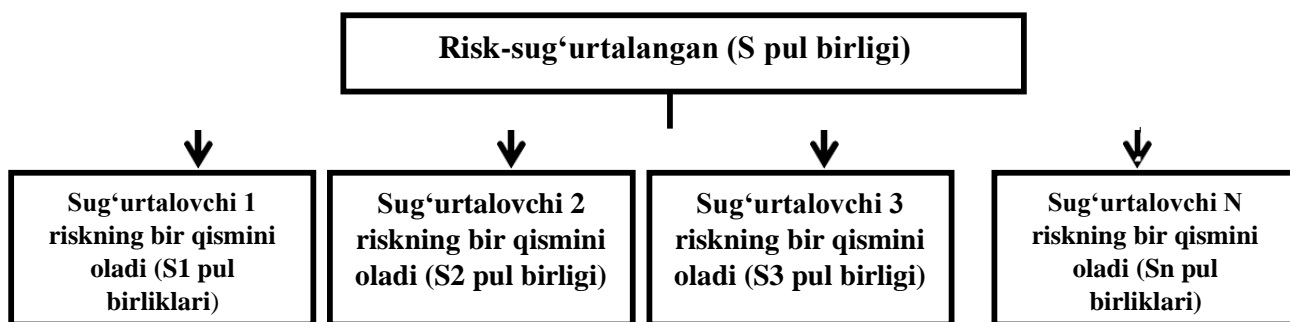
Sug'urta qildiruvchining tavakkalchiligini sug'urta qilish uchun qabul qilib, sug'urta qildiruvchining o'zi sug'urtalangan tavakkalchilikni amalga oshirishda moliyaviy barqarorlik va to'lov qobiliyatining buzilishi xavfining tashuvchisiga aylanadi, bu esa sug'urtalangan shaxsning katta yo'qotishlariga olib kelishi mumkin.

Bunday xatarlarga misol qilib mol-mulk vayron bo'lgan taqdirda yo'qotishlar: binolar, inshootlar yong'in natijasida, dengiz kemasining yo'qolishi, aviatsiya avariylari va boshqalar.

Zamonaviy sug'urtada sug'urtalovchilar o'rtasida asosiy risklarni qayta taqsimlashning ikkita tizimi mavjud: qo'shma sug'urta va qayta sug'urtalash.

Birgalikda sug'urta qilish – sug'urta ob'ektiga nisbatan bir nechta sug'urtalovchilar va sug'urtalanuvchilar tomonidan sug'urta shartnomasini tuzishni nazarda tutadigan sug'urta faoliyati, buning asosida sug'urta tavakkalchiligi, sug'urta summasi, sug'urta mukofoti (sug'urta mukofoti) sug'urtalovchilar o'rtasida shunday shartnomada belgilangan ulushda taqsimlanadi.

Birgalikda sug'urtalash va qayta sug'urtalash sug'urta kompaniyalari o'rtasida sug'urta riskini qayta taqsimlash tizimidir.

17.1-rasm. Birgalikda sug'urtalashda riskni qayta taqsimlash sxemasi.

Birgalikda sug'urta qilish shartlari bo'yicha tuzilgan sug'urta shartnomasi bo'yicha sug'urta hodisasi yuz berganda sug'urtalanuvchilar, sug'urtalangan shaxslar, naf oluvchilar bunday shartnomada ko'rsatilgan har qanday sug'urtalovchiga sug'urta to'lovini amalga oshirish uchun ariza berish huquqiga ega.

Agar birgalikda sug'urta qilish shartlari bo'yicha tuzilgan sug'urta shartnomasida sug'urtalovchilarning har birining huquq va majburiyatlari belgilanmagan bo'lsa, ular sug'urta to'lovini amalga oshirish uchun sug'urta qildiruvchilar, sug'urtalangan shaxslar, foyda oluvchilar oldida birgalikda javobgar bo'ladilar.

Birgalikda sug'urta qilishda har bir sug'urtalovchining sug'urtadagi ishtiroki rasmiylashtiriladi:

- har bir sug'urtalovchi va sug'urta qildiruvchi o'rtasida alohida kelishuv;

- barcha sug'urtalovchilar nomidan sug'urta qildiruvchi bilan qo'shma shartnoma.

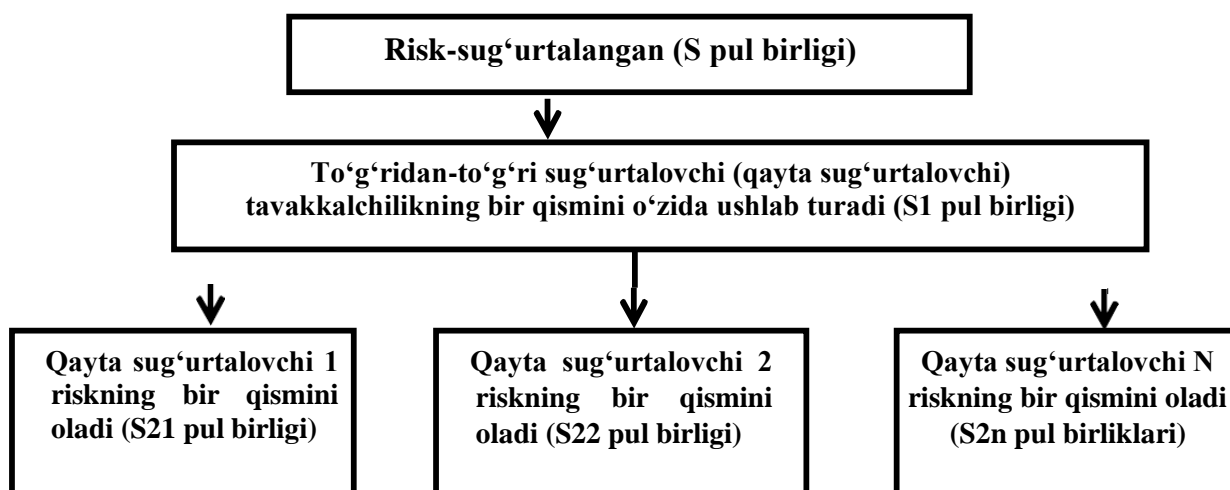
Birgalikda sug'urta qilishda sug'urta hodisasi yuz berganda har bir sug'urtalovchi sug'urta qildiruvchi oldida o'z majburiyatlarini bajarishi uchun javobgar bo'ladi. Sug'urtalovchining sug'urtalangan zarar uchun sug'urta qildiruvchi oldidagi majburiyatlari miqdori sug'urta qilish uchun qabul qilingan tavakkalchilik uchun javobgarlik ulushiga muvofiq belgilanadi.

Muhim! Birgalikda sug'urta qilish shartlari bo'yicha sug'urta shartnomasini tuzishda sug'urta qildiruvchi jismoniy shaxs tomonidan sug'urta majburiyatlarini bajarmaslik xavfiga ega. Birgalikda sug'urta qilish shartlari bo'yicha sug'urta shartnomasida ishtirok

etuvchi sug'urtalovchilarning har birining moliyaviy barqarorligi va to'lov qobiliyatini baholash sug'urta qildiruvchi tomonidan mustaqil ravishda amalga oshiriladi.

Qayta sug'urtalash – bir sug'urtalovchi (qayta sug'urtalovchi) tomonidan boshqa sug'urtalovchi (qayta sug'urtalovchi) tomonidan sug'urta shartnomasi (asosiy shartnoma) bo'yicha qabul qilingan sug'urta to'lovi majburiyati bilan bog'liq bo'lgan mulkiy manfaatlarini sug'urta qilish faoliyati.

Qayta sug'urtalashning maqsadi sug'urta portfelini sug'urtalovchi uchun yirik seriyali sug'urta hodisalari yoki bitta halokatli sug'urta hodisasidan himoya qilishdir. Qayta sug'urtalash tufayli sug'urta kompaniyasi o'z faoliyatida zarur muvozanatni saqlaydi, bu doimiy ravishda ko'plab salbiy omillar tahdidi ostida bo'ladi: falokatlarning ehtimoli, xavflarning to'planishi, rentabellikning tasodifiy o'zgarishi va boshqalar.

17.2-rasm. Qayta sug'urtalash uchun risklarni qayta taqsimlash sxemasi.

Qayta sug'urtalash tamoyillari:

1. Kompensatsiya tamoyili. Qayta sug'urtalovchi to'liq sug'urta to'lovini amalga oshirgan taqdirda, qayta sug'urtalovchiga qayta sug'urta shartnomasi shartlarida belgilangan ulushga muvofiq tovon to'lashi shart.

2. Taqdirga ergashish tamoyili. Qayta sug'urtalovchi sug'urtalovchining taqdiriga ergashadi, ya'ni sug'urta tovonini to'lash bilan bog'liq sug'urtalovchining zararini qoplashi shart.

3. Yaxshi niyat tamoyili. Qayta sug'urtalovchi qayta sug'urtalovchini qayta sug'urtalashga o'tkazilgan risk haqidagi barcha ma'lum ma'lumotlar bilan ta'minlashi shart.

4. Ishonch tamoyili. Har ikki tomonning sug'urta faoliyatini vijdonan olib borishini nazarda tutadi.

Qayta sug'urtalash orqali risklarni qayta taqsimlash tizimi sug'urtalovchilarga quyidagicha imkon beradi:

- sug'urta kompaniyasining moliyaviy barqarorligini mustahkamlovchi sug'urta portfelidagi risklarning bir xilligiga erishish;

- sug'urta bo'yicha katta tavakkalchiliklarni o'z zimmasiga olish.

Qayta sug'urta qilishda sug'urtalovchi sug'urta qildiruvchiga sug'urta tovonini to'lagandan so'ng, barcha qayta sug'urtalash ishtirokchilaridan ularning javobgarlik ulushiga muvofiq muhim ulush undiradi.

Natijada, qayta sug'urtalash sug'urta tashkilotlarining katta risklarni o'z zimmasiga olish imkoniyatlarini sezilarli darajada kengaytirishi mumkin. Qayta sug'urta bozori xalqaro xarakterga ega bo'lib, deyarli barcha yirik O'zbekistonlik sug'urtachilar o'z risklarini chet elda qayta sug'urtalaydilar va shu bilan milliy sug'urta bozorining moliyaviy cheklovlarini yengib o'tishga imkon beradi.

Sug'urta qilish uchun riskni qabul qilgan va uni boshqa sug'urtalovchiga qayta sug'urtalashga topshirgan sug'urtalovchi qayta sug'urtalovchi deb ataladi. Qayta sug'urta qilish uchun risklarni qabul qiladigan sug'urtalovchi qayta sug'urtalovchi yoki seksentor deb ataladi.

Qayta sug'urtalash – sug'urtalovchilarning risklarni sug'urta qilish bo'yicha takroriy munosabatlari. Sug'urtalovchi yoki tsedent sug'urta qilish uchun o'zi qabul qilgan tavakkalchilikni to'liq sug'urta qilish imkoniyatidan oshib ketishini anglab, ushbu tavakkalchilikning bir qismini sug'urta qilish uchun boshqa sug'urtalovchiga yoki huquqni oluvchiga o'tkazadi. Shu bilan birga, ularning munosabatlari kelishuv bilan rasmiylashtiriladi.

Seksentor yoki qayta sug'urtalovchi sug'urta hodisasi yuz berganda tavakkalchilikning o'z zimmasiga olgan qismini qoplash majburiyatini oladi.

Sug'urtalovchining o'z mas'uliyatiga qoldirgan sug'urta tavakkalchiligi miqdori, ya'ni sug'urta hodisasi yuz berganda sug'urtalovchi tomonidan qoplanishi mumkin bo'lgan maksimal zarar

miqdori sug'urtalovchining o'zini ushlab turishi (Retention) deb ataladi.

Sug'urta to'lovining qayta sug'urtalovchining o'ziga ushlab qolish miqdoridan oshib ketishi xavfi qayta sug'urtalashga o'tkazilishi kerak.

Qayta sug'urtalashning asosiy xususiyatlari uning mohiyatini tavsiflovchi:

- qayta sug'urtalash haqiqiy sug'urta hisoblanadi;

- to'g'ridan-to'g'ri shartnoma bo'yicha sug'urtalovchi tomonidan qabul qilingan tavakkalchilik qayta sug'urta shartnomasining asosiy ob'ekti deb e'lon qilinganligi;

- sug'urtalovchi qayta sug'urtalash shartnomasi bo'yicha ikkinchi shaxs bo'lishi mumkin, chunki birgalikda sug'urta qilish tartibidan farqli ravishda sug'urta qildiruvchi va qayta sug'urtalovchi o'rtasida huquqiy munosabatlar mavjud emas.

Risklarni o'tkazish operatsiyalari tsessiya deb ataladi. Qayta sug'urtalovchi tsessiya natijasida qabul qilingan tavakkalchilikni o'z zimmasida qoldirishi yoki uni yana uchinchi kompaniyaning qayta sug'urtasiga topshirishi mumkin. Bunday holda, birinchi qayta sug'urtalovchi allaqachon retrosessioner sifatida ishlaydi, qabul qiluvchi tomon retrosessioner deb ataladi.

Tsessiyaning o'zi shartnomaning ikki shaklini olishi mumkin:

- turlari va hajmidan qat'iy nazar barcha risklarni qayta sug'urtalash;

- faqat ma'lum ortiqcha risklarni qayta sug'urtalash shartnomalari. Natijada sug'urta shartnomasi bo'yicha sug'urtalovchi o'z zimmasiga olgan sug'urta tovonini yoki sug'urta summasini to'lash xavfi ular o'rtasida tuzilgan qayta sug'urtalash shartnomasiga muvofiq boshqa sug'urtalovchida to'liq yoki qisman sug'urta qilinishi mumkin.

Muhim! Qayta sug'urta qilingan taqdirda, sug'urta shartnomasi bo'yicha to'g'ridan-to'g'ri sug'urtalovchi asosiy sug'urta shartnomasi bo'yicha sug'urta qildiruvchi oldida sug'urta tovonini yoki sug'urta summasini to'lash uchun javobgar bo'ladi.

Qayta sug'urtalash jarayoni sug'urtalovchilar va qayta sug'urtalovchilar o'rtasidagi huquqiy munosabatlarni nazarda tutmaydi. Sug'urtalovchi sug'urta shartnomasidan kelib chiqadigan majburiyatlarini bajarmagan taqdirda, sug'urta qildiruvchi qayta sug'urtalovchilarga nisbatan hech qanday da'vo qo'ya olmaydi.

Qayta sug'urtalash qayta taqsimlash munosabatlarining ikkilamchi tizimi sifatida javobgarlikni haq evaziga o'tkazish jarayonlarini aks ettiradi. Sug'urtalovchi sug'urta tavakkalchiligini o'z zimmasiga olib, o'zining moliyaviy imkoniyatlarini hisobga olgan holda ular uchun javobgarlikning bir qismini kelishilgan shartlarda boshqa sug'urtalovchilarga o'tkazadi. Bu bilan sug'urtalovchi o'zining moliyaviy imkoniyatlari bilan mutanosib ravishda sug'urta portfelini shakllantiradi va shu orqali sug'urta operatsiyalarining barqarorligi va likvidligini ta'minlaydi.

Qayta sug'urtalashning quyidagi turlari mavjud:

- obligatorli (majburiy);
- fakultativ (ixtiyoriy);
- ixtiyoriy-majburiy va majburiy-ixtiyoriy.

Obligatorli (shartnomaviy) qayta sug'urtalash (obligatorli qayta sug'urtalash) huquqiy sug'urtalovchi bilan kompaniyaning barcha risklarini qayta sug'urtalashga obligatorli qabul qilish to'g'risida shartnoma tuzishga asoslanadi. Shartnomaviy (obligatorli) qayta sug'urtalash bo'yicha tomonlar qat'iy majburiyatlarga ega. Qayta sug'urtalovchi barcha shartli risklarni o'tkazadi va qayta sug'urtalovchi (vosita oluvchi) ularni qabul qilishdan qochishga haqli emas.

Fakultativ qayta sug'urtalash (fakultativ qayta sug'urta) amalga oshirilgan taqdirda, huquqiy sug'urtalovchi sug'urtalovchilarning (tsidentlarning) tavakkalchiliklarini topshiriq bo'yicha qabul qilishdan qochishi yoki vodiya qarshi takliflar kiritishi mumkin.

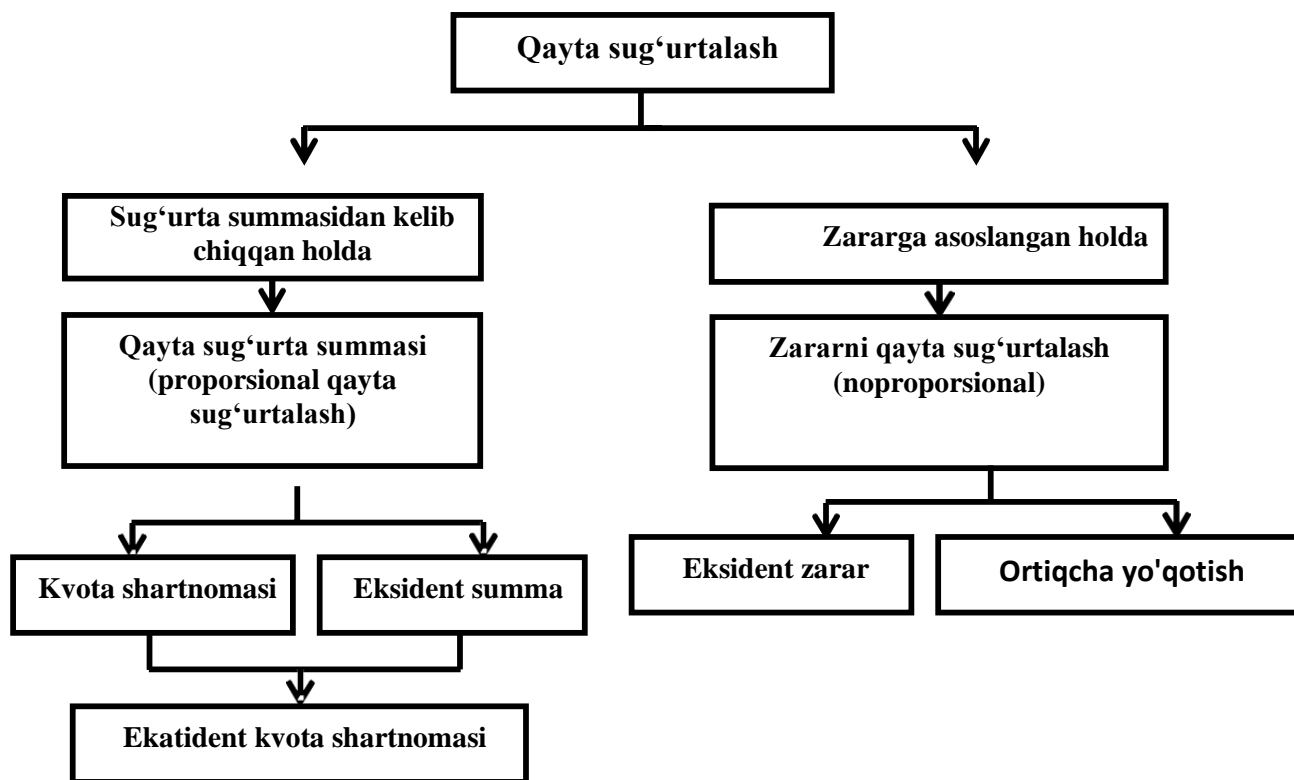
Fakultativ obligatorli qayta sug'urtalash – sug'urtalovchining barchasi emas faqat ayrim turdagi risklarni o'tkazish huquqiga ega ekanligi va qayta sug'urtalovchi ularni qabul qilishga majbur ekanligi, u riskni rad etishga haqli emasligini anglatadi. Bunday holda, qayta sug'urtalovchining portfeliga *yomon* risklar tushishi xavfi mavjud.

Obligatorli fakultativ qayta sug'urtalash qayta sug'urtalovchi uchun riskni o'tkazish majburiyatini nazarda tutadi va shartnomaning fakultativ qismi qayta sug'urtalovchiga tegishli. Qayta sug'urtalashning ushbu shakli bilan qayta sug'urtalovchi sug'urta kompaniyasining andarrayting siyosatini nazorat qilish imkoniyatiga ega, bu faqat sheriklar o'rtasidagi muayyan ishonchli munosabatlar bilan mumkin.

Mas'uliyatni topshiruvchi va qayta sug'urtalovchi o'rtasida taqsimlash nuqtai nazaridan proporsional va noproporsional qayta sug'urtalash mavjud.

Proporsional qayta sug'urtalash deganda javobgarlik va sug'urta mukofoti qayta sug'urtalovchi va qayta sug'urtalovchi o'rtasida ularning ulushlariga mutanosib ravishda taqsimlanishi tushuniladi. Proporsional qayta sug'urtalashning ikki turi mavjud:

- kvota ulushini qayta sug'urtalash, ya'ni shartnoma bo'yicha sug'urta summasidan qat'iy nazar, tsedentning o'zini ushlab turishi va qayta sug'urtalovchining ulushi qat'iy foiz sifatida belgilanadi;

17.3-rasm. Qayta sug'urta shartnomalarining tasnifi.

- summalarning oshib ketishi (ortiqcha qayta sug'urtalash), ya'ni bunda seksentorning o'zini ushlab turishi mutlaq qiymatda belgilanadi, uning miqdori sug'urtalovchining andarrayting siyosatiga bog'liq.

Yuqoridagi 17.3-rasm qayta sug'urtalash shartnomalarining tasnifini o'zida aks ettiradi.

Proporsional bo'lmagan qayta sug'urtalashning ikki asosiy turi mavjud:

- Excess of Loss qayta sug'urtalash asosida qayta sug'urtalash, ya'ni qayta sug'urtalovchi zararining qayta sug'urtalovchi tomonidan to'langan zarar summasidan oshib ketadigan qismini (ortiqcha) to'laganda (birinchi navbatda);

- yo'qotishning ortishiga asoslangan qayta sug'urtalash (Stop Loss), ya'ni bunda qayta sug'urtalovchi tomonlar tomonidan kelishilgan transfer kompaniyasi sof daromadining foizi yoki miqdoridan oshib ketgan zararlarni to'laydi. Bunday qayta sug'urtalash sug'urtalovchiga butun sug'urta portfelining yoki uning alohida qismi rentabelligining o'zgarishlari qoplanishini ta'minlaydi.

Risklarni qayta sug'urtalashga o'tkazish uchun qayta sug'urtalovchi qayta sug'urtalovchiga qayta sug'urta qilish komissiyasini to'laydi. Qayta sug'urtalash shartnomalari bo'yicha yaxshi yo'qotish nisbati bilan qayta sug'urtalovchi sug'urtalovchiga foyda bo'yicha komissiya – bonus to'lashi mumkin.

17.4. Qayta sug'urtalashni davlat tomonidan tartibga solish

Risklarni qayta sug'urtalashga qabul qilish bo'yicha faoliyat qayta sug'urtalashni amalga oshirish uchun litsenziyaga ega bo'lgan sug'urtalovchi tomonidan amalga oshirilishi mumkin.

Ustav kapitalining eng kam miqdorlari:

- umumiy sug'urtalash tarmog'ida - 7,5 milliard so'm;

- hayotni sug'urtalash tarmog'ida - 10 milliard so'm;

- majburiy sug'urtalash bo'yicha - 15 milliard so'm;

- faqat qayta sug'urtalash bo'yicha - 30 milliard so'mni tashkil etadi.

Agar milliy qayta sug'urtalovchi sug'urta to'lovi majburiyatlarining o'n foizidan ko'p bo'lmagan miqdorda qayta sug'urta qilishga qabul qilsa, bunday majburiyatlarni qabul qilish shartlari boshqa qayta sug'urtalovchilar tomonidan majburiyatlarni qabul qilish shartlariga mos kelishi kerak. Milliy qayta sug'urta kompaniyasi ko'rsatilgan majburiyatlarni o'z zimmasiga olishda qayta sug'urtalovchining sug'urta hodisasi yuz berganda va asosiy sug'urta (qayta sug'urta qilish) shartnomasi bo'yicha sug'urta to'lovi to'langanida qarorlariga amal qiladi.

Sug'urtadan farqli o'laroq, aksariyat mamlakatlarda qayta sug'urtalash sug'urta qonunchiligi doirasidan tashqarida amalga oshiriladi. Qayta sug'urta qilishni huquqiy tartibga solishning asosiy

manbai qayta sug'urta shartnomasining o'zi hisoblanadi. Har bir qayta sug'urta shartnomasi o'ziga xos xususiyatlarga ega, shuning uchun qayta sug'urtalash shartnomasida tomonlarning niyatlari qanchalik to'liq va to'g'ri ko'rsatilgan bo'lsa va qayta sug'urtalashga o'tkaziladigan risk aniqroq tavsiflangan bo'lsa, natijada sud jarayoni shunchalik kam bo'ladi.

Qayta sug'urtalash shartnomasi kim bilan va qancha summaga tuzilganligidan qat'iy nazar, sug'urta qildiruvchining dastlabki tavakkalchiligi uchun barcha javobgarlik uning bevosita sug'urtachisi zimmasida bo'ladi.

Qayta sug'urta shartnomasi bo'yicha tanlangan yurisdiksiya ushbu shartnomaga kiritilgan yurisdiksiya bandlarida ifodalanadi. Tomonlar nizolarni hal qilish joyini tanlash huquqiga ega: sug'urtalovchi mamlakatida, qayta sug'urtalovchi mamlakatida yoki uchinchi davlatda.

Yurisdiksiyani tanlashga asoslanib, nizo tomonlari muayyan masala bo'yicha qanday qaror qabul qilinishini taxmin qilishlari mumkin. Farqlar da'vo muddati arbitrajning joylashgan joyi, xavf haqidagi ma'lumotlarning miqdori va boshqalarda bo'ladi.

Qayta sug'urtalashda standart shartnomalar mavjud emas, lekin ularni tayyorlash va nizolarni hal qilishda global qayta sug'urta biznesida qo'llaniladigan biznes amaliyotlaridan foydalaniladi.

Qayta sug'urtalash shartnomalaridagi bandlar:

- topshiruvchining qarorlari, harakatlariga rioya qilish majburiyati va topshiruvchi ishtirok etgan taqdirida ya'ni merosxo'r kompensatsiya to'lash bo'yicha vakolat beruvchining asosli qarorlariga amal qilishi kerak;

- xato va o'tkazib yuborilgan gap, ya'ni shartnomani bajarishda tsedent tomonidan qasddan yo'l qo'yilgan xato va kamchiliklar uni qayta sug'urta qoplamasi huquqidan mahrum etmaydi;

- tekshirish huquqiga oid band, ya'ni. qayta sug'urtalovchi tsedentning qayta sug'urta shartnomasiga taalluqli hujjatlarini tekshirishga haqli;

- zararlarni qoplashda yordam berish to'g'risidagi band, ya'ni merosxo'r ziyonni to'lash uchun merosxo'rni jalb qilishga haqli;

- qo'shma hisob-kitob shartnomasi, ya'ni qayta sug'urtalovchi sug'urtalovchiga zararlarni qoplashda zarur yordam ko'rsatishi shart;

- arbitraj bandi, ya'ni qayta sug'urtalash shartnomasini bajarish bo'yicha nizolar yuzaga kelgan taqdirda, tomonlar qaror qabul

qilishda hakamlik sudi yoki maxsus hakamlik komissiyasini jalb qilishlari to'g'risidagi band.

Xalqaro amaliyotga ko'ra, qayta sug'urtalash shartnomalari bo'yicha nizolar hakamlik sudlari tomonidan ko'rib chiqiladi. Hakamlik komissiyasi qoida tariqasida qayta sug'urtalash shartnomasi taraflari o'rtasidagi nizoni ko'rib chiqadigan uch kishidan iborat.

Odatda hakamlik hay'ati topshiruvchining qonuniy joyida tashkil etiladi. Shuning uchun ham turli mamlakatlarda joylashgan tomonlar o'rtasida nizolar yuzaga kelgan taqdirda javobgar tomonning qonuni qo'llanilishi mumkin.

Nazorat savollari:

1. Qayta sug'urta va qo'shma sug'urta nima?
2. Birgalikda sug'urta shartnomasini tuzishda sug'urtalangan shaxs qanday qo'shimcha risklarga duch keladi?
3. Qayta sug'urtalash ishtirokchisi kim hisoblanadi?
4. Qayta sug'urtalash qanday tamoyillarga asoslanadi?
5. Milliy qayta sug'urta kompaniyasini tashkil etishdan maqsad nima?
6. Qayta sug'urtalashning qanday shakllarini bilasiz?
7. Qayta sug'urtalash shartnomalarining har bir turi qanday xususiyatlarga ega?
8. Amaldagi qonunchilikda milliy qayta sug'urta kompaniyasiga nisbatan monopoliyaga qarshi tartibga solishning qanday choralari nazarda tutilgan?

GLOSSARIY

Abandon – mol-mulk yo‘q bo‘lib ketishdan sug‘urtalanganda, sug‘urta qildiruvchi yoki naf oluvchi sug‘urtalovchiga sug‘urtalangan mol-mulkka nisbatan o‘z huquqlaridan voz kechishini va buning uchun sug‘urta summasini to‘liq olishini e‘lon qilishi mumkin.

Agregatlash – ziyon baholanayotgan va qayta sug‘urta qilish shartnomasi bo‘yicha sug‘urta tovonni summasi belgilanayotgan bir hodisa bo‘yicha barcha zararlarning yig‘indisini chiqarish.

Addendum – avval kelishilgan shartlarning tomonlar o‘rtasida kelishilgan o‘zgarishlarini o‘z ichiga olgan avval tuzilgan qayta sug‘urta qilish shartnomasiga yozma qo‘shimcha.

Aktuariy – amaliy matematika, statistika va buxgalteriya hisobi bo‘yicha malakaga ega bo‘lgan sug‘urta tariflari, sug‘urta zaxiralari, sug‘urta shartnomalari bo‘yicha investitsiya daromadlari va boshqa statistik hamda bashoratli sug‘urta hisob-kitoblarini hisoblaydigan mutaxassis.

Asosiy sug‘urta shartnomasi – qayta sug‘urta qildiruvchi tomonidan sug‘urtalovchi sifatida tuzilgan sug‘urta (birgalikda sug‘urta qilish, qayta sug‘urta qilish) shartnomasi bo‘lib, u bo‘yicha sug‘urta tovonini (sug‘urta pulini) to‘lash tavakkalchiligi qayta sug‘urta qilish shartnomasi bo‘yicha sug‘urta qilinadi.

Asosiy shartnoma bo‘yicha sug‘urta hodisasi – sug‘urta (birgalikda sug‘urta qilish, qayta sug‘urta qilish) shartnomasida ko‘zda tutilgan, u yuzaga kelganda sug‘urtalovchining (qayta sug‘urtalovchining) sug‘urta qildiruvchi (qayta sug‘urta qildiruvchi) yoki naf oluvchiga sug‘urta tovonini (sug‘urta pulini) to‘lash majburiyati paydo bo‘ladigan voqea.

Avariya komissari – sug‘urta xavfini baholay oladigan mutaxassis. Sug‘urtalangan mulkka yetkazilgan zarar miqdorini aniqlash, sug‘urta qiymati va to‘lovlar miqdorini baholash, sug‘urta tovonini to‘lash tartibini tartibga solish.

Avtotransport vositalari egalarining javobgarligini sug‘urtalash transport vositalaridan boshqa shaxslar tomonidan foydalanilganda jabrlanuvchilarning hayoti, sog‘lig‘i yoki mol-mulkiga yetkazilgan zararni qoplash huquqlarini himoya qilishga qaratilgan.

Barqarorlashtirish rezervi – sug‘urtalovchiga bog‘liq bo‘lmagan omillar natijasida sug‘urta operatsiyalari natijasida salbiy moliyaviy

natija yuzaga kelgan taqdirda sug'urtalovchining kelajakdagi sug'urta to'lovlarini amalga oshirish bilan bog'liq majburiyatlarini baholash.

Baxtsiz hodisalar va kasalliklardan sug'urta qilish ob'ektlari fuqarolarning sog'lig'iga zarar yetkazish, shuningdek baxtsiz hodisa yoki kasallik (baxtsiz hodisalar va kasalliklardan sug'urta qilish) natijasida vafot etishi bilan bog'liq mulkiy manfaatlardir.

Baxtsiz hodisa – sug'urta muddati davomida sug'urtalangan shaxsning tanasiga uning irodasiga qarshi turli xil tashqi omillarning (mexanik, termik, kimyoviy va boshqalar) to'satdan jismoniy ta'siri bo'lsa, uning natijasida tana organlarning anatomik jarohati (tirik to'qimalarning tuzilishi va shikastlanishi) yaxlitligi), sug'urtalangan shaxs tanasining fiziologik funksiyalarining buzilishi yoki uning o'limi tushuniladi.

Birgalikda sug'urta qilish – sug'urtaning maxsus shakli bo'lib, bunda sug'urta faoliyati bir nechta sug'urtalovchilar va sug'urtalanuvchilar tomonidan sug'urta ob'ektiga nisbatan sug'urta shartnomasini tuzishni nazarda tutadi. Buning asosida sug'urta xavfi, sug'urta summasi miqdori, sug'urta mukofoti belgilangan ulush shartnomasida sug'urtalovchilar o'rtasida taqsimlanadi.

Birinchi xavf sug'urtasi – sug'urta hodisasi yuzaga kelgan paytda to'liq sug'urta qilinmagan taqdirda, sug'urtalovchi ushbu masala bo'yicha tomonlarning kelishuviga binoan sug'urta summasi doirasida tovon to'laydi.

Bonus – bu sug'urtalovchining, qayta sug'urtalovchining qayta sug'urta shartnomasi bo'yicha daromadlari va xarajatlari o'rtasidagi ijobiy farqning bir qismini qayta sug'urtalovchiga to'lash majburiyati yoki ular o'rtasida ma'lum muddatga tuzilgan shunday shartnomalar guruhi.

Bordero – sug'urta qilishga olingan va qayta sug'urta qilish uchun mo'ljallangan tavakkalchiliklar ro'yxatini, shuningdek ularning batafsil tavsifini o'z ichiga olgan va qayta sug'urta qilish shartnomasida belgilangan muddatda qayta sug'urtalovchiga beriladigan hujjat.

Bosh polis – tavakkalchiliklari turli qiymatdagi yoki turli yo'nalishlar bo'ylab tovarlar partiyalarini tez-tez jo'natish bilan bog'liq bo'lgan sug'urtalangan shaxsga taklif etiladi.

Brokerlik slipi – qayta sug'urta brokerining qayta sug'urtalovchiga qayta sug'urta qilish shartnomasini tuzish to'g'risidagi ofertasi.

Da'vo ustidan nazorat to'g'risida shartlashish – ushbu shartlashishga asosan qayta sug'urta qilish bo'yicha tomon (qayta sug'urtalovchi, qayta sug'urta brokeri) sug'urta da'vosini mustaqil ko'rib chiqish (hal qilish) bo'yicha butkul huquqqa ega. Qayta sug'urta qildiruvchi qayta sug'urta qilish bo'yicha tomonning sug'urta javobgarligini tan olish yoki rad etish to'g'risidagi har qanday qarorini tan oladi.

Delcredere – fuqarolik huquqida komissiya shartnomasining sharti bo'lib, unga ko'ra komissioner maxsus haq evaziga bitimning uchinchi shaxs tomonidan bajarilishi uchun javobgarlikni (oluvchi-komitent oldida) o'z zimmasiga oladi. Delcredere qabul qiluvchi komissioner nafaqat tovarni sotadi, balki xaridor to'lovga qodir bo'lmasa ham, ular uchun to'lovni kafolatlaydi.

Fakultativ-obligator qayta sug'urta qilish – qayta sug'urta qilishning shunday shakli, uning shartlariga ko'ra qayta sug'urta qildiruvchi qayta sug'urtalovchi bilan tuzilgan qayta sug'urta qilish shartnomasi shartlarida tavakkalchiliklarni qayta sug'urtalovchining o'z ixtiyoriga ko'ra qayta sug'urta qilishga berish huquqiga ega, qayta sug'urtalovchi esa taklif qilinayotgan tavakkalchiliklarni qabul qilishga majbur.

Fakultativ qayta sug'urta qilish – qayta sug'urta qilishning shunday shakli, unga ko'ra qayta sug'urta qildiruvchi o'z ixtiyoriga ko'ra tavakkalchiliklarni qayta sug'urta qilishga beradi, qayta sug'urtalovchi esa o'z ixtiyoriga ko'ra ushbu tavakkalchiliklarni qayta sug'urta qilishga oladi.

Franshiza – bu federal qonun, sug'urta shartnomasida belgilangan, sug'urtalovchi tomonidan sug'urta qildiruvchiga yoki boshqa shaxsga qoplanishi shart bo'lmagan zararlarning bir qismi va sug'urta summasining ma'lum foizida yoki belgilangan miqdorda belgilanadi.

Fuqarolik javobgarligini sug'urta qilish ob'ektlari – fuqarolarning hayoti, sog'lig'i yoki mol-mulkiga, yuridik shaxslarning, ta'sis sub'ektlarining mulkiga zarar yetkazish uchun javobgarlik xavfi bilan bog'liq mulkiy manfaatlar, shartnomani buzganlik uchun javobgarlik xavfi.

Hayotni sug'urtalash ob'ektlari – fuqarolarning ma'lum bir yoshga yoki muddatga omon qolishi yoki fuqarolar hayotida boshqa hodisalarning yuz berishi, ularning vafot etishi (hayotni sug'urtalash) bilan bog'liq mulkiy manfaatlar hisoblanadi.

Huquqiy javobgarlik – har qanday shaxsning boshqa shaxsga zarar yetkazmaslik to‘g‘risidagi qonunidan kelib chiqadigan majburiyatning umumiy javobgarligi buzilgan taqdirda yuzaga keladi.

Ijtimoiy sug‘urta – bu fuqarolarning o‘zlariga bog‘liq bo‘lmagan holatlar tufayli ommaviy sug‘urta tavakkalchiligi yuzaga kelganda ularning moddiy yoki ijtimoiy mavqeini ta‘minlash va saqlashga qaratilgan qayta taqsimlash xarakteridagi huquqiy, iqtisodiy va tashkiliy chora-tadbirlar tizimi.

Inkotermis – xalqaro savdo shartlari va qoidalarining jamlangan ro‘yxati.

Investitsion (jamg‘ariladigan) hayotni sug‘urtalash (*unit-linked life insurance*) – sug‘urta qildiruvchining investitsiyalarning bevosita natijalaridagi ishtiroki.

Ishlanmagan mukofot zaxirasi – shartnomaning amal qilish muddatiga taalluqli shartnoma bo‘yicha hisoblangan sug‘urta mukofotining hisobot davridan tashqariga chiqadigan qismi (ishlab olinmagan mukofot), keyingi hisobot davrlarida yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan kelajakdagi to‘lovlarni ta‘minlash bo‘yicha majburiyatlarni bajarish uchun mo‘ljallangan.

Ixtiyoriy pensiya sug‘urtasi – bu sug‘urtalovchi va sug‘urta qildiruvchi (naf oluvchi) o‘rtasidagi pul munosabatlari tizimi bo‘lib, uning maqsadi ma‘lum bir sana (pensiya yoshi) bo‘yicha maqsadli jamg‘armalarni yaratishga yordam berishdir.

Ixtiyoriy sug‘urta – sug‘urta shartnomasi va sug‘urta qoidalari asosida amalga oshiriladigan sug‘urta operatsiyalarining shakli.

Ixtiyoriy tibbiy sug‘urta – shaxsiy sug‘urta turi bo‘lib, unga ko‘ra fuqaro shartnoma tuzgan sug‘urta kompaniyasi hisobidan majburiy tibbiy sug‘urtadan tashqari tibbiy xizmatlar ham ko‘rsatiladi.

Jamg‘arib boriladigan pensiya – bu sug‘urtalangan shaxslarga mehnatga layoqatsizlikning boshlanishi munosabati bilan yo‘qotilgan ish haqi va boshqa to‘lovlar hamda nafaqalarni qoplash uchun har oylik naqd to‘lovdir. Sug‘urtalangan shaxsning shaxsiy hisobvarag‘ining maxsus qismi yoki sug‘urtalangan shaxsning pensiya hisobvarag‘ida, jamg‘arib boriladigan pensiya tayinlangan sanadan boshlab hisoblanadi.

Jamg‘arma sug‘urta – sug‘urta turlaridan biri bo‘lib, ularning shartlari sug‘urtalangan shaxs sug‘urta muddati tugagunga qadar tirik qolganda ham, shartnoma amal qilish muddati davomida vafot etgan taqdirda ham, to‘lashni nazarda tutadi. Sof stavka qo‘shimcha

ravishda sug'urta davrining oxirida to'lanishi kerak bo'lgan sug'urta summasi to'planadigan yig'ma komponentni o'z ichiga oladi.

Kasbiy javobgarlikni sug'urtalash – o'z kasbiy majburiyatlarini bajarish bilan shug'ullanadigan jismoniy yoki yuridik shaxslarga nisbatan mulkiy da'volar qo'yish imkoniyati bilan bog'liq.

Kasko sug'urtasi – sug'urta qoplamasi zararni qoplash, yo'qotish, transport vositasini va unga biriktirilgan yoki qulf va kalit ostida saqlangan qismlarini, sug'urta shartlarida maxsus ro'yxatda ko'rsatilgan narsalarni yo'q qilish.

Kassa zarari – asosiy sug'urta shartnomalari bo'yicha qayta sug'urta qilish shartnomasi tomonlari kelishgan zarar hajmi bo'lib, unga yetganda yoki oshganda qayta sug'urtalovchi qayta sug'urta qilish shartnomasida belgilangan muddatlarda sug'urta tovonini qayta sug'urta qildiruvchiga to'lab berishga majbur.

Klassik jamg'arib boriladigan hayot sug'urtasi – sug'urtalangan shaxs vafot etgan yoki uning ma'lum muddatgacha tirik qolgan taqdirda ma'lum miqdorda pul to'lash kafolatini beradi.

Kompromiss to'lov – sug'urta shartnomasiga muvofiq sug'urta hodisasi deb tan olinmasligi yoxud qonunchilik hujjatlarida ko'rsatib o'tilgan yoki sug'urta shartnomasi asosida qayta sug'urta qildiruvchi sug'urta tovonini (sug'urta pulini) to'lashni rad qilishi yoki uning hajmini kamaytirishi mumkin bo'lgan hodisa sodir bo'lganligi natijasida qayta sug'urta qildiruvchi sug'urta shartnomasi bo'yicha sug'urta tovonini (sug'urta pulini) to'lashi.

Korporativ ijtimoiy sug'urta – bu korporatsiya tarkibiga kiruvchi yuridik va jismoniy shaxslarning manfaatlari sifatida xodimlarning ijtimoiy risklarini sug'urta qilish.

Kovernota – qayta sug'urtalovchilar ro'yxati va ularning ulushlari ko'rsatilgan holda qayta sug'urtalovchi yoki qayta sug'urta brokeri tomonidan qayta sug'urta qildiruvchiga beriladigan tavakkalchilik qayta sug'urtaga olinganligini yoki qayta sug'urta qilish shartnomasi tuzilganligini tasdiqlovchi qayta sug'urta qilish to'g'risidagi guvohnoma.

Kvota ulushli qayta sug'urta qilish – proporsional qayta sug'urta qilish turi bo'lib, uning shartlariga muvofiq qayta sug'urta qildiruvchi ma'lum sug'urta turi, sug'urta turlarining guruhi yoxud butun sug'urta portfeli bo'yicha qabul qilingan oldindan kelishilgan yoki istisnalarsiz barcha sug'urta tavakkalchiliklarning qayta sug'urtalovchi bilan kelishilgan ulushini qayta sug'urta qilishga berish.

Litsenziyaning amal qilishini to'xtatib turish – sug'urta shartnomalarini, qayta sug'urtalash shartnomalarini, sug'urta brokeri xizmatlarini ko'rsatish shartnomalarini tuzishni taqiqlash, tegishli shartnomalarga sug'urta faoliyati sub'ektining majburiyatlarini oshiradigan o'zgartirishlar kiritish.

Litsenziyaning amal qilishini cheklash – sug'urtaning ayrim turlari bo'yicha sug'urta shartnomalarini, qayta sug'urta qilish shartnomalarini tuzishni taqiqlash, tegishli shartnomalarda sug'urtalovchining majburiyatlarini oshiradigan o'zgartirishlar kiritish.

Majburiy davlat sug'urtasi – bu davlat tomonidan tartibga solinadigan sug'urta operatsiyalarining shakli, shartlari va tartibi qonunlar bilan belgilangan sug'urta mukofotlari manbaiga tegishli byudjetdir.

Majburiy ijtimoiy sug'urta sub'ektlari – sug'urtalovchilar (ish beruvchilar), sug'urtalovchilar, sug'urtalangan shaxslar, shuningdek majburiy ijtimoiy sug'urtaning alohida turlari bo'yicha federal qonunlarga muvofiq belgilanadigan boshqa organlar, tashkilotlar va fuqarolardir.

Majburiy pensiya sug'urtasi – bu fuqarolarning majburiy sug'urta qoplamasi belgilangunga qadar olgan daromadlarini (to'lovlar, sug'urtalangan shaxs foydasiga haq to'lash) qoplashga qaratilgan davlat tomonidan yaratilgan huquqiy, iqtisodiy va tashkiliy chora-tadbirlar tizimi.

Majburiy sug'urta – bu davlat tomonidan tartibga solinadigan sug'urta operatsiyalarining shakli bo'lib, sug'urtani amalga oshirish shartlari va tartibi federal qonunlar bilan belgilanadi.

Majburiy tibbiy sug'urta – tibbiy xizmatlarning minimal talab qilinadigan ro'yxatini nazarda tutadi, bu sug'urta polisiga ega bo'lgan har bir shaxsga shoshilinch tibbiy yordam, poliklinikalar, uyda tibbiy yordam ko'rsatish va boshqalar xizmatlaridan foydalanish huquqini kafolatlaydi.

Moliyaviy tavakkalchilikni sug'urtalash ob'yektlari – sug'urtalangan shaxsning daromad olmaslik, jismoniy, yuridik shaxslarning kutilmagan xarajatlari yuzaga kelishi (moliyaviy xavfni sug'urtalash) bilan bog'liq bo'lgan mulkiy manfaatlari hisoblanadi.

Mulkni sug'urtalash ob'ektlari – bu mulkning yo'qolishi (yo'q bo'lib ketishi), yetishmovchilik yoki shikastlanish xavfi bilan bog'liq mulkiy manfaatlar (mulkni sug'urta qilish).

Mukofot deposti – qayta sugʻurta qilish shartnomasiga muvofiq qayta sugʻurtalovchiga toʻlanishi lozim boʻlgan va qayta sugʻurta qildiruvchi hisob raqamida vaqtinchalik turgan sugʻurta mukofoti.

Netto-stavka – sugʻurta tarifining muhim qismi boʻlib, sugʻurta shartnomalari boʻyicha keyingi toʻlovlar uchun sugʻurta zaxiralarini shakllantirish uchun ishlatiladi. Aslida sof stavkaning oʻzi xavf darajasi va risk mukofotini oʻz ichiga oladi.

Noproporsional qayta sugʻurta qilish – shunday qayta sugʻurta turiki, u boʻyicha barcha hisob-kitoblar asosiy sugʻurta yoki qayta sugʻurta qilish shartnomalari boʻyicha zararlar miqdoriga asoslanadi, qayta sugʻurtalovchining sugʻurta tovonini toʻlash majburiyati qayta sugʻurta qildiruvchining qayta sugʻurta qilish shartnomasida oʻrnatilgan tartibda hisoblangan yakuniy zarari miqdori qayta sugʻurta qilish shartnomasida kelishilgan miqdordan ortganda yuzaga keladi;

Obligator qayta sugʻurta qilish – qayta sugʻurta qilishning shunday shakli, unda qayta sugʻurta qildiruvchi qayta sugʻurtalovchi bilan tuzgan qayta sugʻurta qilish shartnomasi shartlariga koʻra ushbu shartnoma taʼsir doirasiga kiruvchi asosiy sugʻurta shartnomalari boʻyicha tavakkalchiliklarni qayta sugʻurtalovchiga qayta sugʻurta qilishga berishga, qayta sugʻurtalovchi esa ushbu tavakkalchiliklarni qayta sugʻurta qilishga qabul qilishga majburdir.

Obligator-fakultativ qayta sugʻurta qilish – qayta sugʻurta qilishning shunday shakli, unda qayta sugʻurta qildiruvchi qayta sugʻurtalovchi bilan tuzgan qayta sugʻurta qilish shartnomasi shartlariga koʻra tavakkalchiliklarni qayta sugʻurta qilishga berishga majbur, qayta sugʻurtalovchi esa qayta sugʻurta qildiruvchining tavakkalchiliklarini oʻz xohishiga koʻra qayta sugʻurtaga qabul qilish huquqiga ega.

Original sugʻurta mukofoti – asosiy sugʻurta shartnomasi boʻyicha qayta sugʻurta qilish shartnomasiga koʻra qayta sugʻurta qildiruvchi boʻlgan sugʻurtalovchi tomonidan sugʻurta qildiruvchidan olinayotgan sugʻurta mukofoti.

Original shartlar – asosiy sugʻurta shartnomasi tarkibida boʻlgan shartlar.

Original sugʻurta qildiruvchi – asosiy sugʻurta shartnomasi boʻyicha sugʻurta qildiruvchi.

Original sugʻurtalovchi – asosiy sugʻurta shartnomasi boʻyicha sugʻurtalovchi.

O‘lim jadvali – ma’lum yosh toifalarida aholining taxminiy o‘lim ko‘rsatkichlarini o‘z ichiga olgan statistik jadval.

O‘zaro sug‘urta – bu sug‘urtaning maxsus shakli bo‘lib, fuqarolar va yuridik shaxslar o‘zlarining mol-mulki va mulkiy manfaatlarini o‘zaro sug‘urta jamiyatlarida buning uchun zarur bo‘lgan mablag‘larni birlashtirish yo‘li bilan o‘zaro asosda sug‘urta qilishlari mumkin.

O‘zida qoldirilgan ulush – qayta sug‘urta qildiruvchining asosiy sug‘urta shartnomasi bo‘yicha o‘z javobgarligida olib qolayotgan sug‘urta majburiyatlari miqdori.

Proporsional qayta sug‘urta qilish – qayta sug‘urta qilishning shunday turiki, unga muvofiq qayta sug‘urtalovchining sug‘urta tovonini to‘lash borasidagi majburiyati qayta sug‘urta qilish shartnomasida kelishilgan proporsiyada (foizlarda) aniqlanadi.

Professional qayta sug‘urtalovchi – faqat qayta sug‘urta qilish faoliyatini amalga oshirish uchun litsenziyasiga ega tijorat tashkiloti bo‘lgan yuridik shaxs.

Qayta sug‘urta qilish – sug‘urtalovchi sug‘urta shartnomasi bo‘yicha o‘z zimmasiga olgan sug‘urta tovonini (sug‘urta pulini) to‘lash xavfi uning tomonidan to‘liq yoki qisman boshqa sug‘urtalovchida (sug‘urtalovchilarda) u bilan tuzilgan qayta sug‘urta qilish shartnomasi bo‘yicha sug‘urtalanishi.

Qayta sug‘urta qilish shartnomasining agregat limiti – qayta sug‘urta qilish shartnomasi bo‘yicha qayta sug‘urtalovchi qayta sug‘urta qildiruvchiga to‘lab berish majburiyatini olgan sug‘urta tovonining maksimal to‘lovlar summasi.

Qayta sug‘urta qilish shartnomasi – ushbu shartnomaga muvofiq qayta sug‘urtalovchi qayta sug‘urta qilish shartnomasida kelishilgan to‘lov (qayta sug‘urta mukofoti) evaziga qayta sug‘urta qilish shartnomasi shartlari asosida qayta sug‘urta qildiruvchining sug‘urta shartnomasi bo‘yicha aniqlangan sug‘urta tovonini (sug‘urta summasini) to‘lash majburiyati bilan bog‘liq xarajatlarini to‘liq yoki qisman qayta sug‘urta qildiruvchiga (yoki u tomonidan ko‘rsatilgan boshqa shaxsga) qoplab berish majburiyatini oladi.

Qayta sug‘urtaga olingan sug‘urta shartnomasi – tavakkalchiliklari qayta sug‘urtaga olingan sug‘urta (birgalikda sug‘urta qilish, qayta sug‘urta qilish) shartnomasi.

Qayta sug‘urta qilish shartnomasi limiti – qayta sug‘urta qilish shartnomasiga muvofiq qayta sug‘urtalovchining sug‘urta tovonini

to'lovini amalga oshirish majburiyati yuzaga kelishi mumkin bo'lgan maksimal summa.

Qayta sug'urta qilish ob'ekti – qayta sug'urta qildiruvchi tomonidan sug'urtalovchi sifatida tuzilgan sug'urta (birgalikda sug'urta qilish, qayta sug'urta qilish) shartnomasi bo'yicha sug'urta tovonini (sug'urta pulini) to'lash xavfi.

Qayta sug'urta qildiruvchi – o'ziga qabul qilgan tavakkalchiliklarni qayta sug'urtaga beruvchi sug'urtalovchi (qayta sug'urtalovchi).

Qayta sug'urta qilish sig'imi – qayta sug'urtalovchining tavakkalchilikni qayta sug'urta qilishga qabul qilishining moliyaviy imkoniyati bahosi.

Qayta sug'urta qilish komissiyasi – qayta sug'urta qilish shartnomasi shartlariga muvofiq qayta sug'urtalovchi tomonidan qayta sug'urta qildiruvchiga to'lanadigan yoki qayta sug'urta qildiruvchi qayta sug'urta qilish shartnomasi bo'yicha qayta sug'urta mukofotidan ushlab qoladigan mukofot.

Qayta sug'urta mukofoti (brutto-mukofot) – qayta sug'urta qilish shartnomasida belgilangan qayta sug'urta qilish komissiyasi, shuningdek qayta sug'urta qilish shartnomasida ko'zda tutilgan boshqa to'lovlarni o'z ichiga olgan qayta sug'urta qilish uchun to'lov.

Qayta sug'urta netto-mukofoti – qayta sug'urta mukofotidan (brutto-mukofotdan) qayta sug'urta qilish shartnomasida ko'zda tutilgan qayta sug'urta qilish komissiyasi va qayta sug'urta brokerining komission mukofotining ayirmasiga teng miqdor.

Qayta sug'urta xizmati – qayta sug'urtalovchi tomonidan qayta sug'urta qildiruvchiga ular o'rtasida tuzilgan qayta sug'urta qilish shartnomasi asosida ko'rsatilayotgan xizmat.

Qayta sug'urta qoplamasi – asosiy sug'urta shartnomasi bo'yicha qayta sug'urta qildiruvchi tomonidan to'langan sug'urta tovonini (sug'urta pulini) yoki uning bir qismini qayta sug'urta qildiruvchiga qoplab berish bo'yicha qayta sug'urtalovchining majburiyati.

Qayta sug'urta qilish slipi – qayta sug'urta qilishga berilayotgan tavakkalchilikni sug'urta qilishning asosiy shartlarini o'z ichiga olgan va uni yuborish yo'li bilan qayta sug'urta qilish to'g'risidagi bosh shartnoma (bitim) asosida qayta sug'urtalovchiga qabul qilish uchun tavakkalchiliklar taklif qilinuvchi hujjat.

Qayta sug'urtalovchi – faqat qayta sug'urta qilish faoliyatini amalga oshirish uchun litsenziyaga ega yoxud sug'urta faoliyatini

amalga oshirish uchun litsenziyaga ega tijorat tashkiloti bo'lgan yuridik shaxs, o'zi joylashgan davlat qonunchilik hujjatlariga muvofiq, qayta sug'urta faoliyatini amalga oshirish huquqiga ega chet el sug'urta tashkiloti.

Qayta sug'urta qilish davri – qayta sug'urta qilish shartnomasiga muvofiq qayta sug'urtalovchining sug'urta tovonini to'lash majburiyatini olib borish vaqt oralig'i.

Qayta sug'urta qilishga qabul qilingan tavakkalchiliklar – asosiy sug'urta shartnomasida ko'rsatilgan va ular bo'yicha sug'urta hodisasi ro'y berganda qayta sug'urtalovchi qayta sug'urta qildiruvchiga to'langan sug'urta tovonini (sug'urta pulini) yoki uning bir qismini qayta sug'urta qilish shartnomasiga asosan qoplab berish majburiyatini olgan tavakkalchiliklar.

Qayta sug'urta qilish shartnomasi amal qilish muddati – qayta sug'urta qilish shartnomasi kuchga kirishdan uning amal qilishi to'xtaguncha bo'lgan vaqt oralig'i.

Qayta sug'urta qilishga berilgan sug'urta majburiyatlari – qayta sug'urta qilish shartnomasiga muvofiq qayta sug'urtalovchi tomonidan qoplab beriladigan qayta sug'urta qildiruvchining sug'urta tovonini (sug'urta pulini) to'lash bo'yicha majburiyatlari.

Qayta sug'urta qilishga qabul qilingan sug'urta majburiyatlari – qayta sug'urta qilish shartnomasi bo'yicha qayta sug'urtalovchining sug'urta tovonini to'lash bo'yicha majburiyatlari.

Retrotsessiya shartnomasi – qayta sug'urta qilish shartnomasi bo'lib, unga ko'ra qayta sug'urtalovchi o'zi tuzgan qayta sug'urta qilish shartnomalari bo'yicha sug'urta majburiyatlarining bir qismini yoki to'liq qismini boshqa qayta sug'urtalovchiga beradi.

Retrosessiya – ikki yoki undan ortiq qayta sug'urtalash shartnomalarining ketma-ket tuzilishi.

Risk hayot sug'urtasi – baxtsiz hodisa, nogironlik, og'ir kasallik yoki biror bir sababga ko'ra o'lim natijasida sug'urta himoyasi.

Risk mukofoti – sug'urta hodisalarining haqiqiy soni hisoblanganidan oshib ketgan taqdirda zaxira fondini tashkil qiladi.

Risk stavkasi – sug'urta tarifining asosi bo'lib, uning hisobidan sug'urta zaxiralarini shakllantirish amalga oshiriladi. Undan sug'urta to'lovlari amalga oshiriladi.

Risk sug'urtalash – sug'urta shartnomasining amal qilish muddati tugagandan so'ng sug'urta summasini to'lash bo'yicha sug'urtalovchining majburiyatlarini nazarda tutmaydigan, sug'urta

summasining muddat davomida jamg'arilishi bilan bog'liq bo'lmagan sug'urta faoliyatining hayot sug'urtasidan tashqari turlari. Sug'urta shartnomasi.

Shartli chegirib tashlash – sug'urtalovchi sug'urta miqdori chegirib tashlanadigan miqdordan oshmasa, zararni qoplashdan ozod qilinadi. Agar zarar miqdori chegirib tashlanadigan miqdordan ohsa, uni to'liq qoplaydi.

Shartsiz franshiza – sug'urta to'lovi summasi zarar miqdori va chegirma summasi o'rtasidagi farq sifatida aniqlanadi.

Subordinatsiyalangan ssuda – sug'urtalovchi tomonidan ma'lum shartlarda kredit shartnomasi bo'yicha mablag'larni jalb qilish.

Sug'urta agenti – jismoniy shaxs, yakka tartibdagi tadbirkor, yuridik shaxs fuqarolik-huquqiy shartnoma asosida sug'urtalovchining nomidan va uning mablag'lari hisobidan berilgan vakolatlar asosida faoliyat yurituvchi shaxs.

Sug'urta bozori – bu sotish va sotib olish predmeti sug'urta mahsuloti bo'lgan iqtisodiy munosabatlar yig'indisidir. Sug'urta bozorining tuzilishi sug'urta munosabatlarning barcha ishtirokchilari faoliyati bilan tavsiflanadi.

Sug'urta brokeri – litsenziyaga ega yuridik shaxs, yakka tartibdagi tadbirkor, jismoniy yoki yuridik shaxslar (sug'urtalangan shaxslar) nomidan sug'urta shartnomalarini tuzish, o'zgartirish, bekor qilish va bajarish bo'yicha sug'urta brokeri xizmatlarini ko'rsatish to'g'risidagi shartnoma asosida faoliyat yurituvchi jismoniy shaxslar. O'z nomidan, lekin sug'urtalovchilar (qayta sug'urtalovchilar) hisobidan amalga oshiradi.

Sug'urta brokeri sifatida sug'urta, qayta sug'urtalash, o'zaro sug'urta qilish, vositachilik faoliyatini amalga oshirish uchun litsenziya sug'urta faoliyati sub'ektiga sug'urta nazorati organi tomonidan beriladigan maxsus ruxsatnoma hisoblanadi.

Sug'urta himoyasi – bu tabiiy-iqlim hodisalari, ishlab chiqarish va texnologik jarayonlar, iqtisodiy vaziyatning o'zgarishi, huquqiy va siyosiy hodisalar, ijtimoiy-iqtisodiy hodisalar natijasida yuzaga keladigan xavf-xatarni qoplashda ijtimoiy-iqtisodiy manfaatlarni ta'minlash bo'yicha chora-tadbirlar majmui.

Sug'urta hodisasi – sug'urta shartnomasida yoki qonunda nazarda tutilgan sodir bo'lgan voqea bo'lib, u sodir bo'lganda sug'urtalovchining sug'urta qildiruvchiga, sug'urtalangan shaxsga,

foyda oluvchiga yoki boshqa uchinchi shaxslarga sug'urta to'lovini amalga oshirish majburiyati yuzaga keladi.

Sug'urta ishi – sug'urta tashkilotlarining sug'urta, o'zaro sug'urta, qayta sug'urtalash bo'yicha faoliyat sohasi, sug'urta yoki qayta sug'urtalash sohasida xizmatlar ko'rsatish bo'yicha sug'urta brokerining amaliyoti.

Sug'urta voqeasi – sug'urta (birgalikda sug'urta qilish, qayta sug'urta qilish) shartnomasi bo'yicha sug'urta hodisasi deb tan olinishi mumkin bo'lgan hamda ro'y bergan voqea.

Sug'urta majburiyatlari – sug'urtalovchining sug'urta (birgalikda sug'urta qilish, qayta sug'urta qilish) shartnomalari bo'yicha sug'urta tovonini (sug'urta pulini) to'lash bo'yicha majburiyatlari.

Sug'urtalangan risk – bu sodir bo'lishining sug'urtasi amalga oshiriladigan kutilayotgan hodisa bo'lib, uning yuzaga kelishi ehtimoli va tasodifiy belgilariga ega bo'lishi kerak.

Sug'urtalovchining to'lov qobiliyati – sug'urtalovchining ma'lum bir hisobot sanasida barcha majburiyatlarini bajarish qobiliyati.

Sug'urtalovchining moliyaviy barqarorligi – sug'urtalovchining har qanday joriy va kelajakda o'z majburiyatlarini bajarish qobiliyatidir.

Sug'urtalovchining moliyaviy oqimi – ma'lum vaqt (moliyaviy yil) uchun tushumlar va xarajatlarning dinamik qatoridir.

Sug'urtalangan shaxs – sug'urta shartnomasida tavakkalchiliklari nazarda tutilgan jismoniy shaxs hisoblanadi.

Sug'urta makleri – sug'urta shartnomalarini tuzishda boshqa shaxslarga vositachilik xizmatlarini ko'rsatadigan, lekin shartnoma munosabatlari asosida buni doimiy ravishda amalga oshirishi shart bo'lmagan sug'urta vositachisi.

Sug'urta moliyaviy kategoriya sifatida – jismoniy va yuridik shaxslarning manfaatlarini ishtirokchilarning pul badallari hisobidan shakllantirilgan sug'urta (maqsadli) pul fondi mablag'lari hisobidan himoya qilish va muayyan hodisalar sodir bo'lganda zararni qoplash uchun foydalaniladigan qayta taqsimlash munosabatlari majmui.

Sug'urta mukofoti (sug'urta mukofotlari) – sug'urtalangan shaxs tomonidan O'zbekiston valyutasida to'lanadi, Rossiya Federatsiyasi valyuta qonunchiligida nazarda tutilgan hollar bundan mustasno.

Sug'urta ob'ektlari – jismoniy va yuridik shaxslarning mulkiy manfaatlarini hisoblanadi.

Sug'urta operatsiyalarini tasniflash – sug'urtaning faoliyat sohalari, asosiy yo'nalishlari va sug'urta turlariga bo'lishning ilmiy-amaliy tizimi.

Sug'urta pensiyasi – sug'urtalangan shaxslarga qarilik yoki nogironlik munosabati bilan mehnatga layoqatsizligi sababli yo'qotilgan ish haqi va boshqa to'lovlarni hamda sug'urtalanganlar oilasining mehnatga layoqatsiz a'zolarini qoplash uchun har oylik naqd pul to'lovi, ish haqi va boshqa to'lovlar hamda haq to'lash. Ushbu sug'urtalangan shaxslarning vafoti munosabati bilan boquvchisini yo'qotgan fuqaroning huquqi qonun shartlari va normalariga muvofiq belgilanadi.

Sug'urta puli(hovuzi) – yuridik shaxs bo'lmagan sug'urtalovchilarning ixtiyoriy birlashmasi bo'lib, ular o'rtasida tuzilgan shartnoma asosida sug'urta operatsiyalarining moliyaviy barqarorligini ta'minlash maqsadida ishtirokchilarning umumiy javobgarligi shartlarida sug'urta pulining a'zolari nomidan tuzilgan sug'urta shartnomalari bo'yicha majburiyatlarning bajarilishi.

Sug'urta (qayta sug'urta) pullari(hovuzi) – oddiy sheriklik shartnomasi (qo'shma faoliyat shartnomasi) asosida sug'urtaning ayrim turlari yoki sug'urta tavakkalchiligi bo'yicha sug'urta faoliyatini birgalikda amalga oshiruvchi sug'urtalovchilarning birlashmasi.

Sug'urta qildiruvchi – sug'urtalovchi bilan sug'urta shartnomasi tuzgan yoki qonunga muvofiq sug'urta qildiruvchi bo'lgan yuridik yoki jismoniy shaxs. Sug'urtalovchi sug'urta mukofotlarini to'laydi va sug'urta shartnomasini imzolaydi.

Sug'urta qiymati – bu mulkning amortizatsiyani olib tashlagan holda almashtirish qiymati.

Sug'urta summasi – sug'urta shartnomasi tuzilgandan keyin federal qonun bilan belgilangan tartibda belgilanadigan pul summasi, uning asosida quyidagilar belgilanadi: sug'urta mukofoti (sug'urta mukofotlari), sug'urta to'lovi, sug'urta hodisasining yuzaga kelishi. Mulk sug'urtalanganda sug'urta summasi sug'urta shartnomasini tuzish paytidagi haqiqiy qiymatidan (sug'urta qiymatidan) oshmasligi kerak.

Sug'urta tarifi – sug'urta ob'ekti va sug'urta tavakkalchiligining xususiyatini, sug'urta shartlarini, chegirmaning mavjudligini hisobga olgan holda sug'urta summasi birligiga sug'urta mukofotining stavkasi.

Sug'urta tashkilotining moliyaviy salohiyati – moliyaviy barqarorlikka erishish uchun moliyaviy-xo'jalik faoliyati jarayonida moliyaviy resurslarni boshqarish qobiliyati.

Sug'urta tovoni – yetkazilgan zararining qisman qoplanishi bo'lib, u sug'urtalangan shaxsning yoki uchinchi shaxsning sug'urtalangan mulkiga to'g'ridan-to'g'ri yetkazilgan zarar miqdoridan oshmasligi kerak.

Sug'urta to'lovi – sug'urta shartnomasida belgilangan tartibda belgilanadigan pul summasi. Sug'urta hodisasi yuz berganda sug'urtalovchi tomonidan sug'urta qildiruvchiga, sug'urtalangan shaxsga, foyda oluvchiga to'lanadi.

Sug'urta turi – bu sug'urta operatsiyalarini bir xil ob'ektlarga, ular uchun xarakterli risklarga ega bo'lgan guruhlashdir.

Sug'urta zaxiralari – sug'urta, qayta sug'urtalash va o'zaro sug'urta qilish bo'yicha sug'urtalovchilarning majburiyatlarini bajarishni ta'minlash uchun to'plangan sug'urta fondlari.

Summalar eksedenti asosida qayta sug'urta qilish – proporsional qayta sug'urta qilishning shunday turiki, uning shartlariga ko'ra qayta sug'urta qildiruvchi qayta sug'urta qilishga faqat sug'urta puli qayta sug'urta qilish shartnomasida ko'rsatilgan miqdordan (o'zida qoldirilgan ulush miqdoridan) katta bo'lgan sug'urta qilish shartnomalarini qayta sug'urta qilishga beradi, qayta sug'urtalovchi esa ularni qabul qiladi. Bunda qayta sug'urta qildiruvchi shartlashilgan o'z ulush miqdorini o'z mas'uliyatida olib qoladi, qayta sug'urtalovchi esa sug'urta pulining qolgan qismidagi, lekin qayta sug'urta qilish shartnomasida o'rnatilgan limit doirasida sug'urta majburiyatlarini qabul qiladi;

Surveyor (inglizcha surveyer – ekspert baholovchi) – sug'urta hodisalarini to'g'ri baholash uchun mas'ul bo'lgan sug'urta mutaxassisi.

Tadbirkorlik tavakkalchiligini sug'urtalash – tadbirkorga uning kontragentlari tomonidan majburiyatlarni buzgan yoki ushbu faoliyat shartlari o'ziga bog'liq bo'lmagan holatlar tufayli o'zgargan taqdirda, unga yetkazilgan zarar yoki sug'urtalangan tadbirkorlik faoliyatidan kutilayotgan daromadning yo'qolishi uchun kompensatsiyani ta'minlaydi.

Tadbirkorlik tavakkalchiligini sug'urta qilish ob'ektlari – tadbirkorning kontragentlari tomonidan o'z majburiyatlarini buzishi yoki ushbu faoliyat shartlarining tadbirkorga bog'liq bo'lmagan

holatlar tufayli o'zgarishi natijasida tadbirkorlik faoliyatidan yo'qotish xavfi bilan bog'liq mulkiy manfaatlar, shu jumladan. kutilayotgan daromadni olmaslik xavfi (tadbirkorlik xavfini sug'urta qilish).

Tantema – qayta sug'urtalovchi tomonidan qayta sug'urta qildiruvchiga to'lanadigan qayta sug'urta qilish shartnomasi yoki qayta sug'urta qilish shartnomalari guruhining amal qilishi yakuniy natijalari bo'yicha qayta sug'urtalovchi daromadidan olgan komission haq.

Taqdirga ergashish to'g'risida shartlashish – ushbu shartlashishga asosan sug'urta da'vosini ko'rib chiqish (hal qilish) bo'yicha barcha huquqlarga qayta sug'urta qildiruvchi butkul egalik qiladi. Qayta sug'urtalovchi (qayta sug'urta brokeri) qayta sug'urta qildiruvchining sug'urta javobgarligini tan olish yoki rad etish to'g'risidagi har qanday qarorini tan oladi.

Tarif siyosati – bu sug'urta shartnomalarini tuzishda asosiy tarif stavkalari va ularni qo'llashni ishlab chiqish va tushuntirishga qaratilgan chora-tadbirlar majmui.

Tibbiy sug'urta ob'ektlari – jismoniy shaxsning sog'lig'i buzilganligi sababli tibbiy va tibbiy yordamni (tibbiy xizmatlarni) tashkil etish va ko'rsatish uchun haq to'lash, shuningdek, sog'lig'iga xavf tug'diradigan xavf darajasini pasaytiradigan profilaktika choralarini amalga oshirish bilan bog'liq mulkiy manfaatlaridir. Jismoniy shaxsning hayoti yoki sog'lig'ini yo'qotish (sog'liqni saqlash sug'urtasi).

To'liqsiz sug'urta – sug'urta hodisasi sodir bo'lgan paytda sug'urta summasi mulkning sug'urta qiymatidan past bo'lgan holat.

To'lov qobiliyati marjasi – sug'urtalovchining o'z mablag'larining majburiyatlarini qoplash uchun ishlatilishi mumkin bo'lgan qismi.

Transport sug'urtasi – transport vositasi yoki tashilayotgan yuk bilan bog'liq mulkiy manfaatlar shartnomasida ko'rsatilgan zararni, harakatlanish jarayonida yoki tashishga tayyorgarlik ko'rish jarayonida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan turli xil xavflardan sug'urta qilish.

Vaqtinchalik nogironlik holatida va onalik munosabati bilan majburiy ijtimoiy sug'urta – fuqarolarga sug'urtalangan shaxsning yo'qotilgan ish haqi (to'lovlar, nafaqalar) yoki qo'shimcha xarajatlarni qoplashga qaratilgan davlat tomonidan yaratilgan huquqiy, iqtisodiy va tashkiliy chora-tadbirlar tizimi. Vaqtincha mehnatga qobiliyatsizlik

va onalik bilan bog'liq holda majburiy ijtimoiy sug'urta bo'yicha hodisa.

Xabar qilingan, ammo hal qilinmagan da'volar uchun zaxira – bu sug'urtalovchining hisobot sanasida amalga oshirilmagan yoki to'liq bajarilmagan sug'urta to'lovlarini amalga oshirish bo'yicha majburiyatlarini baholash.

Yetkazilgan, ammo xabar qilinmagan yo'qotishlar uchun zaxira – sug'urtalovchining sug'urta to'lovlarini amalga oshirish bo'yicha majburiyatlarini, shu jumladan hisobot davrida sodir bo'lgan sug'urta hodisalari bilan bog'liq yetkazilgan zararni qoplash xarajatlarini baholash usuli.

Yuk – sug'urta tarifining bir qismi bo'lib, u biznes yuritish xarajatlarini (RCD), profilaktika choralari zaxirasini yaratish xarajatlarini (RPM) va sug'urta operatsiyalaridan sug'urtalovchining foydasini o'z ichiga oladi.

Yukni sug'urtalash – yuk egalarining yoki uni tashish paytida yuk uchun moddiy javobgar bo'lgan shaxslarning mulkiy manfaatlarini himoya qilishga qaratilgan.

Zarar eksedenti asosida qayta sug'urta qilish – noproporsional qayta sug'urta qilishning shunday turiki, uning shartlariga ko'ra qayta sug'urtalovchining sug'urta tovonini to'lash majburiyati faqat sug'urta qilingan tavakkalchilik bo'yicha sug'urta hodisasi yoki bir voqea tufayli yuzaga kelgan bir qancha sug'urta hodisalari natijasida yetkazilgan zarar miqdori qayta sug'urta shartnomasida ko'rsatilgan miqdordan ortgandagina yuzaga keladi.

Zararlilik eksedenti asosida qayta sug'urta qilish – noproporsional qayta sug'urta qilishning shunday turiki, uning shartlariga ko'ra qayta sug'urtalovchining sug'urta tovonini to'lash majburiyati faqat asosiy sug'urta shartnomalari bo'yicha ma'lum bir vaqt davrida sug'urta tovonlarining sug'urta mukofotlariga nisbati sifatida aniqlanadigan sug'urta mukofotlari zararliligi qayta sug'urta qilish shartnomasida belgilangan foizdan yoki ma'lum miqdordan ortgandagina yuzaga keladi.

Zararni sug'urtalash – sug'urta hodisasi natijasida sug'urtalangan shaxsga yetkazilgan mulkiy zararni qoplash mexanizmini nazarda tutuvchi munosabatlar.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

Ijtimoiy-siyosiy adabiyotlar:

1. Mirziyoyev Sh. Buyuk kelajagimizni mard va oliyjanob xalqimiz bilan birga quramiz. – Toshkent: O‘zbekiston, 2017. – 488 b.
2. O‘zbekiston respublikasining fuqarolik kodeksi. <https://lex.uz/>
3. O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. – Toshkent: O‘zbekiston, 2014. – 46 s.
4. “2022-2026-yillarga mo‘ljallangan yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida” Farmoni. <https://lex.uz/>
5. “Sug‘urta faoliyati to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasining Qonuni. <https://lex.uz/>

Asosiy adabiyotlar:

6. Abdurahmonov I., Abduraimova M., Abdullaeva N. Sug‘urta nazariyasi va amaliyoti. Darslik. – Toshkent: Iqtisod-Moliya, 2020. – 530 b.
7. Архипов А.П. Страхование. Учебник. – Москва: КНОРУС, 2016. – 336 с.
8. Архипов А.П., Никулина Н.Н., Юлдашев Р.Т. Курс страхового бизнеса: теория и практика. Учебник. – Москва: МГИМО-Университет, 2019. – 266 с.
9. Ахвледиани Й.Т. Рынок страховых услуг: современные тенденции и перспективы развития. Монография. – Москва: РУСАЙНС, 2017. – 236 с.
10. Ахвледиани Й.Т., Шахова В.В. Страхование. Учебник. – Москва: Юнити-Дана, 2018. – 519 с.
11. David Bland. Insurance: Principles and Practice. – UK: The Chartered Insurance Institute, 1993. – 416 p.
12. Jack Kinder Jr, Garry Kinder. Secrets of Successful Insurance Sales. – UK: Napoleon Hill Foundation, 2012.
13. Petrenko L., Safarov B.Sh., Taniyev A.B., Ayubov I.I. Moliya va soliqlar. Darslik. – SamDU, 2022. – 421 b.
14. Rene Doff. Risk Management for Insurers. Third Edition. – UK: Risk Books, 2015. – 200 p.
15. Хоминич И.П., Дик Е.В. Организация страхового дела. Учебник и практикум. – Москва: Изд-во Юрайт, 2019. – 231 с.
16. Shennaev X.M. Sug‘urta ishi. O‘quv qo‘llanma. – Toshkent: Iqtisod-Moliya, 2014. – 248 b.
17. Shennaev X.M. O‘zbekiston sug‘urta bozori. O‘quv qo‘llanma. – Toshkent: Iqtisod-Moliya, 2013. – 264 b.

Qo‘shimcha adabiyotlar:

18. Рыкин И.В. Техника продаж страховых продуктов юридическим лицом. – Москва: Институт общегуманитарных исследований, 2006. – 410 с.

19. Shennaev X.M., Xalikulova G.T. Sug‘urta marketingi. O‘quv qo‘llanma. – Toshkent, 2012.

Internet saytlari:

20. www.gov.uz

21. www.lex.uz

22. www.mf.uz

23. www.press-serv.uz 24. www.znay.ru

25. www.saipro.uz

26. www.worldbank.org

MUNDARIJA

KIRISH.....	3
I BOB SUG‘URTALASHNING IQTISODIY MOHIYATI VA FUNKSIYALARI.....	6
1.1 Ijtimoiy takror ishlab chiqarishda sug‘urta himoyasining xavfli tabiati va zarurati.....	6
1.2 Sug‘urtaning moliyaviy kategoriya sifatidagi mohiyati.....	9
1.3 Sug‘urta evolyutsiyasining asosiy modellari.....	13
1.4 Sug‘urta munosabatlarining ob’ektlari va sub’ektlari, ularning taqsimlanishi va qonun bilan mustahkamlanishi.....	18
1.5 Sug‘urtaning asosiy atamalari.....	24
II BOB RISKLAR VA ULARNING SUG‘URTADAGI O‘RNI.....	27
2.1 Korxonalarni boshqarishda tasodiflar va risklar.....	27
2.2. Tijorat risklari.....	34
2.3. Risklarni boshqarish tizimi va jarayoni.....	45
2.4. Risklarni tahlil qilish usullari va risklar haqida qaror qabul qilish.....	47
2.5. Risklarni qisqartirish.....	59
III BOB SUG‘URTA KLASSIFIKATSIYASI.....	66
3.1. Tasnif mexanizmi: tasnif mezonlari, xorijiy va milliy format....	66
3.2 Sug‘urta operatsiyalarining turlari.....	67
3.3. Sug‘urta turlari turli-tumanligi jahon sug‘urta xo‘jaligida.....	69
IV BOB SUG‘URTA SHAKLLARI.....	72
4.1 Majburiy sug‘urta: asosiy tamoyillari va turlari.....	72
4.2. Ixtiyoriy sug‘urta.....	74
4.3. Sug‘urtaning maxsus shakllari. Ishtirokchilarning iqtisodiy mazmuni va xususiyatlari.....	75
V BOB SUG‘URTA MUNOSABATLARINING YURIDIK ASOSLARI.....	81
5.1. Sug‘urtaning huquqiy asoslari. Maxsus sug‘urta qonunchiligi.....	81
5.2. Sug‘urta shartnomasi. Sug‘urta shartnomasining muhim shartlari.....	82
5.3. Sug‘urta faoliyatini davlat tomonidan tartibga solish: O‘zbekiston va xalqaro tajriba.....	84
VI BOB SUG‘URTA TARIFLARINI QURISH ASOSLARI.....	94
6.1. Sug‘urta tarifi: aniqlash mexanizmi, tarkibi va tuzilishi.....	94
6.2 Jamg‘arib boriladigan va riskli sug‘urta operatsiyalarida sug‘urta tarifini hisoblash xususiyatlari, tarkibiy elementlar differentsiatsiyasi.....	96
6.3. Tarif siyosati va tarif stavkalari differentsiatsiyasi tamoyillari....	100
VII BOB SHAXSIY SUG‘URTA.....	102
7.1 Shaxsiy sug‘urtaning asosiy pozitsiyalari.....	102
7.2. Shaxsiy sug‘urta shartnomasi: shartlar, tomonlar, istisnolar.....	105

VII BOB	HAYOT SUG'URTASI.....	109
8.1.	Hayot sug'urtasi tushunchasi va turlari.....	109
8.2.	Hayot riskli sug'urtasi.....	113
8.3.	Jamg'arilib boriladigan hayot sug'urtasi.....	116
8.4.	Aralash hayot sug'urtasi.....	119
8.5.	Investitsion hayot sug'urtasi.....	121
8.6.	Ixtiyoriy hayot sug'urtasi shartnomasi xususiyatlari.....	123
8.7.	Ixtiyoriy hayot sug'urtasi solig'i.....	126
IX BOB	PENSIYA SUG'URTASI.....	130
9.1.	Pensiya sug'urtasi tushunchasi va turlari	130
9.2.	Ixtiyoriy pensiya sug'urtasi shartnomasining xususiyatlari	133
9.3.	Ixtiyoriy pensiya sug'urtasini soliqqa tortish	134
X BOB	BAXTSIZ HODISALAR VA KASALLIKLARDAN SUG'URTALASH.....	136
10.1.	Baxtsiz hodisalar va kasalliklardan sug'urtalash tushunchasi va turlari.....	136
10.2.	Baxtsiz hodisalar va kasalliklardan ixtiyoriy sug'urtalash shartnomasining asosiy qoidalari.....	138
10.3.	Chet elga chiqadigan sayyohlar sug'urtasi.....	140
XI BOB	TIBBIY SUG'URTA.....	143
11.1.	Majburiy tibbiy sug'urta.....	143
11.2.	Ixtiyoriy tibbiy sug'urta.....	145
11.3.	Ixtiyoriy tibbiy sug'urta shartnomasining o'ziga xos xususiyatlari.....	147
XII BOB	MULK SUG'URTASI.....	149
12.1.	Mulk sug'urtasining iqtisodiy mazmuni	149
12.2.	Sug'urtalovchilarning mulkni sug'urtalashda ishlatiladigan sug'urta javobgarligi tizimlari.....	151
12.3.	Proporsional sug'urta tizimi. Zararni qoplashda sug'urtalanuvchining o'z ishtiroki.....	153
12.4.	To'liq bo'lmagan sug'urta. Birinchi xavf bo'yicha sug'urta.....	156
12.5.	Sug'urta hodisasi yuz berishi. Sug'urtalovchining sug'urta qoplamasini to'lashdan bosh tortishi.....	158
12.6.	Sug'urta qiymatini belgilash.....	158
12.7.	Sug'urta mukofotini hisoblash. Sug'urta qiymatini baholash qoidalari.....	160
XII BOB	JISMONIY VA YURIDIK SHAXSLARNING MULKINI SUG'URTA QILISH.....	163
13.1.	Jismoniy shaxslarning kvartiraları va binolarini sug'urta qilish..	163
13.2.	Fuqarolarning uy-ro'zg'or mulkini sug'urta qilish.....	166
13.3.	Yuridik shaxslar mulkini sug'urta qilish.....	167
13.4.	Sug'urta hodisalari xarakteristikasi.....	169
13.5.	Mulk sug'urtasi shartnomasini tuzish.....	174
13.6.	Sanoat va qishloq xo'jaligi korxonaları mulkini sug'urtalash....	176

13.7.	Tadbirkorlik xavflarini sug'urtalash.....	178
13.8.	Avtotransport vositalarini sug'urtalash.....	179
13.9.	Xalqaro savdoda mulk sug'urtasi.....	182
13.10.	Yuklarni sug'urta qilish.....	187
13.11.	Dengiz sug'urtasi.....	195
XIV BOB	JAVOBGARLIKNI SUG'URTALASH.....	198
14.1.	Javobgarlikni sug'urtalashning iqtisodiy asosi.....	198
14.2.	Sug'urta xavflari. Javobgarlikni sug'urtalash shartnomalarini tuzish va bajarish tartibi.....	200
14.3.	Avtotransport vositalari egalarining fuqarolik javobgarligini majburiy sug'urta qilish.....	205
14.4.	Xavfli ob'ektlar egalarining fuqarolik javobgarligini majburiy sug'urta qilish.....	212
14.5.	Kasbiy javobgarlikni sug'urtalash.....	215
14.6.	Yo'lovchilarning hayoti, sog'lig'i, mol-mulkiga zarar yetkazganlik uchun tashuvchining fuqarolik javobgarligini majburiy sug'urta qilish.....	218
XV BOB	SUG'URTA TASHKILOTI FAOLIYATINING MOLIYAVIY ASOSLARI.....	222
15.1.	Sug'urta tashkilotining moliyaviy salohiyati.....	222
15.2.	Sug'urtalovchining moliyaviy barqarorligi tushunchasi va shartlari.....	223
15.3.	Sug'urta tashkilotining daromadlari va xarajatlari tarkibi. Sug'urtalovchining daromadlarini shakllantirish.....	226
15.4.	Sug'urta operatsiyalarini soliqqa tortish xususiyatlari.....	233
XVI BOB	SUG'URTA TASHKILOTINING INVESTITSION FAOLIYATI.....	239
16.1.	Sug'urta zaxiralari: tasnif, hajm yetarliligi, maqsadli vazifasi...	239
16.2.	Sug'urtalovchining investitsion faoliyati. Sug'urta tashkilotining investitsion siyosatini tartibga solish.....	243
XVII BOB	QAYTA SUG'URTALASH.....	245
17.1.	Qayta sug'urtalash va uning zarurligi.....	245
17.2.	Qayta sug'urtalash tarixi va rivojlanishi.....	247
17.3.	Qo'shma sug'urta va qayta sug'urtalashning tamoyillari, turlari va shakllari.....	250
17.4.	Qayta sug'urtalashni davlat tomonidan tartibga solish.....	257
	GLOSSARIY.....	260
	ADABIYOTLAR RO'YXATI.....	276

№	Litsenziya	Tashkilot nomi	Pochta manzili	Soha	Holati
1	№ 041891 (SF 00211)	“ALSKOM SUG‘URTA KOMPANIYASI” AJ	Toshkent, Yunusobod tumani, Amir Temur ko‘chasi 109-uy	Umumiy sug‘urta	Amalda
2	№ 035528 (SF 00229)	“INGO-UZBEKISTAN SUG‘URTA” AJ	Toshkent, Yunusobod tumani, Minor MFY, Sh.Rashidov ko‘chasi, 99a	Umumiy sug‘urta	Amalda
3	№ 033214 (SF 00056)	“TRUST-INSURANCE” AJ	Toshkent, Mirobod tumani, Mironshox 6-tor ko‘chasi	Umumiy sug‘urta	Amalda
4	№ 033072 (SF 00055)	“OMAD SUG‘URTA” AJ	Toshkent, Mirzo Ulug‘bek tumani, Hamid Olimjon maydoni 13a-uy	Umumiy sug‘urta	Amalda
5	№ 031932 (SF 00210)	“UNIVERSAL SUG‘URTA” AJ	Toshkent, Mirzo Ulug‘bek tumani, Buyuk Ipak yo‘li ko‘chasi, 218-220	Umumiy sug‘urta	Amalda
6	№ 031334 (SF 00052)	“TEMIRYO‘L SUG‘URTA” AJ	Toshkent, Yunusobod tumani, Buyuk Turon MFY, Oloy bozori tupik, 64-uy	Umumiy sug‘urta	Amalda
7	№ 031333 (SF 00059)	“EUROASIA INSURANCE” AJ QK	Toshkent, Yunusobod tumani, Buyuk Turon MFY, A.Qodiriy ko‘chasi 3a-uy	Umumiy sug‘urta	Amalda
8	SF 00058	“INSON” AJ ST	Toshkent, Shayxontoxur tumani, Navoiy ko‘chasi 31-uy	Umumiy sug‘urta	Amalda
9	SF 00057	“UNIPOLIS” AJ ST	Toshkent, Mirobod tumani, Avliyo ota ko‘chasi 9-uy	Umumiy sug‘urta	Amalda
10	SF 00054	“XALQ SUG‘URTA” AJ	Toshkent, Yakkasaroy tumani, Shota Rustaveli ko‘chasi 9-uy	Umumiy sug‘urta	6 oyga to‘xtatilgan
11	SF 00053	“GARANT INSURANCE GROUP” AJ	Toshkent, Yunusobod tumani, Matbuotchilar ko‘chasi 17-uy	Umumiy sug‘urta	Bekor qilingan
12	SF 00051	“PERFECT INSURANCE” AJ ST	Toshkent, Yakkasaroy tumani, Usmon Nosir ko‘chasi 53b-uy	Umumiy sug‘urta	Amalda
13	SF 00049	“ARIA SUG‘URTA TASHKILOTI” AJ	Toshkent, Shayxontoxur tumani, Navoiy ko‘chasi 39-uy	Umumiy sug‘urta	Amalda
14	SF 00048	“SHARQ-SUG‘URTA” AJ	Toshkent, Shayxontoxur tumani, Bog‘ 2-tor ko‘chasi 2-uy, 1-xona	Umumiy sug‘urta	Amalda
15	SF 00047	“ASKO-VOSTOK” AJ QK ST	Toshkent, Yakkasaroy tumani, Muqanna 1-berk ko‘chasi, 2-uy	Umumiy sug‘urta	Amalda
16	SF 00045	“ISHONCH SUG‘URTA KOMPANIYASI” AJ QK	Toshkent, Shayxontoxur tumani, Qoratosh ko‘chasi 1-uy	Umumiy sug‘urta	Amalda
17	SF 00043	“ASIA INSURANCE SUG‘URTA KOMPANIYASI” AJ	Toshkent, Mirobod tumani, Said Baraka ko‘chasi, 34a-uy	Umumiy sug‘urta	Amalda
18	SF 00042	“IMKON SUG‘URTA” AJ	Toshkent, Mirzo Ulug‘bek tumani, Mustaqillik shox ko‘chasi 17-uy	Umumiy sug‘urta	Amalda
19	SF 00041	“HAMKOR SUG‘URTA” AJ	Toshkent, Chilonzor tumani, Bunyodkor shox ko‘chasi 7b-uy	Umumiy sug‘urta	Amalda
20	SF 00039	“SEMURG‘ SUG‘URTA” AJ QK	Toshkent, Yashnobod tumani, S.Azimov ko‘chasi, To‘ytepa MFY, 50-uy	Umumiy sug‘urta	Amalda
21	SF 00038	“KAFIL SUG‘URTA” AJ	Toshkent, Mirzo Ulug‘bek tumani, Mustaqillik shox ko‘chasi, 59-uy	Umumiy sug‘urta	Amalda
22	SF 00037	“MY-INSURANCE” AJ ST	Toshkent, Mirobod tumani, Mirobod ko‘chasi, Mirobod MFY, 95-uy	Umumiy sug‘urta	Amalda
23	SF 00035	“GLOBAL INSURANCE GROUP” AJ ST	Toshkent, Olmazor tumani, Chimboy ko‘chasi 116-uy	Umumiy sug‘urta	Amalda
24	SF 00034	“DD GENERAL	Toshkent, Shayxontoxur tumani, Navoiy	Umumiy	Amalda

		INSURANCE” AJ ST	ko’chasi 27-uy	sug’urta	
25	SF 00033	“IMPEX-INSURANCE” AJ	Toshkent, Yunusobod tumani, Kichik xalqa yo’li ko’chasi 38a-uy	Umumiy sug’urta	Amalda
26	SF 00032	“ALFA INVEST SUG’URTA KOMPANIYASI” AJ	Toshkent, Shayxontoxur tumani, Labzak ko’chasi 10-uy	Umumiy sug’urta	Amalda
27	SF 00031	“AZIMUTH INSURANCE COMPANY” AJ XK ST	Toshkent, Yashnobod tumani, Elbek ko’chasi 14-uy	Umumiy sug’urta	Amalda
28	SF 00030	“APEX INSURANCE” AJ	Toshkent, Mirzo Ulug’bek tumani, Buyuk ipak yo’li ko’chasi 154a-uy	Umumiy sug’urta	Amalda
29	SF 00028	“GROSS SUG’URTA KOMPANIYASI” AJ	Toshkent, Yunusobod tumani, Amir Temur 1-tor ko’chasi, 6-uy	Umumiy sug’urta	Amalda
30	SF 00027	“SQB INSURANCE SUG’URTA KOMPANIYASI” AJ	Toshkent, Mirzo Ulug’bek tumani, Mustaqillik shox ko’chasi 5-uy	Umumiy sug’urta	Amalda
31	SF 00010	“KAPITAL SUG’URTA” AJ	Toshkent, Mirzo Ulug’bek tumani, Maxatma Gandi ko’chasi 44-uy	Umumiy sug’urta	Amalda
32	SF 00006	“O’ZBEKINVEST eksport-import sug’urta kompaniyasi” AJ	Toshkent, Chilonzor tumani, Cho’pon ota ko’chasi 6-uy	Umumiy sug’urta	Amalda
33	SF 00228	“O’ZAGROSUG’URTA” AJ	Toshkent, Chilonzor tumani, Chilonzor 19-mavze 61/2-uy	Umumiy sug’urta	Amalda
34	SF 00222	“KAFOLAT SUG’URTA KOMPANIYASI” AJ	Toshkent, Mirobod tumani, Amir Temur shox ko’chasi 13a-uy	Umumiy sug’urta	Amalda
35	№ 039897 (SF 00050)	“O’ZBEKINVEST HAYOT SUG’URTA KOMPANIYASI” AJ	Toshkent, Shayxontoxur tumani, Chaqar MFY, Qoratosh mavzesi, 18 (kottedj)-uy	Hayotni sug’urta qilish	Amalda
36	№ 030526 (SF 00024)	“AGROS HAYOT SUG’URTA KOMPANIYASI” AJ	Toshkent, Shayxontoxur tumani, Labzak massivi 33-uy	Hayotni sug’urta qilish	Amalda
37	SF 00046	“FAROVON SUG’URTA” AJ	Toshkent, Yunusobod tumani, Amir Temur ko’chasi 109-uy	Hayotni sug’urta qilish	6 oyga to’xtatilgan
38	SF 00040	“APEX LIFE INSURANCE” AJ	Toshkent, Mirzo Ulug’bek tumani, Buyuk ipak yo’li ko’chasi, 154a-uy	Hayotni sug’urta qilish	Amalda
39	SF 00036	“ALFA LIFE INSURANCE” AJ	Toshkent, Yashnobod tumani, S.Azimov ko’chasi, To’ytepa MFY	Hayotni sug’urta qilish	Amalda
40	SF 00029	“NEW LIFE SUG’URTA KOMPANIYASI” AJ	Toshkent, Mirobod tumani, Amir Temur shox ko’chasi 47-uy	Hayotni sug’urta qilish	Amalda
41	SF 00026	“KAFOLAT HAYOT INSURANCE”AJ	Toshkent, Mirobod tumani, Amir Temur shox ko’chasi 13a-uy	Hayotni sug’urta qilish	Amalda
42	SF 00018	“EUROASIA LIFE INSURANCE” AJ	Toshkent, Chilonzor tumani, Bunyodkor ko’chasi 42/1-uy	Hayotni sug’urta qilish	Amalda

Sug'urta brokerlari reyestri

№	Litsenziya	Berilgan sana	Kompaniya nomi	Tashkiliy shakli	STIR	Pochta manzili	Telefon va veb-sayt	Soha
1	SF 00257	10-01-2020	SB ALTAIR	MChJ	306699906	Toshkent sh, Yakkasaroy tumani, Bratislava ko'chasi 11-uy	98-128-88-45	Sug'urta brokeri
2	SF 00239	27-12-2018	MOI Insurance Brokers Asia	MChJ	305861871	100059, Toshkent sh, Yakkasaroy tumani, Djambul ko'chasi 3 o'tish, 35-uy	91-162-03-66 www.moibroker.com	Sug'urta brokeri
3	SF 00218	30-09-2016	INRE	MChJ	201070533	100090, Toshkent sh, Yakkasaroy tumani, Abdulla Qahhor ko'chasi 9 o'tish, 1-uy	71-231-98-88	Sug'urta brokeri
4	SF 00204	15-07-2015	ORIENT INSURANCE BROKER	MChJ	303357028	Toshkent sh, Olmazor tumani, Ambulatomnaya ko'cha 6-uy	71-244-22-23	Sug'urta brokeri
5	SF 00185	01-11-2013	INSURANCE BROKER CONSULTING	MChJ	207147375	100096, Toshkent sh, Chilonzor tumani, Lutfiy ko'chasi 10/19-uy	99-892-07-06	Sug'urta brokeri
6	031016	27-06-2022	MALAKUT INSURANCE BROKER	MChJ	308938717	Toshkent sh, Yakkasaroy tumani, Shota Rustaveli ko'chasi 12-uy	93-558-68-24	Sug'urta brokeri
7	038046	08-09-2022	LEO FINANCE SUG'URTA BROKER	MChJ	309522522	Toshkent sh, Yakkasaroy tumani, Bog'ibo'ston ko'chasi 186-uy	93-502-50-40	Sug'urta brokeri

Aktuariylar reyestri

№	Aktuariy malaka sertifikatiga egasi	Sertifikat seriyasi va raqami	Berilgan sana	Amal qilish muddati
1	Shakenov Rinat Kanatovich	AF 00006	22-04-2019	21-04-2024
2	Muxitdinov Abrar Axbarovich	AF 00007	22-04-2019	21-04-2024
3	Sadikov Surat Rustamovich	AF 00008	22-04-2019	21-04-2024
4	Nasretdinova Shaxnoza Saidakmalovna	AF 00001	20-12-2021	19-12-2026
5	Shamsuddinov Baxodir Raximovich	AF 00002	20-12-2021	19-12-2026

**A. BEKTEMIROV, A.B.TANIYEV, I.X. SOBIROV,
N.X. RUZIBOYEVA**

SUG'URTA ISHI

Darslik

Muharrir: Z.N. Bobodustov

Musahhih: M.O. Mardiyeva

Texnik muharrir: D. Hamrayev

Darslik SamISI Kengashining 2022 yil 5 - Dekabrdagi 4-son
majlisida muhokama qilingan va chop etishga tavsiya etilgan.

**“STAP-SEL” MChJ. Nashriyot - matbaa ijodiy bo`limi,
Samarqand - 2022.**

ISBN: 978-9943-8935-9-7

Tasdiqnona № 033337 (27.07.2022)

Bosishga ruxsat etildi: 26.12. 2022 y.

© “STAP-SEL” MChJ. Nashriyot - matbaa ijodiy bo`limi,

28.12. 2022 yilda chop etildi.

Qog'oz bichimi A5, 60x84^{1/16}, Ofset qog'ozi.

“Times New Roman” garniturası.

Nashr bosma tabog`i 17,87

Buyurtma № 0164A. Adadi 200 nusxa

**Samarqand iqtisodiyot va servis institutining
matbaa bo`limida chop etildi.**

LICENSE № 025316.

REESTR № X-119112.

Manzil: Samarqand shahar, Shoxrux ko`chasi 60-uy.